

BÁLINT
SÁNDOR

*Karácsony,
húsvét,
pünkösd*

BÁLINT SÁNDOR
KARÁCSONY, HÚSVÉT, PÜNKÖSD

*Jelenti magát Jézus háromszor esztendőben,
Jézus magát úgy jelentgeti már.
Először jelenti nagy karácsony napján,
Jézus magát úgy jelentgeti már.
Másodszor jelenti bangos húsvét napján,
Jézus magát úgy jelentgeti már.
Harmadszor jelenti piros pünkösd napján,
Jézus magát úgy jelentgeti már . . .*

BÁLINT SÁNDOR

KARÁCSONY, HÚSVÉT, PÜNKÖSD

A nagyünnepek hazai
és közép-európai hagyományvilágából

3. kiadás

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1989

*Minden jog fenntartva,
beleértve a bármilyen eljárással való
sokszorosítás jogát is*

ISBN 963-360-480 x

A KIADÁSÉRT FELEL: DR. ÁKOS GÉZA IGAZGATÓ
MŰSZAKI SZERKESZTŐ: FONYÓDI OTTÓ

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 BUDAPEST, KOSSUTH L. AJÓS U. 1.

Jelen munka az esztendő szakrális hagyományvilágáról szóló, negydcfélezer gépelt oldalra tehető kéziratunknak kiemelt, de szervesen összetartozó része: az egyházi év legnagyobb ünnepeihez, lényegében tehát a Jézus evangéliumi életétől ihletett ünneplő hagyománynak, családi devociónak és közösségi, társadalmi kultusznak, továbbá a mindennapi élet liturgikus eredetű (paraliturikus) képzetkörének áttekintése. Mindennütt a néprajzi humanizmus szellemében iparkodtunk ezt a világot a maga felekezeti (interconfessionalis), illetőleg népközi (interetnikus) változatosságában bemutatni, amennyire *már és még* lehetséges. A munka nagyon is megérett az aratásra. Pótolnia kell a szakkutatás egyenetlenségeit és hiányait. Meg kell örökíteni, amit a jozefinista papi szellemiség, továbbá századunk nagy gazdasági és világnézeti forrongása, végül napjainkban a II. vatikáni zsinat liturgikus újításai elmúlásra ítélték.

A szakrális népi hagyományvilág kutatása nálunk mindig mostoha gyermeke volt a profán néprajznak, művelődéstörténetnek, de az egyházi tudományosságnak is. Mi magunk azt a képet szeretnénk teljesebbé tenni, amelynek körvonalait a *Népünk ünnepei*-ben rajzoltuk meg. E kísérletnek, elindulásnak szánt könyvünk (1938) már régen elfogyott. Jelen, módszerében kiérleltebb, és sokrétűbb, dokumentációjában pedig sokkal gazdagabb munkánkban elvileg nem korlátozzuk magunkat egyedül a magyar, latin szertartású katolikus nép világára. Idézni, rendszerezni iparkodunk a többi magyar görögkatolikus és protestáns szakrális kultúrák hagyományait is, bár e körben kellő idő híján alig volt módunk alaposabb kutatásokat végezni. Itt elsősorban csak a még szűkösen feltárt és közzétett eredményekre támaszkodhatunk. Nem mondhatunk le a mellettünk, részben közöttünk élő népek rokon megnyilatkozásainak, vagyis az interetnikus párhuzamoknak számbavételéről sem. Tisztában

vagyunk azonban vele, hogy népközi dokumentációnk nemcsak a magunk szerény, személyes vizsgálati lehetőségei miatt, hanem főleg a kutatás jelen állapotában nagyon is esetleges és további szívós munkával még derekas kiegészítésre szorul. Semmiképpen sem dicsekedhetünk enciklopédikus teljességgel, de az eszmei, virtuális összefüggéseket részben talán mégis sikerül érzékeltetnünk. Hitünk szerint azonban megkönnyíti az áttekintést, mert elárulja a hiányokat és ezzel majd segítségére lehet az összehangolt közép-európai vizsgálódásnak. Így tehát egyszerre vállalkoztunk szintézisre és alapvetésre, illetőleg dokumentációra és értelmezésre.

Könyvünk *nép*-fogalma nem korlátozódik kizárólagosan a parasztnépre, hanem kiterjed az egész számbavett emberközösségre, társadalomra, minden osztályára és rétegére, amennyiben szakrális hagyományokat, hagyományszerű jelenségeket őriz, illetőleg osztozni kíván bennük.

Előadásunkban komplex jellemzésre törekedtünk: a nagyünnepek hagyományvilágát, illetőleg népi élményét mindig iparkodtunk beleágyazni a hazai liturgia és ikonográfia, továbbá a patrocíniumkutatás és épületes irodalom világába, de a kínálgató közép-európai, sőt még nagyobb összefüggésekbe, kultuszáramlatokba is. Lehetőségeinkhez képest szem előtt tartottuk a magyar, illetőleg hazai művészet- és településtörténet, honismeret, irodalom és folklór: népkönyvek, ponyvairatok gazdag televényének tanulságait és kapcsolatait, felhasználva a szomszédos népek szakkutatásának számunkra elérhető eredményeit is.

Az előadás megszabott terjedelme és szakszerű mondanivalói miatt nem elemezhetjük részletesebben dokumentációnk pasztorációs forrásait és ösztönzéseit, bennük a lelkipásztori alkalmazkodás és kezdeményezés szakadatlan erőfeszítéseit: olykor egyszerre is megnyilvánuló kemény tilalmakat és bölcs megértést, amelyek hosszú századokon át befolyásolták az istenes emberi magatartás és kultusz archaikus formáit. A gyakorlati tanulság azonban kötöttebb fogalmazásunk mellett is nyilván kiviláglik és még forrongó korunkban is olykor megszívlelhető. Talán lesz még alkalmunk és időnk, hogy e kérdésekről részletesen is szólhassunk.

A földrajzi neveket két, szükség szerint több nyelven is említjük, hogy a tájékozódást elősegítsük. Így a már nem a magyar államhoz tartozó tájakat, helységeket az olvasó is el tudja különíteni. A megyék, történelmi nevezetességű városok nevét csak magyarul közöljük, hiszen nyelvünk szókincséhez, nemzetünk múltjához tartoznak. Az esetleges pontatlanságok, hiányok nem szándékoztak: az újabb, nem magyar elnevezések föl kutatása nem mindig sikerült.

Szemléletmódunkat előző könyvünkhöz képest igyekeztünk részben

a külföldi, sajnos, nem mindig elérhető szakirodalom módszertani tanulságai, adatai nyomán minél sokrétűbbé és eredményesebbé tenni. Megfordultak kezünkben többek között Richard Andree, Romuald Bauerreiss, Rudolf Bednárik, Mircea Eliade, Maria Eysn, Adolf Franz, Milovan Gavazzi, Gustav Gugitz, Leopold Kretzenmacher, Rudolf Kriss, Lenz Kriss-Rettenbeck, Niko Kuret, Waldemar Liungman, Karl Meisen, Edmund Schneeweis, Leopold Schmidt, Georg Schreiber, Karol Telbizov, Paolo Toschi, Robert Wildhaber, Matthias Zender és mások művei.

Másfelől sokat köszönhetünk a legutóbbi pár évtized újjászületett hazai forráskutatásának, és összegezéseinek is. Erről a közlendő irodalom illetőleg jegyzetanyag bőven tájékoztat. Csak röviden említjük, mert előadásunkban úgyis szabatosan idézzük és felhasználjuk a társtudományok területéről Radó Polikárp és tanítványi köre (hazai liturgiátörténet), Radocsay Dénes (ikonográfia), Kardos Tibor és Mezey László (középkor-kutatás), Dömötör Tekla (népi dráma), Ortutay Gyula (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény), Györffy György (Árpád-kori településtörténet), Mikesy Sándor, Kálmán Béla (névkutatás), és mások eredményeit. Utalunk a megújódott Régi Magyar Költők Tára és a Magyar Népzene tára, továbbá a Néprajzi Múzeum Adattára (EA) hatalmas anyagára is.

Hálásan köszöntjük Andrásfalvy Bertalan, † Angyal Endre, Bálint Remig, † Csatkai Endre, † Dám Ince, Domokos Pál Péter, Febér Zoltán, Fél Edit, Gáspár Simon Antal, Grynaeus Tamás, † Hermann Egyed,

Hetény János, Hofer Tamás, Karsai Géza, Magyar Ferenc, Manga János, Markó Imre Lehel, Mester György, Mezey László, Jan Mjartan (Pozsony), Müller Géza, Vilko Novak (Ljubljana), Ortutay Gyula, Petróci Sándor, Péter László, † Radó Polikárp, Adalbert Riedl (Kismarton), Rónai Béla, Römer Béla (Zágráb), Sándor István, Scheiber Sándor, † Schram Ferenc, Sinkó Ferenc, † Szabó Zoltán (Sárospatak-Noszvaj), † Szentgyörgyi András, Szilárdfy Zoltán, Timaffy László, † Timár Kálmán, Újszász Kálmán, Vargha Károly, Vargha László, Vélin István, Matthias Zender (Bonn), † Josef Zeugner (Grác) és annyi más támogatást, adatszolgáltatást és eligazításait. Köszöntjük Berndt Mária, Hamvas István, Koroncz László, † Paulai Imre segítségét, továbbá mindazon sokaknak: papoknak, pedagógusoknak, tanítványainknak vendégbarátságát is, akik kutatásaink során otthonukba fogadtak, elláttak és tájékozódni segítettek.

Köszönjük legvégül a Szent István Társulat áldozatkészségét.

Szeged, 1973 húsvétján

Könyvünk új kiadása szövegében alig változott. Néhány apró kiegészítés és irodalmi betoldás mellett egyes helynevek kívántak a legújabb szlovák és román névtárak alapján igazítást. Egy fejezetben többször előforduló helynév idegen alakjára csak első előfordulásakor utalunk.

Szeged, 1975 Fehérvasárnap

Bálint Sándor

BEVEZETÉS

A természet szüntelen körforgásában, az évszakok változásában: tavaszi újulásában és őszi érettségében, nyári gazdagságában és téli álmában a napok mellett, az esztendő a legkerekesebb időbeli egység. Ezt a ritmikus váltakozást és nyomában a vegetáció bontakozását a nap járása idézi elő, amely az ember napi életét és munkáját, a gazdasági élet alapvető feltételeit megszabja.

Az esztendőt az ember mindig kultikus egésznek érezte, és kozmikus fordulatait máig számontartja. A keresztény egyházi évnek Jézus evangéliumi életéhez igazodó liturgikus rendje az ószövetségi kultusból, az antik pogányság és az európai népek archaikus ünneplő hagyományaiból ötvöződött össze, egyben ráépült a csillagászati, illetőleg gazdasági évre. Innen az európai népek jeles napjainak szinte testvéri hasonlósága. A népi, illetőleg tradicionális életérzés szerint a világ és ember teremtmény, a Teremtőtől függ, aki ura a természetnek és életnek, és így kultusz illeti. Ez nemcsak az egyén esetleges, magányos imádságában ájtatosságaiban, hanem főleg a közösség kötelező, liturgikus formáiban és gesztusaiban, az ünneplő szokás és hagyomány társadalmi örökségében jut kifejezésre.

Ez a kultusz az esztendő folyamán „primitív” fokon mágikus kényszerítéssel, az egyházi gyakorlatban és népi sarjadékaiban könyörgéssel, liturgikus szertartással, áldással és szentelménnyel, olykor böjttel és penitenciával akarja az egyén, család, közösség számára megnyerni az áldást, az életben való boldogulást, főleg asszonynak, földnek, jószágnak termékenységét, bőségét, továbbá elhárítani a természeti csapásokat, betegséget, késleltetni a halált.

A primitív pogány szakralizmust az Egyház tövestől nem tudván kiirtani – bár türelmetlenebb szolgálai ezt olykor kíméletlenül megkísérelték – alkalmazkodott Mesterének tanításához, aki nem eltörölni, hanem be-

tölteni jött a régi törvényt, igazolni a prófétákat (Mt 5,17). Ezzel a türelemmel, olykor kényszerű belenyugvással természetesen az archaikus világszemlélet fennmaradásához, továbbéléséhez is hozzájárult. Iparkodott a hagyomány kategóriáinak, emberi reflexeinek bibliai szentesítést adni. Így rendelte egybek közt a téli napfordulat elragadtató pogány áldozati időszakának helyére a karácsonyt, az ősi tavaszi nagy ünnepek helyére a húsvétot és pünkösdöt. A természet immanenciáját transcendens távlatokba állította. A szellemek idézése helyett ajánlotta a szentek segítségül hívását, névünnepeiknek megülését.

Világos, hogy az Egyház kegyelmi és liturgikus rendszere új szokásoknak, hagyományoknak, az ünneplés sajátos formavilágának lett forrása. Számos népszokásban, emberi gesztusban már nem is érezzük a szakrális ihletést, jelentést, pedig a lélektani sugallat, illetőleg történeti folytonosság kétségtelen.

A liturgikus egyházi év nem egészen azonos a polgári évvel. Adventtel, tehát nagyjából december elejével kezdődik és a következő decemberrig tart. A középkorban egyes országokban Gyümölcsoltó Boldogasszony volt az új esztendő első napja, mert akkor történt az angyali üdvözet, vagyis Jézus fogantatása, a megváltott idő kezdete. Az Egyház más liturgikus évkezdetet is elismer. A keletieknél, így a mi görögkatolikusainknál is szeptember 1-én kezdődik.¹ Föltűnő, hogy nemcsak a parasztság, hanem olykor agnosztikus városlakók is az egyházi ünnepek szerint (karácsony, húsvét, Szent György, Iván, Mihály) tájékozódnak az esztendő napjai között. Ezt a szóhasználatot egy-egy kisebb-nagyobb társadalmi közösség tudatában és beszédében a névnapok, búcsúk, vásárok, továbbá a mezői munka jeles naphoz kötött időpontja is elősegíti.

Az egyházi év liturgikus-szimbolikus tanítás szerint visszatükrözi a bibliai emberiség egész üdvösségtörténetét. Már a középkorban párhuzamba állította az esztendő egyes részeit az emberiség életének nagy évével. Eszerint a bűnbeesett emberiség Ádámtól Mózesig terjedő korának (tempus deviationis) a tél, éjszakai sötétségének a Hetvenedvasárnaptól húsvétig terjedő időszak felel meg. Mózesztől Krisztusig a próféták kora, az emberiség hajnala és tavasza járt el. Erre az egyházi évben az advent emlékeztet. A harmadik a kiengesztelődés ideje (tempus revocationis), vagyis a húsvét időszaka, tehát az az idő, amelyet a Megváltó ezen a földön eltöltött. Ez volt az emberiség nyara vagy nappala. Az Úr mennybemenetelétől a világ végéig tart a zarándoklás (tempus peregrinationis) az örök haza felé. Ez a pünkösti időszak, az őszi és az alkonyat hangulatával.²

Az egyházi év misztériumáról XII. Piusnak *Mediator Dei et hominum* kezdetű liturgikus enciklikája (1947)³ összefoglalóan ezt tanítja: „a liturgikus év, amelyet az Egyház áhítata tölt ki és kísér, nem pusztá megjelnitése a múltnak, és nem is csak egyszerű megemlékezés a régmúlt dolgokról. Sokkal inkább azt kell mondanunk, hogy maga Krisztus az, aki az Egyházban ugyanúgy járja irgalmasságának útjait, mint ahogyan földi életében *körüljárt jót cselekedvén* (ApCsel 10, 38), kegyességében azt akarja, hogy az emberek lelkébe belevésődjék az ő élete és valamiképpen ők is általa éljenek . . . Az Anyaszentegyház is azért esd az Ur-istenhez, hogy az Úr Jézus életének élénk állított eseménye a mi lelkünket is minnél inkább hassa át. Jézus behatásából és erejéből mibőlünk is áttáramlik az életető erő, miként a fából az ágakba, a Fejből a tagokba, és így lassacskán mi is eljuthatunk *olyan életkorra, melynek mértéke Krisztus teljessége* (Ef 4, 13).

Az egyházi év folyamán nemcsak Jézus Krisztus életének titkait, hanem az égi szentek ünnepét is megüljük . . . Hogy tudniillik közbenjárásukat kérjük, *kiknek ünnepén örvendezünk, azok segítségével fölemel-tessünk* (Szent Bernát) . . .

Valamennyi szent között különleges módon tiszteljük az istenszülo Szűz Máriát . . . Szentebb a keruboknál és szeráfoknál és nagyobb a dicsősége minden égi szentnél, mivel *malasztal teljes* (Lukács 1, 28), és mivel ő az Isten anyja, aki nekünk Megváltónkat e világra szülte. Ha tehát ő az *irgalmasság anyja*, életünk, édességünk, reménységünk, akkor csak kiáltsunk hozzá sirva és zokogva e siralom völgyéből . . .

Az egyházi évnek ezen az évről évre megismétlődő liturgikus útján keresztül . . . járulunk *igaz szívvel, a hit teljességében, meghintve szívünket és megtisztítva a rossz lelkiismerettől, és lemosva testünket tiszta vízzel, a Főpaphoz, hogy övele éljünk és érezzünk, és övele behatoljunk a kárpit belsejéig* (Zsid 6, 19; 10, 21, 22) . . .”

ADVENT

Advent, másként *ádvent*, *ádvënt*, a félegyházi nép ajkán *ádvint*, Isten-segíts székelyei körében *edvent* (adventus Domini, ieiunium Spiritus Sancti) az Egyház tanácsa szerint *szent idő*; az előző évszázadokban még négyhetes böjti előkészület karácsony ünnepére, a Megváltó érkezésére.

Igen jellemző, hogy a középkor hazai liturgikus gyakorlatában advent első vasárnapjának evangéliuma – eltérően a Missale Romanum előírásától – Jézusnak a számár hátán való jeruzsálemi bevonulásáról emlékezik meg. E jellemző megfontolások szerint a *századok Királya* vonul be az új egyházi évbe, amely – mint mondtunk – a polgári esztendőől eltérően adventtől-adventig tart. A mi áttekintésünk is, éppen úgy, mint a jeles napokhoz fűződő európai hagyományvilág, természetesen ehhez a liturgikus esztendőhöz igazodik.

Csupak hajdani templomtitulusa *Jézus jeruzsálemi bevonulása* volt.¹ A búcsúnap a fentiek értelmében nyilvánvalóan advent első vasárnapjára esett.

Advent: így neveztetnek – írja² Bod Péter – *a mostani rendtartás szerint a karácson előtt való négy betek. Régen voltanak hat betek a Szent Márton napjától fogva, aholott kezdi most is a görög ekklezsia a maga böjtit. De idővel a deák ekklezsziában négy betekre szorítottatott ilyen fundamentomon: mert a Krisztusnak négy adventtussa, eljövetele nagyon. Midőn a testben megjelent. Midőn a szívbe bészáll és az embert megtéríti. Midőn balála óráján elmégyen az emberhez. Midőn eljö az utolsó ítéletre.*

Rendszerint kezdődni szokott Szent András napján. Minthogy ezek a napok a Krisztus testben eljöveteléről való szent elmélkedésekre készülő napok voltak, kezdték ezeket megbőjtölni.

Bod Péter magyarázata a középkor szimbolikus szemléletét idézi föl.

Eszerint az advent négy hete csakugyan Krisztus négyféle eljövételét jelképezi: III. Ince pápa fogalmazása szerint megjelenik a test felhőjében, a kegyelem harmatában, a halál tusájában és az ítélet tűzében.

Az adventi időszak az előkészület, várakozás, reménykedés ideje, amelyet régebben böjttel is megszenteltek. Ezért emlegetik a szegedi öregek *kisbűt*, tápaiak *ádventbűt* néven. Szerdán és pénteken szigorú böjt volt, szombaton pedig húsételtől való megtartóztatás. E böjtök az ország több vidékén az öregje, így a bokórtanyák evangélikus tírják népe is tartotta.³ A zajos mulatságtól is tartózkodott, csak a disznótorok családi hangulatában olvadt egy kissé föl.

Régen advent kezdetét éjféλι harangszóval jelezték, amelyet hazánkban egyes helyeken (így a budai cisztercita plébániatemplomban) felújítottak.

Az advent igazi szakrális ízét, meghitt hangulatát a *hajnali mise* vagy *angyali mise*, a régiségben *aranyos mise*, liturgikus szóval *roraté* adja meg, amely még a középkori hazai liturgia maradványa. Így él Ausztriában, Horvát-, Cseh-, Lengyelországban is, ami páratlan kedveltségét mutatja. A rítuskongregáció készséggel hozzájárult e közép-európai liturgikus hagyomány életbenmaradásához. A hitújító Szkhárosi Horvát András szellemeskedésnek szánt szójátékkal így gúnyolja:

*Fegyverrel őrzi pápa ő szerzését,
Nagy Karácsony előtt agyaras miséjét.⁴*

Az *Evangeliumi Kenyér Morzsalékok és Apostoli Búza Kalászok* egyik prédikációjában⁴ Padányi Bíró Márton így szól: *Most ezekben a szent napokban, egyéb időknek szokásán kívül, még napfelkölte előtt, hajnalban a Názáreti Mária Szent Szűznek angyali üdvözlésérül avagy az Isten Fiának megtestesülendőségérül szentmisét hallgatunk, melyet is mi magyarok az ő nagy tiszteletéért és méltóságáért aranyos misének nevezünk.*

Esztendő által való innepek napján – rendelkezik⁵ a révkomáromi magyarszabók céhregulája – és egész adventban az arany misék idején ifjabbik a mesterek között tartozik a gyertyákat meggyújtani.

A hívek a hajnali sötétben várják a napfényt, a Messiást, mint hajdan a próféták. Hagyományörző helyeken alig veszik észre, ami pedig egyébként nehezükre esik: a korai fölkeléssel, a hóval, faggal járó áldozatot. A havat különben még a templomba menés ideje előtt illik elsöpörni, de ezért e korai munkáért sem zúgolódik senki. *Nagyzsámon* (Jamul Mare)

ádventben a gyerekek hajnali harangszóval kelnek. Megjelölt helyen gyülekeznek és házról házra járva költögetik csengővel és énekszóval az alvó híveket, hogy idejében odaérjenek a hajnali misére. Utolsó nap mindenütt kapnak valami ajándékot, amelyen aztán igazságosan megosztottnak. *Nagymányok* német faluban a hajnali misékre kirendelt ministráns és orgonafűjtató fiúk régebben az iskolában háltak, hogy a korai szolgálatot el ne aludják.⁶

A katolikus *Csikban* régebben a betlehemes játékot is előadták a hajnali misén. Csak így indultak a falu házaiba betlehemezni.⁷

A hajnali mise sejtelmes varázshoz még a századforduló táján is sok hiedelem fűződik. Számos *erdélyi* magyar helyen⁸ azt tartják, hogy roráté-templomozás alatt be kell zárni minden ajtót, ablakot, különösen pedig az ólat, mert ilyenkor a boszorkányok állati alakot öltve, a rendkívüli időben történő harangozás előtt emberi és állati hajlékokba húzódnak és ott kárt okoznak. Főleg a teheneket szokták megrontani.

A fiataltságot is megfogja a hajnali miséből kicsendülő bizakodás, hiszen az ifjú szívek várakozása és ádvent hangulata között olyan nagy az egyezés. Az *Alföldön* ha rorátéra harangoznak, cukrot vagy mézet eszik a lány, hogy édes legyen a nyelve, és így minél előbb férjet édesgessen magához. Máshol az első hajnali misére való harangozáskor a férjhezmenendő lány a harang köteléből kis darabot igyekszik szakítani és azt a hajfonópántlikájába varrja, s a hajában viseli, hogy farsangkor sok kérője legyen.⁹

A szerelmi varázslat igazi ideje, hathatós napjai: Szent András, Borbála, Lúca, Tamás, beköszöntőül Katalin szintén ádventba esnek, amely egyúttal a téli napfordulat időpontja, a természet újjászületésének előkészítése, az embersors folytonosságának kozmikus szolgálata.

Az advent népszerű szentjeihez fűződő profán hiedelmek jó részének semmi köze az illető szent életéhez, legendájához. Az éjszakák mostanában a leghosszabbak, tehát ez az időszak varázslatra a legalkalmasabb. Minthogy pedig az Egyház ajánlja a szentek segítségül hívását: a néphit a maga mágikus várakozásait vonatkozásba hozza az említett napok szentjének nevével és hatalmával, azonban nemcsak a vallás tanítása és ajánlása szerint kéri közbenjárását, hanem mágikus hatalmat is tulajdonít neki.

A KARÁCSONYI ÜNNEPKÖR

Karácsony a niceai zsinat határozata értelmében Jézus Krisztus földi születésének¹ emléknapja: az öröm és békesség, a család és gyermekség, az otthon és szülőföld ünnepe.

A Cornides-kódex karácsonyi prédikációja szerint² „először azért kell örülni, mert Isten emberré lett, hogy ember lenne Isten. Másodszor azért, hogy az Úr lőtt szolgál, hogy a szolga lenne úrrá, és mennyországnak királya. Harmadszor azért, mert Isten mennyországból leszállott, hogy ember földről mennyekbe fölmenne. Negyedszer azért, hogy Isten lőtt embernek fia, hogy ember lenne Istennek fia. Ötödszer azért, mert az haláltalan Isten lett halálössé, hogy az halálos ember lenne haláltalanná. Hatodszor azért, mert az gazdag Isten lőtt szegénnyé, hogy szegény ember lenne gazdaggá.”

A kereszténység legelső századaiban az Egyház még *Epiphania*, azaz vízkereszt ünnepén az emberré vált Isten világra jövetelének misztériumát ülte meg. Az ariánusokkal szemben, akik tagadták Jézus istenségét, a zsinat éppen ezt; az emberré vált Istent akarta magasztalni. A napot nem véletlenül választották ki, ugyanis a Mithras-kultusz ekkor ünnepelte a Nap születésnapját (*Natalis Solis invicti*). Szent Maximinus trieri püspök, az ariánusok kemény ellenfele, egyik karácsonyi szentbeszédében azt mondja,³ hogy Krisztusnak azért kellett pogány ünnepen megszületnie, hogy azok, akik a pogány babonában leledzenek, elpiruljanak. A történeti esemény, Jézus Krisztus születése azután fokozatosan háttérbe szorította az ünnep dogmatikai tartalmát, a megtestesülés titkát.

A karácsony liturgiája főleg a germánok megtérésével érzelmesebb, meghittebb vonásokkal gazdagodik, és szublimálja a téli napfordulat szakrális pogány hagyományait is. A keresztesháborúk Szentföld-élmé-

nye, Jézus szülőföldjének megismerése, gyermekkorának az apokrif hagyományokból való fölidézése, majd pedig a franciskánus mozgalom (Greccio) a karácsonyt liturgikus kötöttségeinek fellazításával devocionális-érzelmi irányba tereli. Nyomában azonban az ünnep népi hagyományvilága szinte számbavehetetlen gazdagsággal, színes európai és közte magyar változatokban teljesedik.

Újabban Kiss Lajos nyelvészünk foglalkozott a szláv jövevényszavaink legősibb rétegéhez tartozó *karácsony* történetével, jelentésével. Feltűnő, hogy e szóval csak a keleti szlovákok, máramarosi ruszinok, továbbá a huculok nevezik az ünnepet, más szláv népeknél a *božić*, vagyis 'Istenfia' járja. A kutatás sokáig úgy vélekedett, hogy a mi szavunk a román *craciun* átvétele, ez pedig a latin *calationem*, hívek összehívása hónap elején, amikor a pap tudtul adta a soron következő ünnepeket', vagy pedig a *creationem Christi ieiunium* összevonásából keletkezett.⁴

Valószínűbb azonban az a felfogás, amely szerint a *karácsony* végső elemzésben a szláv *korčiti* 'fordul, lép' igenévi *korčun* 'átlépő' származéka és a téli napfordulat kozmikus örömére, várakozására utal. A nappalok ettől az ünneptől kezdve hosszabbodnak, így vízkeresztkor már egy kakaslépéssel. E lépegetésnek Kiss Lajos⁵ többek között gazdag horvát, cseh, lengyel, orosz szóláskincsét is föl sorolja. Magyar párhuzam szerint is karácsony után már egy kakaslépéssel megnyúlik a nap.

Csak utalunk rá, hogy a mi magyar nyelvhasználatunk a *karácsony* ünnepét a ritkább, ünnepélyesebb *nagykarácsony* szóval is illeti, főleg ha a *kiskarácsony* néven is emlegetett újév is belekerül a beszédbe. Közöttük, azaz *két karácsony között*, ormánsági reformátusok ajkán *félbétön*,⁶ az erdélyi Mezőségen *csonkabéten*,^{6a} moldvai csángóknál *tekereshéten*⁷ számos szorongó, főleg dologtiltó hagyomány akad. Ennek az időszaknak, amely néha nálunk is, így Göcsejben *számosnapok*⁸ néven vízkeresztig számítódik, német megfelelője a *Zwölften*,⁹ a szerbeknél pedig *nekrštení dani*, azaz keresztleetlen napok, mert a néphit szerint Jézust akkor még nem keresztelték meg. Ezért a *nekrstenci*, vagyis keresztleetlenül meghalt gyerekekből vált gonosz démonok most különösen veszélyesek lehetnek az élőkre.¹⁰ Nyilván ebbe az archaikus középkori képzetkörbe tartozik az a tápai hiedelem is, hogy az újszülötteket karácsony ünnepére nem szabad keresztleetlenül hagyni.

A karácsonyra született fiúgyermekeket a keleti egyházban *Karácsony* névre is keresztelték. Ennek a mi katolikus középkorunkban is vannak nyomai. Női névként *Karácsuna* alakban is fölbukkan.¹¹ A *Karácsony*,

Karácson, és *Karácsonyi család*név a *Karácsony* nevezetű, vagy karácsonyra született ősre emlékeztet: Karácsonyi < karácsonyé, azaz karácsony szülötte, ajándéka. Egyébként a karácsonykor született gyermekekről népünk úgy véli, hogy szép, boldog élete lesz.¹²

A szóból képzett helyneveink egy része nyilvánvalóan középkori patriciniumra, esetleg a bizánci egyház besugárzására, vagy hasonló nevű patrónusra enged következtetni: *Karácsond* (Heves, Abaúj), *Karácsonmező* (Kračunovce), *Karácsonyfa* (Zala), *Tiszakarácsonyfa* (Craciunești), *Karácsonyfa* (Craciunești), *Alsókarácsonfalva* (Craciuneul de jos), *Felsőkarácsonfalva*, régi nevén *Oláhkarácsonfalva* (Craciuneul de sus), *Nyárádkarácson* (Craciunești).

A betlehemi istálló, illetőleg a megtestesülés oltalmában bizakodik a *Betblen* család, továbbá a *Betblen* (Beclean, Fogaras, Szolnok-Doboka), *Betblenkeresztúr* (Sieu Cristur) *Betblenkörtvélyes* (Curtuiusul Becleanului), *Bethlenegres* (Agrisul Becleanului) továbbá a sok *Betblenpuszta* szerte az országban, a hajdani *Bellehem* városrész Szegeden.

Néhány templomtitulussal is találkozunk, amelynek karácsony, illetőleg Jézus megtestesülése a patrocíniuma. Ilyenek: *Gemzse* (1824, ma: Magyarok Nagyasszonya,) *Kisselmec* (Štiavnica, 1781), *Morvaszentjános* (Sveté Jany), *Keresztfa* (Kreutz, Křižova Ves).

Ha már itt vagyunk, azt is megemlíthetjük, hogy nyilvánvalóan a karácsonyra született leánygyermek kapta a középkorban nálunk is anynyira kedves *Anasztázia*, becéző alakjában *Neste*¹³ nevet. Szent Anasztázia szüzet és vértanút ugyanis karácsony napján ünnepli az egyház. A pásztorok miséjén emlékezik meg róla. A legendájától ihletett adventi népszokás még szóba kerül.

A *karácsony* szóhoz fűződő tréfás szójáték: *ha nincs kalács a rácson, kár Ácson*, másként: *Arácson*, *Adácson a karácsony*. A hozzáköltött magyarázat szerint e faluk hívei papjuknak a karácsonyi ünnepekre kalácsot ajánlottak föl, amelyet az áldoztatórácsra akasztottak. Egyik évben azonban rossz termés miatt az ajándékozás elmaradt, mire papjuk az ünnepi prédikációban ezt a verset olvasta volna a fejükre. Könnyelmű gazdaszszonynál *karácsonykor kalácsot, húshagyókor fánkot, húsvétkor is ha lehet, pünkösdkor bár kenyeret*. Hangonyi változat szerint *karácsonykor kalácsot, húsvétkor kenyeret, pünkösdkor ha lehet*. Zemplénagárd: *karácsonyra muszáj, húsvétra kell, pünkösdre ha jut*.

Általánosan ismert szójárás arra, akit váratlan örömben, kellemes meglepetésben részesítenek: *legyen neki is karácsonya*. Régi szegediek ajkán: *lőgyön neki is gubás karácsonya*. Ez vonatkozhat a finom karácsonyi mákosgubára, de új gubára, azaz szűrposztóból készült, karácsonyi aján-

dékba kapott új kabátra is. Ami még soká lesz: *messze van mint karácsony*. Másként: *az lesz soká, meg karácsony*. Ami igen kapós, soknak van rá egyszerre szüksége, arra öreg szegediek ezt mondták: *kapós, mint karácsonykor a famozsár*. A szólás a gazdasszony karácsonyi sürgés-forrására emlékeztet, mert mozsár nem minden háznál volt, dió- máktöréshez kölcsön kellett a szomszédból kérni. A református Szamosháton *késő karácsony után kántálni*,¹⁴ vagyis eső után köpönyeg.

A hajdani karácsonyi évkezdnet magyarázza az ünnephez fűződő időjóslatokat.

A *báromszéki* székelyek tudni vélik,¹⁵ hogy az új esztendő időjárása attól is függ, hogy a karácsony a hét melyik napjára esik. Ha vasárnapra, akkor jó tél, szeles nyár, mérsékelt tavasz lesz. Minden bőven terem, a jószág szapora lesz. Ha hétfőre esik: ködös tél, szeles tavasz várható. Sokan meghalnak, a jószág dögleni kezd. Ha keddre esik: hosszú tél lesz és nedves tavasz. Sok bor és gyümölcs terem, de sokan meghalnak. Ha szerdára esik: kemény, zúzmarás tél, szeles tavasz, nedves nyár és mértékletes ősz következik. Bőséges lesz a gabonatermés, szapora a jószág. Ha csütörtökre esik: kemény tél, szeles tavasz, száraz nyár jön. Terem mindenféle, de szűkösen. Ha péntekre esik: zűrzavaros tél, heves nyár jön. Uralkodik majd a szemfájás. A juh és más állatok nagyon pusztulnak. Ha szombatra esik: szép tél, szeles tavasz, kedvetlen nyár, nagy drágaság lesz.

Ha karácsony éjszakáján szép tiszta az idő, akkor *Tápé* népe szerint jó termés lesz. Ha délről fúj a szél, dögvészt jelent. Ha sok apró csillag ragyog az égen, akkor jó kukoricatermést várnak. A *szőregiek* szerint, ha éjfélre mise idején az ég tiszta, akkor a szérű majd nem lesz tiszta, vagyis jó termés várható. Így tartja *Kecskemét*, *Kocsér* népe is.

A karácsony ünnepi rendjében különböző korú, célzatú hagyományok ötvöződnek, amelyek jól fölismerhetők, de szétválasztani nehéz, de talán nem is szükséges őket. Nem rögződnek egyetlen naphoz, koronként és vidékenként változnak, bár Luca és karácsony estéjéhez, illetőleg vízkereszt ünnepéhez tapadnak leginkább.

A hagyományelemek főleg a téli napfordulathoz kapcsolódnak, és a vegetáció, emberi egészség és boldogulás érdekeit, a betegség és halál démonainak elriasztását szolgálják. Az év kezdetén mágikus és liturgikus cselekményekkel meg szeretnék ismerni, kipuhatolni, illetőleg befolyásolni az új esztendő fordulatait.

Erre az archaikus-mágikus alaprétgre rakódott a kereszténység misztikus-liturgikus világa, amely a Megtestesülés fölidézésével, továbbá kö-

nyörgéssel és magasztalással, bűnttel és részben egyházi eredetű, részben népalkotta (paraliturgikus) szentelményekkel akarja szolgálni a hívő embert.

A bibliai tereméstörténet, Mózes első könyve, így adja elő az ember teremtését, bűnbeesését s a megváltás ígérését: *alkota tehát az Úristen embert a föld agyagából, és orcájára lehellé az élet lehelletét és így lőn az ember élő lényvé. Plántálta vala pedig az Úristen a gyönyörűség paradicsomát kezdetül, melybe belyezé az embert, akit alkotott vala. És nevelte az Úristen a földből mindenféle, tekintetre szép és életre kellemes fát: az élet fáját is a paradicsom közepén, s a jó és gonosz tudásának fáját. Az Írás tehát beszél az élet fájáról is, meg a jó és gonosz tudás fájáról is, a kettő azonban a hívek tudatában, legendákban, hagyományvilágban sokszor összefolyik, és azonosul egymással.*

És parancsolá Ádámnak, mondván: a paradicsomnak minden fájáról egyél, de a jó és gonosz tudásának fájáról ne egyél, mert amely nap arról eszel, baláláll bűlsz meg.

Ezután következik Éva teremtése, majd a bűnbeesés, továbbá a megváltás ígérete, végül: *és kiüzé Ádámot és belyezé a gyönyörűség paradicsoma elé kerubokat tüzes kétélű karddal, az élet fája útjának őrzésére.*

A tereméstörténetnek e nagyon is szűkszavú, szimbolikus előadása nem elégitette ki a hívő lélek érdeklődését. A teológiai értelmezés mellett már az Ószövetség korában megindul, majd a kereszténységben is folytatódik a legenda-, illetőleg mondaképződés, hiszen itt az emberlétnek rejtélyéről és legnagyobb kérdéseiről, követelményeiről van szó.

Összűleinknek a Teleki-kódexben (1525) olvasható legendája¹⁶ szerint halála előtt 930 éves korában Ádám egybehívta minden fiát, szám szerint tizenötezret. Megparancsolta Évának és legidősebb fiának, Sethnek, hogy menjenek a paradicsom kapuja elé és könyörögjenek az Úrnak; adjon nekik az élet fájából, melynek olaja Ádámnak könnyebbülést szerezne.

Szent Mihály arkangyal jelent meg nekik, és így szólt hozzájuk: *mikoron beteljesödendnek ötezer esztendő, kétszázegy esztendő biján, ez világnak kezdetitül fogva, tehát akkoron Istennek Fia eljő a földre feltámasztani Ádámnak a te atyádnak testét: és egyéb halottaknak testeket. És Istennek fia megkörösztolkodik a Jordánnak folyójában és mikoron kijövend a vízből, tabát a balzsamofjának olajával megkeni mend az benne bívöket: és lészön az olaj nemzettül fogván nemzetre ezöknnek, kik víztül és Szentlélektül az örök életre újonnan születnek. És ő Istennek Fia beviszi a te atyádat a mennyei paradicsomba.*

És tehát elméne az angyal paradicsomba és boza öneki az jó és gonosz tudománynak fájból bárom levelű ágacsokt és adá öneki, mondván: vidd a te atyádnak az ő testének megkönnyebbülésére, menj el és siess, mert beteljesödött az ő életinek ideje.

Seth az ágat a Jordán vizébe ejti, de sikerül kimentenie.

I.őn, mikor Ádám megszönt volna szólni, kibocsátá az ő lelkét és meghomá-

lyosodék a nap és a hold és a csillagok hét napokon. És Seth megcsókolá az ő atyjának testét, sírván ő rajta és mend az ő fiai megcsókolák az ő atyjoknak testét. Azért az oláhok innen vöttek eredetöt: hogy mikor temetnek, mend fejenként megcsókolják a halottat: tabát Őrnak anygala, Mihály arkangyal megjelenék és állá Adámnak fejböz és monda Sethnek: kelj föl és láss. És látá Seth Őrnak kezzeit kiterjesztvén, tárván Adámot és adá ötet Őr Mibály anygálnak mondván: legyön a te őrizetöd alatt mend az esztendőkgiglen, miglen teritöm az ő siralmát öröme és akkor ül aznak helyébe, ki őtet megcsalta. És vevé Mihály arkangyal a golycsot és besakará Adámnak testét és ő fiát, Ábelét és eltemeté őket Hebronnak völgyén és menének ő előttük mend az jószágos anygalok... És látván e dolgot Seth és más senki nem. Az ágat atyjának fejenél plántálta el, ahogyan Ádám kérte.

Sok időnek utána nagy fává nőtt. Salamon király palotája előtt egy folyóra pallót csináltak belőle. A napkeletről való királyné asszony, vagyis Sába királynője megjövendölte, hogy e fa a zsidóságnak minden országát elpusztítja. Salamon erre köveket hordatott a fára és megparancsolta, hogy süllyesszék a vízbe. Szándéka nem sikerült, az Őrnak anygala megakadályozta. Krisztust erre a fára feszítették. Ádámnak a fejére esett Megváltójának véréből. Éva is meghal. Gyermekei nagyon siratják. A halálára következő nyolcadik napon Mihály arkangyal tudtára adja Sethnek: Istennek embere, csak hat napig sirassátok halottaitokat. Az örök Őristen is mindeket hat nap alatt teremtet. A hetedik napon megpihent, a nyolcadik pedig már a jövendő és örök boldogságnak napja, melybe mend a jók az ő Teremtőjökkel és ő Ődvőzítőjökkel egyetembe testökökkel és lelkökkel soha továbbá meg nem balnak de országolnak véghetetlen örökkön örökké. Amen.

A gazdag változatokban ugyancsak bővelkedő legendát természetesen a népköltészet is ismeri. Itt csak Varga Lajos néprő versezetére¹⁷ utalunk, amely feltűnően egyezik a legendaidézet előadásával, azonban sok elemmel bővül: csodálatosképpen az ágból nem almafalevél, hanem cédrus hajtott. Lassan hatalmas cédruserdő sarjadt Ádám és Éva sírja körül. A legnagyobb éppen Ádáméból nőtt ki.

Noé fiaival ezt a fát döntötte ki. Ebből ácsolták a bárka hatalmas gerendáját. Megmentették Ádám csonjait is.

Haladt az idő. Amikor Salamon templomot akart építeni, a mesterek ráakadtak a gerendára. Egy bölcs megfejtette a fa eredetét. A király a gerenda feléből lépcsőt készíttetett, amelyen a papok a Frigyszekrényhez mentek. Még 120 templomi szék is jutott a maradékából. A gerenda másik feléből a Cedron patakon át gyaloghíd lett, hogy akik Betlehemből húsvétra Jeruzsálembe jönnek, ne kerüljenek nagyot.

Amikor Heródes poroszlói a Szentcsaládot üldözőbe vették, a híd elmerült velük.

A halálra ítélt Jézusnak keresztfát keresvén, egy halász jelent meg Annás főpap előtt, és azt javasolta, hogy a Sionhegy alján, Cedron pata-

kában van egy hatalmas szál fa, azt kell kiemelni. Így is történt, Jézust erre feszítették.¹⁸

A világ teremtéséről, illetőleg az első emberpár létbe szőlítéséről főleg Szeged vidékén számos kozmogonikus monda járta.¹⁹ Ezekre csak emlékeztetünk, mert a karácsony liturgiájával, népi hagyományvilágával nincs közvetlen összefüggésük.

Az Írás nem mondja meg, hogy a tudás fája milyen gyümölcsöt termelt. Bibliai ősszüleink azonban mezítelenségüket fügefalevéllal takarták el: *látá tehát az asszony, hogy a fa evésre jó és szemre szép, és tekintetire gyönyörű. És vőn annak gyümölcséből és megevé. És ada férjének, ki szintén megevé, és mind a kettőnek megnyílnak a szemei. És mikor észrevehék, hogy mezítelenek, fügefaleveleket aggatának egybe és magoknak körülkötoket csinálnak* (Ter 3,6).

A zsidó és ókeresztény írásmagyarázók a tiltott fa gyümölcsének eleinte a fügét tartották. A fügefa ezért lett az ószövetségi prófétáknál az imádságnak és szemlélődésnek színhelye. Talmudi magyarázat szerint a tilalommal az Úr éppen a fa kiváltságos erejét hangsúlyozta. Hogy átok is terhelte, a szorongó tiszteletet csak fokozta.

A tudás fájával azonosított fügefa újszövetségi párhuzamát a szentatyák az evangéliumi terméketlen fügefában ismerték föl, amelyet Jézus megátkozott: *látott az út mellett egy fügefát. Odament hozzá, de csak leveleket talált rajta. Erre így szólt: neteremjen rajtad gyümölcs soba többé* (Mt 21,18).

A fügefa az evangéliumokban még néhányszor felbukkan, mint az Ószövetség, Zsinagóga jelképe, a jeruzsálemi templom pusztulásának, egyúttal az Új Országnak, a megváltásnak bejelentése.²⁰

A füge részben bibliai hatásra is a testi szerelemnek, asszonyi termékenységnek mediterrán szimbóluma.²¹ Azt kell gondolnunk, hogy még említendő népies életfa-ábrázolásaink sajátos alakú gyümölcse nem mindig alma, nem is a föltételezett gránátalma, hanem stilizált füge.

Mint láttuk, az *Írás* a tudás tiltott fájától megkülönbözteti az élet fáját. A fa már az Ószövetségben, de archaikus pogány szakralizmus szerint is, a kozmikus életerőnek szimbóluma, megtestesülése, az istenség lakóhelye. Ott él a természeti népek ihletett hitvilágában (fakultusz, világfa), a magyarság mesekincsében (égbenyúló fa). Az összefüggések jellemzése itt nem lehet feladatunk.²²

Ennek az archaikus világérzésnek áttétele, illetőleg szublimációja az *arbor vitae*,²³ vagyis Krisztusnak megváltást gyümölcsöző keresztfája,

a már idézett legenda szerint a tudás paradicsomi fájának is eszmei sardjádéka. Ez a találó, olykor teológusoktól is szentesített azonosítás az egyszerű hívek előtt világosabbá tette a bűnbeesés és megváltás kozmikus összefüggését.

Természetes, hogy az életfa ábrázolását a *Physiologus*, ez a misztikus középkori természetrajz is ihlette.²⁴ Az is érthető, hogy eleinte a templomkapu timpanonjára került, hogy a híveket szembetűnően emlékeztesse hitüknek egyik legnagyobb misztériumára.

Kaposy Veronika összeállította²⁵ románkori templomaink megmaradt életfáit.

Vizakna (Ocna Sibiului) timpanonján az Úr megváltó halálát, vagyis a sötétség hatalmán vett győzelmét jelképezi a pálmafa. Mélyen lehajló levelei alatt két oroszlán. Az egyiknek halfarka van, ez a szírének módjára kísértő gonosz. A másik rendez oroszlán-alak, – ha Temesvári Pelbárt allegorikus magyarázatát²⁶ elfogadjuk – az üdvösség ajándékát és törvényeit idézi.

A veszprémi múzeum domborművén rózsatő, amelyet griffmadár őriz: a szimbólum Krisztus és a vértanúk kiontott piros vérére emlékeztet.

Magyarszentpál (Sinpaul) egyházában egyik oszlopfőn életfa, kétoldalon egy-egy hal látható. Ezek azonban aligha Krisztus-szimbólumok, inkább a híveket jelképezik.

Vurpod (Vurpar): háromlevelű életfa alatt egy-egy oroszlán. Egyiknek halfarka van, ez is a sátánt jelképezi, amely bűnre csábítja az embert.

A *bolcmányi* (Hosman) oszlopfőn haltestű csuklyás démonok falják föl a híveket jelképező halakat. Az ördöggént ábrázolt oroszlánok az életfára, Krisztus jelképére támadnak rá.

Visk református templomának északi falán a paradicsomi almafának XV. századból származó freskója.²⁷

Mezőkeresztes református egyházának egyik tábláján (1728) Ádám és Éva a tudás fájával, hasonlóan *Tancs* (Tonciu 1676) református templomában is.²⁸

Noszvaj XVII. századból származó kazettáin az életfa több fogalmazásban is föl-tűnik. Egyiken a fa ágai között madarak ülnek: üdvözült emberi lelkek a paradicsomban, mint a ravennai S. Apollinare in Classe híres szentély-mozaikján. Másik táblán az ősi Krisztus-jelkép: fa tetején a megholt fiókáit önnön vérével életrekelő pelikán, mintegy a tudás fájának titokzatos termése.²⁹

A szimbolikus jelentés sok kazettán már megkopott, és pusztá dekorációként jelenik meg *Abony*, *Mánd* egyházaiban,³⁶ és bizonyára még más helyeken is.

Az *arbor vitae* jellegzetes, de már reális, kései barokk ábrázolása a Szeged alsóvárosi templom Pieta-oltára: a Fájdalmas Szűz szobra mögött az almával megrakott tudás fája, a rátekerőző kígyó szájában is alma. A fa hegyéből azonban fönt a magasságban a megváltó kereszt nő ki.³¹

Éppen csak emlékeztetünk az Ó- és Újszövetség konkordanciáira, szimbolikus egyeztetéseire, amelyek egyfelől Ádám teremtetésével, másfelől Jézus születésével kezdődnek. Ilyenek többek között a pécsi székes-

egyház románkori domborművei, az almakeréki templom gótikus freskói,³² újraköltésben a szegedi Fogadalmi Templom neoromán főkapujának szárnyai. A barokk úrnapi körmenetek hasonló jellegű és célzatú prefigurációiról az ünnepnél szólnunk.

Ádám és Éva, esetleg az őket idéző *nap* és *hold* szimbólumával, továbbá az élet paradicsomi termő fájával a házasság, emberség gyümölcsöző jelképeként, oltalmaként megjelenik népművészetünkben is. Legérettebb formában Kalotaszeg házainak homlokzatán,³³ de szakrális eredetű üvegképeken, cseréptányérokon, pásztorfaragásokon, felvidéki bírópalcán (1797), csallóközi halotti terítőn, szegedi mézesbábformán³⁴ is. Jelentésével, előzményével és összefüggéseivel sokszor már nincsenek is tisztában, amikor csupán az életfát vésik ládákra, kikapukra, kapubálványokra, mángorlókra.

A bűnbeesés és megváltás, illetőleg a megtestesülés és kereszthalál dogmatikai összefüggését a barokk ikonográfia a Gyermeke Jézus néhány sajátos, bár elég ritka ábrázolásával is szemlélteti. Ezeknek a délnémet barokkal való kapcsolata nem lehet vitás. Innen lírai, meghitt, olykor szentimentális jellegük.

Már a *Legenda Aurea* állítja, hogy a Háromkirályokat vezérlő csillagban a Kis Jézus kereszttel, fején pedig töviskoronával tűnt föl, mintegy utalva az *Ecce Homo* eljövendő nagypénteki királyságára.

Barokk ábrázolás az alvó Jézuska, mellette halálfej és a Kálvária kínozcszközei (arma Christi). Friedrich Zoepfl mutat rá,³⁵ hogy a témát az alvó Eros reneszánsz ábrázolása ihlette, de hatott rá a *memento mori* eszmévilága is: *nascendi morimur*, magyar példaszóval *aki született, annak halnia is kell*. Szent Brigitta valamikor sokat olvasott látomása szerint Mária varr, mellette a Kis Jézus olvasgat, hátul pedig két angyal hozza a kinszenvedés eszközeit.

Nagynyárád plébánia épületének utcai fülkéjében látható barokk kép a Gyermeke Jézus a názareti műhelyben keresztet faragcsál. A jelenetet ponyvairódmunk is megverseli. Egy szegedi családnál olyan biedermeier képet láttunk, amelyen a Kis Jézus – mintha máris a Kálváriára menne – vállán viszi a keresztet, kezében pedig egy kínozcszközökkel megrakott kosarat. A *mátraverebélyi* kegytemplom szószékének ormán a Kis Jézus hatalmas kereszttel tűnik föl. *Kemence* templomi barokk képen a kígyó almával a szájában körülkússza a földgömböt, amelynek tetején azonban a Kis Jézus ott áll, kezében a keresztfával. A *cellő-*

mölki apátsági templom kincstárában a Kis Jézus parasztkarok fadomborműve: egyik kezében a szőlőt gyümölcsöző keresztfá, a másikban hely. A témának apró szentképeken még sok változatával találkozunk.

A keresztfá kultuszáról és legendájának egyéb változatairól nagypenteknél és a Szentkereszt feltalálásának ünnepénél még bőven szólunk, ennyit azonban a karácsony eredeti liturgikus tartalmának és archaikus hagyományvilágának: jó és gonosz küzdelmének megértése végett előre el kellett mondanunk. Karácsony eredetileg hírül sem olyan idillikus, érzelmes ünnep, amilyenként az újkor devocionalizmusában, illetőleg a modern ember laicizálódott tudatában él. Ezt – mint látni fogjuk – a *paradicsomjáték* és *betlebemezés* hangulati különbsége is kifejezi.

A karácsony, illetőleg megtestesülés hazai ikonográfiája szinte áttekinthetetlen. Itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a középkor szakrális művészete, a magyaroké is, igazi *Biblia pauperum* volt: az írástudatlan hívek tanítására, illetőleg épülésére szolgált. Megfestik számukra az üdvösségtörténetet, szimbolikus párhuzamot teremtenek az Ó- és Újszövetség eseményei, így Ádám teremtése és az Új Ádám, Jézus Krisztus születése, a bűnbeesés és a megtestesülés között, hiszen maga Jézus tekinti őszövetségi előképének Jónást (Mt 12, 38–40), a *mannahullást* (Jn 6, 31–34), a *rézkígyót* (Jn 3, 14). Ő mondja az emmausi tanítványoknak: *ő balgatagok és keszedelmes szívűek mindazok elbívására, miket a próféták szólottak. Nem ezeket kellett-e szenvedni a Krisztusnak és úgy menni be az ő dicsőségébe? És elkezdvén Mózesen és mind a prófétákon, fejtegeté nekik mind, amit az íráskokban felőle szoltanak* (Lk 24, 25–27).

„Mi sem természetesebb tehát – írja³⁸ Gerecze Péter, a pécsi székesegyház érdeemes monográfusa –, minthogy az apostolok, kivált Pál, a zsidó nemzet egész történetét jelképesen fogják föl. Az egyházatyák hirdetik, hogy a próféták és az Őszövetségnek minden írója, az ókori zsidó állam minden viszontagsága, minden törvénye, Izrael vallásának minden ceremóniája egyedül őrá, Krisztusra vonatkozik: őt hirdetik, őt jövendölik és őt jelképezik. Ádám őt, mint a szentek ősatyját, Ábel mint mártírt, Noé mint a világ megújítóját, Ábrahám az áldottat, Melkizedek a főpapot, Izsák az önkéntes véráldozatot, Jákob a választottak fejét, a testvéreitől eladott József a tanítványaitól elárult Mestert, Mózes a törvényhozót, Jób a szenvedőt, a próféták a gyűlöltet és üldözöttet, Dávid a diadalmast, a népek királyát, Salamon a békebíró és Isten földi egyházának fölszentelőjét ábrázolja . . .”

Ebben a felfogásban tehát a Jézus születéséről való megemlékezés nemcsak érzelmes idill, hanem fonséges ajándék, az őszövetségi ígélet teljesedése, a lét megújult értelmének ünneplése.

E világerzés legrégebb megmaradt hazai hírmondói a pécsi altemplom szimbolikus-liturgikus domborművei. Az ábrázolások az északi lejáróban kezdődtek és a déli végződtek. A falakat jobbról négy, balról is négy, összesen nyolc fülke tagolja, valamennyiben az Úr szoboralakja.

Az első szobornak jobb keze, a másíknak mindkettő, a harmadíknak balja nyugszik a mellén. Az elsőnek lába alól *fénysugarak* törnek elő. *Mondá az Úr: legyen világosság. És lőn világosság.*

A másodíkon *vízbullám*. A harmadíkon a víz és szárazföld. *Mondá még az Isten: legyen erősség a vizek között és válassza el a vizeket . . . A vizek, melyek az ég alatt vannak, egy helyre és tünjék ki a száraz. És így lőn. És nevezé Isten a szárazat földnek, és a vizek gyűleményét nevezé tengernek.*

A negyedíken leveles gyümölcsök, tekerőző kígyóval, az Úr kezében papírtekercs. *Es mondá: teremjen a föld zöldellő és magbozó fűvet és gyümölcsöző fát, mely gyümölcsöt bozzon neme szerint . . . És terme a föld zöldellő és magbozó fűvet neme szerint és gyümölcsöző fát . . . És látá Isten, hogy jó.*

A másík oldal első fűlkéjében a nap, az Úr kezében bold és csillag. *Mondá még az Isten legyenek világítók az ég erősségén és válasszák el a napot és éjszakát. És legyenek jelűl az időkre és napokra és esztendőkre, hogy világítsanak az ég erősségén és világítsák meg a földet.*

A másodíknak madarak, az Úr kezében hal. *Mondá még az Isten: bozzanak elő a vizek csúszómászó élőlényeket és szárnyasokat a föld felett, az ég erőssége alatt.*

A harmadíknak az Úr lábánál négylábú állat. *Mondá még az Isten: hozzon elő a föld élőlényeket nemeik szerint, barmokat és csúszómászó állatokat és földi vadakat fajaik szerint.*

A negyedíknak emberi alak. *Es mondá: alkossunk embert a mi képűnkre és hasonlatosságunkra, ki uralkodjék a tenger balain és az égi madarakon és vadakon. És az egész földön és minden csúszómászó állaton, mely mozog a földön. És terem! Isten az embert az ő képére. Isten képére teremte őt. Férjűvő és asszonnyá teremte őket. És megáldá őket Isten és mondá: növekedjetelek és sokasodjatelek, és töltsétekek be a földet . . . És látá Isten mindent, amit alkotott vala és igen jól valának . . .*

Ezután következik a falakon az üdvösségtörténet fölídézése: 1. az Úr az anyagból formált embert újjának érintésével életre hívja, 2. megalkotja Évát, 3. megparancsolja nekik, hogy a tudás fájáról ne egyenek, 4. az Úristen dicsősége fényében jobb kezét áldásra emeli, balja pedig a világot tartja, 5. bűnbeesés, 6. kiűzetés a paradicsomból, 7. Kain és Ábel áldozata, 8. a vízözön, Noé hálaáldozata, 9. Ábrahám Izsákot készül feláldozni, 10. Izsák megáldja Jákobot, 11. Józsefet eladják testvérei, 12. a fáraó üldözi Mózeszt, aki az izraelitákkal már átkelt a tengeren.

Az ajtó fölötti térséget Krisztus, az Utolsó Ítélet bírása foglalja el. Baljában az Élet Könyve, jobbájának két ujjával pedig áldást oszt.

Az üdvösségtörténet ábrázolása a másík oldalon tovább folytatódik. 1. Sámson megöli az oroszlánt, 2. egy számár állkapcsával agyonver ezer filiszteust, 3. Delila levágja Sámson haját, 4. a megvakított Sámson egy poroszló megkötözve elvon-szolja, 5. egy ifjú vezeti, 6. egy fát gyökerestől kitép,³⁷ 7. a filiszteusokat játéka-
val mulattatja, 8. megrázza az oszlopot, mire az épület összedől és Sámson a filiszteu-
sokkal együtt agyonüti, 9. Gedeon a gyapjúval.

Ezután az Újszövetség következik: 10. Az anyagi üdvözlét, 11. Mária látoga-tása, 12. Jézus születése, 13. a pásztrok imádása, 14. Csillag jelenti, hogy a Mes-siás megszületett, 15. A Háromkirályok, 16. Heródes előtt, 17. A Háromkirályok álma, 18. A betlehemi gyermekgyilkosság. Athalia királyné megöleti a király gyer-mekeit, 19. Menekülés Egyiptomba, 20. A tizenkét éves Jézus a templomban, 21. A kánaai menyegző, 22. Az öt árpakenyérrel és két hallal való megvendégelés, 23.

Jézus királyi bevonulása Jeruzsálembe, 24. Az Utolsó Vacsora, 25. Jézus elfogatása a gecemáni kertben, 26. Pilátus előtt, 27. Út a Golgotára.

Szintén az üdvösségtörténetet adják elő folyamatos képszalagokon a pécsi székesegyház neoromán freskói is. Ezeket már nem részletezzük.³⁹

A *Porta Speciosa*, a középkori esztergomi székesegyháznak a XII. századból származó díszkapuja a XVIII. században került lebontásra. Még szerencse, hogy hűségesnek mondható képmásolat és leírás készült róla. Ebből kiderül, hogy a kapu ikonográfiája édestestvére a nyugati román székesegyházak *imago mundi* néven is emlegetett monumentális homlokzati díszítéseinek, amelyek az üdvösségtörténetet, Jézus megtestesülésének misztériumát szemléltetik. Mondanivalóját teljes egészében Dercsenyi Dezső kitűnő magyarázatai nyomán³⁹ adjuk itt elő.

A kapu mellett két fülkében azok a próféták foglaltak helyet, akik a Megváltó eljövetelét megjövendölték. Az ábrázolás *Dániel* prófétával kezdődik. Mondatszalgája: POST HEBDOMADAS SEXAGINTA DVOS OCCIDETUR CHRISTUS (Dán 9,26). Magyarul: *És hatvankét évét után megöletik a Krisztus*. A következő próféta Keresztelő János édesapja, *Zakariás*, akinek szövege Lukács evangéliumából való átvétel: BENEDICTUS DOMINUS DEUS ISRAEL, QUIA VISITAVIT ET FECIT REDEMPTIONEM PLEBIS SUAE (Lk 1, 68). Magyarul: *Aldott legyen az Úr, Izrael Istene, mert meglátogatta és megváltotta népét*. *Izaiás* prófétának csak a neve került a falra.

A másik oldalon Keresztelő Szent János: ECCE AGNUS DEI ECCE QUI TOLLIT PECCATA MUNDI, MISERERE NOBIS (Jn 1,29), vagyis: *Íme az Isten Báránya! Íme, aki elveszi a világ bűneit. Irgalmazz minékünk!* Utána *Ezekiel* alakja, szalgáján ECCE EGO APERIAM TVMVLOS VESTROS ET ADDVCAM IN VALLVM JOSAPHAT ET DISCEPTABO (Ez 37, 12): *Íme én fölnyitom sírjaitokat és kibozlak benneteket koporsóitokból én népem, és beviszlek Jozafát völgyébe*. A harmadik, már elmosódott alak nyilván *Jeremiás* volt.

A jobboldali kapufélen *Péter* alakja. Szalgáján: CHARISSIMI VIGILATE IN ORATIONIBVS QVIA ADVERSARIUS VESTER DIABOLVS TAMQVAM LEO RVGIENS CIRCVIT QVAERENS QVEM DEVORET (1Pét. 5,8). Magyarul: *Kedveseim, virrasszatok imádságban, mivel a ti ellenségetek a sátán, mint az ordító oroszlán, körüljár és keresi, hogy kit nyeljen el*. Ezután János evangélium következői: FILII ECCE PVLSO... AD HOSTIVM VT CONGREGEMINI AD ME IN DIEM MAGNI DEI VT MANDVCATIS (Jelenések Könyve 19,17): *Fiam, én zörgetek az ajtón... gyülekezzetek hozzám a nagy Isten napjára, lakomájára, vagyis az Utolsó Ítéletre*. Legalul Adalbert, a székesegyház, illetőleg egyházmegye védőszentje. Felirata olvashatatlan.

A bal oldali kapufél *Pál* apostollal kezdődik, szalgája: SOLLICITI SITIS VT OMNI ORATIONE PETITIONES VESTRAE INNOTEScant APVD DEVM (Filippiek 4, 6): *Törekedjete, hogy minden imádságotok és kérésetek meghallgatásra találjon Istennél*. Utána *Máté* alakja. Felirata: NISI HABVNDaverit IVSTICIA VESTRA PLVS QVAM SCRIBARVM ET PHARISAEORVM NON

INTRABITIS IN REGNUM CAELORVM (Mt 5, 20): *Ha csak nem múlja fölül a ti igazságtok az írástudókét és farizeusokét, nem mentek be a mennyek országába.* Alul Miklós püspök, szalagjának szövege olvashatatlan.

Az Ószövetség megörökített prófétái megjövendőlték Jézust, az evangélisták, illetőleg apostolok pedig megtestesüléséről tesznek tanúságot.

A szemöldök-gerenda alsó részét az angyalok kara foglalja el a zsoltárokból, illetve Izaiásból vett föliratokkal. A jobb sarokban QVIS EST ISTE REX GLORIAE. A másik oldalon QVIS EST ISTE QVI VENIT DE EDOM (Iz 63, 1). Magyarul: *ki ő, a dicsőség királya. Ki az, ki Edomból jön?* Az első felirat mellett még egy másik: QVI TORCVLAR CALCAVIT SOLVS (Iz 63, 3): *a szőlősajtót egyedül ő taposta.*

Középen két, lábukkal egymás ellenében fekvő angyal, felirataikat a leíró Széless György a zsoltár szavai szerint egészíti ki: ATTOLITE PORTAS PRINCIPES VESTRAS. Magyarul: *Nyissátok föl fejedelmek kapuitokat.* A szemöldök-gerenda külső oldalán az angyalok kara fölött vörösmárványos párkányon a következő felirat: PORTA PATET VITAE SPONSVS VOCAT INTRO VENITE. Magyarul: *nyitva az élet kapuja, a vőlegény hív, lépjete be.*

A király és az érsek később még jellemzendő alakja között két angyal, kezében legyezőféllével ugyanegy tengely körül forgó kettős kereket mozgat. Felirata: ROTA IN MEDIO ROTE. Mellette az ANIMALIA szó. Az egymásba forgó kettős kerék Ezekiel látomásából került át a középkor művészetébe. A ROTA IN MEDIO ROTA a próféta látomása szerint: *és látám és ime négy kerék a kerubok mellett. Egyik kerék egyik kerub mellett, a másik kerék a másik kerub mellett. A kerekek színe pedig olyannak látszott, mint a krizolitkő. (10, 9–10).* Az ANIMALIA szót szintén Ezekielből érthetjük meg: *és benne négy lelkes állat alakja és az ábrázolt rajtuk emberéhez hasonlított. Négy orcája vala egynek-egynek, és négy szárnya egynek-egynek (Ez 1, 5, 6).* Ezek az arcok az ember arca, az oroszlán arca, a tulok arca és a sas arca. Ismeretes, hogy a Jelenések Könyvében is János ezeket az arckokat látja, amelyek egyúttal ősi evangélista-szimbólumok is.

A timpanonban Szűz Mária István király és Szent Adalbert között jelenik meg. Az ölében a Kis Jézust tartó, királynőként trónoló Mária felé fordul Szent István és a következőket mondja: SUSCIPE VIRGO PIA, MEA REGNA REGENDA MARIA, vagyis: *Kegyes Szűz Mária, fogadd oltalmadba kormányzásra váró országomat!* Mária válasza: SUSCIPIO SERVANDA TUIS, SI JURA SACRORUM SUMMAT ADALBERTUS SICUT PETIS, azaz: *Elfogadom tiednek gondozását, ha a szent dolgok jogait elfogadja Adalbert, amint kéred.* Adalbert erre így válaszol: ANNUO VIRGO TUIS JUSSIS, AC EXEQUAR UT VIS, vagyis: *meghajlok akaratom előtt ön Szent Szűz, és úgy cselekszem.*

Az ábrázolásban az a feltűnő, hogy a *Rex gloriae* vagy a *Maiestas Domini* szinte előírt ikonográfiája helyett az esztergomi timpanonban Máriát látjuk a Kisdeddel, meg a hódoló István királlyal és Adalbert érsekkel: a Kisdeddel, akit a próféták megjövendőlték, az apostolok fölismertek, a magyarság pedig a szívébe fogadott.

Dercsényi, Czobor Béla és Éber László előző magyarázataival szemben úgy véli, hogy a kapu ikonográfiai fölépítése nincs közvetlen összefüggésben a szent Ágostonnak tulajdonított *Sermo contra Paganos, Judeos et Arianos de Symbolo* című művel, amelyet a zsolozsmában karácsony reggelén szoktak olvasni. Hazai ismeretével és ihletésével egyéb emlékek birtokában azonban továbbra is számolnunk kell.⁴⁰

A megtestesülés és megváltás misztériumának későbbi ábrázolása a lőcsei Szent Jakab-templom egyik gótikus freskóciklusa. Ez voltaképpen a *Hiskekegy*, másként *Symbolum Apostolorum* illusztrációja, amely egyébként már koronázási palástunkon is megjelenik. Mindkettőnek ikonográfiai ihletője a már említett *Sermo de Symbolo*.

Sajnos, a rendelkezésünkre álló jelentősebb források: *Divald*, *Schürer-Wiese* és *Radocsay* dokumentációi éppen ezt az emléket nagyon mostohán, csak odavetve tárgyalják. Legtöbbet még Forster közöl.⁴¹

A sorozat első képén az Atya és Fiú tanácskozik az emberi nem megváltásán: *Mondá az Őr az én urammak, a Messiásnak: ülj az én jobbomra, míg ellenségeidet lábaid számolyává teszem. A te hatalmad pálcáját elküldi az Őr Sionból. Uralkodjál ellenségeidnek közepette. Nálad az uralom. Hatalmad napján a szentek fényességében, méhemből a bajnali csillagok előtt születtek Téged. Megesküdtél az Őr és nem bánja meg: Te pap vagy mindörökké, Melkizedek rendje szerint. Az Őr jobbod felől megrontja baragja napján a királyokat. Ítélni fog a nemzetek között, nagy romlást teszen, soknak összezúzza fejét a földön. A patakból iszik az úton, azért emeli magasra fejét (109. zsoltár, 1–7).*

A következő képeken a megtestesülés: Krisztus születése és a megváltás: a kereszthalál. A beteljesedést az apostoli hitvallás öt ágazata jelenti ki, párhuzamosan egy próféta és egy apostol. Jeremiás és Szent Péter: *Credo in unum Deum patrem*. Dávid király és János apostol: *et in Jesum Christum*. Izaiás és Jakab, Zebedeus fia: *Qui conceptus est de Spiritu Sancto et incarnatus est de Maria virgine*. A két alak között a *Vir dolorum*. Próféta nélkül Fülöp: *descendit ad infernum et resurrexit tertia die*. Közül a *Pieta*. Ámos és Bertalan: *ascendit ad coelos, sedet ad dexteram Patris*. Malakiás és Máté: *Inde venturus est iudicare vivos et mortuos*. Joel és Jakab: *credo in spiritum sanctum*. Közöttük István magyar király. Látható még Szofóniás próféta, de apostoltársa, és a többi további kép már tönkrement. Egyéb freskók: a pokolraszállás, föltámadás, mennybemenetel, Szentlélek elküldése, Utolsó Ítélet, Végül: Szent Katalin és László király. A többi elromlott.⁴²

A téma középkori népszerűségét a pálos *Vadász Miklós* (Nicolaus Wenator) szereti püspöknek († 1428) papnövendékek számára készült, dramatizált, kissé leegyszerűsített Krédója is tanúsítja: a hit, illetőleg apostoli hitvallás tizenkét tételét a tizenkét apostol személyéhez kapcsolja.⁴³ Egy-egy apostol szerepét, illetőleg tételét teológusok vállalták és adták elő. Nem lehetetlen, hogy rögtönözve fejtegették is. Vadász szövegéből hiányzanak a megváltásra, illetőleg megtestesülésre való öszö-vetségi utalások. A Hiszekegynek illetően tagolásával egyébként találkozunk a Nagyszombati-kódexben,⁴⁴ majd egyik barokk imádságoskönyvünkben is.⁴⁵

Vadász Miklós verziója alapján gyaníthatjuk a téma misztériumjátékká bontakozását, előadását hazánkban is.

Sajnos az sem bizonyítható, de föltételezhető, hogy Temesvári Pelbárt-nak 1483 táján Budán a *Sermo de Symbolo* ihletésére készült játéka⁴⁶ színrekerült-e? Címe, illetőleg kezdőszavai: *De sanctorum patrum desiderio et exoratione pro incarnatione Christi, sub processu historico et devoto*, vagyis: a Szentatyák vágyakozásáról és könyörgéséről Krisztus megtestesüléseért históriás és jámbor előadásban. A szöveg Kardos Tibor szerint nyolc „képre” tagolható.

A Szentatyák ott tartózkodnak a pokol tornácának fogságában, az ördög uralkodni szeretne rajtuk. Kísérti őket, Ádám azonban reménykedik Isten irgalmasságában. Társalgás kezdődik Ádám, a próféták, meg az Igazság között. Az Úr is erősíti hitüket.

Dávid a Szentatyák kérésére az Égbe megy követségbe, ahol az Úr színe előtt az Irgalmasság veszi az emberiséget pártfogásába. Dávid tele reménységgel tér vissza az emberek világába.

Az égben nagy vetélkedés támad az Úr Irgalmassága, Igazsága és Igazmondása között az ember megszabadításáról, végül Isten Fia, vagyis a Bölcsesség dönt.

A következő rész Jézus küldetéséről szól: legyen jó bűnhődése és jó halála Ádám-nak. Ezért lesz az Isten Fia emberré: megtestesül és kínhaltat szenved az emberi nem megváltásáért.

Az utolsó rész Mária kiválasztásáról emlékezik meg: „keressünk egy szép virágzó szüzet, aki a Király előtt álljon és szolgáljon neki. Olyan leány, aki méltán fogadja szállásán a mi Istenünket. Ne találjon benne semmit, ami az ő szent fölségének szemét sérthetné. Ne hozzon ránk áldás helyett átkot.”

A Szentatyák Názáretbe küldik Dávidot, aki örömmel tér vissza: „helyet leltém az Úrnak és sátort Jákob Istenének. Kelj föl, jöjj a te nyugalmadba szentségednek szekrényével.” A Szentatyák éneklük: *te vagy Jeruzsálem álcösége, népünknek tisztessége* (Jud 15).⁴⁷

Az *égi pör* magyar változatokban a franciskánus Tihanyi- és a domonkánus eredetű Horvát-kódexben⁴⁸ is megjelenik, ami a téma közismert volta mellett szól.

A keresztény ember egzisztenciális szorongása és útkeresése, a Gondviselésben való személyes hite és az ábrázolás barokk igénye magyarázza, hogy ez az *égi tanácskozás* – nyilvánvalóan székelyföldi obszerváns előzmények után is – a *csiksomlyai misztériumjátékok* között nyolc változatban újabb motívumokkal is színeződve fordul elő.⁴⁹

Fülöp Árpád tartalmi összefoglalása nyomán csak kettőt emelünk ki belőlük. Az 1727-ben előadott misztérium szerint Deus Pater neheztel az emberiségre. Gondolkozik: kiszabadítsa-e az ördög hatalmából, vagy örök kárhozatra ítélje. Justitia helyénvalónak találja a büntetést, Misericordia azonban könyörögni kezd. Deus parancsára megjelennek a pát-

riárkák, majd a próféták, végül az evangélisták. Mindannyian sürgetik, hogy a Filius az emberiség megváltására emberré legyen és kínhalált szenvedjen.

Az 1733. évi játék Fodor Patrik atya szerzeménye. Deus Pater megtudja, hogy Fia az emberiség megváltására készül. Az összehívott égi tanácsban egyedül Innocentia ellenzi, viszont az angyalok, a limbus Atyái, továbbá Amor, Justitia, Misericordia és Sapientia Krisztus halálára, vagyis a megváltásra szavaznak. Deus elfogadja a többség kérését, és a Fiúnak a szenvedés eszközeit: az oszlopot, kötelet, töviskoronát, poharat, lándzsát, vagyis az *arma Christi* tárgyait küldi ajándékol. Az már a szenvedélyes barokk jellemző vonása, hogy a somlyai misztériumokban a hangsúly nem a megtestesülésre, hanem a kereszthalálra esik.

Az égi tanácskozást Varga Lajos népköltő is megverseli.⁵⁰

Úgy véljük, hogy a mennyei tanácskozás, illetőleg a somlyai misztériumjáték népi kicsendülése még máshol is idézendő változatokkal együtt ez a háromszéki karácsonyköszöntő:

*A paradicsomban egy almája vala,
Melyre egy nagy kígyó tekeredett vala.
Ádám maradéki mai nap örvendnek,
Limbusban szent Atyák vigan énekelnek:
Glória excelsis, mondván az Istennek,
Áldás és békeesség adassék népeknek.
Ámen. Elmondám.⁵¹*

A bibliai világdrámát adja elő az erdélyi szász *Almakerék* (Malamcrav) gótikus freskóciklusa⁵² is. Első képsor a világ, továbbá növények, állatok, Éva teremtése. Isten megmutatja Ádámnak és Évának a paradicsomot. Az első emberpár, bűnbeesés és kiűzetés, Ádám és Éva földi élete, Kain és Ábel áldozata, Ábel halála, Kain a gyilkosság után.

E képsor alatt: az Atyaisten ölében tartja a kis Jézust. Angyali üdvözlét, Mária látogatása, Jézus születése, híradás a pásztoroknak, Háromkirályok, betlehemi gyermekgyilkosság. Menekülés Egyiptomba, Jézus bemutatása, a 12 éves Jézus a templomban.

A harmadik mezőben a passiótörténet tizenhárom képben, majd újabb hét jelenet a mennybemenetelig. Mária halála, temetése, mennybevétele.

A *lőcsei* minorita kolostor folyosójának XIV. században festett freskói:

Ádám és Éva a paradicsomban, a tiltott gyümölcs és a kiűzetés. Eredetileg a ciklus nyilván teljes volt.⁵³

Gótikus szárnyasoltáraink liturgikus fegyelme már meglazult. A meg-

testesülés *Mária élete* egyik epizódjaként jelenik meg. A misztérium az apokrif evangéliumok és a *Legenda Aurea* mesei ihletében már szinte idillé válik.

A megtestesülést megörökltik még *Csécs* (Čecejovce, XIII. század), *Gerény* (Horiany, XIV. század), *Hiznyó* (Chyžné pri Revúci, XIII. század), *Keresztifalu* (Križová Ves, 1400), *Lőcse* (XIV. század), *Martonháza* (Ochtiná, XIV. század), *Óraljaboldogfalva* (Santa Maria Orlea, görögkeleti, XIV. század), *Podolin* (Pudleín, Podolinec, XIV. század), *Vízsolý* (XI. század), *Zsigra* (Schigra, Žehra, XIII. század), román és koragótikus falképei.⁵⁴

A karácsonyi *életfa*, *termőág* az évről évre megújuló természet ősi, mágikus jelképe, amely az európai keresztény hagyományban bibliai elemekkel is gazdagon ötvöződött. Állítása általános volt hazánkban, illetőleg népünknel is, de a múlt században feltűnő *karácsonyfa* teljesen kiszorította, jobban mondva helyettesíti.

Sajnos, a gyűjtés a maga kellő idejében alig fordított figyelmet az archaikus életfa és modern karácsonyfa közötti hagyománybeli űrt kitöltő, másfelől a funkcionális folytonosságot is igazoló termőág világának megörökítésére.

A múlt század második felében *Szegvár* palóc-jász telepítésű faluban sodrófát, esetleg mángorló sulykot kötöttek a mestergerendára és a gyerekek számára gyümölcscsel, süteménnyel rakták meg.

„Horgoson láttam olyan karácsonyfát, piacon is árulták – tudósít⁵⁵ 1886-ból Móra István – amelyeknek szimbolikus jelentősége tisztább, könnyebb, mint a fenyőágé. Ott a *koronafa*, *glédics* (Gleditschia triacanthos) ágait, töviseit becsavargatják cifrapapírossal, összekötnek kettőt-hármat, vagy átfonnak egy negyedikkel. Az egészet virágcserepbe ültetik, s a tüskökre szürkodnak aranyozott diót, aranyozatlan almát. Mellette van a sublaton kétfelől két csészében vagy két kis tányérban a Lucakor vetett, azóta kizöldült karácsonyi búza.”

Ilyen díszes ágra *Nagybaracska*, *Báczstopolya*⁵⁶ magyar népe is emlékezik.

Lehetséges, hogy a karácsonyi termőágot a középkori magyarság *kincs* néven emlegette. A horvátok ajkán ugyanis máig *kinč* a neve a hasonló rendeltetésű karácsonyi ágnak. Schneeweis szerint⁵⁷ a szó és szokás, illetőleg tárgy a horvátságban magyar eredetű. Ez, tekintve a középkori magyar-horvát liturgikus kapcsolatok eleveenségét, nem lehetetlen. A horvát *kinč* (Ruscus oculeatus) egyébként aranyozott mogyoróval díszített ág, amelyet a szoba mennyezetére függesztenek: mintha az égből nőtt volna

ki és másodlagos, keresztény értelmezéssel, mintha a földre szálló, emberek közt szállást kereső Kisdedet jelképezné.

Leopold Schmidt a mostani *Burgenland* területén végzett atlasz-kutatók nyomán megállapítja,⁵⁸ hogy az országrész területén, tehát az egykori nyugati magyar végeken milyen általános még manapság is a karácsonyának mestergerendára, szobasarokba függesztése, hol koronájánál, hol pedig megfordítva, törzsénél fogva. Német nyelvterületről sok párhuzamot is idéz hozzá. A hagyomány a *vasi, zalai* magyarság, továbbá a *Wasserkroaten*, vagyis a fertővidéki horvátság körében sem ismeretlen, de mi hazánknak e vidékeiről hasonló rendszeres kutatással nem dicsekedhetünk. A magunk vizsgálódásaiból mégis utalunk *Vasvár, Vásárosmiske, Búcsúszentlászló, Nemesszentandrás, Tófej, Zalaszentbalázs*, illetőleg a somogyi *Csököly*, a matyó *Mezőkövesd, Kapuvár*⁵⁹ régebbi gyakorlatára.⁶⁰ Mindenütt emlékeznek azonban arra is, hogy a mostani karácsonyfa elterjedése előtt tuskés zöld ágakat, borókát, fagyöngyöt függesztettek a gerendára, legtöbbször koronájánál fogva. Díszítése közben a matyó anya karácsonyi énekeket énekelt.

Alsószepesség szász népe a karácsonyfa koronáját újév reggelén a gazdaság védelmére a ház vagy csűr ormára szögezte. A Háromkirályok nyolcadában történő házszentelés alkalmával a pap ezt is megszentelte.⁶¹

Mindez eredetileg nyilvánvalóan az évkezdetnek, az idő új hajtásának ünnepi jelképe. Bizonyára nem véletlen, hogy archaikus csángó verseztünk és több találókérdésünk az esztendőt az élőfa példázatával szemlélteti.

Alig kétséges, hogy az ország több vidékén felbukkanó lakodalmi *termőág* is erre az archaikus hagyományra emlékeztet. Ehhez itt csak néhány párhuzamot idézünk.

A *balatonmelléki* lakodalmas asztalnak még a múlt században is állandó díszje volt az életfa: bojtorján kóróját vagy bürök ágát tuskóba ütötték be. Az egésztest finoman betekerték tésztával, külön a tuskót, külön minden egyes ágat. Aztán megsütötték, majd az ágakat teleaggatták szőlővel, gyümölcessel, perccel és egyéb jóval. Odaállították az asztalra, ahol a násznagy és egy kirendelt legény vigyázott rá.⁶²

A *mohácsi* magyar *termőág*, illetőleg sokác *grana*⁶³ váza egy öreg fa törzsének oldalán egyhelyből kinőtt ujjni vastag hármas ág, amelyeket végig télizöld vagy cédruságacskákkal födnek be. Végükre almát szúrnak, ezekbe pedig több behasogatott, szétágazó lúdtollacskákat tűzdelnek. Az így földíszített almákba rozmaringszálakat szúrnak. A *termőág* belsőjébe gyertyát is erősítenek, amelyet este vacsora után akkor gyújtanak

meg, amikor a násznép a menyasszonyos házból a vőlegény hajlékába indul.

Karácsony ünnepéhez, illetőleg szimbolikájához a *karácsonyfa* falunvárosban, hívők és nem hívők között egyaránt hozzátartozik.

A karácsonyfa eredetét egy mosoni, irodalmi eredetűnek tetsző népmonda⁶⁴ így magyarázza: amikor Krisztus Urunk a földön járt, a gonosz emberek elől bújdosnia kellett. Üldözői elől menekülve egy sűrű lombú fa alatt vonta volna meg magát, ez azonban odaszólt neki: állj odább, mert ha nálam találunk, engem is elpusztítanak. Ezzel utasították el féltükben a többi fák is. Az Úrnak ellenségei már nyomában voltak, amikor egy fenyőfához ért. Alig volt lombja, ezért ágai rejtették el Jézust, aki így meg is menekült.

Az Úr most megáldotta a fenyőfát: soha ne hullasd el a leveledet. Akkor is virulj és zöldülj, amikor a többiek levéltelenül sorvadoznak. Te légy a legdélcegebb és legszívósabb minden társad között, élj meg mindenütt. Légy az emberek öröme, és emlékezetemre rajtad gyűjtsanak karácsonyi gyertyát.

Ki hinné, hogy a karácsonyfa állítása hazánkban, de Németországon kívül – a mediterrán népek kivételével – szinte a fehér ember egész világában, alig több száz esztendősnél.

Kétségtelen, hogy a szokás protestáns, éspedig evangélikus gyakorlatból ered. Solymossy Sándor nyilván helyesen mutat rá,⁶⁵ hogy Luther Márton még nem volt a betlehemes, illetőleg paradicsomjáték ellensége. Puritán utódai azonban már felháborodtak naiv hangjukon, tréfás mozzanataikon, és a szöszéken is, meg az egyház-irányította helyi közigazgatásban is pusztító háborút indítottak ellene. Így történt, hogy evangélikus helyeken általában ki is halt. A hagyományörző nép azonban legalább a paradicsomjáték életfáját átmentette, asztalára állította, és családi közösségekben előtte énekelte a maga örökölt, megszokott énekeit.

Hazánkban a karácsonyfa állítására bécsi udvari ösztönzésből az arisztokrácia mutatott először példát. Bécsben a múlt század második felében kezdett terjedni, ahol viszont Németországból átszármazó protestáns művészek, főúri családok honosították meg.⁶⁶

Nálunk Brunswick Teréz (1824), továbbá József nádor harmadik neje, Mária Dorottya, illetőleg a Podmaniczky család (1826 táján), majd Fertőszentmiklóson a Bezerédi család állít karácsonyfát Flóra lányának (1834). Jáky Ferenc osli plébános, a gróf Hunyady család egykori házipapja, 1855-ben a falu iskolás gyermekei számára rendez karácsonyfa-ünnepélyt.⁶⁷

Brassó városában, az erdélyi szászok körében egy bevándorolt dán példájából 1830 táján honosodott meg.⁶⁸

Szeged társadalmában a múlt század derekán bukkan föl. „Tisztelem én fajunkat – írja⁶⁹ egy újságíkk – eredeti vonásaiban, de ami szívnemcsítő, azt a külföldről is szívesen utánzom. Ily utánzásra méltónak találnám én a karácsonyfát, és ezek eszméjével egybekötött családi ártatlan örömek elsajátítását.” Kálmány Lajos följegyzése szerint⁷⁰ egyik szegedi betlehemezésben már karácsonyfával lépnek a gyerekek a szobába. Ez azonban nem vált általánossá.

A karácsonyfa eredetét azon melegében már mindjárt hazai föltűnése idején egy biedermeier illatú verses ponyvatöredék⁷¹ úgy magyarázza, hogy Egyiptomból hazajövet a Szentcsalád Názáretben élt: József műhelyében dolgozott, Mária font, a kis Jézus pedig hulladékfából keresztet ácsolt, amely ágakat hajtott és szép zöld lombokat. Majd kivirágzott és fényes csillagokat termett. József rádöbbsent, hogy éppen akkor volt a Gyermeke születésnapja. Mária titokban telerakta a fa ágait eggyelmással, aranyos dióval, ünnepi ruhával. A kis Jézus örömmel nézett a fára. Eljöttek játszótársai is, akik felköszöntötték. Sajnos, itt a szöveg megszakad.

Mint már jeleztük, a karácsonyfa múltját, jelképrendszerét, funkcióváltozásait a kutatás még nem tisztázta egészen. Mégis biztosra vehető, hogy elsősorban, archaikus formáiban (Yggrasil, Julbock) vegetációs, napfordulati, tavaszígéző szimbólum volt. Mindenesetre az élet, illetőleg tudás fájának képzetkörével is korán összefonódott. Nem véletlen, hogy számos német vidéken a karácsonyfának *paradicsom* (Paradies) a neve.⁷² Erre a kapcsolatra már több vonatkozásban utaltunk.

A karácsonyfa nyilván hozzátartozott a középkori paradicsomjáték kelléktárához is. A manapság ráaggatott papírlánc, *angyalhaj* hálványan most is idézi a kígyót, a rákötött gyümölcs a bibliai almát, a bethlemi Újszülöttet, aki az emberiségnek a megváltás kegyelmét hozza. Erre a karácsonyfa alá helyezett ajándékok emlékeztetik a gyermeket, amelyek étel alakjában valamikor a család halottjait, illetőleg az értük imádkozó koldusokat, szegényeket illették. *Doroszlón* a karácsonyfa gyertyáskáit és csillagszóróit csak éjfél misére hívogató első harangszó hallatára gyűjtik meg.⁷³ Német szokás szerint konsekrálatlan ostyadarabokat is aggatnak a karácsonyfára. Ez a hagyomány népünknel itt-ott szintén él. Később még bővebben is szó lesz róla. Bauerreiss úgy találja, hogy eredeti szándék szerint ez sem volt dísz, hanem Krisztusra, az Élet Kenyerére akart

emlékeztetni, mint a Jelenések Könyve mondja: *A győztesnek az Élet Fájáról adok enni, amely Isten paradicsomában van.*

A templomokban, újabb hivatalokban, vasútállomásokon, köztereken is felállított karácsonyfa már kitéphetetlenül hozzátartozik ugyan az ünnepi reprezentációhoz, de kultikus jellegű hagyományokat még alig sarjasztott. Mindenesetre egy ágát sok *szege*di családban, talán máshol is két karácsony között kiviszik a temetőbe és a hozzátartozók sírjára szúrják. Ez a gesztus emlékeztet arra az ágra, amelyet az idézett középkori legenda szerint Seth kapott az angyaltól halott atyja, Ádám számára.⁷⁴ *Göcsejben* az ünnepek után gyümölcsfára akasztják. *Székesfehérvárott* a gazdaszszony sót tesz a karácsonyfa alá. Ezzel izesíti az ünnepi ételeket.

Szeplőtelen Fogantatás ünnepénél már bővebben szólnunk a *Jesse vesszje* bibliai próféciájáról: *és vessző sarjad Jesse törzseéből és virág növekedik az ő gyökeréből.* Alma a gyümölcse. Ebből érthetjük meg, hogy a kisdedet miért emlegetik így:

*A kis Jézus aranyalma,
Boldogságos Szűz az anyja.*

Az alma tehát nemcsak a tudás fájának titokzatos gyümölcse, hanem Isten ajándéka, az ő egyszülött Fia is.

Jesse fájának gyümölcset magyarázza egyik középkori liturgikus hagyományunk: az éjféli misével kapcsolatosan a *Jézus nemzetségfája* (liber generationis, genealogia Christi, Mt 1, 1–16) énekszóval való ünnepélyes előadására is sor került.⁷⁵ Ez a megidézés – véleményünk szerint – karácsony éjszakájának halottkultuszával is összefügg.

Alig vitatható *Jesseföld* (Hercegszöllös) *Jessemajor* (Mosonszentjános) határneveink biblikus-vegetációs célzata.

Most pedig vizsgáljuk meg a nap bemutatott egykori gazdag hagyományvilágának orális emlékeit, illetőleg maradványait, amelyeket kétségtelenül hajdani rekordációs gyakorlat ihletett. Ez a *paradicsomjáték* középkori örökségként ma már csak a katolikus székelység és Erdély református magyarsága körében él, de más fogalmazásban fölbukkan hazai németiségünk körében is.

Első, XVII. században összefoglalt emlékünknél, a magyar nyelvű, protestáns szerzetesű *lamentatio Adamii*, amely a legendához is alkalmazkodva, három részből áll. Az elsőben Ádám a bűnét siratja. A másodikban angyal vigasztalja a Megváltó eljövetelével. A harmadikban Ádám

megköszöni az angyalnak az örömdetes hírt és vigasságra szólítja a mindenséget.⁷⁶

A középkori liturgikus paradicsomjáték a moralizáló protestáns iskoladrámában is tovább él. Ez nyilvánvalóan a hagyomány népszerűségéből következett, mellőzni nem lehetett.

Legelső ismert hazai hajtása a *Theophania*, Szegedi Lőrinc komédiája (1575), amelyet a prólógus így jellemez: *az mi gyülekezetünk komédiát akar ágálni, kinek neve Theophania, azaz isteni megjelenés. Mert ebben megjelenik az Atyaisten az elesés után a mi első atyáinknak és kegyelmes és atyai beszédekkel vigasztalja őket és oktatja őket az megígért magra, az Jézus Krisztusra. Minden ember azért erre szíve szerént hallgasson.*⁷⁷

A XVII. századból való Eszéki István (1641?–1707) nagybányai rektor előadott, de kéziratban maradt műve: *Ritmusokkal való szent beszélgetés, melyben a próféciákból világosan megmutogatatik a zsidók ellen, hogy az Ótestamentumban sokszor és sokképpen megígéretelt Messiás már régen eljött a testben és hogy nem más az, hanem a mi urunk Jézus Krisztus. Lött a tanuló gyermekek között a nagybányai iskolában szép feles gyülekezet előtt 1697. esztendőben, nagykarácsony estvéjén. Tárgyát a prólógus így summázza:*

*Halljátok meg hívek beszédünknek rendit,
Miképpen az Ádám elbagyta épségét,
Mint ígerte Isten megidvezítőjét,
Mint töltötte is bé kegyes ígétét . . .*

*Kelj föl azért Mózes, Isten hű szolgálja,
A dolognak rendit vedd rövid summába,
Az ígérteket tovább prófétákra
Bizd! Teológusok szájátok Krisztusra!*⁷⁸

Bemutatja a paradicsomi történetet, majd a Megváltóról szóló ószövetségi próféciákat, hittudósna és rabbinak Jézus messiási mivoltáról való disputáját, végül Jézus születését.

A másik egy erdélyi unitárius iskolajáték, címe: *Nativitatis cunabula* (1696), vagyis a születés bölcsője. Az Angyali Üdvözlétől Jézus neveltetéséig mutatja be a Megváltó életét. Szövege önálló magyar és latin változatban maradt ránk, vagyis az egyik nem fordítása a másiknak.⁷⁸ A magyar nyilvánvalóan szélesebb társadalmi körök számára készült. Jellemző a barokk iskoladráma technikájára az antik mitológia képeire és párhuzamaira való untalan hivatkozás. Ez egyébként legtöbb későbbi játékunkra is ráillik, elárulva kántori, iskolamesteri fogalmazásukat.

Betlehemezéseink, illetőleg karácsonyi játékaink az átmeneti formák gazdag változatosságá mellett is, lényegében két alapformához igazodnak.

Az egyik még ünnepköszöntés, *rekordáció*, amely tisztességes régi hagyományként, főleg az erdélyi református magyarság és katolikus székelység körében máig virágzik: a paradicsomi almafának és keresztfának, a bűnbeesésnek és megváltásnak emberfölötti titkára, Ádámnak és ivadéknak számkivetésére, gyöngeségére és az új Ádámnak, Jézusnak könyörületére emlékeztet. A játékot elsősorban a *vigilia*, vagyis Ádám és Éva ünnepe ihleti. E típusnak, amely minálunk is nyilvánvalóan ősi, az idők folyamán elenyészett templomi liturgikus játékból sarjadt, számos interetnikus párhuzama, fejleménye él régi hazánkban is. A kutatás *paradicsomjáték* néven emlegeti. Erre még többször visszatérünk.

A hagyomány dramatikus mozzanatok nélkül, de költői szövegváltozatokban már csak köszöntőként él. Így Kalotaszegen:

*Az első Ádámban lett igen nagy estünk,
Isten kegyelméből mert akkor kiestünk.
Szörnyű veszedelmet magunknak kerestünk,
Amelyben jetrengett mind testünk, mind lelkünk.
A második Ádám de a batalmas lón,
Hogy ördögön, poklon egész batalmat vón,
És így az Atyának már kegyelmébe tett.*

*Magához is veszen, majd mikor jó utolsó órátok,
Forduljon a Jézus akkor tihozzátok,
Kegyes tekintettel nézzen tiredátok,
Hogy ne ártsón nektek amaz örök átok.
Vigyen fel titeket az egek cgébe,
A szent angyaloknak dicső seregébe
Fogadjon s juttasson szentséges keblébe. Elmondám!⁷⁹*

Feldoboly (Dibolii de-Sus) háromszéki református falubeli⁸⁰ változat:

*Paradicsom kőkertjébe
Arany szőnyeg leterítve.
Én nem láttam szebb termőfát,
Mint Úr Jézus keresztfáját,
Mert a vér megvirágoza,
S a Szentlélek illatoza.
Feltekintek magas mennybe,
S nyitva látom menyország ajtóját:
Azon felül egy bölcsőcske,
Amellett egy rend székecske.
Abban van a világ Úr Jézusa,
Ott ringézi asszonyunk Szűz Mária,*

*Jobb keziben arany alma,
 Bal keziben arany vessző.
 Fel-felbajtja, megzúdítja,
 Leültiben kikapkodja.
 Szántassuk fel cintorony elejét
 S vetessük be bűnös Ádám-maggal,
 S boronáltassuk szép anyai szókkal.
 Az angyalkák csengetének,
 S a templomba bemenének.
 Egy szép misét elmondának,
 Szép új esztendőre legyünk vig kedvünkre,
 Az új esztendőkre legyünk vig kedvünkre.*

Az egykori *Istensegíts* katolikus székely gyerekei *napszentülte*, vagyis alkonyat idején hasonlóval köszöntöttek:

*Paradicsom mezeibe
 Aranyszőnyeg leterítve.
 Azon vagyon rengő bőcsű,
 Abba fekszik Űr Jézuska:
 Jobb kezibe arany vessző,
 Bal kezibe arany alma,
 Megzúdítá a vesszejét:
 Zúg az erdő, zeng a mező.
 Én nem láttam szebb termőfát,
 Mint Űr Jézus keresztfáját,
 Mert az vérrel virágozik,
 Szentlélekkel gyümölcsözik.*

A *Felsőbánya* (Baia Sprie) magyar bányászaitól előadott Ádám és Éva-játék szövegét, amelynek közzétételét a titkolózó Sebestyén Gyula csak ígérgette, máig sem ismerjük. Aligha lehet törzsökös magyar hagyomány. Nem a mi hajdani rekordációnk sarjadéka, hanem meghonosított német bányászjátékból való átvétel, átdolgozás.

A hazai német *Paradeisspiele* útja sokkal egyenletesebb, töretlenebb a mienkénél.

Leghíresebb *Főrév* (Oberufer) evangélikus német falu játéka, de valamikor ismerték a délről szomszédos katolikus német községek is.

A játék azzal kezdődik, hogy a kórus a világ teremtméséről, az Űr hatnapi munkájáról és Ádámnak a paradicsomba tételéről énekel. Az Űr már az elején lócán, mintegy trónon foglal helyet. Mellette a tudás fája, az ágán almával. Előtte Ádám térdel, fejét Teremtője ölébe hajtja. Mozdulatlan, hiszen még nem él.

Az ének végén az Úr Ádámot szólítja, mire az föláll, leveti barna agyagszínű köntösét. Alatta fehér ing, ártatlanságának jelképe. Szétnéz, és a teremtett dolgokban gyönyörködik. Az Úr lelkére köti, hogyan éljen.⁸¹

A kórus ismét énekel. Az Úr most Évát teremti meg. Előszólítja a fa mögül. Ádám örömeiben az Úr jószágáról beszél neki, de szól tilalmáról is. Ezután az ördög kísérti meg őket: esznek a tiltott fa gyümölcséből.

Ádám szegyenkezni és Évával együtt félni kezd. Az Úr hívása elől elrejtőznek, de az ördög láncra verve a Teremtő elé vonszolja és vádolja, majd pedig Gábor arkangyal kiűzi őket a paradicsomból.

Az első emberpárban most feltámad a bűnbánat, mire az angyal a Megváltó születését ígéri meg nekik.

*Buda, Dobsina,*⁸² *Töttös* (Baranya),⁸³ *Felsőmindszent, Németlad,*⁸⁴ továbbá a *Szerémség*⁸⁵ színtelenebb német változatai más típusba tartoznak. Kétségtelenül misztériumjáték töredékei, de már nem vetekednek a főrévinek szépségével, szertartásos-kultikus igényével.

Az életfával, illetőleg karácsonyfával való ünneplésnek sajátos erdélyi szász fejleménye a *Weihnachtsleuchter*, röviden *Leuchter*, tájszólásban: *Lichtert, Lichtertche*.⁸⁶ Az iskolai ifjúság négy csoportra osztott kórusban énekelte karácsony első napjának hajnali istenszolgálat (Matten) alatt a *Quem pastores* és *Puer natus est* kezdetű liturgikus énekeket. A múlt század közepétől kezdve csak anyanyelven énekelnek.

Mindegyik csoport *Leuchter*-t hoz a templomba. Ez örökzölddel, művirággal, koszorúval, újabban karácsonyfadísszel megrakott, felső végén gyertyatartóban végződő rúd, amelynek keresztalakban kinyúló ágait is sok helyi változatban az ifjúság ékesítette.

A karácsonyi gyertya egészen vízkeresztig, tehát a *Zwölften* időszaka alatt a templomban maradt. Egyes helyeken körül is hordozták a faluban.

A szokásnak számos birodalmi párhuzama van. Erdélyi kibontakozásának kora bizonytalan, bár jellege szerint még a középkort idézi.

Az érzelmes, devocionális ihletésű *betlehemezés* templomi eredete ősi soron szintén kétségtelen, akár a bábtáncoltatásra, akár a pásztorok imádásának, vagyis az éjjeli mise evangéliumának megjelenítésére gondolunk.⁸⁷

Ehhez nyilván az is hozzájárul, hogy Európa népének egyik főfoglalkozása hosszú századokon át a jószágtartás, pásztorkodás lévén, a betlehemi éjszakából ez a rokon jelenet ragadta meg. Nyilvánvalóan azért többről is szó van: a téli napfordulat ünnepének hajdani kultikus táncai,

alakoskodásai a betlehemezésben más színeződéssel ugyan, de tovább élnek. Kellékei közül a láncosbottal hajdanában a gonoszokat riasztgatták, itt meg már az ének, tánc ritmusát verik ki vele.

A *csillagjárás*, *Heródes-játék* vizkeresztnél kerül bemutatásra, most a betlehemi játéknál maradunk.

A tél ráérős, eszmélkedő csöndjében, az advent meghitt várakozásában évszázadokon át, egyes helyeken napjainkig virágzott a *betlehemezés*, *betlehemjárás*, vagyis a betlehemi eseményre, Jézus születésére emlékeztető liturgikus eredetű, elnépiesedett hagyomány. A legtöbb helyen már játékká vált, máshol, így Székelyföldön, Fővőren, német bányavidékeken máig megőrizte szertartásos jellegét.

Teljes áttekintésre törekvő feldolgozása a magyar hagyománykutatásnak régi adóssága. Néhány újabb, kimagasló értékű, alább említendő dokumentációt, illetőleg tanulmányt nem számítva, a régebbi közlések jelentős részére alig lehet építeni. A szövegtípusok szétválasztása, illetőleg rendszerezése is még a jövő feladata. Természetesen itt mi magunk sem vállalkozhatunk erre a szerteágazó, inkább drámatörténetre tartozó kritikai munkára, mégis szeretnénk néhány lehetőséget megfontolásra ajánlani.

A betlehemes játék két legrégibb emléke a XVII. század második feléből maradt ránk.

Az egyiket *Ecseg* nógrádi falu Szentkereszt-céhe néven ismert jámbor társulatának fiatal legénytagjai adták elő a templomban 1684–1694 között. Címe: *Rithmi pro Epiphania Domini in processione*. Latin címe ellenére is a betlehemezés legrégibb ismert magyar szövegéről van szó.⁸⁸

Ismerve az akkori paphiányt, illetőleg licenciátusi gyakorlatot, bátran föltételezhetjük, hogy a betlehemező legények ádvent ideje alatt a környéket is összejárták.

A hagyományra nagyon jellemző, hogy Székelyföldön a betlehemet nem gyermekek járják, hanem meglelt emberek: legények, sőt házas férfiak, akik a játékot kellő komolysággal, liturgikus szolgálat igényével adják elő. Éppen a legutóbbi évtizedekben modern kutatói szempontok és igények szerint több játékukat jegyezték föl, így többek között Domokos Pál Péter és Volly István *Lövétén* (Lueta)⁸⁹, Benedek András *Homóródremetén* (Calugareni)⁹⁰, Faragó József *Pusztakamaráson* (Camarasul), *Csikcsobotfalván* (Cioboteni)⁹¹, Földes László a Budajenőre települő *ditrói* székelyek körében,⁹² Benedek András és Vargyas Lajos,⁹³ továbbá Domokos Pál Péter és Rajeczky Benjámin a hazatért *bukovinai* székelyek

között. A betlehemkutatás modern követelményeire Ortutay Gyula újabban külön is fölhevíté⁹⁴ a figyelmet.

E vizsgálódásokból kiderül a székelyföldi és a belőle sarjadt bukovinai, erdélyrészi betlehemezés kötött, kultikus rendje, továbbá az az alapos föltevés, hogy közös forrásuk valamely, sajnos, ránk nem maradt csíksomlyai barokk karácsonyi vagy úrnapi misztériumjáték, amely még praetridentinus elemeket is átmentett. II. Józsefnek a vallásos kultuszra vonatkozó korlátozó rendelkezései a deákszínjátszásnak véget vetettek. A hagyomány azonban kilépett az iskola szűkebb vonzási köréből és elnépiesedve, játékszíni karakterét megőrizve, a katolikus székelység körében sok helyen máig él. A mai gyakorlat természetesen helyi elemekkel és jellegzetességekkel, máshonnan átvett archaikus pásztorjelenetekkel is bővült. Jellemző, hogy amíg a hagyomány az ország más vidékein már szinte csak a pásztorok imádására szorítkozik, addig a Székelyföld az egész karácsonyi eseménysort bemutatja, amelyet természetesen éppen a misztériumjátékok szakrális célzata magyaráz.

A *lövetei* kéziratos betlehemi rendtartás előírja, hogy „akik Krisztus születése emlékéen, vagyis a karácsonyi szent ünnepekre betlehemi folytatásban tagok akarnak lenni, azok csak úgy lehetnek, ha a következő feltételeket megtartják: nem szabad a kocsmahelységeken forogni, fonóseregbe lányokhoz járni, az utcákon néma csöndben kell járni, továbbá nem szabad világi énekeket énekelni. Mindezeket meg kell tartani attól a naptól, amikor próbálni kezdik, egészen vízkereszt napjáig . . .”⁹⁵ Aki ezen alapszabálynak nem tesz eleget, annak büntetése nem lehet egyéb, mint: hogy abból a szobából, amelyben gyakoroltak, a Kócsár és a Huszár nevű tagok kihúzott karddal kísérik az illető személyt, mezítláb és hajadonfővel, a templomot pedig háromszor megkerülik. Ez bármilyen zord idő esetén is végrehajtandó . . .”

Benedek András elmondja, hogy „Homoródtremete és Lövete a megye katolikus vidékének peremén fekszik, nyugatra és délre protestáns a nép zöme. Éppen ezért az erős és mély vallásossághoz bizonyos misziós öntudat is társul: a remetei betlehemesek – főként a múltban – több napos vándorútra indultak a szomszédos faluk templom nélkül szűkölködő katolikusaihoz, mintegy megújítva a betlehemezés ősi értelmét. Szívesen fogadták azonban a szomszédos unitárius falukban (Keménfalva, Andrásfalva, Almás) is.

Töretlenül él az előadás épületes eszménye is. Nem üres szólam – írja Benedek –, amit a moralizáló epilógusban hallunk:

*Mert nem tréfaságnak okáért fáradtunk,
Sembogy evilági nevetést indítsunk,
Hanem megtérésre jó példát mutassunk,
Jézus szerelméért hogy felindíthassunk,
Boldog mennyországban együtt vigadhatassunk.*⁹⁶

Külsőleg mutatja ezt az eszményt az egyház és a nép együttműködése. A játék a templomból indul el. A betlehemesek jelmezbe öltözve csoportosulnak az oltár körül, az oltár elé rakva a háromtornyú „várost” és a szalmafüdeles „istállót” a karácsonyi éjféli misén s az ünnepek vecsernyéjén. Onnét indulnak a körútjukra. De a társulat belső meggyőződése is egy szentnek érzett ügy szolgálatára vall. Ha előadás közben beszélget vagy nevet a közönség, a játékvezető szigorúan utasítja rendre.

Földes László kitűnő dolgozatában pontosan leírja Küsmödi Bálint székely „játékrendező” parasztember előadása nyomán a *ditrói* (Ditrau) betlehemezés játékrendjét, előadói stílusát, hagyományos mozdulatait, sok próbáját, kelléktárát⁹⁷. Csak egy mozzanatot idézünk belőle, hogyan oldja meg a rendezés a cselekmény színhelyeinek érzékeltetését. Jól elkülönül a három jelenetre, színhelyre tagolt cselekmény: királyi palota, betlehemi mező, királyi palota. Ezt a falusi tisztaszobában a játék azzal érzékelteti, hogy a pásztorok közvetlenül az ajtó mellett heverednek le (betlehemi mező), József, Mária és az angyal pedig a szoba közepén, a betlehemi templomocska körül helyezkednek el. A templom alakú építmény nyilván a királyi palotát akarja ábrázolni. Jellemző, hogy a bukovinai székelyek *város* néven emlegetik.

A színek egymás mellett élnek, mint a középkori szimultán színpadokon. Amíg Heródes házában folyik a cselekmény, és a király meg a két huszár leborulva imádják a kisdedet, addig a pásztorok az ajtó melletti betlehemi mezőkön horkolnak.

A színek változását, a cselekmény súlypontjának áthelyezését egyik helyről a másikra a szereplők járkálása és a közbeiktatott ének jelzik. Így az angyal a betlehemi templomocskától, Heródes palotájától indul el az ajtó mellett fekvő pásztorokhoz, és lassan lépegetve, ezt énekli: *Dicsőség mennyben Istennek* . . . A pásztorok szintén énekelve, a botokat előbb clébb csapkodva a padlóra, nagy lassúsággal közelednek a betlehemi templom és a jászol felé . . . Ditróban a betlehemes csoport legelőször a templomba ment éjféli misére. A templomban nem játszottak, hanem fölálltak az oltár előtt. Úrfelmutatáskor a király és a két huszár kardot rántott, tisztelgett. A betlehemre erősített csillagszórókat a vezető most gyújtotta meg, majd a betlehemesek elénekelték az *Istállóban, kint a pusztán* . . . kezdetű éneket. Ezután a mise folytatódott.

A Csíksomlyóval összeépült *Csíksobotfalván* – mint Faragó József kutatásaiból tudjuk – a misztériumszerű betlehemjárást kellő begyakorlás után szintén részben álarcos felnőtt férfiak adták elő.

Karácsony estéjén, tíz óra tájban először a csobotfalvi papnál betlehe-

meztek. Innen a plébánossal együtt mentek át a templomba az éjféli misére. Mária, József, meg a betlehemi kápolna a templom bejáratánál maradt. A kápolna négy sarkán négy gyertya égett. A többi játszószemélyeknek is megvolt a meghatározott helyük. Ez azt bizonyítja, hogy a betlehemezés régebben itt is szorosan összefüggött a liturgiával. Ennek nyilván a lelkipásztori aggályoskodás vetett véget.

Nagykarácsony délutánján mindjárt elkezdtek a falu házaiban való betlehemezést, amely késő estéig tartott.

Karácsony másnapján reggel a somlyai búcsújáró templomban hallgattak misét. Utána a klastrombeli barátoknál betlehemeztek. Ezután Somlyó házait keresték föl. A menet igen ünnepélyes volt.

Nyárádremitén (Eremitul) a betlehemezés az éjféli misén történt.⁹⁸ Egyes csiki falukban a hajnali miséken betlehemeztek, majd innen indultak a hívek hajlékába is.⁹⁹

Más magyar tájaink betlehemezését nem a Székelyföld középkorig visszanyúló liturgikus ihletettsége, misztériumjátékok elnépiesedett helyi hagyományvilága, hanem már a barokk érzelmes devocionalizmusa jellemzi.¹⁰⁰

A Pozsony városával újabban egybeépült *Főrév* XVIII. század elején telepített evangélikus németsege körében a Székelyföldre hasonló szakrális kötöttségek között virágzott a *Christigeburtspiel*,¹⁰¹ amely nem minden esztendőben került előadásra. Ez még évszázadokkal ezelőtt történt fogadalom emlékezetét őrizheti.

Egyszerre három darabot adtak elő: 1. *Christigeburtspiel*, 2. *Adam und Éva*, másként *Paradiesspiel*, erről már szólottunk, 3. *Schuster- und Schneiderspiel*, amely esetlegesen, nyilván a kultikus igézet feloldása végett kapcsolódott az előbbiekhöz. Voltaképpen profán farsangi játék, ezért elemzésére itt nincs szükség.

Házasember sohasem játszott a darabokban, még Máriát is egy vékonyhangú legény alakította. Gábel arkangyal szerepe egy ügyes, kisebb fiúnak jutott. A szereplők szigorú iskolába kerültek. Naponként és esténként a játékmester házában tartózkodtak, másolták énekeiket, gyakorolták mondókaikat. Minden lépésüket, mozdulatukat előírás szerint kellett végezniük. A tanulás, valamint a játékok ideje alatt – tehát adventtől vízkeresztig – a szereplő legényeknek teljes önmegtartóztatást kellett fogadniuk. Nem járhattak lányosházakhoz, világi nőket nem énekelhettek, tartózkodniuk kellett a szeszes italoktól, és visszavonultságban élniük. Ez volt a gyakorlat az első világháború előtt.

A játékok idejére a faluban eltiltották a zenét. Amikor megállapított

napokon a szomszédos községbe mentek, ott sem túrték meg a muzsikásokat. Ha valahol a rezesbanda megszólalt, azonnal otthagyták a falut. Mint mondogatták: mi nem vagyunk komédiások.

Mint Solymossy Sándor kimutatta, a főrévi játék és a szomszédos *Heideboden*, régi magyar nevén *Tószög* később katolizált német faluinak (Pomogy, Pátfalu, Rajka, Mosonszentjános), északra Pozsony és Pozsony-szentgyörgy városoknak kihalt, már csak forrásutalásokból ismert német betlehemező hagyománya elnépiesedett formában: a bibliai üdvösségtörténetet mutatja be a világ teremtésétől a betlehemi gyermekgyilkosságig. Így tehát még a középkor végén virágzó úrnapi misztériumjátékok prefigurációinak, vagyis biblikus élőképeinek világát, szerkezetét és jelenetezését, épületes szándékait idézi. A liturgikus kapcsolódást magyarázza, hogy Jézus nemcsak karácsony éjszakáján öltött testet, hanem a miseáldozatban, az Oltáriszentségben, az úrnapián ünnepelt misztériumban is. A játékot ez az *exuláns*, vagyis evangélikus vallása miatt kivándorlásra kényszerült német népszívet még szülőföldjéről, valószínűleg Salzbürg vidékéről hozta magával. Sajátságos módon a katolikus gyökérzetű hagyományt a hajdani előadási előírásokkal egyetemben éppen egy evangélikusnak maradt falu őrizte meg, és tartotta fenn a legújabb időkig.

Csak éppen emlékeztetünk rá, hogy *Körmöcbánya* (Kremnica) és *Medzenjef* (Medzev) német bányászainak XVI. századtól kimutatható, iskoladramái gyakorlattól is ihletett karácsonyi játéka¹⁰² is ehhez a prefigurációs típushoz tartozik.

A betlehemi esemény előadásának másik, kevésbé elterjedt módja a *bábtáncoltatás*, amely hazánkban főleg a Balaton déli részének katolikus, Szatmár megyének pedig református faluiban¹⁰³ szinte napjainkig élt. Jézus születésének egyes mozzanatait bábokkal is eljátszották, egyidejűleg pedig helyettük, illetőleg nevükben a szöveget is mondták a pástornak, egyébként öltözött szereplők.

A kutatás szerint a bábtáncoltatás a középkorban még az oltáron történt, a hívek jámbor gyönyörködésére és épülésére. Később nyilván profán elemek is szövéődven bele, a templomból kitiltották, a nép azonban tovább is ragaszkodott hozzá. A Szentcsalád és a betlehemi istálló miniatűr mása bentmarad a templomban, esetleg újabban az ünnepekre kiteszik, de ehhez már sem liturgikus cselekmény, sem nyilvános, hangos ájtatosság nem fűződik.

El kell még mondanunk, hogy vannak régi, templomi betlehemes je-

leneteink, amelyek elmozdíthatatlanul oda vannak rögzítve az oltárhoz. A *bárfai* Jézus születése-oltár közepén a jászolban fekvő Kisdedet Mária, az angyalok és pásztorok veszik körül. A predellán az Angyali üdvölet, Mária látogatása, a Háromkirályok hódolata.

A *lőcsei* Jakab-templom hársfa-domborműve (1510)¹⁰⁴ talán egy önálló szárnyasoltár maradványa: 1. Mária, 2. József, 3. pásztor kalappal, 4. pásztor csuklyával, 5. angyal, 6. angyal, 7. hírmondó angyal. A hagyomány szerint a szoborcsoportot 1698-ban a városháza egyik elrejtett fülkéjében találták. Csáky Miklós, esztergomi érsek, a Szepesség fia, a szobrokat barokk oltár keretébe foglaltatta (1752). Innen a neve: *Csáky-oltár*.

Külön figyelmet érdemel *Galgóc* (Hlohovec) körtefából faragott híres domborműve,¹⁰⁵ amely nyilván szintén oltáron állott. A hagyomány szerint Mátyás királyé volt, majd Bakócz Tamás révén az Erdődy család birtokába jutott.

Mindezek előtt a középkorban betlehemezhettek, vagyis a misztériumot előadhatták, de aligha voltak bábjáték kellékei.

E jászolkultusznak¹⁰⁶ a nyugati egyházban először a római *S. Maria Maggiore*, eredeti latin titulusa szerint *S. Maria ad Praesepe* betlehemi ereklyéje, a gótikus jámborságban pedig Szent Ferenc *Greccio-i* karácsonya (1223) adott döntő ösztönzést. Celanói Tamástól tudjuk, hogy Ferenc testvér rendtársaival és a környék egyszerű népével együtt Greccio közelében egy barlangban jászol mellett mondatta az éjféli misét. Ökör, szamar is volt körülötte. A *Poverello* bárány módjára bégetett, amikor a *Bethlehem* szót kimondta. Csodák csodája: az átváltozott ostya a pólyás kis Jézusnak tűnt a hívek szemében. Mintha Mária, József meg a pásztorok is ott lettek volna a misén.¹⁰⁷

Nyilván nem véletlen, hogy hazánkban is éppen a franciskánizmustól leginkább ihletett tájakon virágzik a betlehemnek és karácsonynak bensőséges, helyi, családi hagyományokból is kitetsző tisztelete. Külön Betlehem-oltára van váci templomuknak.

Lehetséges, hogy a karácsonyi időszakban egészen Gyertyaszentelőig kitett templomi, élőképszerű, egyébként röviden már említett betlehemet (Krippe) is a bábjátékos gyakorlat távoli emlékének kell tekintenünk. Ez azonban aligha bizonyít a kultusz hazai folytonossága mellett. Kétségtelen ugyanis, hogy itáliai, részben spanyol ihletésre osztrák barokk, majd rokokó közvetítéssel csak a XVIII. században bukkannak föl hazánkban. Terjesztésén bécsi műveltségű arisztokraták, franciskánusok (Greccio), karmeliták (Prágai Kis Jézus) és újabb apácaközösségek buzgólkodnak.

A templomban már nincs liturgikus hivatásuk, II. József a kiállításukat megtiltja,¹⁰⁸ ezért már csak a magándevóciót ihletik, és mintegy az ünnepet szemléltetik. Eddig csak egyetlen hozzáfűződő, újabban született népszokással találkoztunk: *Hercegszántó* sokácai almát, tojást, lucabúzárt raknak eléje. A pap vízkereszt után a ministráns gyerekeket vendégeli meg az almával és a tojással.

Néhány dunántúli templomunk eredeti szép, hangulatos barokk betlehemei mellett, az ország legnagyobb részén az utolsó száz év alatt az egyházművészeti kontáripár „alkotásai” terjedtek el. Nincs védekezés ellenük. A harmincas években bontakozó *betlehbemes mozgalom* már és még nem tudott megfelelő szép eredményeket elérni.

Ezeknek előrebocsátásával vizsgáljuk tovább a bábtáncoltató hagyományt. Sajnos, régi adataink nincsenek róla, hacsak a Háromkirályok napjánál még tárgyalandó Mátyás-korabeli játékot nem tekintjük annak. Így tehát csak föltesszük, hogy hazánkban is lehetett betlehemi bábjáték-apparátus, amely előadás végett karácsonyi időszakban az oltárra került. Ezt vihették ki a nálunk is föltételezett egyházi tilalom következtében később a hívek közé.

Ha a gyakorlat csakugyan élt, a XVIII. század folyamán teljesen elnépiesedett, sőt profanizálódott is. Kialakulására nyilván hatott az osztrák barokk *Marionettentheater* vidékies fejleménye, a búcsúkon, vásárokon febukkanó komédiások példája is.

A játék leggondosabban lejegyzett hazai előadását *Vörs* faluban *Petánovits* Katalin buzgalmának köszönjük.¹⁰⁹ A szokás itt napjainkban újjászületett. Idősebb falubeliek támasztották föl, hogy az épületes játékkal a templom tatarozásának (1963) költségeit előteremtsék.

A vörsi betleHEMEZŐK karácsony böjtjén, már a szentestén gyülekeznek ott, ahol egész éven át a betlehemet őrzik. Innen indulnak, sorra járkák a falu házait. Úgy intézik, hogy éppen az éjféli misére hívogató *beharangszóra* fejezzék be. Most ők is bevonulnak a templomba, ahol azonban már nem betleHEMEZNEK.

A *szálláskeresés* az elnépiesedett, sok tekintetben el is profanizálódott betleHEMEZÉS mellett, az adventi várakozás megünneplésére alighanem csak századunk elején bontakozott ki. Más nevei: *szentcsaládjárás*, *szentcsaládkilenced*.

Nincsenek kezünkben kétségtelen hazai történeti bizonyítékok, mégis föltesszük, hogy a karácsonyi ünnep előtt kilenc napon át ismétlődő szál-

laskeresés jámbor hagyományának egyrészt a *Maria gravida*^{109*} késő-barokk ünnepe (Expectatio partus B. Marie Virginis, dec. 18.) adott ösztönzést, amely azonban már nem került a néptől is számontartott jeles napok közé. Nyilván az osztrák, délnémet *Herbergsuchen* példájára, lelkipásztori kezdeményezésre terjedt el nálunk is. Papi kenetét, jámbor, bensőséges, kissé érzelgős hangulatát máig őrzi.¹¹⁰

A szokást legalaposabban Manga János tanulmányozta.¹¹¹ Előadásunk jelentős részében az ő vizsgálataira és anyaggyűjtésére támaszkodunk.

A középkori karácsonyi játékoknak egyik, részben önállósult *Provençe-i* mozzanata volt Mária és József szálláskeresése: a kovács nyomorék leányának csodálatos gyógyulása, amelyet az Anasztázia-legenda is ihletett. Az épületes történet nálunk csak a múlt századbeli ponyván jelenik meg. Villámgyors elterjedését és népszerűségét számos erdélyi református magyar faluban is felgyűjtött, folklorizálódott változata mutatja.

A szálláskérő Máriát és Józsefet mindenki, így a gazdag, erdélyiesen *bő* kovács is elutasítja. Ennek nyomorék leánya mégis megszanja őket, mire szeme megnyílik, béna karjai pedig kinőnek. Manga a történetnek cseh, szolvák, horvát párhuzamaira is utal.

A legenda balladaivá kopott változataiban Jézus és Péter gazdag házaknál kopogtat szállásért, de csak egy szegény özvegyasszony, Veronika, egyes változatokban Regina fogadja be őket.

A szálláskeresés országsszerte meglehetősen egyezik, ami nyilvánvalóan a ponyvakiadványokhoz való ragaszkodással magyarázható: még nem volt idejük folklorizálódni, orális hagyománnyá válni.

A szálláskereső Szent Család tiszteletére kilenc család összeáll, hogy december 15-étől karácsony estéig naponta felváltva a Szent Családnak, illetőleg a Szent Családot ábrázoló képnek szállást adjanak. A képet a rendező énekesasszony vagy maga hinti meg szenteltvízzel, vagy pedig a pap áldja meg. A soros családban már kész a házioltár égő mécsessel vagy gyertyával, ahol rendesen a többi családok is összegyülekeznek, amikor esti Úrangyalára harangoznak. Amikor a szentkép az új családhoz érkezik, letérdel a házinép, miközben megfelelő szövegezésű imádságokat mondanak. A képet a házioltárra helyezik, meggyújtják előtte a mécses, amely mindaddig ott ég, amíg a képet másik családhoz nem viszik. A szentkép előtt rendesen ájtatosságot is szoktak végezni: a lorettói litániát, Szent József vagy Jézus Szíve litániáját, majd felajánlják az egész családot a Szent Család oltalmába. Közben természetesen énekelni is szoktak megfelelő énekeket. A házbeliek napközben is föl-fölkeresik a képet, hogy rövid foházkodással üdvözlőljék. Ilyenkor rendszerint valami szegény gyermekes családot meg is szoktak ajándékozni, mintha a Szent Családnak adnák. A kilencnapos ájtatosság után a kép vagy a templomba, vagy valami jámbor lélekhez kerül, aki jövő adventig vigyáz rá.

Ez a szokás a legújabb időkben kezd a vallásos ponyva révén terjedni, amelynek szövegei: énekei és imádságai kántor-eredetre vallanak. Stílusuk terjedős, szentimentális, nyelvében modern. Itt-ott azonban régi énekek és szokástöredékek is fölszívódtak bele. Nem lehetetlen, hogy az osztrák *Herbergsuchen* hatására terjedt el színmagyar vidékeken is.

A helyi változatok közül figyelemre méltó *Tordas* szlovákból magyarosodott falué: a Szent Család képét megszenteltetik, a kilenc fölkeresendő család tagjai pedig gyónással és áldozással készülnek a fogadtatásra.

Csikdelne (Delnița) helyi hagyománya szerint legények hordozzák a Szent Család képét. Ez még nyilvánvalóan a férfiak ősi liturgikus elsőbbségének fejleménye, még ebben a jellegzetesen asszonyi szokásban is.

Egyes szabolcsi görögkatolikus falukban a lucabúzához hasonlóan sarjztatott zöldbúzával rakják körül a szálláskereső képet.

Lehetséges, hogy a szálláskeresőt a felnőtt hívek ünnepi készületre, igénye tette általánossá a legtöbb helyen már elprofanizálódott, komolytalanná vált betlehemezés helyett.

Röviden utaltunk a mi hagyományaink és a bajor-osztrák *Herbergsuche*, *Frautragen* közötti interetnikus kapcsolatra. Richard *Wolfram* szerint a jámbor szokás írásban csak 1870-ben kerül följegyzésre, bár nyomai már a XVII. században föltűnnek.¹¹²

A szokás Szlovéniában is él: a család itt is ünnepélyesen várja Mária szobrát. Hasonlóképpen virágzik Ószerbia, Macedónia pravoszláv tájain, de sajátos módon Észak-Szerbiában és Boszniában nem.

A macedóniai Velez városában egy Mária-ikont, amelyet *gostinka*, vagyis vendég néven emlegetnek, hordoznak házról házra, házasság előtt pedig a vőlegény hajlékába.

Hasonló szokás él, de nem az adventi időszakhoz kötve, más szerb és macedón vidékeken is: házasság előtt, betegség idején házhoz viszik valamelyik templom csodatevő hírben álló Mária-ikonját, de olykor a szentekét is. Más helyeken az ikon házról házra jár. Fogadására a család kimezeli, kitakarítja a házat, előző napon böjtöt tart.

A szálláskeresőnek egyik országszerte fölbukkanó, ponyvairodalmi úton elterjedt, röviden már említett újabb változata a *kovács leánya*, erdélyiesen *bő kovács* története,¹¹³ amely egy középkori francia betlehemes játéknak elnépiesedett hazai változata. A játék vándorlásának, idő- és térbeli állomásainak körülményei ismeretlenek előttünk.

A francia játékot *Szent Anasztázia* († 280) legendája színezi. E szűz és vértanú ünnepe a római kalendáriumban éppen karácsony első napjára

esik, ezért liturgikus önállósághoz nem juthatott, csak a pásztorok miséjének egyik könyörgése emlékezik meg róla.

Már röviden utaltunk rá, hogy Anasztázia a magyar középkorban kedvelt női név volt, de kultuszáról, patrocíniumairól nem tudunk. A Debreczeni-kódex egyébként elmondja,¹¹⁴ hogy előkelő római család keresztény sarjadéka, aki irgalmas szívvel járja a börtönöket, hogy a rabokat ellássa, tisztántartsa, orvosolja. Ezért őt is fogvatartják. Nem hajlandó a bálványoknak áldozni. A császár kényszeríteni akarja, hogy felesége legyen, *kit – olvassuk – mikoron ágyasházába vitetvén, megölelt volna, azonnal megvakula.*

A *bölcsőcske*¹¹⁵ a karácsonyi rekordációnak kései biedermeier hajtása. A játékot nyilván apácaiskolák szorgalmazták, van valami idegenes jellege. Szórványosan főleg Dunántúl (Székesfehérvár, Vitnyéd, Pula), továbbá Harta evangélikus németjei és Nagyszombat vidéki szlovákok körében ismeretes.

A fehérvári kislányok aprócska bölcsővel járnak házról házra. Két angyal jelenti be a Szent Család érkezését, majd Mária és József jön be. Mária egy székre ül és az ölében lévő kis bölcsőt, melyben a Jézuska szobra fekszik, ringatja. József aranyos fejszével a háta mögé áll. Az angyalok énekelnek a megtestesülésről. Utána pásztorok jönnek be, hogy kifejezzék hódolatukat a Kisded előtt. Végül Mária a bölcsőben fekvő Jézuskát körülhordozza, akit a család minden tagja megcsókol, miközben a bölcsőbe teszik az ajándékot.

Görögkatolikusainknál a karácsony előtti második vasárnap a Mózes előtt élt szent ősatyák emléknapja, az ünnepet közvetlenül megelőző vasárnap pedig azoké, akiket Jézus nemzetségfája emleget.

A görögkeleti szerb egyházban e vasárnapoknak *materice*, illetőleg *oci* a neve. A hozzájuk fűződő szokások sajátos módon Bácska latin szertartású bunyevácainál, sokacainál is szívósan élnek. Így *Szabadkán a materica* ünnepén unokák, de más gyermekek, olykor korosabbak is, az ismerős asszonyokat fel szokták köszönteni:

*Faljen Isus, gazdarice!
Čestite vam materice!
Ja sam došo priko mora,
Da mi date malo ora,
Snašla me je strašna muka,
Da mi date i jabuka.*

*Vidjo sam i ovaca,
Da mi date i novaca.
Napolju je zdravo zima.
Molim jednu čašu vina!*

Magyarul: Dicsértessék a Jézus, gazdaasszony! Köszöntjük a matericát: én a tengeren át jöttem, hogy pár szem diót adjon. Nehéz kínokat szenvedtem, hogy egy kis almát adjon. Birkákat is láttam, hogy egy kis pénzt is adjon. Odakint nagyon kemény a tél, hogy egy ital bort is adjon.

Aszalt gyümölcsöt, diót kapnak ajándékba. Az új vő is ezen a napon látogatja meg legelőször a napát, akitől régebben *tyilim*-szövésű tarisznyát kapott. Az *oca*, vagyis az atyák napja már kevésbé jelentős, de ezt is megtartják. A szokás bunyevác példára a szabadkai magyarok körében is él.

Hercegszántó sokác gyerekeinek köszöntője:

*Faljen Isus, gaztarice,
Čestitam vam materice.
Mi smo dosli priko mora,
Da nam date šaku ora,
Da nam date pogačice,
Čestitam vam materice.*

Magyarul: Dicsérjük a Jézust, gazdaasszony! Matericát jöttünk köszönteni, tengertől jöttünk ide. Adjon nekünk marék diót, adjon nekünk pogácsát, köszöntjük a matericát!

KARÁCSONY BÖJTJE

Karácsony böjtje (dec. 24), másként Ádám–Éva napja, két ünnepi mozzanatot foglal magában, amelyet az Egyház liturgikus körültekintéssel kapcsolt össze. Egyrészt bibliai ősszüleinknek, Ádámnak és Évának nevénapja, emlékezete: a karácsonyi misztériumjáték és ünnepi szimbolika forrása. Másfelől az Ószövetség megváltatlan világából, Ádám és Éva örökségéből az új Ádám fogadására, egyúttal a halott természet életre ígzésére, a kezdődő új esztendőre, továbbá az emberi megújulásra való előkészület, *vigília*: archaikus emberi követelményei szerint, de szakrális-liturgikus értelemben is.

Ádám és Éva volt a szűcsök *érsekújvári* céhének védőszentje. Zászlajuk bibliai felírása (Ter 2,25): ISTEN ADÁMNAK ÉS ÉVÁNAK BÖRKÖNTÖST KÉSZÍTE. 1861. A *mohácsi* fazekasok céhmiséje Ádám és Éva napján, a céhpatrónusok ünnepén volt. Utána a céh új előjáróit választották meg. Templomi zászlajukon (1906) is ősszüleinket látnak a tudás fája alatt.¹ A *szegedi* fazekasok céhének pecsétjén (1719) és zászlaján (1824) a föld porából alkotott emberpárnak, Ádámnak és Évának képe látható. *Baja* címerében Ádám és Éva áll, mert szabadalmi mezővárosi rangra emeltetése karácsonyi ajándékul 1699. december 24-én történt.²

A nap, illetőleg este nevei: *Rozsnyó* vidékén, görögkatolikusoknál, evangélikus tírpiakoknál,³ *debreceni* kalvinistáknál *karácsony villája*, váltakozva még *vília estéje*, az *istensegitsi* székelyek ajkán *karácsony szenvedéje*, röviden *szenvedéje*, az andrásfalviakén *szenvedejeeste*, a bukovinai eredetű *Székelykeve* (*Skorenovac*) szóhasználatban *szenvedeeste*,⁴ az északi csángóknál *karácsony szenvedje*,⁵ a református *Csúza* baranyai faluban *béved*,⁶ máshol Ormánságban *bévödeste*,⁷ *Bátán* pedig *bővedeste*, egyes helyeken *karácsony szombatja* (még ha nem is erre a napra esik), *Szakadát* szebeni evangélikus magyar faluban *ünnep szombatja*.⁸ Az erdélyi *szászok*

ajkán *Christsonnabend*. Tanult köreinkben, továbbá *Dunántúl a szenteste*, a német *beiliger Abend* tükörszava járja. Katolikus délszlávainknál *kvatre post*, Horvátzsidányban *badnjak*, a görögkeleti pomázi szerbeknél *badnji dan*,⁹ a bánáti bolgároknál *babinden*.¹⁰

Karácsony böjtjén gondosan rendbeteszik, kitakarítják a házat, udvart, a jószág helyét is, hiszen vendéget várnak, a világra születő Kisdedet, de most fordulnak az új esztendőbe is. Mindennek a helyén, otthon kell lennie. A kikölcsönzött tárgyakat legalább erre a napra sokfelé hazakérlik. Mint *Tófej* göcseji faluban mondják: nehogy „megboszorkányozzák”. Nem adnak, nem kérnek kölcsönt. Nem örülnek a látogatónak, csak a köszöntőket: pásztorokat, gyerekeket fogadják szívesen. Háromszékben a készülődést így jelentik:

*Tizenkét kapuláb gyöngyből van kiverve,
Az Úr Jézus széke közből van helyezve.
Az Isten az embert annyira szerette,
Szerelmes szent Fiát hogy földre küldötte,
Hideg istállóba, jászolba fektette.
Oh emberi nemzet indulj igazságra,
Mert eljött a Krisztus szegény szállásodra.
Tisztítsd ki házádat, hívó be őtet oda,
Hogy vigye lelkedet boldog mennyországba.*¹¹

Egész nap folyik az ünnepi előkészület: sütés-főzés, a karácsonyi asztal és az ajándékok elrendezése, a jószág ellátása, egyes vidékeken a hajlék „fölszentelése”. Ez utóbbiról külön is szólunk.

Áta sokácai a karácsonyi ünnepekre kimeszelték a szobát, lemosták a bútorokat, az ágyba friss szalmát tettek, a szalmazsák négy sarkába pedig a boszorkányok ellen fokhagymát, kést. A gyerekeket megfürösztötték, a felnőttek haját mostak.¹²

Mint Manga János írja,¹³ a palócoknál az ünnepre a haragosok is – legalább látszólag – kibékülnek, a szegényebb rokonoknak, a család állandó munkásainak természetbeli ajándékot küldtek. Ezek segítettek a gazda portáját rendbetenni. Régebben a gyónás, áldozás sem maradt el.

Sajátos hagyomány élt még a múlt században is *Bajmóc* (Bojnice) mezővárosban. Karácsony estéjén a család egyik tagja, nyilván az apa papnak öltözött, majd az asztalfővel szemben leült egy székre és a családtagjait gyóntatta: mindenkire ráolvasta az esztendő folyamán elkövetett hibáit, bűneit. Az este méltóságából következik, hogy ennek nem volt parodisztikus jellege.

A megújulást célzó karácsonyböjti, újévi, egyes helyeken tavaszi fürdés, mosakodás, tisztálkodás az évkezdett ősi kultikus hagyományaihoz tartozik. Régiségére, illetőleg szívósságára jellemző, hogy behatolt a középkor hazai liturgikus szokásrendjébe is, mert a *Genézis* (2,8–10), másfelől a *Jelenések Könyve* (22,1,2) szakrális értelmezést, utólagos igazolást adott neki.

Mózes első könyvében az idézett helyen ezt olvassuk: *plántálta vala pedig az Úr-isten a gyönyörűség paradicsomát kezdetül, melybe belyezé az embert, akit alkotott vala. És nevele az Ur-isten a földből mindenféle, tekintetre szép és ételre kellemes fát. Az élet fáját is a paradicsom közepén, s a jó és gonosz tudásnak fáját. És folyóvíz megyen vala ki a gyönyörűség belyéről a paradicsom megőrzésére.*

A Jelenések Könyvének látomása szerint Isten Báránya, vagyis a Betlehemi Kisdéd trónusából az üdvösség forrása ered. Hallgassuk meg János bizonyosságát: *az angyal megmutatá nekem az élet vizének folyóját, mely fényes vala, mint a kristály, s az Istennek és Báránynak királyi székéből fakada. Az ő utcájának közepén és a folyóvíznek mindkét felén az élet fája vala, tizenkét gyümölcsöt termő, minden hónapban megbozván gyümölcseit. És a fa levelei a népek egészségére valók.*¹⁴

Temesvári Pelbárt szerint „Krisztus testében jött el, tehát az ő testi eljövételének megfelelően testedet is nagy tisztaságban kell megtartanod és megőrizned. Mint ahogy nem akarsz a holnapi ünnepen fürdetlen testtel részt venni, annál inkább kell bűneid mocskát levetned magadról.”

*Ez nőmös születéséből uronknak – írja*¹⁶ *a Debreczeni-kódex (1525) – kell készülnünk és magonkat megszentölnünk szent töredelmességgel, azaz szívünk szerint való bánattal, hogy ő szent felségének ellen vétkeztünk. És igaz gyónással, bizony elégtétellel, mert ba a bázat megöprjük a holnapi napnak tisztósságára és szenny-nyes üngeinket megmosatjuk és még némelyek testőket is ma megfürösztik, nagyval inkább a binőknek szennyét le kell magonkról tisztítanunk.*

Martonfalvy György debreceni kálvinista professzor az ünnepek méltó megünnepléséről szólva (1663) megrója, hogy némely emberek *Karátson napján jegen vizben mosdanak.*¹⁷

A szokásra utal¹⁸ ez a kuruckorból ránkmaradt koledáló verszet (rythmus natalis ad deportandum auream aquam):

*Szép szokás mindenben jó szokást tartani,
Régi atyáinknak nyomdokát követni,
Jó régi példaköt előttünk bordonni,
Hogy úgy éljünk mint ők, arra ügyekezn.*

*És szép rendtartás vót úgy érzük köztük is,
Hogy vizet bordoztak ez éjszakán ők is,
Mely nem lőtt semmiből, mert példát egyet is
Hagytak, tisztaságra intettek minket is.*

*Hogy azért köztünk is ez régi jó szokás
Mindaddig fennálljon ez régi rendtartás,
Nemzetünkben bevőtt tiszta víz bordozás,
Evel tisztaságra indít a mosódás.*

*Ez okon bozzuk be ez szép vizet mű is,
Amely bevőtt evel ugyan aranyat is.
Cselekedtük azért nagy jó szívből mű is,
Mosdgyék azért mindgyárt tū Kegyelmetek is.*

Inter lavandum (mosdás közben):

*Amaz tisztaságban gyönyörködő Isten,
Tū Kegyelmetek minden bűnből szépen
Mossa s tisztítsa ki, hogy így jövődőben
Istennél lehessen Kegyelmetek mennyben.*

*Miképpen testedet im e testi vízzel
Megmosod, Űristen amaz lelki vízzel
Mosson meg tégedet ő szent igéjével,
Rubázzon fel téged az ő szent lelkivel.*

Valedictio (búcsúzkodás):

*A sötét éjszakát ki reátok borzta,
A jó Isten adjon a holnapi napra*

*Boldog felvirradst, karácsony napjára,
Tū kegyelmeteknek mindenikünk mondgya,
Adgyon Isten, adgya, szívünk ezt kívánja.*

Az aranyvíz, aranyosvíz, életvíz, élet vize, szerencsevíz, szentvíz hagyományainkban nem más, mint karácsony, ritkábban Szilveszter, újév, vízkereszt estéjén, éjszakáján, hajnalán kútból, folyóból, esetleg forrásból frissiben merített víz. Szimbolikáját a középkori liturgia, majd az elnépiesedett szemlélet az élővizek megrekedt paradicsomi forrásával hozta kapcsolatba: a megszületett Jézus megnyitotta az ember számára, aki most megmerül, vagyis újjászületik bennce. Legarchaikusabb formáit reformátusságunk őrizte meg.

A Szernye mocsár vidékének kálvinista népe nagyon megbecsülte a ku-

takat, hiszen a faluban kevésnek volt jó vize. Így *Fornoson* egyetlen kút volt a falun kívül. Odamentek a fonóban gyülekező lányok és legények éjfél tájban, várva Jézus születését. A magukkal vitt, földízított fenyőfát, koszorúkat a kútághoz szögezték. Ezután gúzs vesszőt tekertek össze és az ágast odakötötték vele a kávéhoz. Aki ezt éjfél után elsőnek föloldotta, az merítette az aranyvizet, amelyben Jézus fürdött meg. Ez a lány ment legelőször férjhez. Aki már elvitte, az keresett egy tövises gallyat és elreteszelte vele a kutat. Jelezte, hogy valaki már járt ott.

Máshol a fiatalok szintén a fonóban gyülekeztek, és a lányok puszpángból, borostyánból, virágból koszorút fontak. Ezt vitték ki a kútra, majd felkötötték az ágasra.

Tornyospálcán karácsony éjfelén viszik az eladó lányok a jó kútról az aranyvizet. Reggel abban mosdanak, hogy szépek legyenek. Isznak is belőle, hogy betegség ne érje őket.

Kissárréten azt tartják, hogy éjjel tizenegy órától éjfél után egy óráig aranyos víz folyik a Kőrösön. Ha az ember ebből itatja meg a jószágait, nem áll beléjük a nyavalya.¹⁹

Az őrségi *Kercavidék* protestánsai, hogy egészségesek legyenek, karácsony és újév reggelén olyan vizet isznak, amelyet éjféltkor merítettek a kútból. *Kercaszomor* fiatalsága a kutakra fenyőágot, szalagokat köt.²⁰

Számos más református vidékünkön a hagyomány Szilveszter estéjére, éjszakájára került át.

Póka (Poca) marostordai falu fiatalsága Szilveszterkor muzsika- és nótaszóval megkerüli a falu határát. Ilyenkor merítenek az útbaeső kutakból aranyosvizet. A határjárás hajnalban fejeződik be. Utána táncba mennek.

A kalotaszegi *Nyárszó* legényei Szilveszter estéjén valamelyik lányosháznál szórakoznak, majd éjfél előtt korszókkal kimennek a csurgóra, vagyis a forrásra. Amikor megszólal az újévet köszöntő éjfélt harangszó, akkor a csurgó fölé tüzet raknak: fénye aranyosan tündöklök a vízen. A megmerített korszókkal végigdalolják a falut. A lányosházak ajtajánál újévi éneket énekelnek, majd köszöntőt mondanak. A gazda kaláccsal, pálinkával hálálja meg a legények figyelmét. Régebben az aranyosvizet hozó legényeknek a lányok négy-öt piros vagy kék gyöngyszemet fűztek a csuklójukra, ami talán a házaselet gyümölcse, a gyermekáldásra emlékeztetett. Tudnivaló, hogy a lánygyermeknek piros, a fiúnak pedig kék a bölcsőszalagja.²¹

Petri eladólányai újév hajnalán mennek aranyosvízért. A legelső megy

leg hamarabb férjhez. Aki már merített, a kutat polyvával szórja be, hogy a később jövő lány lássa, hogy már megelőzték.

Maroscsesztve (Cisteul de Mures) faluban a gazda merít Szilveszter éjszakáján, pontosan éjfélkor. Az *aranyvíz* egészségben tartja azt, aki ilyenkor iszik belőle.

Ormánság szintén Szilveszter estéjére került hagyománya szerint vízzel telt vödört készítettek be a szobába. Újabb reggelén a ház földjére teknőt tettek. A vödörből *szótalankezdetlen*, tehát másra még nem használt vizet öntöttek némán bele. Tettek bele piros almát, ezüst pénzt. Ebben mosdott meg az egész háznép, hogy szép piros, serény legyen az új esztendőben.²²

Ami a katolikusokat illeti, *Déllő* (Dileul) székely falucskában²³ az aranyvizet éjfélkor hozzák be a kútról. Mint mondják, azért ez a neve, mert ilyenkor fürösztötte meg Mária az ő Jéduskáját. Éjféli miséről hazajövet, a gazdasszony kicseréli a fehér csíkos piros abroszt, amelyen este a böjtös vacsorát ették. Tiszta fehérét terít föl helyette. Most már disznótoros ételek kerülnek az asztalra, majd a család az aranyvízből iszik.

Istensegíts egykori bukovinai székely faluban karácsony ünnepére virradva, a gazda a kútról behozta az aranyosvizet. Itteni hagyomány szerint Mária megfürösztvén az újszülött Jézuskát, éjfél után a kutakban aranyos lesz a víz. Annak jut, aki legelőször merít. Éhomra kell inni, megmosakodni belőle, mert így lesz egészséges, áldásos.

Hajdúdorog görögkatolikusai az éjfélkor merített aranyosvíznek gyógyító erőt tulajdonítanak.²³

Apáfalván karácsony böjtjén a család tagjai a kút vödörből mosakodnak meg, és pedig kor szerint egymás után, hogy – mint mondogatják – egészségük olyan friss legyen, mint a kútban a víz.

Dány faluban, amikor az éjféli misére elsőt kondul a harangszó, akkor a család legidősebb férfitagja, vagy a menyecske frissen merített vizet visz be vödörben a szobába. Vetnek bele egy piros almát és egy ezüst pénzdarabot is. Ez a *szerencsevíz*. Így köszönti be: *dic sértessék a Jézus Krisztus, szerencsés legyen a magok ünnepjük. Több jóval, kevesebb búval megérhessük Krisztus Urunk születése napját. Adjon az Isten bort, bűzát, békességet, holtunk után örök üdvösséget!*

A beköszöntés után a vízből isznak, reggel pedig megmosakodnak. Ilyenkor az almával végighúzogatják az arcot. Az almát mindig az veszi először a kezébe, aki a szerencsevizet behozta. Utána, életkor szerint a család minden tagja.

Ezután a vízből visszalötytyentenek a kútba, a többi a jószággal itatják

meg. Az almából minden családtag eszik. A pénzt pásztoroknak, esetleg koldusnak adják. Vannak, akik a templomi perselybe vetik. Egyes családok nem költik el, megőrzik. Ősszel a vetőbúza közé teszik, utána pedig ők is a perselybe dobják.²⁴

A bujágiak is az éjféli misére hívogató első harangszóra mosdanak meg.

Mihálygerge palócai a vigília estéjére megmosakodnak és tisztába öltöznak.²⁵

Szanyi szokás szerint karácsony böjtjén az apró gyermekeket megfürösztik a *kis Jézus viziben*. A felnőttek sem mulasztanak el a lábmosást, amelyet valamikor a család legfiatalabb asszonytagja végzett. Lábat mosnak, megmosakodnak *Őrség* reformátusai, *Csököly* katolikusai is.

Búcsúszentlászlón éjféli mise előtt a kútról mosdóvizet készítenek be, almát is tesznek bele. Karácsony reggelén ebben mosdik meg a család. A jószág vödörbe most almát is aprítanak. Erről itatják az ünnepen.

Zalaszentbalázi hiedelem szerint újév napján megvirágzik a víz. Aki először megy a kúthoz, elhozza a virágját. A család megmosdik benne.

Az aranyvíz képzetkőre a boszorkánypörökben is felbukkan.

Győr, 1608: *Kis Györgyné karácsony napján az kútra küldötte azon szolgát és arra tanétotta, hogy amikor visszajössz és kérdelem tőled, mit hozol, azt mondjad: földnek, mennynek és mindennek zsírját és hasznát.*

Hódmezővásárhely, 1744: *még özvegy voltam, karácsony első tiszakáján bajnal előtt a vizet meghoztam a tóru. És ba magamnak nem volt, másut is felkértem hét máriásokat, és akkor hozott vizet talban töltvön a hét máriásokra, abban megmosdottam és gyermekeimet is megmosdattam. És abban az esztendőben semmi kártul nem féltam. A hetedik máriást pedig elváltván, férfinak igyekeztem adni, vagy pásztorinak fűzetisiben, vagy adósságban.*²⁶

Az aranyvíz a szomszédos népeknél sem ismeretlen. Amikor a *szlovák* leány hazatér az éjféli miséről, vizet megy meríteni. Közben ezt mondja: először víz, utána tűz! Ha ebben a vízben a család megmosakodik, egész éven át egészséges marad.²⁷

Miske elmagyarosodott szlovák népe körében²⁸ a szokás úgy él, hogy a nagylány, ha nincs: a gazdasszony akkor hoz be a kútról egy vödör vizet, amikor az éjféli misére első harangoznak. Beledobnak egy szép piros almát, amelyet foggal halásznak ki a vízből. A család minden tagja ezzel húzogatja meg az arcát, hogy így majd pirosak, egészségesek legyenek. Most az almát visszadobják a vízbe, de ostyamaradékot is vetnek bele. Ezzel meg a jószágot itatják meg, vigyázva, hogy az alma azéért épségben maradjon egészen újévig.

A *délszlávoknál* a karácsony éjszakáján, még napkelte előtt merített viznek *jakovna voda*, vagyis hatalmas, erőt adó víz a neve. Merítés előtt valami ajándékot: gabonaszemet, almát, kalácsot, sót dobnak bele, és a maguk nyelvén így üdvözlik: jóreggelt kedves vizecske, boldog karácsonyt! A vízből tesznek a *česnica*, vagyis az ünnepi kalács tésztájába, mosnak vele, meghintik a méhkaptárt is.²⁹

Pomáz szerbjeinél *prva voda*, vagyis a karácsony első napján először merített és a *česnica* készítéséhez szükséges víz behozatala a gazda feladata. Közte és a gazdasszony között szerbül ez a párbeszéd hangzik el: Krisztus született! Valóban megszületett! Mit hozol? Egészséget és örömet! Te is élj és maradj egészséges! A *česnica* készítése közben az asszony kimegy a kertbe és tésztás kézzel rázza meg a gyümölcsfákat. A *česnicába* ezüst pénzt rejtenek. Aki megtalálja, az új esztendőben szerencsés lesz. A pénzdarabot egyébként a boroskancsóba teszik és erről isznak egészen újév napjáig.³⁰

A néphagyományban a víz mellett a tűz is tanúságot tesz mind a megszületett Kisdéd, mind pedig az idő új fordulata mellett.

A téli napfordulathoz kapcsolódó ősi mágikus cselekmények között a tüzet mint a világosság és meleg hordozóját, a Nap szimbólumát is kellő szertartással megtisztelik, hogy az új esztendőben árássa el áldással a családot.

A szokás Közép-Európában már csak csökevényekben, de a Balkán szlávjai, főleg szerb, sokác, bunyevác szomszédaink között a *badnjak* égésében máig elevenen él.³¹

A *badnjak* 'tuskó', de átvitt értelemben 'karácsonyeste' is, más néven *veseljak* 'örvendezettető', *blažena palica* 'üdvösségszerző pálca'. Eredetileg tölgyfa, amelyet a gazda karácsony böjtjén napkelte előtt vág ki sajátos szertartások mellett. Így kesztyűt húz, gabonaszemet szór a fára, levegőbe ló. Horvátországban, Boszniában, a Szerémségben egy fatuskó szolgál *badnjak* gyanánt.

Hozóját a családban örömmel fogadják. A gazdasszony kalácsot nyújt neki. Ezt a fa fölött töri ketté, majd megcsókolja és megeszi. A *badnjak* estig kint marad az ajtóban. Amikor az első csillag föltűnik, a gazda kesztyűs kézzel a jobb vállán behozza. Arra is ügyel, hogy a jobb lábával lépjen a ház küszöbére. A házbeliek égő gyertyával fogadják. Kölcsönös üdvözlés után a gazdasszony szitából magvat és diót szór rá. Ezután a gazda a tűzhöz lép és a *badnjakot* ráteszi. Sok helyen el is áldja, ilyenképpen:

amennyi a szikra, annyi nyáj, pénz, gödölye, tyúkocska, nagyszemű búza, fiúgyerek, szürke disznó, fekete kecske, erő, egészség! Máshol szenteltvízzel hintik meg, tömjénnel megfüstölik, majd felköszöntik és borral meglocsolják. Vágott felét mézzel megkenik, minden ételből egy kanállal tesznek rá, a bor sem hiányzik róla.

A badnjak-égetésnek és a visszamaradó hamunak gyógyító, termékenyítő, bajelhárító erőt tulajdonítanak. Rászórják az emberre, jószágra, házra, kertre, földre. A fa maradékából kis kereszteteket faragnak és a házra, földre tűzik. Mások ekerészeket készítenek belőle.

A badnjakról való első följegyzések a XIII. századból valók. *Valvasor* a XVII. században írja, hogy Isztriában a parasztnak karácsony estéjén nagy fatönköt visznek haza és tűzbe vetik. Vacsora közben megkínálják és evésre biztatják. Bár a papok tiltják, szokásukhoz erősen ragaszkodnak, mert hitük szerint csak így lesz az új esztendőben szerencsájuk. A kultusz a szabad tűzhellyel van összefüggésben és a kemence terjedésével lassan háttérbe szorul. Jellemző, hogy a Szerémségben már állítanak karácsonyfát, de azért a badnjak égetéséről sem mondanak le. A szokás eredete homályos, de szinte csak a régi római birodalom területén találkozunk vele és így valószínű, hogy klasszikus ókori előzményei vannak.

A tűzhely karácsonykor a délszlávoknál máig nagy tiszteletben részesül. Ilyenkor férfinak kell meggyújtania, tűzkövel gerjesztik, és áldozatul sőt, ételt, pénzt szórnak rá, hogy a betegségtől megszabaduljanak. Dalmáciában a szabadban nagy tüzet raknak, ürit sütnak, isznak, énekelnek, és ugrándoznak fölötte.

Hercegszánton a badnjakot, tuskót a századforduló táján kemencében égették el. Ezt a módosult hagyományt is halálra ítélte azonban a takaréktűzhely. *Bátyán* a *polažaj* éjjeli mise után régebben a nyitott tűzhelyen verte a parazsat, miközben jókívánságokat hangoztatott, ilyenformán: jókor jött a Jézus születése! Legyen mindenünk bőven, rossz ne érjen bennünket! Legyen szerencsénk a jószághoz, mindenünk teremjen! *Szalánta* sokácai szerint karácsonykor egész éjjel égnie kell a tűznek. Mindig vigyáz rá valaki, még akkor is, ha már aludni térnek. Vastag fákat, tuskókat (badnjak) raknak rá, hogy szép lassan, tartósan égjen.

Pomáz szerb családjaiban vacsora alatt egyik fiatal férfi őrizi a tüzet és időnként borral locsolja meg. Ezért ajándék jár neki.

A hagyomány a középkori magyarság körében sem volt ismeretlen. Erről azonban már csak református vidékeinken élő, elszigetelődött töredékek tanúskodnak. *Nagyszalontán* este a cselédség még a századfordulón is fatuskót hozott a szobába, amelyet a gazda e szavakkal tett tűzbe: *áldott*

legyen a Krisztus születisnapja! A gazdasszony meg szalmát hozott be, és annak egy részét a tuskóra tette. A másikat eltette, hogy majd kotlója alá rakja, mert csak ezen tudott jól költeni. A tuskó maradványát a következő karácsonyon égették el egészen. A gazda a kutyának a karácsonyi fatuskó kormával bekent kenyeret adott, hogy meg ne ártson neki más kutya marása.³²

Csenger, Zilab (Zalau), *Dés* (Dej) vidékén élő hiedelem szerint karácsony estétől egészen az ünnep reggeléig nem szabad a tűznek kialudnia.³³ *Kibéd* székely faluban a hagyomány már Szilveszterre tolódott át, mint református népünknel annyi más karácsonyi hiedelem. Eszerint a tűzre egész éjszaka ügyelni kell, hogy ki ne aludjék, különben az új esztendőben a családfő meghal.³⁴

A hagyomány katolikusainknál már csak nyomokban villan föl. *Dávod* magyarrá asszimilálódott bácskai faluban karácsony este jól meg kell rakni a tüzet, hogy reggelig égen, mert a kis Jézus melegszik mellette.³⁵

Nyilván a badnjak csökevénye a göcseji *kotyoló*, vagyis Lucát köszöntő fiúgyerekek kopott fadarabja, tuskója, amelyre szertartás közben ráülnek. A fának mágikus erőt tulajdonítanak. *A Csertamelléken* karácsony böjtjén ebéd előtt a család minden tagja részére egy-egy darab vágott fát támasztanak a tűzhely töltése mellé. Megjelölik, hogy melyik kié. Akiét étkezés után eldőlve találják, az a következő évben meghal. Ha egyik sem dől el, a családban mindenki életben marad.³⁶ *Búcsúszentlászló* régi hagyománya szerint Luca estéjén annyi tűzrevaló fát készítettek elő, hogy karácsonyestéig elegendő legyen: a tűznek folyamatosan kellett égnie e tizenkét nap alatt.

A *tűz*, illetőleg *gyertya* lángja és fénye is szimbolikus, sőt mágikus értelmet kap, különösen katolikus délszlávjainknál. Egész éjszaka világítania kell, ha mindenki elment is az éjféli misére. *Bátyán* régebben annyi gyertya égett a karácsonyi asztalon, ahány tagja van a családnak. Mások hármát gyújtanak. Ha füstje fölfelé száll: kedvesek vagyunk a Kisdéd előtt. Ha lefelé: bűnösök, akiknek életükön változtatniuk keil. A közeli *Drágszél* magyar népe az asztalon égő gyertyát vacsora után a gabonás szakajtóba állítja. *Bátmonostoron* a gyertyát már a széna bevitelekor meggyújtják.³⁷

Németprónán (Slovenské Pravno) a karácsonyi gyertyát, amely a vacsorán világított, elteszik, és nyilallás ellen fájós tagra kötik vagy csöppentik.³⁸

Regöly jellemző, az ünnep fénymisztikáját idéző hagyománya szerint a század elején minden ember égő gyertyával a kezében ment az éjféli misé-

re. A vasi *Kőszegpaty*, *Kőszegszerdabely*, *Gencsapáti*, *Perenye*, *Csikerek*, *Olaszfa*, *Salkőveskút* jórésze régebben *filia* lévén, éjjéli misére a másik faluba, a plébániatemplomba jártak. Útközben a pásztorok ostort durrogattak, lövöldöztek, a legények pedig egész éven át gondosan félretett, elhasznált nyírfaseprűkből fáklyát készítettek, és rúdra, ágra tűzték.³⁹ A szokás eredeti boszorkányűző, rontás ellen védekező szándéka kétségtelen. Ezt az is bizonyítja, hogy visszafelé már nem volt kivilágítás.

Nyitranagykéren (Milanovce) a ház ablakába egész éjszakára égő gyertyát raknak.

A gyertyakultusz *somogyvámosi* profán elhajlása szerint az eladólánynak olyan gyertya fénye mellett kell az éjjéli misére öltözködnie, amely menyasszonytáncnál már lakodalomban is világított.

A hagyomány liturgikus forrása: karácsony éjszakáján Betlehemben nagy fényesség támadt, új napfény született, az *Úr dicsősége* beragyogta a pásztorokat (Lk 2, 9), és az egész világot. Amint Gyergyóban énekelik:

*Oh Atyának öröme,
Oh anyának szerelme,
Oh anyád Atyja aludj,
Oh anyád Fia aludj,
Oh napfény, óh élet, óh édes Jézus,
Oh édes Jézus.*⁴⁰

Ebből érthető, hogy az éjjéli miséről hazajövő *tápai* gazda, kezében az asztalon még mindig égő gyertyával, a világ most született világosságának jelképével kimegy az istállóba, hogy megnézze, megsimogassa a jószágot, és messzire űzze a leselkedő, károkozó gonoszt. A *tápai* lányok pedig szintén ezzel az égő gyertyával állanak ki a kapuba, hogy az evangéliumi okos szüzek példájára várják a vőlegényt. A *szőregi* gazda régebben karácsony éjszakáján tüzet gyújtott és átvezette rajta a lovát, hogy majd ne legyen ijedős. Amikor *Valkonya* hívő népe Bánokszentgyörgyről az éjjéli miséről hazaérkezik, száraz gallyakat vagy szalmát gyújtva világít.⁴¹

Az ünnep legjellegzetesebb készülétei közé tartozik a lakószoba, karácsonyi asztal szalmával való telehintése, illetőleg ennek jelképes, de szívósan élő maradványaként az asztal alá helyezett kosárban szalma, vetőmagvak, továbbá kultikus szándékkal rájuk helyezett házieszközök behordása. A hagyomány olykor már csak csökevényekben Európa-szerte ismeretes, illetőleg élt. Eredeti vegetációs célzata, az Adonis kertjének

archaikus képzetkörével való összefüggése, mediterrán jellege kétségtelen.⁴² Természetes tehát, hogy különböző fokozatokban inkább hazánk déli részein, a franciskánus műveltségű magyarok, sokacok, horvátok, bunyevácok, bánáti bolgárok, továbbá pravoszláv szerbek körében él.

A földre hintett szalma biblikus népi értelmezés szerint már a betlehemi istállót jelképezi. Általában úgy magyarázzák, hogy legyen a szálláskereső Máriának, Józsefnek és a számárnak helye, ha útjukban betérnének a családhoz. A szalmának és a ráhelyezett holminknak szentelményi erőt tulajdonítanak.

Martonfalvy György az ünnepek megüléséről már idézett beszédében még elmondja, hogy rosszul ünnepelnek az emberek, mert karácsony napján *szalmával bázaikat bétöltik, s azon, nem ágyokban fekszenek, mint a rácsok és más némely kereszttyén nevet viselők. Asztalaikat kaláccsal, mézzel, borral éjszakán az angyalok számára megrakják. Egész éjszaka tüzeiket bé nem takrják, barmaikat szénával tartják. Két karácsony közben nem jönnek, sütnék, kérőt nem adnak.*

A szalma és a többi gazdasági holmi elkészítése a családfő feladata, sőt kötelessége. A *kiszombori* gazda hajadonfővel hozta a szobába. Amikor belépett, háromszor e szavakkal hajtott térdet: *möggyütt a Kis Jézus*. Utána a családdal együtt elmondta a Miatyánkot és Üdvözlégyet. Csak ezután tette a kosárra, magvakat is rakván rá. A *tiszaszigetiek* (ószentivániak) mindent földetlen fővel hordanak be a lakószobába.

A *szegedi* tájon egyébként az asztal alá szakajtóban búzát, szalmát, takarmányt tesznek, sokszor még só is kerül melléje. A szakajtó mellett sok helyen ott van a lószerszám is. Tetejére kerül a gazda kalapja, sapkája, jegykendő, istráng, sulyok, nagykés, olykor balta, mosogatóruha. Mindez – családonként hol az egyiknek, hol pedig a másiknak nagyobb foganatosságában bízván – később a fájós testrészt, beteg jószág beborítására, meghúzogtatására szolgált. *Lúzsok* ormánsági faluban a lovak békóit láncolták az asztal lábához, hogy ne lehessen ellopni őket.⁴³ *Miskén* hosszú rudallókötéllel kötözik meg. A hagyomány nyilván még másfelé is él. Eredeti célzata: a karácsonyi asztalhoz kapcsolódó szertartások és szándékok foganatosságát a gonosz ne rontsa meg. *Kiskőrösön* a katolikusok jégeső ellen azt a baltát dobják ki az udvarra, amely karácsonykor az asztal alatt volt.⁴⁴

Az a *szegedi* népi hiedelem, hogy ezen az éjszakán az angyalok pihennek meg a szalmán, sőt magának a Kis Jézusnak is ez a fekvőhelye. Innen alsótanyai neve: *Jézuska ágya*, Ószentivánban *Jézus ágya*, Szatyma-

zon *Jézus jászla*, Tápén *karácsonyi jászol*, Kiszomborban *jézuskafészök*. Más magyarázat szerint a Jézuska számára telepedik rá, és eszik a takarmányból. Ahol ezt a készüléket elhagyják, oda a Kis Jézus nem tér be.

Már említettük, régebben az egész lakószobát telehintették szalmával, hogy annál hasonlatosabb legyen a betlehemi istállóhoz. Él a híre, hogy ilyenkor rajta is háltak. Az ajtót *Szeged*-Alsóvároson, *Törökkanizsán* kis-sé nyitva hagyják, hogy a Kis Jézus be tudjon jönni, ne találjon zárt ajtóra és zárt szívekre. Ez eredetileg még a karácsonyi halottkultusz maradványa. Az ünnepek után a szegedi tájon a szalmát csóvákban gyümölcsfákra kötözték, *Dombiratoson* az istállóban a tehén jászla fölé akasztották jószágvész ellen.

Az ősi *Báta* faluban vetőmagvakat, szerszámot, zablát, kenyérsütéshez használatos kovászfát, keverőlapockát raktak az asztal alá.

Nyitragerencsér (Hrňčiarovce) magyar faluban karácsony estéjén a gazda egy csomó, a tetőfedéshez előkészített és *kice* – Nyitranyagkéren – *báránka* – néven emlegetett rozsszalmával köszönt be a szobába összegyűlt családhoz:

*Adjon Isten minden jót,
Ami tavaly szűken vót.
Gazdának bort, búzát,
Gazdasszonynak tyúkot, ludat,
Lányoknak, legényeknek egy-egy szép mátkát,
Országunknak csendes békességet
És megmaradást.*

A gazda e beköszöntés után a szalmát, amelynek most már *bárány*, *Isten báránya* a neve, berakja az asztal alá. Ott is marad a földre terítve az ünnepek idején. Utána kiviszik, elteszik. Később a költő lúd alá teszi, vagy fát kötöznek át vele.

A gazda kezébe most a felesége kerek kalácsot ad, és rostába tett diót tart eléje. A dióból a családfő egyet-egyet a szoba négy sarkába dob, majd a kalácsot az asztal belső sarkára helyezi. A sarokpad, másként *padszáj* tetejére teszi a szénát, az asztal alá a szalmát, és erre szekérláncot, ekevasat is dob. A szalma és széna ünnepek alatt végig a helyén marad. Utána a szénát teheneknek adják, a szalmát tyúkok alá szórják.

Vacsora kezdete előtt a padszájban a szénától balra ülő gazdához rostát visz a felesége, ebben búza, szőlő, dió, alma, ostya, méz, feketebors, fokhagyma. Mindezekből a gazda ad a család tagjainak. A fokhagymát

annyi darabra tördeli, ahányan vannak, majd a magáét mindenki ostyába teszi, mézbe mártja és megeszi.

Most kezdődik a vacsora. A gazda minden fogásból az angyalok részére a szénára tesz egy keveset. Vacsora közben mellette balra ül a gazdaszszony, majd a menyecskék és férjeik következnek. A szénától jobbra a gyermekek ülnek. Vacsora alatt a szoba közepén áll a karácsonyfa, rajta égő gyertyák. Utána a karácsonyfa az asztal belső sarkára kerül a kaláccsal együtt. A vele keresztben lévő sarkon gyertya ég. A kalácsot az ünnepek után eszik meg.⁴⁵

A közeli, zaborvidéki *Kolon* (Kolinany) faluban a karácsonyi szalmát elégetik. A tűz körül mondogatják: *ég a karácsonyi báránnyal!* Utána a gyerekek a hamura fekszenek.⁴⁶ A játékosná vált szokás eredeti célzata szerint az egészség megoltalmazására irányult.

Göcsejben az asztal alá kis csomó szénát és szalmát tesznek. A család valamelyik tagja ráfekszik, hogy „jelképezze szalmán való fekvését”. Sok házieszközt, szerszámot, vetőmagvat is tesznek részben az asztalra, részben alája, hogy használatukon, illetőleg termésükön áldás legyen.⁴⁷

A szőlőtermelő *Zala* somogyi faluban a szalmával, szénával, illetőleg gabonaszemekkel, kukoricával megrakott szakajtóra metszőkést is tesznek. *Pusztakovácsiban* József ácseszközeit: a fűrész, vonókést is rárakják.^{47a}

A szobának szalmával való felhítése evangélikus szlovákjainknál is általános. A szalmának szintén szentelményi erőt tulajdonítanak.⁴⁸

Bátya „rácainak” körében élő hagyomány szerint vacsora előtt a gazdaszszony bögrébe öntött vetőmagvak közé szúrt három szál égő gyertyával, a gazda pedig egy köteg szalmával jön a szobába. A szalmával imádkozva kerül meg az asztalt. A többiek is vele mondják a Miatyánkot, Üdvözlégyet, Úrangyalát. A szalmát most szórják szét, terítenek belőle az asztalabrosz alá is. Csak ezután kezdődik a vacsora.

Az ünnepek alatt a szalmán szoktak aludni, hogy betegek ne legyenek.

Karácsony másnapján összeszedik, és az ágyzsákokat töltik meg vele, a régi szalmát kifordítják belőle. Ha öreg ember is van a háznál, azt fektetik a frissen töltött szalmazsákra, hogy – mint mondják – a télen ne haljon meg.⁴⁹

Jankó János írja,⁵⁰ hogy a *bácskai* sokác gazda karácsony estéjén szalmát visz a házba. A szobában a földre szórja, jut belőle az asztal alá, de az asztalra is. A szoba szalmájából visznek a ház más részeibe: konyhába, pincébe, padlásra, istállóba, jószáig alá is. Az asztalabrosz alá almát tesznek, ezt mindhárom karácsonyi misére elviszik, harmadnap pedig darabokra szelve, a marhának adják. Az asztal alatt zab, kukorica, amelyet

az ünnep harmadnapján az aprójószággal etetnek meg. Azt a kötelet, amellyel a szobába hozott szalmát átkötötték, az asztal lábai köré tekerik. Harmadnap kört alkotnak belőle, ebben etetik meg a baromfit. Az asztalra szórt szalmát gyümölcsfára kötik, hogy a fa ne szórja el éretlenül a gyümölcsét. Az asztal alá behozzák még az ekevasat, lószerszámot és ostort is.

A szalmát szétszórván, kiválasztanak három olyan kalászt, amelyben még benne van a szem. Ezeket három kis gyertya közé teszik, melyeket egy fiúgyermek tart kesztyűs jobb kezében. A fiú hármat fordul sarka körül, miközben mondja: dicsértessék a Jézus! Mindnyájan felelnek: Krisztus megszületett! A fiú: vigadjunk tehát! Ezután ugrik egyet és eloltja a gyertyákat. Hercegszántón a gyerek ezt mondja: köszöntöm Ádámot meg Évát és a karácsonyestét (čestitam vam Adama i Evu i Badnje veče). A családfő most előveszi a badnjacát, vagyis kenyér alakú fonott kalácsot. Az alsó haját keresztbevágja, majd ráteszi a levessel telt tálra. Most imádság következik, az amen után a békesség jeléül összecsókolóznak. Megcsókolják a karácsonyt jelképező szalmát is.

A baranyai *Szalánta* sokác családjaiban „karácsony este – írja⁵¹ *Dömötör* Sándor – a gazda szalmát hoz be a szobába, és eltereti a padlón. Ilyenkor a családfő nem az ágyban alszik, hanem a padlón, illetőleg a szalmán, mint egykor a pásztorok. A szalma mindkét ünnepnapon ottmarad a padlón. A két ünnepnap elteltével összeszedik és a kertbe viszik. Egy-egy marékkal a gyümölcsfákra kötnek belőle, hogy jó termésük legyen: mintegy elzárják a rontás és ártalom elől. Karácsony estéjén azonban nemcsak a szoba földjére, hanem az evősarokban lévő karácsonyi asztalra is szalmát hintenek. Erre teszik rá az ünnepi abroszt. A szépen kiterített és elsimított abroszra mindenféle magot szórnak: kukoricát, búzát, zabot, árpát, rozsot, kendermagot, babot, borsót, diót stb. Ezek másnap reggelig maradnak az asztalon. Ekkor összekotorják valamilyen edénybe, kiviszik a kertbe, és szétszórják, mintha vetnének, hogy mindeből jó termésük legyen az új esztendőben.”

Mohácson az égő gyertyával és szalmacsomóval belépő gazda anyanyelvén így szól: boldog bővedestét és Jézus születését⁹⁵ kívánok! Ezt háromszor megismétli, miközben a szalmát háromszor odébb teszi.

A drávamenti sokácoknál a köszöntő így hangzik: dicsértessék a Jézus, boldog karácsonyt és jó nyarat, mindenkinek erőt, egészséget! A baranyai bosnyákoknál: dicsértessék a Jézus! Boldog karácsonyt és új esztendőt kívánok. A válasz: amen! A maga lelke az Isten előtt! A többi már termékenységet bővölő mágiá.⁵²

A szalmaszórást ismerik a bánáti bolgárok is.⁵³

Majd százeves feljegyzés szerint a beregi ruszinok szalmával terítették be a ház földjét. Azon mindenki, még az aggastyán is egyszer-kétszer végighengergett, hogy derekából a jövő évi csömör a szalmába szálljon. Ezután a gazda ünnepélyes komolysággal egy mostanra készített, király néven emlegetett zabkévét az asztalra tett. Közben kívánta gyermekeinek és egész családjának, hogy ahány zabszem van a kévében, az Isten annyi bárányt, juhot, tehenet, ökröt, félasztagos zabkeresztet adjon jövőre. A kévére vacsora közben az első pohárból minden családtag három csöpp pálinkát öntött. Mellette széna volt és annyi vöröshagyma, ahány a ház lakója. Ezután egy eleven juhot, vagy borjút – *poláznik* a neve – hoztak be. Minden főtt, vagy sült ételből adtak neki egy-két kanálnyi. Utána a gazda az istállóba ment és az ott telelő marhákkal sőt nyalatott. Ilyenkor egyébként a ruszinok is úgy tartják, hogy a jószág, különösen a tehen megszólal és emberi hangon panaszolja, hogy a gazda miként bánt vele az elmúlt év folyamán.⁵⁴

Felsorolásunkat a magunk gyűjtésével is hosszasan lehetne folytatni.⁵⁵ Utalunk itt is Pócs Éva fejtegetéseire,⁵⁶ aki helyesen tesz különbséget a vegetáció és egészség archaikus intenciójának továbbélése és a másodlagos népi értelmezés: a betlehemi istálló felidézésének üdvös szándéka között. Mint sokfelé mondják, a Kis Jézust várják így: a Szentcsalád hát-ha az ő hajlékukba tér be, és a Kisded önáluk születik meg. Nyilvánvaló, hogy eredetileg a család karácsony éjszakájára hazatérő halottjait várták a terített asztal mellett a fekvőhellyel is. Jellemző módon Kapuvárott a szalmának *fogadjisten* a neve.

Az angyalok felszólítására pásztorok hódoltak először a betlehemi Kisded előtt. Érthető tehát, hogy ivadékaik az új esztendő mágikus előkészítésében, a karácsonyi ünnepkör jellegzetes hagyományvilágában, főleg a bajelhárításban, gonoszűzésben kiváltságos szerephez jutottak.

Göcsejben a pásztorok a sötétség beálltával, a kezükbe vett csöngettyű és kolomp rázásával, kürtfúvással, ostopattogatással végigvonulnak a falun, jelezve – mint mondják – a Betlehembe menést. Azt hiszik, ha ilyenkor nagy lármát csapnak, a következő évben sok malac és borjú lesz.⁵⁷ *Nagyatádon* a majorokból és környező filiákból a juhászok ünnepelőbe öltözve vonultak fel és járták a község utcáit: elől a kisbojtárok csöngettyűvel, majd a bojtárok kolompokkal, maguk a juhászok karikásukkal ütöttek zajt. Nem az éjféli misére, hanem a pásztorok miséjére mentek.⁵⁸ A ráckeresztúri *Szentlászlópusztán* a köszöntő belépve a konyhába, kérdezte: *meghallgatják-e az Isten üzenetét?* Ha igen, akkor a kö-

szöntő megrázta a kezében lévő kolompot. E jeladásra udvaron várakozó társai egymástól hét-nyolc lépésre állva, új sudárral ellátott ökörhajtó ostorokkal durrogtatni kezdtek. Közben odabent is elhangzott a köszöntővers. Most a kolomp ismételtén megszólalt, mire a durrogtatás abbamaradt és a társaság továbbment.⁵⁹

Tápiósápon ilyenkor a pásztorok minden gazda házánál megjelennek egy-egy köteg nyárfavesszővel és elmondják a következő jókívánságokat: *dicsértessék a Jézus Krisztus, adjon Isten jó estét! Megengedte érni Krisztus Urunk születése napját, de engedjen még több számos esztendőket is, hogy több számos esztendőket megérhesünk együtt erőben, egészségben, testben és lélekben, bosszú életben. Adjon bort, búzát, békességet, boltunk után örök üdvösséget. Dicsértessék a Jézus Krisztus!* A köszöntő elhangzása után a gazda minden pásztor kötegből egy szál vesszőt kihúz és aprószentek napján a jószágokat megveri vele, hogy elkerüljék a betegséget és hogy szaporák legyenek.⁶⁰

Hallgassuk meg Manga János gazdag gyűjtéséből⁶¹ az *érsekvadkerti* hagyományt is: „A pásztorok minden házhoz elmentek, ahonnét marhát őriztek . . . Velük voltak a feleségeik és a fiaik, de ők kint maradtak az utcán, vagy az udvaron. A feleség és a fiú vitte az üveget, amibe a bort, vagy pálinkát öntötték és a kosarat, amibe az egyéb ajándékokat rakták. Az aprószenteket, a vörösgyűrű vesszőket a pásztor a hónálja alatt vitte, botját pedig a jobb kezében. Belépett a szobába és elmondta a köszöntőt . . . Egyes családokban régebben a gazda, mostanában a gazdasszony kötényébe csavart visszakézzel három vesszőt húz ki a kötegből, majd rávág a pásztor farára és ezt mondja: „frissek legyenek és szaporodjanak a barmok.” Amikor még a gazda húzta ki a vesszőt, ezt mondta: „a jó Isten tartsa meg az én jószágaimat erőben, egészségben, hogy sok szaporodás legyen ebben az esztendőben betegség nélkül Isten és országunk javára. A pásztor megverése után a vesszőket az asztal mögötti sarokba tették . . .”

Vámosladányban az asszonyok karácsony napján kalácsot és pálinkát szoktak vinni a pásztornak, aki egy csomó fűzfavesszőt tesz a gazdasszony elé, ez meg egy szálat húz ki belőle. Ahány rügy van a kiemelt ágon, annyi szaporodást remélnek a következő esztendőben jószágaik között. Vesszőt húzni csak kendővel szabad, mert különben kopasz lesz a borjú.⁶⁰

Bori (Bor) faluban is karácsony böjtjén járnak a pásztorok. Köszöntőjük után a gazdasszony két nyárfavesszőt húz ki a csomóból, kötényébe csavart kézzel, majd a kihúzott vesszőkkel ráver a pásztorokra. Erre ezek ugrálni kezdenek, hogy a barmok frissek és egészségesek legyenek. Ha a vesszőkön sok az ág, akkor a jószág szapora lesz.⁶¹

A galgamácsai pásztorok az erdőben vesszőt szednek, és csomóba kötik, reggel pedig a szentmisén, nyilván a pásztorok miséjén, megáldatják. E vesszőknek itt is *aprószentek* a neve. A pásztorok hónuk alatt viszik házról házra. A gazdasszony a kezét itt is kötője sarkába csavarja és visszakézből annyi vesszőt húz ki, ahány jószág jár ki a házból a legelőre. Elveri velük a pásztorokat, mire ezek ugrálni kezdenek. A vesszőket kilenc napig a sarokba állítják. Nem szabad hozzájuk nyúlni. Aki megfogja őket, beteg lesz.

A felsorolást még hosszasan lehetne folytatni.⁶² Megjegyezhetjük, hogy e hagyományok máshol, főleg Dunántúl Márton, sok helyen pedig Szent György napjához kapcsolódnak. Célzatuk szerint az Aprószentek-napi vesszőzéssel egyeznek. A pásztorokkal egyébként még majd az éjféli misén is találkozunk.

A gonosz zajútéssel való elriasztásának más jellemző, régebben sokfelé élt módja volt a lövöldözés, vidékenként váltakozva karácsony estéjén, éjszakáján, éjféli mise idején, esetleg Szilveszter estéjén. Már Komáromi Csipkés György írja (1671), hogy az emberek *karátson napján örülnek és örömet lőnek*.⁶³

Szeged városában még századunk elején is sok háznál puskalövés előzte meg a karácsonyesti étkezést. Az udvarban a gazda vagy a levegőbe, vagy a trágyadombra irányította. Kint a tanyán háromszor is lőttek egymás után. A helyi hagyomány szívósságára jellemző, hogy a tanács már 1819-ben hiába tilalmazza: *bent a városban puskát kilőni, kivéven veszedett állatokra, még karácsony és újesztendő napján sem szabad, egy arany büntetés alatt*.

A szokás *Hercegszántó* sokácai, *Buják* palócai között is járja. *Sály* borsodi faluban csak egy helyen lőnek. Ennek elhangzását várva, minden család egyszerre kezdi meg a vacsorát.⁶⁴

A téli napforduló örömnünpére, a föld jövőévi áldásának, a család és jószág gyarapodásának kiérdemlésére, a szellemvilág megvendégelésére az európai pogány népek nagy, kultikus célzatú áldomásokkal⁶⁵ éltek.

A hajdani áldozati lakomákra nálunk már alighanem csak a decemberi disznótorok emlékeztetnek. A keresztény ember a nagy ünnepekre böjttel, megtartóztatással, testi-lelki tisztálkodással készül, hogy így érdelje ki a karácsony, illetőleg új esztendő áldásait.

Ádám és Éva ünnepe hamvazószerda és nagypéntek mellett katolikus népünknel a legszigorúbb, de örömmel vállalt böjti nap. Innen deák neve is: *ieiunium gaudiosum*. *Szegedi* öregek valamikor egész nap nem szottak mást enni, csak kenyeret és nyers, olajba áztatott savanyúkáposztát.

Ismét mások són, kenyéren, vízen böjtölnek. *Csépa* hagyománya szerint egész nyáron szomjas lesz, aki karácsony böjtjén akárcsak vizet is iszik.

A böjt miatt éhes gyermekeket az *újkigyósiak* azzal szokták biztatni, hogy jutalmul majd meglátják az arany szekeret a mennyezeten. *Balás-tyán* ezüst csikókkal vigasztalják őket, amelyek a ház tetején nyargalnak. Ki is szokták küldeni őket, nézzék meg, vajon látják-e már a csikókat ott szaladozni. Régi *szőregi* hiedelem szerint meglátja az aranymadarat aki a karácsony böjtjét megtartja: a madár beszáll a szobába és végigsétál a mestergerendán. Az Európa-szerre ismert⁶⁶ hiedelemnek szlovák,⁶⁷ erdélyi magyar református⁶⁸ párhuzamai is vannak.

Aki e napon húst eszik, azt *Kömpöc* szegedi eredetű népe szerint elviszi az ördög.

A *karácsonyi asztal*, vagyis a karácsonyesti étrend hagyományvilága máig igen eleven. Az egyház-adta újabb böjti fölmentésekkel csak a városi, műveltebb körök élnek, parasztok és öregek máig kitartanak a növényi eredetű eledel mellett. Még halat is ritkán esznek.

A karácsonyi asztal hazai, illetőleg közép-európai világát *Pócs Éva* rendszerezte. Az értékes, többször idézett dokumentáció fölment bennünket a részletezés alól. Mi itt is a liturgikus eredetű és ihletésű mozzanatok emeljük ki. Először szólunk az előkészület, azután a lakoma sajátosságairól, majd meg az egyes ételekhez fűződő áldozati, illetőleg megszentelő, megerősítő szándékokról.

A vigília fő étkezése egyes palóc vidékeken kora délután, egyébként a rendes vacsoraidőben történik. Jól megéheznek a böjt után, de addig a *szegedi* tájon nem látnak hozzá, amíg az első csillag föl nem tűnik az égen. Régebben a békési evangélikus szlovákok is egész nap böjtöltek. Csak akkor ültek asztalhoz, amikor az esthajnalcsillag (zornička) fölűnt az égen.⁶⁹ *Székesfehérvár*-Felsővároson esti harangszóra kezdődik. A család közösen elmondja az Úrangyalát, és csak utána fognak az evéshez.

A vacsorán ősi, archaikus hit szerint az asztalnál megjelennek, ott vannak a halott ősök is. *Hangonyi* hiedelem szerint ilyenkor nem jó az asztal alá nézni, nyilván mert oda telepednek a lelkek. *Selmecbánya* szlovákjai a vacsorából adnak minden jószágnak, dobtak ki belőle a szeleknek, a tűzbe pedig halottjaiknak. Terítenek a távollévő családtagnak is. Űresen hagyják a helyét.⁷⁰ Ezért történik valami jelképes módon az elhunytakról is gondoskodás. *Nagykanizsán* a közelmúltban elhalt családtag számára is terítenek. Ugyanitt a fogásokból a tűzbe is vetnek, a tisztítóhelyen szenvedők táplálására. A terített asztalt egész éjszakán át *Hosszúhetényben* úgy hagyják, hogy – másodlagos magyarázatként – a

halottak helyébe lépő Szent Család is jóllakjék belőle. *Nógrádsápon* a karácsonyi asztal alá kis teknőt tesznek. Ez a *Mária teknője*. A vacsora fogásaiból mindenki rak bele. Másnap koldusok kapják. Hasonlóképpen *Egerbaktán* is: egy tányérba mindenki rak a maga ételéből, majd a jószágnak adják oda. A *szegei* tájon vacsora elején mindent az asztalra készítenek, hogy közben ne álljon föl senki. Aki a hagyományról megfeledkezve mégis fölkel, a szatymaziak szerint az új esztendőben a másvilágra távozik az élők sorából.⁷¹ Ebbe a képzetkörbe tartozik az a tápai hiedelem is, hogy karácsony böjtjén, de főleg éjszakáján nem jó senkiért sem az ablakon beszólni, mert akkor az új esztendőben meghal a családból valaki.

A könnyen vihető, hozható abrosz a karácsonyi asztal bűvös erejét, vegetációs szándékait veszi át, illetőleg közvetíti számos hagyományunkban. Nemcsak egy, hanem két, sőt *Görgeteg* somogyi faluban, a szlovák eredetű *Miskén* három asztalterítővel is találkozunk. Ebbe a gyakorlatba nyilvánvalóan belejátszott az is, hogy valamikor karácsony éjszakáján – mint később látjuk – egymást fölváltva, három takaró borította a templomi oltárt. Ez a göcseji *Kányaváron* – mint mondják – a három isteni személy tiszteletére történik.

A *szegei* tájon régebben a beteg embert, jószágot vele simogatták, kötötték át. A karácsonyi magvakat, takarmányt, szalmát az ünnepek után erről az abroszról szórták oda a jószágoknak. Apátfalván ebből vették a búzát.

A *hercegszántai* sokárok a karácsonyi abroszt régebben betegre terítették. A falu magyarjai ellés idején az istállóajtóra függesztették, amíg a kisborjú világra nem jött.

Pócs Éva térképéből kitűnik, hogy egynél több abroszt leginkább a Zoborvidéken, Zalában, Baranyában terítenek föl. Van külön *karácsonyi abrosz* is, amely csak ilyenkor kerül asztalra. Utána legföljebb búzát vettek belőle Pócs Éva felsorolt helységei mellett *Tápé*, *Balástya*, *Csőköly*, *Nemessándorháza*, *Lickóvadas*, *Hosszúpereszteg*, *Vásárosmiske* falukban is. *Algyőn* sütőabrosznak használták. Használatukról is részletesen tájékoztat bennünket: a vetőmagvakat teszik két abrosz közé.

Bátán a szépen himzett, gondosan őrizgetett karácsonyi abroszt a lakodalomban a menyasszonyra vetik, hogy a rontás ne fogjon rajta. A menyasszonyos házhoz látogatva reá is, a vőlegényre is ráterítik. Eredeti célzata szerint nyilván még az asszonyi termékenységet, a család boldogulását akarták előmozdítani.

Menyhén (Mechenice) a gazda és gazdasszony együtt teríti föl a két

abroszt, háromszor megcserélve az alsót és felsőt, miközben párbeszédet folytat a gazhúzásról. Ezután vetésutánzó cselekmény következik. A gazda bemegy a szobába, a gazdasszony pedig kint marad és búzát szór az ablakra. A gazda az asztal mellől kiszól: *mit vet kend?* A gazdasszony ezt kiáltja be: *ezüstöt, aranyat, gyöngyarány búzát, mindennapi jó szerencsét!*

Pogrányban (Pohranice) szintén két abroszt tesznek föl. A gazda és gazdasszony egymással szembenállva húz egy-egy abroszt, a következő párbeszéd kíséretében: *mit húz kend? Úszögöt, konkolyt, Boldogasszony tízparancsolatját!* Ezt háromszor ismétlik. Úgy vélik, hogy ezzel a szertartással a gabonából kihúzzák a piszkot és úszögöt. Az őrségiek szerint a termés tiszta lesz, ha két karácsony között az asztal le van terítve.⁷²

Az abrosz, továbbá az abroszra, abrosz asztal alá helyezett, esetleg a szoba földjére, padlójára tett széna, szalma, vetőmagvak, gazdasági eszközök, használati tárgyak az archaikus hagyomány értelmében karácsony éjszakáján szinte természetfölötti erővel telnek meg, paraliturgikus szentelménnyé válnak. Mágikus hitelük fölött eljárt ugyan az idő, a megszőkás azonban még mindig életben tartja őket.

Egy *ebergőci* boszorkánypörben (1746) elhangzott vallomás: *Karácson estén az asztalra sok félért rakott: rostát, búzát, seőt almát, kenyeret, kalácsot etc. és azokat külömb külömbféle állapotokra applicalta.*⁷³

Göcsejben, továbbá *Zalatárnokon*, *Nemesszentandrás*on, *Zalaszentbalázson*, valamint *Vasban* kaszakövet és söt tesznek a karácsonyi asztalra. A szikrázó kaszakő világosan a mennykővet helyettesíti, amint egy pókaszepetki ember meg is erősítette. Máshol erről már elfeledkeztek. Az égből lehulló mennykőnek, Isten nyílnak különös foganatosságot, szentelményi erőt tulajdonítanak. „A talált mennykővet – írja⁷⁴ Gönczi Ferenc – hazaviszik és gondosan elteszik, hogy alkalomadtán egyes betegségeknel orvoslásra használják. Némely háznál évszázadokon át tartogatják mindaddig, amíg csak el nem vesz. Mint valami ereklét őrzik. Rendesen a mestergerendán, üstökben, padláson, a ház keresztvégében és a talp boronájában tartják. Azt hiszik, hogy ez elhárítja a mennykőcsapás veszedelmét. Az ilyen házhoz, mint hiszik, még csak nem is közeleg a mennykő.” Elmondja még, hogy *Bánokszentgyörgyön* egy kis mennykő tejcsészék-tartóba csapott. A gazdasszony ezt észrevette, megőrizte, és minden karácsonykor az asztalra tette, hogy „ott, arra az évről gyógyító erőt véve magába”, fölhasználhassa.

Ahol karácsony este ott a mennykő – újabban ennek helyettesítésére a kaszakő –, ott a jószág nem pusztul. A tehén fájó tőgyét azzal húzogatják meg, hasonlóképpen a szoptató asszony megdagadt mellbimbóját is.

Az asztal szakrális ékessége a *lucabúza*, amely archaikus vegetációs, illetőleg eucharisztikus szimbólum egyszerre. A nép a megtestesült Igét, az emberrévált Jézust a kizöldellő búzaszem és kenyér képében is szemléli, ünnepli.

Mezőkövesdi jámbor magyarázat szerint még a vetés is eljön köszönteni Őt.⁷⁵

Mint majd máshol elmondjuk, az esztendő legrövidebb napján, legsötétebb éjszakáján, Luca estéjén kezd a délvideki magyar, délszláv, német gazdasszony tányérban búzát csíráztatni. Éppen karácsony estéjére már szép zöld szálát ereszt. Odakerül a karácsonyi asztalra, templomi oltárra. Sokszor égő gyertyát is tűznek közé. Az ünnepek után paraliturgikus szentelménnyé válik, leginkább jószággal etetik meg.

A karácsony népi szimbolikájából a *bárány* sem hiányzik.

A *szege*di tájon a múlt században, itt-ott még manapság is a gyerekeknek ajándéku *karácsonyi bárány*, *kisbárány*, tápaiasan *sárbuba*, *maksus*, Drágszálen *Jézuska báránya* néven emlegetett bárányalakú játékszer készül szikföldből, esetleg sárból. Vékony fácskából, gyufaszálból van a lába, borsóból a szeme, báránygyapjút is ragasztanak rá. Karácsony estéjén régebben vagy *koledáló*, azaz köszöntő gyerekek kapták ajándékba, vagy az ablakba rakták, végül ezt is a család gyermekeinek ajándékozták.⁷⁶ Manapság – ahol még nem feledkeztek el róla – a karácsonyfa alá, a *lucabúza* mellé teszik. *Tápai* gyerekeknek azt mondják, hogy a Jézuska hajtotta nekik az ablakba. A játékszer bizonyára más vidékeken sem volt ismeretlen. Utalunk arra, amit a zoborvidéki magyarság *bárány* néven emlegetett karácsonyi szalmájáról mondtunk. Emlékeznek rá a *bercegszántai* sokácok is.⁷⁷

A bárány-szimbólum a szlovákoknál is félreérthetetlenül a karácsonyra utal. *Velke Rovne* (Nagyrona) népe szerint legelőször kisbárányt kell karácsonyi ajándéku átnyújtani, mert így áldással jár az új esztendő.⁷⁸

A játékszer, illetőleg szokás a betlehemi jelenetet idézi: a barmok között Isten báránya született a világra, aki majd elveszi a világ bűneit és gondot visel az emberre.

Kétségtelenül középkori liturgikus hagyomány, vagyis a pap hajdani ház-, asztal- és ételszentelésére emlékeztet néhány főleg németeknél élő szokás, amely a *Rauchnächte* bajor-osztrák világával függ össze a *Zwölftenzeit* alatt, vagyis karácsonyeste és vízkereszt között, rendszeren Tamás, karácsony, újév, vízkereszt vigíliáján: a gazda vagy gazdasszony szentelt fűvel, tömjénnel felfüstöli, szenteltvízzel meghinti a hajlékot meg az istállókat. Ez régebben a pap dolga volt.⁷⁹

A zoborvidéki *Menyhe* régebbi hagyománya szerint amikor már az egész család körülállotta az asztalt, a gazda meg a gazdasszony kiment és tömjénnel a ház minden helyiségét megfüstölték, szentelt vízzel főlhintették, fokhagymával keresztet húztak az ajtók és ablakok fölött.⁸⁰

Csék (Malinová) középkorban települt németsege vacsora előtt a szobát, istállót, pajtát szenteltvízzel hinti meg, hogy a kígyómarás elkerülje a családot. Vacsora után az erdő közelében lévő szállásra, azaz juhakolba viszik a Nagyboldogasszony ünnepén szentelt kaprot. Meggyújtják, megfüstölik rontás ellen vele az aklot, meg a juhokat.⁸¹ Fölszenteli a szobát, hajlékot *Százhalombatta* gazdasszonya is.

Dunaszentmiklós, ² *Vértessomló*, *Várgesztes*,⁸³ *Leányvár*, *Magyarpolány* XVIII. században bevándorolt németjei gonoszűzés céljából lapáton vagy alkalmas edényben parázsra tett úrnapi virággal, esetleg még szentelt barkával füstölik végig a házat, istállót, ólat, borospincét. Ez nyilvánvalóan a pap hajdani tömjénezésének paraliturgikus maradványa. Rendes templomi tömjénnel füstölnek vacsora előtt sokacaink is. Jellegzetes *Mosonszolnok* német hagyománya: régebben a Máriacellből hozott viasztetekercset gyújtották meg ilyenkor és végigjárták vele az egész hajlékot. Hasonlóképpen *Mohács* sokacai is.

A *kányavári*, *bozsoki* magyar asszony éjféli mise előtt szenteli, illetőleg füstöli föl a hajlékot, *Zanat* gazdasszonya pedig utána az istállót. Horváth István gyűjtése szerint hasonló *Zsidány* horvát hagyománya is. A szentelés celli máriagyertya, *marianske spica* hozzáadásával történt. Utoljára hagyták a lakószobát, ahova így köszöntek horvátul be: dicsértessék a Jézus Krisztus! Krisztus megszületett. Adjon az Isten egészséget, békességet, halálunk után örök üdvösséget! Így köszöntek egészen újév napjáig. Ez *Hollókőn* már vacsora előtt megtörténik. *Jánosbalmán* az asztalt szentelik meg, csak azután ülnek mellé. *Dozmaton* az éjféli mise idején az végzi, aki házpásztornak otthon marad.⁸⁴

Különben maga az egyházi áldás is egy-két helyen máig él. A bajai *bunyevácok*, mohácsi *sokácok* Tamás apostol napján a barátok templomában kosárba rakott almát, diót, szőlőt, fokhagymát, babot, káposztát,

sót, mézet, mézeskalácsot, pattogatott kukoricát, továbbá három sárga és egy nagy fehér gyertyát szoktak együttesen szentelni. Ételeikből adtak a klastromnak is. A szenteltet fehér ruhával letakarva, a szekrény tetejére teszik, hogy a gyerek karácsony estéig ne férjen hozzá.

A *Szepesség* és *Pozsony* németsege körében még a század elején is a plébános, kántor és számos csengettyűs ministráns gyerek ment a házat, illetőleg az ünnepi asztalt megáldani. Szolgáltatukért bőséges ajándékban részesültek. Ez volt a *Klingeltag*, de nem tudjuk, melyik nap (in der Vorweihnachtszeit).⁸⁵ Helybeli középkori előzményeit, nyomait hiába kerestük a pozsonyi kódexek liturgikus szövegei között.

A szakkutatás már régóta tisztában van a karácsonyesti fogások magikus rendeltetésével. Rámutatott egyfelől a vegetációs, pánspermiás célszatokra, az *Adoniskert* képzetkörére, másrészt pedig a halottak archaikus kultuszára, etetésére. Mi ezekre a vonatkozásokra éppen csak utalunk, és most is elsősorban az egyházi ihletést, adaptációs szándékot keressük, illetőleg vizsgáljuk.

Így tehát a téli napfordulat, illetőleg a megtestesülés ünnepe az esztendő középkori kezdete, készüllete is. Az alvó természet, a téli álmába merült anyaföld ébresztése, termőre ígézése jellemzi a karácsonyi asztal képzetkörét. Mint már előbb is láttuk, az óév fölterített termését az Egyház valamikor, egyes helyeken még manapság is meg szokta áldani, hogy ezzel az áldással elvetve új életre keljen, gazdagon gyümölcsözőzzék és legyen a család táplálására, oltalmára.

A *Fasciculus Triplex* (1739) elmondja (de benedictione domorum in vigilia nativitatis Christi), hogy szláv ajkú országokban karácsony estéjén a pap eljön az asztalt megáldani, tömjénnel megfüstölni, koledálni, hogy a hívek hajlékából a gonosz távozzék, és áldás szálljon a házra. A család tagjai a pap keresztjét és a nála lévő ereklyéket ájtatosan megcsókolták. Az ismeretlen szerkesztő megjegyzi még, hogy ez a szokás Csehországban született. Áldásra a vízkeresztli házszentelés szövegét ajánlja.

Az ételek és hajlékok megáldása a praetridentinus időkben hazánkban is föltétlenül ismeretes volt. Ennek elnépiesedett bizonyossága a karácsonyesti elegeledeknek, magvaknak, használati tárgyakkal, sőt emberi gesztusoknak maig tulajdonított szakrális telítettség, szentelményi erő.

A liturgikus gyakorlatra más korábbi katolikus adatok híján is következtethetünk a dobsinai evangélikus lelkész 1622-ben kelt javadalmi jegyzőkönyvének⁸⁶ följegyzéséből: „A pápista korban szokás volt, hogy

a plébános karácsonykor (in vigiliis nativitatis Christi) feszülettel áldozva járt körül, mi nyilván bálványimádás lévén, jámbor elődeink helyette azt hozták be, hogy az evangélikus lelkész poharat küld körül, és így gyűjt magának egy forintot és egy-két garast.”

Mintha a pap karácsonyi szava, áldása épült volna bele és csendülne tovább a regösök köszöntőjében:

*Kelj fel, gazda, kelj fel! Isten száll a bázadra
Seregével, népével, szárnyas angyalával,
Égő gyertyájával, teli poharával.
Haj, rege rejtem, majd neked ejtem!
Azt is megengedte teremő Úrsitten!*

Áldáskérő szavaiban:

*Ha a kendtek asztala szent oltár lebetne,
Ha a kendtek kenyere szent ostya lebetne,
Ha a kendtek bora isten vére lebetne...*

Máshol:

*Boldogfai templom a mi házunk lebetne,
Bennevaló oltár mi asztalunk lebetne,
Misemondó ruha mi abroszunk lebetne,
A szent kelyhe mi poharunk lebetne...⁸⁷*

A földre szállott, megtestesült Ige misztériumára akart emlékeztetni és az Utolsó Vacsora eucharisztikus rendelkezéseire előremutatni hajdanában a karácsonyi *eulógia*, azaz szentelt, de nem konszekrált kenyér, ostya, amely a lucabúza képzetkörével is összefügg, és amely a középkorban nyilvánvalóan nálunk is hozzátartozott az ünnep liturgikus rendjéhez. Amikor a félreérthetőségtől félve, már nem a pap osztogatta a templomban, akkor laikus hagyománnyá vált: már karácsony böjtjén a kántor, mester, harangozó, egyházi jövedelemszerzés, *koleda* okából osztogatta a nép között, amely a többi kultikus eledel mellett, ennek is szentelményi erőt tulajdonított. A Zoborvidéken *Alsóbodok* (Bodok) faluban látunk paraszthajlékban is ilyen különleges ostyasütőt, amely Krisztus-jelképet is nyomott bele.

A karácsonyi ostya, *Bélapátfalván, Szarvaskőn, Felnémten* emlegett nevén *molnárkalács* osztogatása, illetőleg eszegetése – tudomásunk

szerint – ismeretes az északi, főleg palóc, továbbá göcseji magyarság, hasonlóan a szlovákok, csehek, lengyelek körében. Egyik-másik, XVIII. század folyamán Alföldre települt palóc közösség körében, így *Mezőkovácsházán* is él. Hasonlóan a Nyitra vidékéről származó, szlovák eredetű *Miskén* is. Itt már a harangozó árulja a piacon.⁸⁸

Az ostyahordás hagyományát a *békési* szlovákok is sokáig őrizték. Tessedik Sámuel, a híres szarvasi evangélikus lelkész már a felvilágosodás korának gyermeke. Küzd tehát a karácsonyi ostyahordás ellen is. A *Szarvasi nevezetességek* c. művében (1759) írja, hogy sikerült a *hostiatio* káros hagyományát megszüntetnie. Szenvedélyes hangon mutatott rá, hogy a szokás miatt fölösleges: a tanulók több hetet mulasztanak az ostya sütésével és széthordásával, továbbá lopnak, koldulnak, korhelykednek, az ostyákkal meg babonaságot űznek. 1771-ben királyi rendelet is tiltja az iskolamesterek ostyasütését. Mindezek ellenére a szokás a békési szlovákság körében, csak a XIX. század folyamán enyészett el.⁸⁹

Manga János idézi a cseh Božena *Nemcová* leírását a múlt század derekáról: *Balassagyarmaton* a katolikus tanítók valamikor koledálni mentek, most azonban ostyát sütnek és ezt ünneplőbe öltözött iskolás lányokkal hordatják szét a falu népének. Ajándékba, illetőleg természetbeli járandóságba babot, lisztet, tojást, szalonnát és hasonlókat adtak a mesternek.

Még a század elején is a nógrádi *Piliny* faluban⁹⁰ karácsony előtti napokban a kántor ama növendékeivel, akiket különösen kedvelt, ostyákat küldött a tehetősebb házakhoz. Az ostya formája hosszas téglalap volt, azonban azokra a helyekre, melyeket különösen meg akartak tisztelni, összesodorták. Az *ajándék* néven emlegetett csomóért a kántor pénzt vagy gabonát kapott, az ostyahordó gyerekeknek is járt néhány krajcár. A jelesebb házak a szomszéd faluból is kaptak ostyát. A gyerek a kosárba rakott, fehér kendőbe takart ostyacsomót lóbálva, ezt a versezetet mondta gyors, éneklő beszéddel:

*En nagy vigasságot, örömet hirdetek,
Mert a kisdéd Jézus egy szűztől született.
Betlehem városában jászolba tétetett.
Ökör és szamártól ő megismertetett.
Sok karácsony napját maguk is ébessék.
Krisztus születését örömmel szenteljük.
Több jeles napokkal vígan énekeljük.
A szent angyalokkal vígan énekeljük.
Ugyanazon angyal szálljon be ide is.
A szent békességet osztogassa itt is.
Mivel a kis Jézus rejtezik ostyába,*

*En is azért hoztam ostyát e bajlékba,
Mert a kised Jézus ebbe rejtelkedik,
Eledetül adja magát, ki kérédzik.
Dicsértessék a Jézus Krisztust!*

Karácsony estéjén a ház népe ezt az ostyát eszegette.

A *Mátra* vidékén az iskolás gyermekek karácsony böjtjén a múlt század végén szép fehér asztalkendővel bekötött tányéron, tálban vagy kosárban ostyát hordoztak szét a faluban, rendesen mise utántól délig. A kántor küldte. Minden házhoz annyit vittek, ahányan laktak benne. Mielőtt átadták volna, itt is verset mondtak. A gazdasszony a szívességet annyi lencsével, mákkal, aszaltgombával, esetleg szilvával viszonzotta, amennyi a gyerekek tányérjába vagy táljába belfért.

Mátraballán a kapott ostyát nem ették meg, hanem a gazda ollóval szépen kivágta belőle a fölfeszített Krisztust ábrázoló részt, vagy pedig az ostyából keresztalakot nyírva, cérnára fűzte, és az asztal fölé, a gerendára akasztotta. Ott csüngött aztán a jövő karácsonyig. Rendelgetése nyilvánvalóan az volt, hogy Isten töltsé be áldásával azokat, akik az asztalhoz ülnek.

Terpes faluban az ilyen ostya jeles szentelménynek számít: imádságos könyvbe téve, karácsonykor elvitték mindhárom misére. Ha valakit a háznál kilelt a hideg, letörtek belőle egy darabkát az ostyából, hogy a beteg meggyógyuljon.

A borsodi palócoknál az ostyát a kántor abból a magból sütötte, amely az őszi vetéskor kimaradt, és erre a célra a gazdák elküldötték neki.⁹¹

A honti *Kemence* faluban karácsony böjtjén szokták az ostyát a gyerekek széthordani, amelyet a pap és a tanító közösen süttet. Minden ház ablakán bekopognak, és megkérdezik: *befogadják-e az Isten Igéjét?*, vagyis a karácsonykor megtestesült Jézust. Ha megengedik, énekelnek, és az ostyát szétosztják.

Az ostyahordás és a *kantáció* névvel illetett versmondás a *Zoborvidéken* karácsony böjtjének délelőtti, esetleg délutáni történik. Az ostyák a kántortanító küldi a családoknak. Ez régen egyik jövedelmi forrása volt a gyermekek kantációjával együtt, amely még a díjlevélbe is belekerült.

A szokás ismeretes volt az Ipoly mentén még *Ipolyfödemesen* (Ipelské Ulyan), *Kelenyén* (Klenang), és más falukban is.⁹²

A zalai *Kékkúton*⁹³ hajdanában a karácsony hetét megelőző napokon a tanító házában sütötték a karácsonyi ostyát. Megbeszélték, hány csa-

lád van a faluban, és kinek milyen színű ostya jár. Ötféle ostyát sütöttek: december 18-án fehéret, 19-én zöldágas fehéret, következő nap pirosat, 21-én kéket, majd pedig sárgát. Az ostyát a legfehérebb búzalisztból készítették. Az ötféle ostyát osztályozták és átkötötték pamuttal. A csomókat tányérba rakták, majd fehér kendőbe kötötték. Már december 23-án reggel megindult három fiú velük:

*A három királyok Ázsiából jöttek,
Született Jézusnak ajándékot vittek.*

*Mink is azért jöttünk, ajándékot hoztunk,
Mit jelentsen pedig, arról majd így szólunk:*

*Febér ostya jelzi Márja tisztaságát,
Makulátlan levő kegyes anyaságát.*

*A febér ostyában benne levő zöld ág,
Jelenti Mária mébe tisztaságát,*

*Aron vesszejének kivirágzását,
Bűnös embereknek örömré hozását.*

*Piros ostya jelzi, hogy értünk szenvedni
Fog a Krisztus Jézus piros vért ontani,*

*Ördögtől, pokoltól minket megmenteni,
Végre holtunk után országába vinni.*

*A kék ostya jelzi Urunknak kékségét,
Ő szent testén levő sebeknek helyeit.*

*Sárga ostya jelzi Urunknak halálát,
Mi értünk megkóstolt kesenő pobarát . . .*

Az ének – nyilván valami régi iskolamester szerzeménye – végével a gazdasszony tojással, dióval, aszaltgyümölcscsel szokta megajándékozni a gyerekeket.

Hasonló a somogyi *Nemesvid* ostyahordó hagyománya is. Ebből és a göcseji ostyázásból bátran következtethetünk, hogy a karácsonyi eulógiát valamikor még a középkorban országszerte ismerték. Láttuk, hogy a *Baja környéki* magyarok, bunyevácok, sokácok a termőfára ostyadíszeket is kötnek.

Hercegszántó magyar családjai vacsora előtt ostyát kötöttek a mestergerendára.

Nem volt ismeretlen az erdélyi *szászok* körében sem. A *brassai* evangélikus szász iskolában ugyanis hajdanában szokásban volt⁹⁵ az *égi kenyér* sütése. Advent elején – szerintünk a gabonacsodájáért is tisztelt Miklós napjára – a tanulók lisztet vittek a tanítónak, aki karácsonykor ezt az égi kenyér néven emlegetett alkalmi süteményt osztotta ki tanítványai között. A szülők ennek fejében ünnepi ajándékot küldtek a mesternek. A szokást 1730-ban eltörölték.

Már Pócs Éva észreveszi,⁹⁶ hogy népünknel számos vidéken a kenyérnek a kalácsfélénél is nagyobb a karácsonyi jelentősége. Ez természetes, hiszen a megtestesült Kisded alakja az archaikus ostya-eulógia karácsonyi kenyérkultuszában, hiedelemvilágában él tovább.

A kultusz régies megnyilatkozásaként a bukovinai *Istensegíts* székely népe a múlt században vacsorára még mézzel ízesített főtt búzát is evett. A jómódú gazdák asztalukhoz régebben tizenkét szegényt is meghívtak, mintegy halottjaik helyett.⁹⁷

A karácsonyra sült kenyeret a gazda szegi meg (Pográny), máshol akkor, amikor az asztalnál már együtt ül a család (Vének). Az asztalra egész kenyér, a kis Jézus számára pedig cipó, koszorúba font kalács kerül (Csorna, Egyed, Sármellék). Ez utóbbit a szegényeknek adják, eredeti meggondolás szerint mint a család halottjait illető részt. A göcseji *Vaspör* hagyománya szerint a gazdasszony a karácsonyi kaláctésztaból cipót is süt. Ebből minden jószág is kap egy-egy darabot. *Rédics* családjaiban a cipót a karácsonyi asztal sarkára teszik, majd vízkeresztkor a jószágnak adják.⁹⁸ *Győrvár*ott a karácsonyra sült kukoricakenyérnek *pásztorkenyér* a neve.⁹⁹ Úgy véljük, hogy ez valamikor ősi, kultikus rendeltetésű, szaporaságot varázsló köleskásából készült. Eredetileg talán a köszöntő pásztorok ajándékozták a családnak. *Magyarszombatfa* és *Gődörháza* reformátusai a karácsony böjtjén sült cipót az asztalon két abrosz közé tették. Ottmaradt újévig, amikor földarabolták, és a jószágokkal etették meg.¹⁰⁰ *Teskánd* göcseji faluban meghagyott karácsonyi rozskenyeret tesznek tűzvész ellen a kapufélfára.

Sárbogárdi hagyomány szerint a kenyeret az asztal alá készített szalmára teszik, vacsorakor innen veszik elő.

Maroslelén a karácsonyi kenyérből eltett darbkát valamikor olyan emberrel etették meg, akit a veszett kutya megmart. Karácsonykor a göcsejiek meghagyott rozskenyeret tettek a kapufélfára, vagy vetettek a

tenyegető tűzvész lángjai közé.¹⁰¹ A karácsonyi kenyér *Alsó- és Felső-szentmihály* hagyománya szerint nem penészedik.

Bátya „rác” katolikusai között az asztalra tett kenyér elköltésére csak karácsony napján kerül sor. A *polažaj* szegi meg. Egy-egy darabka a jószágnak is jut belőle.¹⁰² *Hercegszántó* sokác családjaiban a *božicni kolač*, vagyis karácsonyi kalács közepére a *polažaj* keresztet vág, majd bort önt rá. Csak ezután esznek belőle. *Mohács* sokácai a tetején a maga tésztájából madárral, kalással díszített karácsonyi kenyeret kendőbe fogva szegik meg. A szokás föltétlenül eucharisztikus eredetű: a pap is tiszteletből fehér színű vállkendő (velum humerale) végeivel fogja meg a kitett vagy körülhordozott Oltáriszentséget. Olykor a leszelt kenyérdarabra bort öntenek, szőlőt is raknak. Felajánlják, keveset imádkoznak, és csak most esznek belőle.¹⁰³

A baranyai *Németi* sokácai az asztal külső sarkára teszik a karácsonyi fehér kenyeret, amely mostanra kalácslisztből készül. A belső sorokra rendes lisztből sült kenyeret tesznek. Ezt karácsony estéjén, a másikat újévkor szegik meg. A belső kenyérre néhány almát is tesznek. A külső kenyéren csupán egy van. Ebbe ezüstpénzt szúrnak, és körülfonják az olyasóval. Melléje teszik az imádságoskönyvet is.¹⁰⁴

A régi felvidéki németység karácsonyi asztalára mákkal és túróval töltött sütemény került, neve: *Luketschn*. Az első darabokat a tisztítóhelyen szenvedő lelkeknek áldozták.¹⁰⁵ Ettek mézzel ízesített ostyát is, amely nyilván koledálás útján jutott a házba.

A karácsonyi kenyérkultusz távolabbi hajtása, áttétele szerint *Alpár* faluban karácsony estéjén a liszteszsákot odaverik a gyümölcsfákhoz, hogy bőven teremjenek. *Újszentiván* régi német hiedelemvilága szerint éjféli mise idején kell kimenni a gyümölcsösbe, és liszteszsákkal szintén megütögetni a fák törzsét. Ez azonban csak akkor foganatos, ha olyan zsákkal történik, amelynek lisztjéből a karácsonyi kalácsot sütötték. *Rém* bácskai német faluban a fekélyt, kelevényt kifordított liszteszsákkal borogatták.¹⁰⁶

A karácsonyesti *mákosészta*, guba, kalácsfélék fogyasztására nézve ismét Pócs Éva munkájára utalunk. Megjegyezzük, hogy a környező népekre annyira jellemző kultikus-vegetációs célzatú, alakos kalácsfélék (*Gebildbrote*)¹⁰⁷ nálunk szórványosan fordulnak elő. A somlóvidéki *Oroszi* szarvas-alakú karácsonyi kalácsai nyilván a regölés hagyományait, a *csodafiúszarvas*, vagyis Jézus Krisztus alakját is idézi.¹⁰⁸ Ilyen a *Déllő* székely faluban sült *galambas*, a Szeged vidéki *pipicske*, *tubus*, „kisgalamb,” a bátyai *galamb* (a pásztorok miséjéről hazajövet lónak, marhának

adták, hogy egészséges legyen). Törökkoppányban, Sióagárdon fánktésztából készített, *Ádám-Éva* néven emlegetett ember alakú sütemény került a karácsonyfára.¹⁰⁹

Az ostya, illetőleg kenyér, kalács vegetációs-szakraális kultuszából következett a *karácsonyi morzsa* megbecsülése is. A morzsa, továbbá másodlagos fejleményként minden asztali hulladék, szemét *pars pro toto* képviseli, őrzi az ünnep kozmikus telítettségét, idézi az Úrnak a hívő környezetben való jelenlétét, gondoskodását. Éppen ezért elteszik, és a következő év folyamán szintén paraliturgikus szentelményként használják föl: embert, jószágot gyógyítanak, sokszor füstölnek vele, kertre, gyümölcsöstre szórják rá, csomóba kötve, tűzvész ellen a padlás szarufájára akasztják. Némely helyeken a család halottjainak szánják.

Így *Kemence* honti faluban a karácsonyi morzsát tűzbe kell dobni, hogy annyi lélek szabaduljon ki a tisztító-tűzből, ahány morzsa elégett. A bácskai *Baracskán* éjjelre a halottaknak hagyják ott az asztalon a morzsát, miután behintették szenteltvízzel és áldást mondtak fölötte.

Vác városában a karácsonyi ételmaradékot elégetik, füstjét és szagát pedig belélegzik. *Nagykátá, Sellye, Nemesvita, Pográny, Búcsúszentlászló* gazdasszonyai a morzsát az ég madarainak szórják oda az ünnepek után. *Balástyán* a szőlőtőkékre hintik. *Zagyvarékas*on az összegyűjtött morzsalékok vízkeresztkor elviszik a templomba, hogy szentelés érje. Így még fogatosabbnak tartják.

Ipolydamásd, Bernecebaráti és *Maconka* hagyománya szerint az eltett karácsonyi morzsát égháború idején – esetleg szentelt búzával együtt – tűzrevetik, miközben imádkoznak.¹¹⁰

A néphit szerint a szentelményi erő az oltárnak érzett asztalról, illetőleg az eucharisztikus eredetű zöld búzáról, eulógiáról, kenyérről átsugárzik az este többi kultikus célzatú eledeleire is. A *méz, dió alma*, továbbá az archaikus fokhagyma, olykor *só, kapor* is fogatosossággal telik meg.

A *méz* kultikus jelentőségét nyilván még a *Physiologus* mediterrán képzetköréből származó hiedelemtől kapta. Eszerint a méhek szűzies életet élnek, *parthenogenesis* által¹¹¹ szaporodnak: régi *szőregi* hagyomány szerint a Boldogasszony szívéből, *magyarszentmártoniak* szerint pedig a könnyeiből vannak. Nem döglenek, pusztulnak, hanem ők is *halnak*, mint az ember. Innen van az is, hogy a liturgia lehetőség szerint ragaszkodik ahhoz, hogy a Jézus-jelkép, vagyis a templomi, illetőleg szentelt gyertya ne faggyúból, hanem a méhek viaszából készüljön. Vegyük ehhez még hozzá, hogy a középkorban a tej és a méz megáldása (*benedictio lactis et mellis*) a nagyböjt után, a húsvéti ünnepekre történt

ugyan, de ez később elmaradt, kultikus jellegét azonban a karácsonyi asztal hagyományai között megőrizte.¹¹² Régi szimbolikus magyarázat szerint a tej és méz az emberi és isteni természetnek Jézusban való egysülését, egységét jelképezi.¹¹³

Ezekből érthetjük meg, hogy a vacsora kezdő fogása sokfelé máig éppen a méz, mézbe mártott fokhagyma, dió, mézzel ízesített ostya. A méz foganatosságát évkezdő vacsorán az ősi gonoszűző szerrel, a *fokhagymával* is fokozni vélik. Okát már nem tudják mindenütt magyarázni, de Szeged vidékén még lényegében a szentelményi erőt hangoztatják: azért kell mézbe mártott fokhagymát enni, hogy a földön fekvő ember szájába a kígyó nyáron majd ne másszék bele, vagy amint *szatymazi* öregek mondják: a kígyó ne marja meg, a kígyó képében rejtőző gonoszlélek ne kísértse meg.

A mézbe mártott fokhagyma nyeléséről máshol már csak annyit tudnak, hogy az ősök is így cselekedtek. Esetleg azt mondják, hogy az új esztendő „édes” legyen, vagyis gondtalan. A délszlávok a badnjakot is bekenték vele.¹¹⁴

A karácsonyi mézet régebben paraliturgikus szentelménynek és foganatos házi orvosságnak tartották.¹¹⁵

A *Kiskárpátok* vidékén¹¹⁶ karácsonyi vacsora alatt a szlovák édesanya eladólányainak és legényfiainak homlokát mézzel kente meg, hogy majd kedvesek legyenek a legények, illetőleg lányok előtt. Ugyanígy cselekedett *Németprónán is*¹¹⁷ az anya eladólányának arcával. *Selmebánya* és a szomszédos *Hegybánya* (Pjerg Štiavnické Bane) szlovák családjaiban a családfő a karácsonyi ostyára kent mézzel rajzol a családtagok homlokán keresztet.¹¹⁸ Ha a *horvátoknál* karácsonyeste elsőnek asszony lépne a házba, a fejét mézzel bekenik és azonnal elküldik.¹¹⁹

Más *németprónai* hagyomány szerint, ha lopás történt, a károsult karácsonyi mézzel kenje meg a harangot. A tolvajnak addig mindig zaklatott lesz a szíve, amíg a lopott jószágot vissza nem adja.

A *Garam* völgyében az ajtókat gonosz ellen karácsonyi fokhagymával keresztelik meg.¹²⁰ *Miske* elmagyarosodott szlovákjainál vacsora előtt az ajtófélfára, ablakra a gazda, vagy a gazdasszony fokhagymával keresztet húz, nehogy a gonoszok bejöjjenek.

A karácsonyi fokhagymát szintén orvosságul használták. A *szegedi* boszorkány-pörökben is emlegetik. 1731. *Megértette Molnárné, hogy fokhagyma koszorújával akarták gyógyítani, mondá: nem olyan, hanem amely fokhagyma karácsonykor az táll alatt volt, kell orvosolni.*¹²¹ A múlt században karácsonyi fokhagymát, diógerez-

det és szentelt tömjént kellett a szegediek hite szerint az embernek nyakába hordani. Így sem a gonosztól, sem a járványoktól nem kellett félnie. A szegediekből települt *Mórahalm*on karácsonyi hagyományként dugnak az új tehén szarvához, hogy ne fogjon rajta rontás.

Nux est Christus, a dió ősi Krisztus-jelkép: a Megváltó Anyja méhében, majd sziklasírjában rejtőzködött, hogy utána az embereknek karácsonyi üdvössége, majd húsvéti eledele és öröme lehessen. Elmaradhatatlan a vigília egésznapos szigorú böjtjét követő esti étkezésnek növényi eredetű, kultikus célzatú fogásai közül. Ebből következőleg az éjszaka profanizálódott, gonoszszülő hagyományaiból sem hiányzik.¹²² A karácsony képzetköréből érthető meg esztendőn át a dió paraliturgikus kultusza is.

Országsszerte ismeretes, hogy a család tagjai vacsora kezdetén diót törnek. Akinek diója egészséges, az a következő évben nem lesz beteg. Akié viszont férges, hibás, az már ne reméljen hosszú életet.

Aki ilyenkor akár az egész diót, akár a kibontott dióbelet a földre ejti, nem szabad fölvennie, mert ez most már az elhunyt családtagokat illeti. Oda is teszik a megőrzésre szánt *karácsonyi morzsa*, bujáki nevén *karácsonyi morzsika* közé. Betegség idején évközben is előveszik és tűzre vetve, megfüstölik vele a beteg embert, illetőleg jószágot.

A dióhéj sem kerülhet semmi körülmények között szemétre. A vacsora többi morzsalékával ezt is zacskóba gyűjtik és hasonló módon használják föl. *Püspökbőgád* faluban szenteltvízzel meglocsolva teszik el. Ha valaki évközben megbetegedett, ennek füstjével gyógyígtatták.¹²³ Göcsejben, *Lispe* faluban, még századunk elején is a karácsonyi dió belét villára szúrva, hamuvá égették, az eltett hamut vízbe áztatva itatták a beteggel.

Nagycétény (Velky Cetin) nyitravidéki magyar faluban élő hagyomány szerint karácsonyi vacsora idején a gazda a szoba négy sarkába egy-egy diót dob az Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében, azért, hogy „minden sarok tele legyen dióval.” Ez a magyarázat természetesen utólagos, az eredeti célzat már elhomályosodott. Ezután a család minden tagjának négy-négy diót kell megennie, mert – mint mondják – négy évszak van. A diót csak kézzel szabad megtörni, különben elromlanak a fogak. Egy gerezdet, egy szem feketeborssal és fokhagymával a karácsonyi ostyára tesznek, és mézzel eszik, hogy erősek és egészségesek legyenek.¹²⁴

A közeli *Nyitra* nagykér: a családfő a terített asztal előtt megállva, kezében négy szem diót tartva, keresztet vet, majd a szoba négy sarkába hajítja. A diókat csak vacsora végén szedhetik föl a gyerekek.¹²⁵

Nyitragerencsér hagyománya szerint vacsora kezdete előtt az asztal belső sarkánál, két pad összeszőgellésére a gazdasszony rostát tesz, benne ostya, dió, szőlő, fokhagyma, köménymag, alma, feketebors. A gazda a rosta mellett balról, a gazd-

asszony meg jobbról foglal helyet. Most a gazda az asztal négy sarka felé egy-egy diót dob, – háttal a belső sarok felé – e szavakkal: *édes anygalkáim, ti megajándékoztatok erővel, egészséggel, én megajándékozlak egy-egy dióval. Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Amen.* Az angyaloknak járó rész után a családtagok is behunyt szemmel, hasonlóképpen vetnek diót a rostából.¹²⁶

Hasonló hagyományok élnek a közeli Zsérén is.

Gimes (Jelenec) faluban a családfő ezt mondja, amikor a diót a sarokba dobja: *éjszak, kelet, dél, nyugat megajándékozlak téged. Te adjál erőt, egészséget!*¹²⁷

Erdélyi Zsuzsanna *lédeci* (Ladice) magyar asszonyok ajkáról jegyzett föl egy imádságot (1970). Karácsony estéjén kísérik vele a diószórás szertartását. A szoba minden sarkába keresztben, azaz átlósan diót dobna: *édes sarkocskáim, mással nem ajándékozhatlak meg, csak ezzel a dióval*, miközben a család tagjai keresztet vetnek a négy sarok felé, és így imádkoznak:

*Benn a házban négy szög van,
Minden szögben egy angyal.
Közepibe Krisztus,
Ablakban Szűz Mária.
Fiát kolláztatja,
Odaszáll egy angyal,
Szárnya alá kapja,
Viszi a mennyekbe.
A mennyek megnyílnak,
Az angyalok szépen énekelnek:
Dicsőség a magasságban az Istennek! Amen.*¹²⁸

A hagyománynak szomszédos szlovák párhuzamai is vannak. *Tormos* faluban a gazda a szoba négy sarkába e szavakkal dob diót: kedves négy sarok, nem tudok nektek más ajándékot adni, mint ezt a csekélységet! Fogadjátok hálásan!¹²⁹

A lédeci verssel kísért szertartásnak meglepő interetnikus szlovák párhuzama él az Alföldön. Kiss Ilona gyűjtéséből tudjuk, hogy *Miske* Nyitra vidékéről származó elmagyarosodott, de családban még szlovákul beszélő idősebb népe körében a legutóbbi időkhöz élő szokás szerint vacsora alatt a gazdasszony négy szem diót fogott a kezébe e szavakkal:

*V tomto dome štiri kuti
V každom kute andal bože
Na prostedku sam sim bože
Nado dverma panincicka Maria
Do sinácka narodila
Do plenoček zapovila
Do jasliček uložila
Svetim križom prežehnala
Aj mi sa tak prežehnajme.*

Magyarul: ebben a házban négy sarok, minden sarokban Isten angyala. A közepén maga Isten fia. Az ajtó fölött kisasszonyka, Mária. Fiúcskát szült, pólyába takarta, szent keresztet vetett rá. Mi is úgy vessünk keresztet.

Csakugyan mindhárman keresztet vetettek. Utána a gazdasszony átlós alakban e szavakkal dobta a négy szem diót a szoba négy sarkába: *Milé moje kuti ki, nemam vas s čim obdarit len s timto jenim oreškom*. Vagyis: kedves sarkocskáim, nem tudlak benneteket mivel megajándékozni, csak ezzel a diócskával.

A diókat a gyerekek gyorsan fölkapkodták. Öregek magyarázata szerint az ajándék a négy evangélistát illette. Mások meg úgy mondják, hogy a négy sarok a négy világtájat jelképezi: mindenfelől kedvező időjárás jön az új esztendőben.¹³⁰

A vacsora hagyományörző *szegedi* családokban mai napig mézbe mártott fokhagyma és dióbél nyelésével kezdődik. Régebben a gyerekeknek nyújtották először, hogy egészségesek legyenek. A szegedi világhoz tartozó *Szatymazon* a megtört dió beléből először a gazdája eszik, de nyomban megkínálja a többieket is.

Baranyai hagyomány szerint, aki most diót eszik, nem lesz golyvás.¹³¹

A Kálmánytól leírt szegedi *diószórás* már a múlté: az éjféli misére igyekvők közé a legények diót dobáltak, majd kedvteléssel kapkodták össze. Mise alatt a kórusról szórták a padban ülő hívek, főleg a bűbajosnak vélt öregasszonyok közé. Egyesek nem vették föl, hátha rontásból dobták el.

A diószórás valamikor egyetemesebb lehetett. *Eger* vidékéről származó századeleji följegyzés szerint¹³² az éjféli misén az oltár felé diót dobáltak. A szokást a nép már úgy magyarázta, hogy a zajtól az alvó pástorok fölébrednek, és a néppel együtt örvendeznek Jézus születésén. *Mezőkövesd* és *Tard* legényei az éjféli misére igyekvő lányokat dióval és piros almával szokták megdobálni. Tardon még az a szokás is járta, hogy a legény éjféli mise előtt diót vagy almát vitt a lánynak. *Bény* faluban, a *Garam* mentén az éjféli misén a legények diót szoktak a papra dobálni.¹³³ *Nyitra* nagykéren hasonló szokás járja. A lányokat veszik célba *Kőszeg-paty*, *Kőszegszerdahely*, *Gencsapáti*, *Gyöngyösfalu*, *Tanakajd*, *Vép* és más vasi faluk legényei, bár a papság szívósan küzd a szokás ellen.¹³⁴

Hogy a karácsonyi diókultusz hajdanában nyilván még a középkorban országszerte ismeretes volt, arról az ünneptől elszigetelődött számos szentelményi alkalmazása is tanúskodik.

Szabófalva (Saboeni) csángói dióval szokták megkínálni a kézfogóra érkező kérőket. Amikor a jegyesek kezétfognak, a kérő egy tálból két-két szem diót ad nekik. Majd a tálban maradt diót a levegőbe dobja, kapkod is utána az összegyűlt fiatalság. Megérkeznek a rokonok, a vőlegény szülei is, de dión kívül semmivel sem kínálják meg őket.¹³⁵

A református *szatmári* tájon, akinek kelése van, dióval vagy mogyoróval kerekíti meg, majd hátratett kézzel az úton elhagyja.¹³⁶

Szentistván matyó faluban annak a gyerekek fürösztvízába, akit szemmel vertek meg, két egész diót tesznek.¹³⁷

A dió-hagyományt is a karácsony éjszakájának telített hiedelemvilága érteti meg velünk. Mint már többször is érintettük, a gonoszok, bűbájosok – az esztendő leghosszabb éjszakáitól is bátorítva – a Luca és karácsony estéje közötti tizenkét nap alatt vannak ártó hatalmuk teljességében. Most már az éjféli miséig kevés idejük van hátra, az Úr születése után már oda a hatalmuk. Ott is sürgölődnek mindenütt. Még a templomba, az éjféli misére is belopakodnak, hogy meghiúsítsák a pap áldozatát, a Kisdednek világra igézését. Ezekben a valamikor szorongó várakozásban töltött, eszkatologikusnak érzett pillanatokban megnyugtatót a felnyíló és gyümölcsét kínáló dió, a Messiás archaikus jelképe.

Mezey László mutatott rá a karácsonyi dió szimbólumának bibliai, illetőleg liturgikus inspirációjára, kijelölve szellemi vándorútját. Az őskép Áron kivirágzott vesszeje. Tud róla egy Szent Ágostonnak tulajdonított adventi homília, azaz lelkiolvasmány is, amely a mi középkori kolostorainkban, így a premontrai apácák szegedi közösségében sem volt ismeretlen. Hozzájárult ehhez Adamus a S. Victore karácsonyi szekvenciája is, amelynek egyik versszaka így hangzik: *Fronдем, florem, nucem sicca virga profert, et pudica Virgo Dei filium*. Vagyis: a száraz vessző lombot, virágot, diót sarjaszt, a szemérmes Szűz pedig Isten Fiát szüli. Lomb Krisztus: befödöz bennünket, de illatozó virág, tápláló dió is.^{137/a}

Említést érdemel, hogy a virrasztásnak ezekben az óráiban az ember-nép álomosság ellen országszerte dióra szokott kártyázni. Pénzre nem szabad, illetőleg nem illik. A kártya egyébként az ördög bibliája, a könnyű nyeréskedés eszköze, most karácsony estéjén azonban a tét mintegy a Kisded. Jellegzetes *csanádapácai* hiedelem szerint, aki nagyon szeretne a kártyajátékban nyerni, varrja a mellényébe a kártyalapokat és vigye el őket magával az éjféli misére. A zsebet ott vágja föl. Ezentúl mindig nyerni fog. Jól vigyázzon azonban, hogy éjféltkor soha kívül ne maradjon a hajlékán, mert magukkal ragadják az ördögök. *Istensegítsi* hagyomány, hogy játék végén a nyertes a gyerekeknek ajándékozza dióit.

Az *alma* a diónál is jellegzetesebb gyümölcse a karácsonyi asztalnak. Vegetációs áttétellel azonban erotikus szimbólum is, a tudás fájának termése, amelyet Ádám és Éva bűnbeesésének bibliai hagyománya, illetőleg napjának emlékezete színeztet.

Az alma a legtöbb népnél: primitívnél, kereszténynél egyaránt erotikus

jelkép. Az almával üzött szerelmi varázslat karácsony böjtjén, Ádám és Éva napján általános szinte egész Európában. Hogy a varázslat fogatosabb legyen, természetesen vallásos képzetek, mozzanatok is szerepelnek benne. Országszerte elterjedt szokás, hogy az eladó lány különböző előzmények után és különböző körülmények között, de mindenütt ugyanegy szándékkal: hogy jövődöbelijéről egyet s mást megtudjon, almába harap. Az alma ebben az esetben nem akar más lenni, mint a paradicsomi tudás fájának szimbolikus gyümölcse, azaz a szerelmi megismerésnek kezdete.¹³⁸

A tudás fája mellett azonban ott virágzik az *élet fája*.¹³⁹ Belőle sarjadzik Jesse már többször emlegetett vesszeje, amelynek virága Mária, almája pedig kisia:

*A kis Jézus aranyalma,
Boldogságos Szűz az anyja . . .*

Az alma tehát a karácsonyi ünnepkörben a Kisdednek, Isten hozzánk való szerelmének jelképe, amelyhez szintén számos szokás és hiedelem fűződik.

A *szegedi* tájon piros almát tesznek az ivópohárba, tanyahelyen pedig az ásott kútba. Erről iszik ember, jószág egészen vízkeresztig. Ezt azért teszik, hogy egészségesek maradjanak. Az almát a család közösen fogyasztja el, sőt a jószág ételébe is kevernek belőle. *Hollókőn* annyi almát raknak a vályúba, ahány házbeli jószág ivott belőle. *Litkén* három almát tesznek az itatóba, és erről itatják karácsony böjtjétől vízkeresztig a jószágot.¹⁴⁰ A hagyomány részben az aranyvíz képzetkörével is összefügg.

Bátyán karácsony estéjén a gazda egy szép piros almát annyi részre szel, hogy minden családtagnak jusson belőle. Így a család az alma erejével, majd a mennyekben is együttmarad.

A megromlott világ orvosa a kis Jézus: amit az alma elrontott, alma teszi jóvá.

A karácsonyi asztal, illetőleg ünnep kozmikus ereje a néphit szerint még a szemetet is átjárja. Az egész nyolcad alatt bent marad a szobában, nehogy ártó kezekbe kerüljön. Országszerte élő szokás, hogy gyümölcsfára szórják, hogy bővebben teremjen. *Tamási* falu hagyománya szerint a családfő kiskarácsony után a fa tövébe szórja. Törzsét bottal megveregeti, miközben ezt mondja: *teremjetelek, teremjetelek Isten áldásával!*

A szegedi tájon a vacsora és éjféle mise közötti órákban, közvetlenül a szent éjszakán hangzott el még a századfordulón is az *angyali vigasság*,

vagyis az ünnep titkának megjelentése. Fiúgyermekek mentek házról házra, illetőleg ablakról ablakra, és beszóltak: *mőghallgatják-e az angyali vigasságot?* Ha kedvező választ kaptak, akkor rázendítettek. Deszken így köszöntöttek:

*Örüljetők, örvendjetők,
E napon vigan lögyetők.
Mindnyájan most vigadjunk,
Mert ma születött Urunk.
Siessünk, ne késsünk,
Bötlebőmi istállóbon
Induljunk.*

*Isten Fia a jászolban,
Szénán fekszik a szalmában.
Szűz szent Anyja ringatja,
Szent József takargatja.
Pásztorok vigadjunk,
Mert születött Urunk,
Kit régön vártunk...¹⁴¹*

A vidám mozzanatokban is bővelkedő ünnepköszöntés más szeged-vidéki neve *kántálás, koledálás, kóringyálás* volt, ami világosan a régi *rekordáció* világát idézi. A hagyomány – mint láttuk – Erdélyben, főleg az archaikus Székelyföldön, továbbá a palócoknál ostyahordás kíséretében más-más adventi időponthoz tapadva, máig virágzik. Tisztázásra vár a betlehemezéssel való műfaji, illetőleg kultikus összefüggése.

A *gombosi* (Bogojevo) kántálás¹⁴² ünnepélyes, megilletődött hangjával, még a régebbi idők komolyságát idézi:

*Mikor Máriához az Isten angyala
Názáret városba az égből leszálla,
Kit szent imádságban Gábel találta,
Ékes köszöntéssel a Szűzhöz így szóla:*

*Üdvözlégy te kegyes, Isten szép leánya,
Jesétől származott Ádám unokája,
Az Éva asszonynak legtisztább rajzatja,
Aron vesszejének megújult virága.*

*Téged az Ursten leginkább szeretett,
Sok nemzetek közül magának eljegyzett,
Kilenc angyali kar koronát készített,
Hogy megkoronázza azzal szent fejedet.*

*Azért készíts szállást az Isten Fiának,
Mert tégedet vallott szentséges Anyjának.
Te méhed kívánta az ő szállásának,
Téged mond az Írás Salamon tornyának.*

*Világosítsa meg az Úr az én bázamat,
Ragyogó jáklákkal rakja udvaromat,
Piros hajnal után bozza föl napomat,
Hogy látbassam én is az én Krisztusomat.*

A vacsora utáni órák meghitt együttlétében teljesedik az advent minden várakozása. A téli napfordulatnak, az esztendőváltásnak szorongó örömeiben a múlt és jövő, elmúlás és keletkezés, elevenek és holtak találkoznak egymással. Mindennek sejtelmes bővölete, kozmikus jelentése támad ilyenkor. A *harangszó* is más, mint egyébkor. *Székesfehérvár* parasztpolgársága szerint a karácsonyesti harangszóra megnyílik az ég, és egészen az éjféli misére való beharangozásig így is marad. Ezt az időt békességben, szeretetben kell eltölteni, hogy a kis Jézus áldására méltók legyünk. Az éjféli harangszóra pedig az istállóbeli jószág is talpra áll.

A falusi bakterek valamikor tüzre-vízre, emberek nyugalmára vigyáztak, és megkiáltották az éjszaka óráit. Mondókájuk karácsony estéjén és éjjelén az ünnephez igazodott.

Nagyölvéd (Velké Ludince) múlt század derekán följegyzett¹⁰⁴ rigmusa:

*Kelj föl ember egy-két szóra,
Tizenkettőt vert az óra,
Melyben hajdan Krisztus Urunk
Született mi Messiasunk
A Mária tiszta szűztől,
Fogantatván Szentlélektől.
Ezen angyalok vigadtak
És Istennek hálát adtak.
Azért mi is felsejünk,
Ez nagy csodát jól tekintsük.
Dicsérjük a Jézus Krisztust,
Amen. Mindörökké amen.
Ezen angyalok vigadtak
És Istennek hálát adtak.
Azért mi is felsejünk,
Ez nagy csodát jól tekintsük.
Dicsérjük a Jézus Krisztust,
Amen. Mindörökké amen.¹⁴³*

Lövő¹⁴⁴ régi karácsonyi bakteréneke:

- 10 órakor: *Keresztények ébredjetek,
Tíz már az óra!
Az Úr Jézus váltságunkért
Hozzánk eljön ma.
A szegény pásztorokkal,
Menjünk ajándékkal
El Beilebembe,
Egy rongyos helyre.
Ott születik az Úr Jézus,
Ki nekünk üdvösséget hoz
Tíz már az óra,
Örvendezzünk ma!*
- 11 órakor: *Öb emberek örvendjetek,
Tizenegy óra!
Az Úr Jézus Beilebembe
Jön az éjtszaka.
A szegény pásztorokkal,
Menjünk ajándékokkal.
Tizenegy óra,
Örvendezzünk ma.¹⁴⁵*
- 1 órakor: *Hallja minden báznak ura,
Egyet elvert az óra!
Az Úr Jézus váltságunkért
Hozzánk eljött ma.
Betelebemen kívül fekszik,
Ökör, számár közt melegszik
Az Isten fia
Fekszik jászolba.
Siessünk pásztorokkal,
Menjünk ajándékokkal.
Egy már az óra,
Örvendezzünk ma!*
- 2 órakor: *Hallja minden báznak ura,
Kettőt ütött az óra!
Az Úr Jézus Beilebemben
Megszületett ma.
Hideg szél is sértegette,
Értünk meg is könnyeztette
A gyöngye Jézust,
Hozzánk jött orvost.
Azért tehát örvendjetek,
Új királyunk megszületett!
Kettő az óra,
Örvendezzünk ma!*

3 órakor:

*Hallja minden báznak ura,
Hármat ütött az óra!
Betlehembe siassetek,
Az Úr Jézus ott született.
Három az óra,
Örvendezzünk ma!*

A karácsonyt, a betlehemi jászol misztériumát már Nagy Szent Gergely pápa idejében három misével ünnepli az Egyház.¹⁴⁶ Középkori magyarázat szerint¹⁴⁷ az éjféli mise a törvény előtti időt jelképezi, amikor még sötétség volt a földön: *Populus gentium, qui ambulabat in tenebris*. A hajnali mise a törvény alatti időt jelzi, annak halvány világosságával: *Lux fulgebit bodie* (Izaiás 9,2), a nappali mise pedig a kegyelem teljességének felel meg, amikor a lelkek napja, Jézus már fölkelt: *Puer natus est* (Izaiás 9,6). A régiek ezt versbe is foglalták:

*Nocte prior, sub luce sequens, in luce suprema:
Sub Noe, sub David, sub cruce sacra nota.*

Ugyanezt a magyarázatot fűzték a karácsonyi három éjszakai imaórához (nocturnus). Ezért az első alatt fekete takaró, a sötétség jelképe fődte az oltárt, a második alatt fehér, amely a világosságra utal, míg a harmadik alatt vörös, ami Jézus és jegyese, az Egyház közötti szeretetet jelképezte. Ennek elnépiesedett nyomaival a karácsonyi asztal terítésénél már találkozunk.

Bod Péter¹⁴⁸ a három miséről ezt írja: *egyot virradt előtt, mely jelentette a Törvény kiadattatása előtt való időt. Más virradatkor, amely a Törvény idejét, harmadikat nappal, amely előadta a Kegyelemnek idejét, ama versek szerint:*

*Tres in Natali debent Missae celebrari:
Quarum prima tibi tempus, quo lege cerebunt,
Altera dat Moysen, designat tertia Christum.*

A három mise – írja¹⁴⁹ Somogyi Elek – jelképesen Jézus Krisztus háromféle születésére emlékeztet. Az első születése volt az égben az Atyaistentől anya nélkül. Ezt bizonyítja Szent Dávid, szólván ezen szókkal a mennyei Atyának képében: *én Fiam vagy te, én ma szültelek téged*. Erről a születésről szól Szent János is mondván: *kezdetben, azaz Atyában, ki mindeneknek kezdete és teremője, vala az Ige, azaz a Fiú* . . . Második születése az időben lett Atya nélkül anyától, mikor Betlehemben született emberi testben. Erről szól Izaiás: *Kisléd született nekünk és Fiú adatott nekünk, és hivattatik csudálatosnak, Istennek*. Szent János: *és az Ige testté lön* . . . Harmadik születése vagy on Atya és Anya nélkül az emberek lelkében

kegyelme, vagyis szentelő malasztja által. Ezt bizonyítja Szent János: és bennünk lakék. Úgyhogy nemcsak akkor lakik bennünk, mikor az Oltáriszentségben magunkhoz vesszük, hanem akkor is, mikor bozálja megtérünk, mibennünk lakik szentelő malasztja által...

Ezen három születésnek emlékeztére három szentmise mondatik. Első éjjélkor: a mennyei Atyától Krisztus öröktől fogva születésének emlékeztérére. Másodikán, mely hajnalban vagy napkeltekor vagyon, jelentetik üdö szerént való születése a Boldogságos Szűztől. Ennek népünk ajkán pásztorok miséje a neve. Harmadik szentmisével, mely fényes nappal mondatik, jelentetik az emberek lelkében való születése a szentelő malaszt által, melynek fényességével az egész világ tündöklék.

Ponyvairódomi magyarázat szerint az első mise: *Krisztus a jeslettségnek sötét-ségében született a világra* (Iz 9, 2, Lk 1, 32). A második mise: *a hajnali csillag a bivek szívében kiderül* (Pét 2, 1, 19). A harmadik mise: *Jézus a világ világossága* (Jn 1,1-14).

Az írástudatlan hívekre gondol, de a liturgia iránti teljes érzéketlenségét és a barokk devocionalizmus túltengését mutatja a *Liliomkertecske*, karácsonyra ajánlott három olvasójával, amelyeket a három mise alatt kellett végezni:

Első misére való Rozsárium. *Üdvözlég Mária, malaszttal vagy teljes, Úr vagyon teveled, te vagy áldott az asszonyi állatok között és áldott az az óra, melyben Isten és Ember születék, Jézus Krisztus. Asszonyunk Szűz Mária, Istennek szent anyja, könyörögj érettünk bűnösökért most és balálunk óráján. Amen.*

Második misére való Rozsárium. *Üdvözlég Mária, malaszttal vagy teljes, Úr vagyon teveled, te vagy áldott az asszonyi állatok között és áldott légy dücsőséges szép Szűz Mária, kitől Isten és Ember születék, a Jézus Krisztus. Asszonyunk Szűz Mária, Istennek szent anyja, könyörögj érettünk bűnösökért most és balálunk óráján. Amen.*

Harmadik misére való Rozsárium. *Üdvözlég Mária, malaszttal vagy teljes, Úr vagyon teveled, te vagy áldott az asszonyi állatok között és áldott légyen az az óra, melyben születék Isten és Ember és te tisztaságos szép Szűz Mária szűzen megmaradtál. Te Istennek szent anyja és mennyei királyné asszony, biszem, hogy megballagatod az én imádságomat az Istennek akarata szerént, és az én lelkemnek üdvösségére. Amen.*

Szokatlan, kiváltságos időpontja, ebből fakadó sejtelmes bűbája miatt az éjjéli mise, középkori kódexeinkben,¹⁵⁰ továbbá a kálvinista Komáromi Csipkés György szerint¹⁵¹ *aranyos mise* mindig megragadta a hívő népnek amúgyis élénk fantáziáját, költői készségét. Az éjjél a napnak különben is a legtitokzatosabb pillanata, a néphitben a szellemek, hazajáró lelkék, söt kísértetek ideje. A világ világossága, a Betlehemi Kiseded azonban ura a téli napfordulatnak is: elúzi a sötétség hatalmait és megörvendezteteti azokat, akik őt várják. Krisztus születésének ünnepével a világ évről évre mintegy megújul, érthető tehát, hogy az éjjéli miséhez

annyi különös képzetet fűznek a jámbor lelkek. Adventnek minden várakozása összesűrűsödik e pár órára: jelet látnak mindenben, a titkok megnyílnak, a jövő feltárul a fiatal szívek előtt, az állatok megszólalnak. A patak vize borrá változik,¹⁵² minden folyóban tej és méz folyik, úrfelmutatáskor a vizek borrá változnak.¹⁵³ Egy régi német följegyzés (1848) szerint Jézus születése pillanatában fakadt¹⁵⁴ a Balaton tava, „mindenkinek álmélkodására, amint a balatoni lakosok még manap is regélik”.

Az éjjeli órának csodálatos színváltozását, paradicsomi boldogságát már a Debreceni-kódex magasztalja,¹⁵⁵ földidézvén vele a magyar középkor archaikus világát is:

Ő szent felségének ez velágra születése megbizonyittatik mindön terömtött állatoktól. Először az éltető állatoktól és a kövektől, elesztébb az égtől, kin Uronk születése napján három nap jelönék napkelet felől, kik lassabban öszvemenvén, egy napot szerzenek, melyen értetik vala, hogy a Szentháromság egy bizony Istennek esmereti támadott volna ez velágnak. Napnyugat felől kegyig mikoron Oktáviános császár éjjel Rómában az ő házában Uronk Jézus születése napján imádkoznéjék, a napnak kilenced óráján láta a fényös nap környül egy arany peregőt, és közepítte egy szüzet, és karján egy szép kis gyermeköt. Tabát homlokán arany bötükkal ezük irattatlanak meg: ez az élő Istennek oltára. S ottan imáda a császár e gyermeköt, és nagy áldozatot teszön vala öneki, mert megérté, hogy ez gyermek nagyobb volna őnálánál. Ott a helyön vagon mast a Szent Ferenc fiainak kalastromok, ki Ara Coeli-nek hivattatik...

A víznek éltető állatja es megmutatá a születésnek igaz voltát, mert miképpen harmad Inocencius pápa mondja: a Tiberisön által Rómában mely forrás vagon, Uronk születése napján a kút a víz helyében nagy jóillatú és ízű olajat folya és származa magából oly nagy bévön, hogy a Tiberis vízében foly vala.

A föld is tanúbizonytságot tön Uronk Jézus születéséről, mely ez éjszaka, mikoron ő szent felsége ez velágra születék, csudaképpen elvelágosodék. Mely velágosság mikoron a földnek temérdökségéért nem világosíthatna limbusba a szent atyáknak. Mint a Szent Damascenus János doktor mondja: nagy sok helyön a föld megnyílék, és az ő basadásain a velágosság leszálta a szent atyákra, kik isteni jelönetből megértvén, bálákat adának Üristennek.

Megmutaták továbbá az Engadi hegyön való szőlők az édös Isten fiának születését, mert éjszaka megverágozának, és gerezdöt terömtének, melyekből a balzsamomot szürik.

Im ez is nagy jegy róla, hogy ha a vízimentát Keresztőlő Szent János napra veradóan hajnalba szedik, és kévében kötik, vagy kötölegben karácsony napján a megaszott fivet, ha az oltárra teszik, kin az első misét kántálják, a megaszott menta megzöldül, és megelevenödik.

Ezönképpen a Jerikó mezején termött rózsa is.

Megbizonyíták az okstalan állatok és Uronk születését, mert mind az ökör, kit Betlehemben József eladni vitt vala, s mind a számár térdökre esve imádká Uronk Jézust a jászolba.

Megbizonyíták e születést az angyalok es, kik a szent pástoroknak jelönvén,

megmondák, hogy emböri nemzetnek megváltója születött volna. Kit a pásztorok meg is érdemlék látnia.

Az ördög is tanúságot tön erről, mert a rómaiaknak régi kornikájokban vagyón, hogy mikoron Oktáviánus császár birodalmának barmincötöd esztendőjében a Capitoliumba, azaz a tanácsbázba, hol a rómaiaknak istenök közül is vala bálványuk . . . Megkérdé az istenöktől, azaz az ördögöktől, kik a bálványokban Isten gyandnt imádatatják vala magokat: ki bírndja ő utána ez világot? Felelének az ördögök, mondván: egy zsidó gyermekök, ki az élő Istentől öröktől fogva születött . . .

Ezönképpen a Jerikó mezején termött rózsza is.

Elközelgetvén azért – írja¹⁵⁴ a Makula nélkül való Tükör – azon Szerencsés óra, kit az ég és föld óbajtott, és akin a világ váltsága állott, kibén az Isten fia, mint valami koronás völgevény az ő dgyasbázából, úgy mint a Szűz méhéből ki kellett jönni. Őb bizony aranyos óra az, aki éjjélkori tizenkettődik óra vala. Azért elérkezvén az éjjél, nagy világosság szálla le az égből. Oly világosság lett, valamint déltájban szokott lenni. Ezen világosságtul nemcsak az istálló és Betlehem városa. hanem az egész világ megvilágosodott: látván az emherek, igen csudálkoztak, hogy éjjélkor világos nap van.

Ez a fénymisztika néphagyományainkban sem ismeretlen. Mezőkövesden, Búcsúszentlászlón, de bizonyára – főleg régebben – más helyeken is a hívek a sötét templomban szoktak gyülekezni. Az éjjéli mise sötétben, mintegy az Őszövetség éjszakai várakozásában kezdődik. Amikor azonban a pap éneke: *Gloria in excelsis Deo* felhangzik, egyszerre, szinte nappali fényben ragyog a templom. Ilyenkor egy matyó asszony szerint örömében az emberből majd kiszakad a lélek.

A betlehemi jászol és a benne fekvő Kisded imadásában a barmok megelőzték az embereket.¹⁵⁷ Az írásmagyarázók szerint így teljesedett be Izaiás (I, 3) jövendölése: *megismeri az ökör gazdáját és a számár ura jászolát. Izrael pedig nem ismer engem és az én népem nem ért.* Az ökröt egyébként a zsidóság, a számarat pedig a pogányság jelképének, másként az üdvösség befogadására alkalmas, illetőleg alkalmatlan lélek képviselőjének is magyarázzák.¹⁵⁸ Ez a kép ihlette egyik régi karácsonyi énekünk-et is:

*Ökör, számár megösméré
Teremtőjét és Urát,
Lebeléssel melengeti
Jászol bideg nyoszolyát.
Őb te kemény ember szíve,
Mért nem ckarsz Megváltódat
Ösmérni és lenni bive?
Eeee, eeee, eeee, eeee,
Ösmérni és lenni bive.
Alleluja, alleluja, alle, alleluja,
Alle, allebebe, bebekebe,
Alle, alleluja!¹⁵⁹*

Ez a kiváltság magyarázza ezen az éjszakán a jószág és istálló néphagyománybeli ünneplését is. Erről még szó lesz.

Már a régieknek is feltűnt, hogy a pátriárkák, Dávid, a próféták valamennyien pásztorok. A pásztor jelképe a királynak, prófétának, tanítónak. Maga Isten is pásztorként jelenik meg választott népe előtt, és forrásból itatja meg őket. Jézus a jó Pásztor, Péter az ő juhait és bárányait legelteti. A püspök is híveinek pásztoráé.¹⁶⁰

Az angyalok után pásztorok találtattak méltónak a Kisded udvarlására. Az éjjeli mise evangéliumában szó van a pásztorok imádásáról is: *azon a vidéken pásztorok tanyáztak kinn a szabadban és éjszaka őrizték a nyájukat. Egyszerre csak ott állt előttük az Úr angyala és az Úr dicsősége beragyogta őket. Nagyon megijedtek. De az angyal bátorította őket: ne féljete, nagy örömet hirdetek Nektek és az egész népnek: ma született az Üdvözítő Dávid városában. Ő a Messiás és az Úr. Ez a jele: kisdedet találtak pólýába takarva és jászolba fektetve. Hirtelen nagy mennyei sereg vette körül az angyalt. Dicséretet énekeltek az Istennek: dicsőség a magasságban Istennek és békesség a földön a jóakarátú embereknek.*

Miután az angyalok visszatértek a mennybe, a pásztorok így biztatták egymást: *menjünk át Betlehembel! Had lássuk a történeteket, amiket az Úr bírál adott nekünk. Odasiettek és megtalálták Máriát, Józsefet és a jászolban fekvő Kisdedet. Miután látták, elbűsülték azt is, amit már előbb tudtak a gyermekről. Aki csak ballotta, csodálkozott a pásztorok elbeszélésén. Mária pedig szívébe véste szavakat és elgondolkozott rajtuk. A pásztorok azután hazatértek (Lk 2, 8–20).*

Érthető, ha az *officium pastorum*, vagyis a pásztorok tiszteletadása hozzátartozott a mise praetridentinus liturgiájához, de még barokk hagyományrendjéhez is.¹⁶¹

A Pásztor Lajostól kiadott¹⁶² gyöngyösi két *pásztormise* (1767) liturgikus szövegei közé magyar nyelvű betlehemes énekek vannak iktatva, amelyeknek betlehemezéseinkkel való kronológiai és funkcióbeli összefüggését még a jövő kutatásnak kell annyi más idetartozó kérdéssel (szlovák, cseh, lengyel interetnikus kapcsolatok, barokk pásztortjáték, népi dudazene) egyetemben eldöntenie. Mi itt csak a második miséből idézzük az *Agnus Dei*-részt követő magyar éneket:

*Istennek báránya,
Egeknek adománya,
Juhoknak jó telet,
Adjái sűrű tejet.
Farkasoktól tartsd meg,
Bárányokkal áldd meg,
Hidegben ápolgasd,
Szelekben takargasd.
Dona, danana,*

Te békességet adj ma.
Dona nobis pacem,
Mi kérünk Téged szépen,
Dona nobis pacem,
Üdvözíts minket szívesen.
Dona, danana, dona, danana,
Dona, danana,
Mert ez bizony jó volna.
Dona nobis pacem,
Űzd el ellenségem,
Dona nobis pacem,
Hogy el ne vesszen a lelkem.
Dona, danana, dona, danana,
Dona, danana,
Csendességet adjál ma.
Dona nobis pacem,
Hallgasd meg szép kérésem,
Dona nobis pacem,
Téged szépen kér a lelkem.
Dona, danana pacem.
Dona, dana, dana, dana,
Dona, dana, danana.

Nyilvánvaló, hogy e barokk pásztormisének középkori templomi előzményei is voltak, amelyeket hazai forrásokból, sajnos, nem tudunk igazolni. Népi utóéletükről azonban sok, egyelőre nem rendszerezett ismeretünk van. Így még a múlt században is a Szeged-felsővárosi minorita templomban mise után nyomban csodálatos alakok dülöngéltek a szentélybe. „A felsőtanyai mezőkről, havas legelőről jöttek a karácsony éjféli szent misére ezen küldöttek. Virágokkal varrott subájukat szóróval fordították kifelé. Hájjal kent zsíros hajuk a subára omlott. Kampós botjuk kopogott a templom kőpadlóján. A birkabőrsüveg alól vihartól cserzett magyar arcok tekintettek szét. A felsőtanyai juhászok voltak ezek. A pásztorok karácsonyi adózását szállították be a Jézuska bölcsőjéhez. Jancsika bojtár vezette a hófehér báránykát és a mekegő kis gedácskát. A minorita páterek fráter szakácsa a sekrestyeajtóból leste őket. Vajon lészen-e olyan kövér az ajándék, amilyen a tavalyi karácsonyi bárányka és gedácska volt?

A juhászok pedig dudaszó mellett énekelték karácsony éjszakai alkalmi éneküket. Az orgona bűgását túlszívította a mekegő duda, s az egész felekezet együtt énekelte a juhászok egyszerű énekét. Most a tömjén bódító nehéz illata helyett a pusztai széna jó szaga érezett a subákról. Duda kíséret mellett énekelték:

*Nosza tebát bagyjuk, bagyjuk itt
 Nyáját és csordát.
 Betlebeembe induljunk.
 Muzsikákkal ballagjunk.
 Fogd meg András a dudát,
 Én fogok furulyát,
 Menjünk Jézuskának köszöntésire.
 De üresen ne menjünk, ne menjünk,
 Ajándékot vigyünk:
 Egy kis tarka gedácskát,
 Febár göndör báránycát
 Vigyünk Jézuskának.
 Báránycával Jézushoz
 Menj be te előre.
 Térdet bajtva üdvözlöjded,
 Velünk együtt tiszteljded.*

*Áldását nyájunkra,
 Malasztját szívünkre
 Kérjed és mezőnkre.
 Ale, aleluja.*

Sírt a báránycá. Mekegett a gedácska. Sikoltoztak a dudák. Nosza zengett az ének is. Hajlongtak a kifordított subás pásztorok és a kegyes öregasszonyok karikában forogtak a templomban a szent örömejszakán, hogy járszolban Jézuska született . . .”¹⁶³

Apátfalva (Csongrád) egyházi följegyzései között olvassuk, hogy a pásztorok és juhászok kérésére a plébános 1872-ben megengedte, hogy a pásztorok miséjén az ő rendes viseletükben ismét megjelenhetnek, de csak azzal a föltétellel, ha magatartásukkal a hívek épülésére szolgálnak. Ajándékaikat: báránycát, sajtot, tejet, vaját offertórium (felajánlás) idején az oltár körüljárása után a szentély közepére állított asztalra rakták. Ezeket mise végén a szegények között osztották szét.¹⁶⁴

A jozefinista pasztoráció ezeket a tisztos múltú hagyományokat kitesékelte a templomból, de megörökítésük eszébe sem jutott. Töredékesen, laicizálódott formában itt-ott még századunkat is megérték. Így Tápén máig elvárják a kántortól, hogy mise alatt dudaszerű futamokat szólaltasson meg az orgonán.

Erdélyi Zsuzsanna följegyzése szerint *Rum, Ikervár* vasi falukban az éjféli misén cigánybanda muzsikált.

Prohászka Ottokár naplójában¹⁶⁵ egy Makfalvy nevű minisztériumi főtisztviselő, somogyi földbirtokos közlése nyomán olvassuk, hogy az

uraság egyik „őspásztora” karácsony éjjel a nagy akolban, és a vele egy tető alatt lévő istállóban istentiszteletet szokott tartani a jószágokkal együtt. Oltárt készített, lámpát gyújtott. Odajöttek ilyenkor a juhászok, bojtárok, cselédek. A pásztor valamilyen imádságokat mondott: egyszerre bőgni és bégetni kezdtek az állatok. „Már csak hárman vagyunk őspásztorok” – mondta a somogyszéplaki ember. Prohászka hozzáfűzi: *multa sunt in mundo, quae non sunt in libris!*

Az őspásztor haláláról is szó esik. „Nagybeteg volt: kérte urát, engedje meg, ha meghal, temetésén az állatok is elkísérik. Makfalvy megengedte. Nos, a koporsó után mentek az ökrök, tehenek, a juhnyáj, s elkísérték a határig. Ott megálltak, nagyott bőgtek, és visszatértek. Az ősjuhász lelke ment bizonyára a koporsó után és az vonzotta, azután visszatartelte őket.”

Az őspásztor emlékezete élhet még a somogi öregek között. Érdeemes volna a hagyományt, a paraszti szakrális önellátásnak megragadó példáját felkutatni. A *Kadarkúton* élő Varga János hajdani juhásztól, pászterművészetünk agg mesterétől hallottuk, hogy karácsony éjszakáján, messze a falutól, juhaival a karámban a *Csordapásztorok midőn Betlehembben*, és hasonló énekeket énekelve, ő is virrasztott.¹⁶⁶

Szűr baranyai német falucskában pár emberöltővel ezelőtt a juhászok éjféli misére a templom elé hajtották nyájukat és ott tanyáztak, furulyáztak. Mise után a pap kijött és a templomajtóban fölállította a juhokat.¹⁶⁷

Bélapátfalván az éjféli misét a kalastorom néven emlegetett apátsági templomban mutatják be. A hagyomány szerint valamikor a félórás utat mezítláb tették meg, hogy a kis Jézus betlehemi szegénységét ezzel megtiszteljék. Aki *Kiskánizsán* nem jut el az éjféli misére, az udvarban térdel le, amikor Úrfelmutatásra csöndítenek.¹⁶⁸

Még századunk első évtizedeiben is egyes *zalai* uradalmak távoli majorokban (Kismező, Barnakpuszta, Alizmajor) élő cselédnépe karácsony éjszakáján a csillagos ég alatt összegyülekezve karácsonyi énekeket énekelt, közben a legények trombitáltak, ostorukkal durrogattak.¹⁶⁹

A *kapuvári*, *vitnyédi*, *ghimesi* menyecskék, nagylányok fehérbe öltözve mentek az éjféli misére.¹⁷⁰ A *bernecebaráti* menyecskék menyasszonyruhájukban.

A *csökölyi* református asszonyok eljárnak a helybeli katolikus templomba éjféli misére.

Az éjféli misére vitték el valamikor a lucaszéket, hogy ráállva, meglássák, kik a boszorkányok. Erről csak igen röviden szólnunk.¹⁷¹ Ajánlatos szentelt krétával a székek körül kört vonni, hogy a bűbajosok ne árthatssanak az illetőnek. Eger környékén különben azt tartják, hogy amikor a pap az éjféli misén a Szentséget felmutatja, akkor mind maga körül látja a boszorkányokat, akik igyekeznek a stólat a nyakáról leakasztani.¹⁷² Tornán (Turnianske Pohradie) is az a hiedelem járja, hogy amikor a pap az ostyán átnéz, minden boszorkányt megismer, mert ekkor annak szarva nő, aki boszorkány.¹⁷³ A palócok szerint a bűbajosokat a pap a templomban megismeri, amikor a nép felé fordul. Az ilyenek háttal állnak a szentség felé. A pap nem meri őket elárulni, mert elváltoztatná kutyává vagy egyébbé.¹⁷⁴

Nyitra nagykeri öregek mesélik,¹⁷⁵ hogy egyszer egy szabadságos huszár is készített lucaszéket és elvitte magával az éjféli misére. Amikor az úrfelmutatás elkövetkezett, ráállott a székre. Látta ám, hogy a boszorkányok mind háttal állottak az oltárnak. Észrevették, hogy valaki fölismerte őket, rohantak is a huszár felé, ez azonban derekasán vagdalkozott a kardjával. Közben azonban a lábát levette a lucaszékről, mire valahány boszorkány csak volt, mind egyszerre eltűnt. Megfenyegették azonban a huszárt, hogy elragadják a hetedik határba és széttépik, ha el találja árulni őket. A hívek látván a huszár hadakozását, azt hitték, hogy meghibbant.

A lucaszékkel kapcsolatos szokások és hiedelmek már régen csak mondaként élnek országszerte.

Ditró és más környékbeli székely faluk sajátos templomi hagyománya, hogy az éjféli mise egyik énekének e szavainál: *A madarak megszólaltak* . . . a gyerekek cserépsíppal madárhangot utánóztak egészen a mise végéig. Déllő (Dileul) Maros menti, szintén székely falucskában Glória éneklésekor a férfiak kalitkában hozott csizeket eresztettek föl, hogy szép szavakkal ők is dicsérjék a Kisdedet. A bácskai Szentfölp (Filipovo) német hagyománya szerint a mise alatt fülemüle éneket hallattak a legények.¹⁷⁶ Sándorfalva csongrádi községben jókedvű legények magukkal hozott verebet engednek el a mise alatt a templomban.

Nyilván helyes Kardos Tibor nézete,¹⁷⁷ amikor a következő dunántúli, kiskaniszi betlehemező dalban¹⁷⁸ a *madármise* goliard nyomát látja:

*Te kis madárkák, szálljatok ide:
Itt fekszik Jézus jászolba téve.
Fülemile, stiglicke,
Szép kanári, csizecske*

*Szóljatok ékesen.
 Kik vannak e háznak drága lakosai,
 Kik Betlehembe jött pásztori,
 Itt született Isten fia,
 Egy kis gyermekecske,
 Angyaloktól származott
 Egy szép kisededecske.
 Annyi gyöngyök, annyi könnyek
 Érte hullanak,
 A mennyei drága vizek
 Lelkünkre folynak.*

A *Speculum Perfectionis* előadása szerint¹⁷⁹ Szent Ferenc szerette volna rábeszélni a császárt, külön törvényben parancsolja meg az embereknek, hogy karácsony napján illő módon gondoskodjanak a madarakról, ökörről, szamárról, és az emberekről: minden esztendőben gabonával és más magokkal hintsék tele az utakat, hogy pacsirta nővéreinknek, de meg más madaraknak is legyen mit enniök e nagy ünnepen. Úgyszintén az Isten Fia iránt való tiszteletből, kit a Boldogságos Szűz ez éjszakán az ökör és a szamár elé fektetett a jászolban, kötelezne mindenkit, akinek ökre és számára van, hogy e szent éjszakán bőségesen gondoskodjék számukra jóféle abrakról. Nemkülönben a gazdagoknak is rajta kell lenniök, hogy e napon ízletes ételekből minden szegény jóllakhassék.

A madarak karácsonyi etetése hazánkban franciskánizmustól ihletett több táján máig virágzik. *Búcsúszentlászló* gazdasszonyai éjféli mise előtt magot szórnak az ég madarainak. Fél Editnek mondotta el egy harmadrendben élő *mezőkövesdi* parasztasszony,¹⁸⁰ hogy karácsony éjszakáján a madarak is csicseregnek, énekelnek örömben, mert Szent Ferenc atyánk karácsony napján az összekoldult búzát kivitette a dűlőútra, kiszóratta az ég éhező madarainak táplálására. Ezért kell nekünk is az ablak párkányára szemeket szórni. Már adventben morzsával kezdik, hogy a madarak odaszokjanak. Még a szegények is magot vásárolnak, hogy karácsony éjszakáján széthintsék a számukra. Az ünnepi ételmaradékot a kiskertbe tett deszkára szórják *Apátfalván* a madarak részére.

A középkor igézete, a *Fioretti* költészete él abban a lelkendezésben, amellyel a régi *mezőkövesdiek* a karácsonyt ünnepelték. Eszerint a fák hajladoztak, a görbe fa kinyújtotta a derekát, a csillagok különös ragyogással fénylettek, hogy az angyaloknak utat mutassanak, akik a Tejúton jöttek le Betlehembe. Jönni akart a Göncölszekér, Fiastyúk, meg a Sántalány is köszönteni. Az Űsthajnalcsillag azóta olyan fényes, mert a Szűz-

anya ragyogó tisztaságát hirdeti. A holdvilág is nagy fénnel világított az istállóba, mert Máriának bizony nem volt gyertyája.

Amikor az angyalok az örömhírt vitték a pásztoroknak, még az erdei vadak is táncra kerekedtek. A farkas odújába húzódott, nehogy mérgében valakit megtámadjon. Az egerek azóta sem tesznek kárt az ember és jószág eledelében karácsony éjszakáján. Azóta erre az időre eláll a szél. A háborgó tenger is lecsillapodik. Mondogatja: behúzom a derekamat, nem háborgok. Nem mehetek ugyan Betlehembe, de nekem is megszületett, aki a tengernek, víznek parancsol. A kút vize is lágyabb ilyenkor. Hajnalban odaköszönnek neki: *dicsértessék a Jézus Krisztus, áldassék, imádtassék!*

Az éjféli mise egyéb hiedelemvilágába tartozik, hogy a *szege*di nép szerint Isten éjfélikor áldását adja az emberekre. Az áldás az egyszülött Fiú, aki megváltásul jött a földre. *Parádon* úgy tartják, hogy most egy percre világosság támad az istállóban: jelenségül a Jézus születésének.¹⁸¹ Többfelé ismeretes hiedelem az is, hogy ilyenkor a jószágok emberi hangon beszélnek. *Göcsejben* úgy vélik, hogy misekor, Úrfelmutatás idején a barmok, a betlehemi esemény tanúi emberi hangon szólalnak meg. Mindegyik megmondja a másiknak, miféle veszély környezi, hová jut, kihez kerül. Ezeket a beszélgetéseket a szénahányó lyukon ki lehet hallgatni. Aki az istállóban hallgatná, meghalna. Ha most a velük rosszul bánó bérest az istállóban találnák, szarvukkal agyonöklelnék.¹⁸² Az *eleki* németek a lovak elé ilyenkor kilencféle takarmányt raknak. Ezt még a tanyai istállóba is kiviszik. Egy bérest az állatok agyonrúgtak, mert kihallgatta beszédjüket.¹⁸³ *Németbólyban*, ha valaki meg akarja tudni, hogy mint beszélnek az állatok, az éjféli mise vége felé menjen haza, járja háromszor körül a helyüket, akkor megérti szavukat. *Mádi* hiedelem szerint a jászolba hétszer szentelt keresztre kell feküdnie, aki ki akarja őket hallgatni.¹⁸⁴ A jószágnak ilyenkor mindenféle kedveznek és sokféle szokással élnek az érdekükben. A *ballai* palóc az igavonó marhának, hogy egész éven át jól egyék-igyék, éjféli mise előtt első harangszókor enni ad, beharangozáskor pedig megitatja. *Parádon*, hogy a ló jól menjen, felmennek a legények éjféli misekor a toronyba és Úrfelmutatás alatt *négylelő* (négy lóra való) ostrom a harang tengelyén kenegetik meg. Az *Alföldön*, hogy a méhek sok mézet gyűjtsenek: az éjféli misére tiszta búzát kell vinni, kijövet pedig minden kas alá kell tenni belőle.¹⁸⁵ Az eucharisztikus színezetű hiedelemnek úrnapi párhuzamai is vannak.

Élők és holtak karácsonyi symposionja érteti meg velünk azt a sokféle ismert hiedelmet, hogy a halottaknak is van éjféli miséjük, éspedig az

eleveneké előtt, máshol utána. Az eleki német néphagyomány szerint éjféli mise előtt van a bűbajosok órája (Unglücksstunde). A hazajáró lelkeket ugyanis a néphit olykor a gonoszokkal, rontó démonokkal is azonosítja.

A hiedelem forrása egy középkori legenda, a *Speculum Exemplorum* egyik elbeszélése. Az összefüggésekre Mathilde Hain mutatott rá.¹⁸⁶ Eszerint egy ember szüntelen jót szeretett tenni másokkal. Templomba menet a temetőn át vezetett az útja. Ilyenkor mindig imádkozott a halottakért. Amikor halálra vált, egy Dániel nevű pap látta el szentségekkel. A visszatérő pap elcsodálkozott, hogy elmentében bezárta a templomot, pedig tárva-nyitva találta. Még inkább elbámult, amikor a temetőben könyörgő éneket hallott, amellyel a halottak vissza akarták fizetni, megköszönni a jámbor ember könyörületességét. Maguk a megholt lelkek is fölkeltek sírjukból és bementek a templomba, ahol a gyertyák gyújtatlan gyulladtak meg. Felajánló imádságukat elvégezve, visszatértek nyugovóhelyükre, a gyertyák pedig szépen elaludtak. Dániel pap a látomás után lépett a templomba és rakta a szent edényeket a helyükre.

Nyilván ennek népi tükröződése ez a régebbi *gömöri* hiedelem: aki karácsony éjszakáján kimegy a temetőbe és ott egy Miatyánkot elmond, meghallja az angyalok énekét.¹⁸⁷

A legenda mondai utóéletét a téli napfordulat kísértettjárásai, szellemhite is befolyásolták: a hazajáró lelkek már nem mindig segítenek, hanem az élők ártalmára is törnek.

A hagyományt – tudomásunk szerint – Cserei Mihály említi¹⁸⁸ először hazánkban: *ebben az esztendőben (1692) Magyarországon, Pécs város táján csuda jelek nések látszanak vala. Négy öreg tűzes oszlopok függöttek le az égből és két nagy üstökös csillag napnyugot felől tíz nap s tíz éjszaka láttatott . . . A pécsi templomban barátiköntösben megjelenvén sokan, pápista mód szerint mise ceremóniát szentén úgy elvégezték, és a karban úgy muzsikáltak, énekeltek, mintba valóságos emberek lettenek volna . . .*

A zalai *Habót* határában, *Fakos* pusztán kolostor romjai állnak. A közeli Búcsúszentlászló környékén élő monda szerint a benne élő barátokat a templomba menekülő falubeliekkel együtt karácsony estéjén törökök mészárolták le. Egyik társuk, aki nem messze remetéskedett, és éppen az éjféli misére iparkodott, döbbenettel látta a pusztulást. Elhatározta, hogy a misét ott, a felkoncolt halottak között mégis elmondja. Közben a még életben maradtak is ide menekültek, a templomba, az üldöző törökök azonban őket is megölték a remetével együtt, aki a misét nem tudta elvé-

gezni. Az a hiedelem, hogy amikor megcsendülnek a környék éjjeli misére hívogató harangjai, a fakosi vértanú barátok fénybe öltözve, fölűnnek a romnál, hogy az éjjeli zsolozsmát elvégezzék és befejezzék a félbenmaradt szentmisét. Utasemberek, virrasztó pásztorok hallani vélik az éneket, meg az orgonaszót is.

A *pozsonyi* franciskánusok templomához az a helybeli német hiedelem fűződik,¹⁸⁹ hogy éjjélkor mise előtt az elhalt barátok fölkelnek sírboltjukból és örömeiket zengenek a Kis Jézus tiszteletére, mert eljött az emberiség megváltására.

Németprónán is úgy tartják,¹⁹⁰ hogy az élők éjjeli miséje után a holtak tartják a magukét. Ezen már azok is részt vesznek, akik a jövő évben fognak meghalni.

Többfelé élő hit, hogy ügyelni kell arra, nehogy valaki 11 órakor menjen a templomba, mert akkor még a halottak miséznek ott. Egyszer egy asszony egyedül volt otthon, elaludt és 11 óra felé fölébredve azt hitte, hogy már éjféltre jár az idő. Elment a templomba, ahol csodálkozva látta sok ismerőst, akik már régen elhaltak. Mindjárt tudta, hányadán áll a dolog és kifelé indult a templomból. A halottak utána. Ekkor egy láthatatlan lény, aki nem volt más, mint az őrangyal, azt súgta a fülébe, hogy dobja le a felsőruháját. Úgy is tett. Mikor a rendes misére gyülekeztek a hívek, a ruhadarabot izzé-porrá tépve találták. A gonosz lelkek a templomba is behatoltak és halottak alakjában kísértették meg az asszonyt.

A *budaörsiek* nem mennek túl korán az éjjeli misére, mert a halottak előtte tartják a miséjüket és magukkal vinnék a közéjük tévedt élő embert. Az úton óvatosan kell járni, mert aki megbotlik, az a jövő évben meghal.¹⁹¹

Bátya „rác” hagyománya szerint éjjeli mise után egy öregasszony a templomban maradt. Hátranézett. Látta, hogy csupán egy-két öreg ül a padokban. Ő is megindult hazafelé. Lassan megfogyatkozott az utcai nép, már csak egymaga volt odakint. A házuk előtt meglátott egy asszonyt. Megismerte, meg is szólította: az ő elhalt ángya volt. Észrevette, hogy sírjából mezítláb jött haza. Nagyon megijedt. Alighogy be tudott előle a házba jutni. A család látta rajta, hogy valami történt vele. Nagy nehezen megnyugodott és elmondta, hogy kivel találkozott.

Reggel fölkeltek havat söpörni. Éppen a halott egyik hozzátartozója ment arra. Megkérdezte, hogy mi van az anyjukkal, nincs kint söprögetni. Mondták, mi történt vele. A rokon megnyugtatta őket, hogy ne féljenek. A halott sűrűn hazajár valami helytelen családi osztozkodás miatt.¹⁹²

A néphagyományok lélektanából érthető, hogy a hiedelem egyes vidé-

keken már adventhoz, karácsony előkészületéhez, olykor halottak napjához kapcsolódik.

A *báromszéki* székelyek mesélik,¹⁹³ hogy egy szentgyörgyi asszony este korábban lefeküdt, hogy hajnalban elmehessen a rórátéra. Egyszer mint-ha beharangoznának. Az asszony felült az ágyában és gondolta: de jó, hogy fölébredtem. Elment a templomba, ahol szokatlan világosságot talált. Furcsállotta, hogy az asszonyoknak mind fehér kendő van a fején. Beült a padba. Szétnézett, de ismerőst nem látott. Ahogy a mellette ülő asszonyt jobban szemügyre vette, fölismerte, hogy az ő régebben elhalt komaasszonya. A halott így szólt hozzá: ne féljen kend komámasszony, csak menjen ki szépen.

A hiedelem a bukovinai székelyek körében sem ismeretlen.¹⁹⁴

Hosszúfalu (Dlhá nad Váhom) szlovákjai között is a hiedelem,¹⁹⁵ hogy halottak napján a megholtak éjjel misére gyűlnek a templomban. Mindegyiken fehér lepedő, amely földig ér. A misézőket megnézni nem szabad, mert aki ezt megteszi, egy év múlva ő is közöttük lesz.

Rudná (Rudna) szlovák faluban van egy fatemplom, mellette temető.¹⁹⁶ Éjfélkor mindig harangozás, orgonálás, énekelés hangzott benne. A templomot szétbontották és más helyen építették föl. Másnap azonban megintcsak a régi helyén volt, és tovább folyt a csudálatos éjféλι templomozás. Egyszer egy öregasszony ment késő éjjel haza a szomszéd faluból. Messziről hallotta az éneklést. Odaérve bement a kivilágított templomba. Hát látja, hogy a halottak templomoznak. Ráestek, letépték a ruháját, majd azt mondták, hogy mienjen haza, de ne nézzen hátra. Hazakerve, ájultan esett össze.¹⁹⁷

A hagyomány megkopva, időponthoz nem kötve is él. *Kiskunfélegyházi* hiedelem szerint a megholtak üdvözült lelkei éjjelenként misére jönnek össze a templomban. Utalunk Nagyboldogasszony ünnepének hagyományaira is.

Szegedi öregek úgy mondják, hogy a halottak éjszakának évadján tartják a miséjüket, búcsújukat. Az jár elől, aki legutóbb halt meg. Ezért nem jó az ablakot éjszakára nyitva hagyni, mert betévedhetnek.

A legények *Kenéz*, *Töttös*, *Ivánc*, *Pösfá* nyugati falukban már karácsony éjszakáján is megsuprikálják az éjféλι miséről kijövő lányokat.¹⁹⁸

Az éjféλι miséről hazatérve, *Búcsúszentlászlón* még meg szokták rázni a gyümölcsfákat, hogy majd bőven teremjenek, és hogy „a Jézuskának legyen aranyalmája”.

Galgamácsa jószágtartó gazdái azzal az *aprószentek* néven emlegetett vesszővel most veregetik meg állataikat, amelyet a karácsony böjtjén a pásztoroktól kaptak. Közben ezt mondogatják: keljetek föl, megszületett az Úr Jézus!¹⁹⁹

Németpróna vidékén a gazda éjféle mise után azt a zabot eteti a felköltött jószággal, amelyet külön erre az alkalomra tett el. A kertben szalmakötéllal kötözi át a fákat, hogy bőven teremjenek.²⁰⁰

Bátya faluban éjféle miséről hazatérve, a poláza a karácsonyi szakajtóból kukoricával eteti meg a lovakat, hogy egészségesek legyenek.²⁰¹

A *mihálygergei* fiatalok éjféle miséről hazajövet, a szájukba vett szenteltvízzel otthon megmosták az arcukat.²⁰² Ez az *aranyvíz* sajátos helyi fejleménye.

Éjféle mise után megszűnik a hagyományos böjt. A család most finom, régebben kemencében melegített vacsorához ül, amelynek a katolikus Székelyföldön *Mária radinája*, *máriaradina*, másként *Mária vacsorája*, vagyis mintegy a gyerekágyban fekvő Szűzanya keresztlői áldomása a neve: a kis Jézust a család szülöttjeként is köszöntik. *Csíkmenaságon* ez kerül asztalra: bordáslaskás húsleves, *galuska*, vagyis töltöttkáposzta, kolbász, kocsonya, kalács, gyümölcs. Ilyenkor az apa *elkészönti* gyermekeit: jóra inti őket.

A szegedi tájon az *angyali kóbasz*, vagyis fölmelegített disznótori lakoma, esetleg *angyali kocsonya* mellé ül a család.

Mezőkövesdi hagyomány szerint *angyalhurka* kerül asztalra.

Mihálygerge mostani, már nem böjtös ételének összefoglaló neve: *angyalguba*.²⁰³ Most eszik meg *Zagyvarékoson* a mákoscsík maradványát. A neve: *angyalcsík*.²⁰⁴

Olykor már előre fölterítenek. Ez nyilvánvalóan még a halottak megvendégelésének jelképes maradványa. A hiedelem, illetőleg szokás *Dávodon* már úgy módosult, hogy ilyenkor jönnek a táltosok, nekik is jusson az ételekből.

Végre pihenőre térnek. Mint már mondtuk, sokfelé a földrehintett szalmán aludtak az ünnepek alatt.

A bánáti bolgárok tovább virrasztanak, majd elmennek a pásztorok miséjére is.²⁰⁵

Az ünnep második miséjének a magyar egyházi szóhasználatban, de népünk ajkán is *pásztorok miséje* a neve, mert evangéliuma kizárólag a betlehemi pásztorok idézett imádasáról (Lukács 2, 15–20) szól. Ezért

pásztoraink említett hódolata is egyes helységeken ezen a misén történt. Egyik pécsi középkori misekönyv így emlegeti: *ad galli cantum*.

Mohácsi sokác hiedelem szerint, aki nem volt az éjféli misén, zsebében almával most megy a pásztorok miséjére. Az almát utána a jószágnak adják, hogy egészséges és szapora legyen.²⁰⁶ *Dávod* pásztorai, csordásai a pásztorok miséje után házról házra járva suprikálták végig a családot.²⁰⁷

KARÁCSONY NAPJA

Karácsony napja (dec. 25) az otthon és család bensőséges ünnepe. Régi-vágású öregek az ételeket már előző nap elkészítették, a tüzet is úgy meg-rakták még éjféli mise körül, hogy arra se legyen gondjuk. Öreg bukovi-nai székelyek egyenesen bűnnel tartották az e napon való főzést. Amíg volt parasztkemence, előre jól befűtötték. Ebben melegítették az ételeket is.

Litke palócai is karácsony napján csak annyit jártak, amíg a templom-ba mentek és hazajöttek. Aki ilyenkor járkált, annak mázsát, vagyis mák-törő mozsarat kötöttek a hátára.¹

Most az ünnep csendjében még külön kell földéznünk a Betlehemi Kisdédnek részben a *Prágai Kis Jézus* kultuszában, részben ponyvairo-dalmunk legendáiban, ájtatosságaiban élő népi hagyományvilágát is.

A Prágai Kis Jézus (Milostné Pražske Jezulátko) az osztrák–cseh ba-rokk újjászületés egyik legjellegzetesebb ikonográfiai és kultikus szimbó-luma. Számos templomunkban, családi otthonunkban máig látható és egész éven át a karácsony misztériumát, a gyermekség örömét idézi a hívő lélekben.

A szobrocskát Lobkowitz Polyxena kapta Spanyolországból nászaján-dékba, ő meg a nagy nyomorral küszködő prágai kármelita kolostornak adományozta (1628). A hagyomány szerint a szerzetesek insége egyszerre megszűnt, sőt ennek nyomán a kis szobor tisztelete a prágai nép körében is villámgyorsan elterjedt. Különlegesen Cyrill atya buzgólkodott még a XVII. században a terjesztésén. Imádságát a magyar ponyvairodalom szinte megszámlálhatatlan lenyomatban ismeri. A szobor hírnevére jel-lemző, hogy a hódító svédek tartogattak tőle. Ezért maga Gusztáv Adolf 30 dukátot ajándékozott neki, a kolostort pedig védelmébe vette.

A szobor történetét először a kultusz másik buzgó apostola, egy ma-

gyar rendtárs: Szent István királyról nevezett *Imre* atya írta meg (Pragerisches Gross und Klein, 1737). Az ő kezdeményezésére a kármelita provincia elhatározta, hogy a rend valamennyi, monarchiabeli kolostorában a prágai szobor eredetijéhez érintett másolatot kell nyilvános tiszteletre kiállítani (1739). Mária Terézia egy magahímezte köpenyét ajánlott föl a Jézuskának (1743). A szobor „ruhatára” páratlanul gazdag. A köpenykeket fogadalomból ajánlották föl.²

A kultusz hazánkban is gyökeret vert nemcsak a rendi templomokban, hanem más egyházakban is. Külön oltára van a székesfehérvári Kármel-hegyi Boldogasszony-templomban (a XVIII. században kármeliták építtették), a szombathelyi franciskánus templomban. *Képét láttuk a csongrádi nagytemplomban. Fölrás: Máté János és Gyánti Mária kedves Béla fiuk emlékére Istennek áldozta.* 1900. A kultusz fénykora a XVIII. század, azóta már inkább csak az asszony nép, gyermekek, apácák, illetőleg kármelita hatásra győri, angyalöldi kisemberek körében virágzik. A győri Kármel karácsonyra kilencedet szokott végezni a tiszteletére.

A Prágai Kis Jézus a világmindenség gyermeki Uraként királyi koronával a fején, királyi palástban, baljában a földgömböt jelképező aranyalmával, gyűrűs jobbajával pedig mellkeresztes főpapként, áldást osztva jelenik meg.

Az inkább csak hazai apácázárdákban tisztelt és apró szentképekről ismert salzburgi *Loretokindl* (XVII. század)³ jobbajában nagy keresztet tart. Az ábrázolás egy még szóbakerülő apokrif történetből merített ihletést.

A betlehemi bazilika Kisded-szobrának átköltése, mása a római *Ara Coeli*-templomban tisztelt *Bambino*, amelyet egy franciskánus fráter a XVI. században a Gecemáné kertjének egy mohamedántól kivágott olajfájából faragott. Utána megmerítette a Jordán vizében, majd sok viszontagsággal Rómába hozta. A karácsonyi ünnepek alatt a római gyermekek prédikálnak előtte, ágyban fekvő betegekhez viszik gyógyulás, vigasztalás végett, táviratban fordulnak hozzá segítségért.⁴ Kultusza – tudomásunk szerint – hazánkban nem vert gyökeret, bár lehetséges, hogy harmadrendi közösségekben itt-ott tiszteletben részesült.

Amíg a Prágai és Salzburgi Kis Jézus, továbbá a római Bambino a barokk devocionális szellemére jellemző, addig egy középkori hírcs, magyar crederű kultusz a megtestesülés karácsonyi misztériumát idézi.

Élt Magyarországon, állítólag IV. Béla idejében egy szentéletű pap, aki egyébként a királyné káplánja volt. Mint mondják, Istennek jámbor szolgája, 33 éven át megtartóztatta magát a hústól és keményen böjtölt, egyszer evett napjában. Imádságai-ban állandóan azért könyörgött, hogy emberalakban láthassa Jézust. Egyszer éjsza-

kai álmában megjelent Isten angyala és meghagyta neki, hogy készíttessen egy köntöst a Megváltó számára, mert könyörgése meghallgatásra talált, és a köntösre szüksége lesz a kis Jézusnak. A pap ugyanis inkább gyermekkoraiban, mint szenvedésében szerette volna szemlélni az Üdvözítőt. Ezért kék selyem köntöskét varratott, és mise idején az oltárra helyezte. Miután az átváltozás szavait elsuttogta és a kenyér Krisztus testévé lett: az ostya a kis Jézus látható testévé változott, és a köntösébe öltözött. A pap elragadtatásban mintegy három óra hosszáig gyönyörködött a kis Jézusban, addig, amíg a Kisdéd vissza nem ment a szentostya fogásába. A köntöske ottmaradt az oltáron. A királyné, aki szintén jelen volt ezen a 'sodálatos miseáldozaton, nem tudta mire vélni a hosszú késlekedést. A papot magához hívatta, aki némi vonakodás után elmesélte kiváltságos élményét. A királyné azonnal nagy tiszteletben részesítette és a királyi kincstárba vitette a szent köntöst.

Múlak az évek. Egyszer Béla király nehéz helyzetében a német lovagrend nagymesterét hívta segítségül a pogányok ellen. Az ellenséget közös erővel le is győzték. A király szabad választást engedett kincseiből, de a nagymester egyedül a köntöskét kérte jutalmul. Béla király nem akart a köntöstől elválni, de háládatlanak sem szeretett volna látszani, ígéretét megszegni. Éppen ezért a köntös bal ujját levágta és ezt megtartotta magának, a többi, tehát a nagyobb részt, meg odaajándékozta. A nagymester szép ládikát készíttetett és egyik hű szolgájával elküldte hűgának, aki Kölnben fehérapáca volt, de nem árulta el, hogy mi van benne. A nagymester közben meghalt, később hűga is követte a sírba.

A szekrényke talán örökre megőrizte volna titkát, ha a legenda szerint mintegy százötven év múlva, 1412 körül az Aachent járó magyar búcsúsok nem kérdezősködnének a szent ereklye után, amelyet tudomásuk szerint a fehérapácák klostromában őriznek. Hosszas keresgélés után meg is találták a szekrényt, amely öt lakattal volt lezárva. A magyarok tehát igazat mondtak. Amikor felnyitották, ott volt a köntös, bal ujjja is hiányzott, amelyet Béla király később leánya, Boldog Margit kolostorának ajándékozott. A magyarok azután is, amikor a hazai ereklye a török időkben eltűnt, hét évenként ismétlődő aacheni zarándoklataik során nagy áhitattal tisztelték a köntöskét. Gyertyát ajánlottak föl neki, amelyet bizonyos ünnepnapokon meggyújtottak a tiszteletére. A lecsorduló viaszt az apácák gondosan összegyűjtötték, és a legközelebbi zarándoklat alkalmával átadták a magyar búcsúsoknak, akik szentelémenyként hozták magukkal haza.⁵

A kölni köntöskét a XVIII. században még tisztelték,⁶ későbbi kultuszát azonban elsöpörte a felvilágosodás szele. Nyoma veszett a magyar ereklyének is.

Baring modern angol regényíró műve a *Krisztus köntöse*. Magyar vonatkozásokban is gazdag, de a kölni köntöskével mégsem egyező legendája vagy előttünk ismeretlen hagyományból merít, vagy találó költői fikció.⁷

Mikszáth írja a Szent Péter esernyője egyik helyén: „csak a Krisztus ruháival történt meg a csoda, hogy együtt nőttek a gyermekkel. A kis palástka, melyet fiúcska korában viselt, ugyanaz volt, mely a Golgotára lépegető férfi-Krisztus tagjait fődte.”⁸

KARÁCSONY MÁSNAPJA

István (dec. 26) az Egyház első vértanúja, akit úgy köveztek meg (Apostolok Cselekedetei 6,7). Diákonus volt: az apostolok segítsége, a szegények gondviselője. A győzelem jelével, pálmaággal, köntösében pedig kövekkel szokták ábrázolni. Az ünnep szokottabb neve *karácsony másnapja*.

István vértanú tisztelete ereklyéinek fölhalálásával (415) kezd bontakozni. *Testének megleletiről az Érdy-kódex¹ így emlékezik meg: vala Jeruzsálem tartományában egy Lucianus nevű pap jámbor. Mikoron egy péntek napon ágyában fekűnék, állapék meg előtte egy magas termetű, nagy szép vén ember, kinek vala vidám orcával bosszú szakálla, szép fejér palástja, szép aranyos fontos kereszték fejében. Lábabell nadrága mind aranyas. Kezében szép aranyas vessző, kívül megütlentvén őtet monda: imáran nyilván megjelöntöm a mi temetésünket, mert igen utdlatos helyen vannak. Menj el azért, mondjad meg jeruzsálembeli János pispeknek, hogy tisztöletesb helyre vigye a mi testünket. Mondá Lucianus: Uram, ki vagy? Felele: én vagyok Gamálielel írástudó doktor, ki Pál apostolt feltartottam, és tanójtottam az törvényre. Ez én társom kedég, ki velem vagyon, Szent István, kit irigységben az bitetlen zsidó népek megkövezének, és én eltemetém ennen koporsómban. Az barmadunk Nikodémus unokám, kit Péter és János apostolok megkeresztölének, és sok bűböríség, szenvedés után ennen bázamnál múlték ki. Negyedik Abybas az én fiam, ki búsz esztendőös korában énvelem vevé fel a szent keresztiséget, és boltig szűzen marada meg. Azt megmondván Szent Gamálielel, elenyészék.*

Lucianusnak Gamálielel még kétszer megjelenik, most már engedelmeskedik is a törvénytudónak. Így tehát nagy tisztóséggel azért belvivék az testöket Jeruzsálemben, és nagy isteni félelemmel tiszteletes helyre helyezteték. Ereklyéinek ezt a fölhalálását az Egyház augusztus 3-án külön is megünnepli. Egy szépségségi eredetű táblakép a Legenda Aurea nyomán ezt a jelenetet is ábrázolja.²

Jeruzsálemben egy gazdag konstantinápolyi polgár, Alexander és felesége Juliána kápolnát rakat István tiszteletére. A férfi meghal és a szent diákonus mellé temetik. Később az özvegy vissza akar térni hazájába és szeretné magával vinni férje földi maradványait is. A püspök a kérést teljesíti, de az asszony tévedésből István csont-

jait viszi magával. A tengeren a nekivadult ördögök nagy vihart támasztanak, de István megfélemlíti őket. Megérkezvén Konstantinápolyba, ereklyéi a róla elnevezett egyházban nagy tiszteletben részesülnek.

Rómában a császár leányát ördög győtri, aki elszólja magát, hogy rajta egyedül Istvánnak van hatalma. A püspök a szent ereklyék fejében Lőrincét kéri cserébe. *Mikoron – folytatja a kódex – dicsőséges Szent Istvánnak szent testét Szent Lőrinc mártír levitának koporsójához vitték volna, íme szerelmes atyámfiai, csodálatos egység és tisztóság egymáshoz, mintha élő testben volnának, oly nagy atyafiúsággal fogadák egymást. És levita Szent Lőrinc mártír az ő nyugovó helyének felét engedé, hogy mellé férje levita Szent István protomartírnak, mint szerelmes atyafiának. Az görögök kedég, kik Szent Lőrinc testéért jöttek vala Konstantinápolyból, akarván onnan elvinni, ottan boltelevenül mind lebulának. A pápa könyörgésére térnek magukhoz.*

Ez a római legendarészlet érteti meg velünk, hogy Istvánt és Lőrincet a középkorban többször ábrázolják együttesen, így *Csegöld* (1494), *Kassa* (1440), *Nagyekemező* (Prostea Mare 1480), *Szászbogács* (Bogeschdorf, Bagaciu, 1518) szárnyasoltárain.³ Később is: a *szolnoki* franciskánus templom Szent Antal oltárának őrálló barokk szobrai. Őket látjuk *Tamási* barokk templomának homlokzatán is.

Az ünnep, illetőleg szent európai hagyományvilágát legújabban Matthias Zender⁴ és W. Hofman⁵ foglalta össze. Rámutatnak arra, hogy István vértanú tisztelete éppen ereklyéinek földalálásával a mediterrán világban kezd először kibontakozni. Templomok, városok védőszentjeként, vagy Mária és Péter mellett második patrónusként Galliában különösen népszerű.

A kultusz legfontosabb középeurópai tűzhelye *Passau*: István a székesegyház és egyházmegye védőszentje. Közvetlen hatását hirdeti a bécsi *Stephansdom*. Tisztelete eljut hazánkba is, hiszen a X. században részben a passauai egyházmegye missziós területe volt.

Géza fejedelem fiának az *István* keresztnévet választja, hogy uralkodói méltóságában és kötelességeiben akár a vértanúsáig állhatatos legyen. Ezért szól az esztergomi székesegyháznak legelső dedikációja szintén István vértanúnak. Újabb nézet szerint az *István* nevet Sarolta, Vajk édesanyja választotta fiának. Az ő édesapja, Gyula ugyanis Bizáncban megkeresztelkedve, az István (Stephanos) nevet kapta. A név mindenképpen találó.⁶ Legendai fogalmazásáról István király ünnepénél szönlünk.

Sajátságos, hogy az István-patrocinium a koraközépkorban legelőször és elsősorban püspöki székvárosokban bukkan föl. A székesegyház általában a Megváltót, Máriát, Pétert, a keresztelőkápolna Keresztelő

Szent Jánost, a püspök magánkápolnája, oratóriuma pedig István vértanút tiszteletére. Ez sokszor egyúttal a székesegyházi főesperesnek, István hierarchiabeli örökösének székhelye. Ehhez magyar részről hozzátehetjük, hogy *Esztergomban* a várfalak közelében, a Boldogasszony tiszteletére szentelt későbbi székesegyház szomszédságában állott a szent diakónus tiszteletére szentelt és már említett templom, amelyet még föltétlenül Géza fejedelem építtetett.⁷ Romjai megérték a XIX. századot. A hagyomány szerint ebben keresztelték meg Szent Istvánt. A templom egyébként 1393-ban káptalani egyházzá, prépostsággá lett.⁸ Emlékeztét őrzi az 1856-ban fölszentelt mai bazilika hajójának északi oldalkápolnája István vértanú tiszteletére.

Győr városának ősi soron István vértanú a védőszentje, címerében is egészen napjainkig benne volt. Ez a patrocinium nyilván szintén közvetlenül összefügg Passau kultikus kisugárzásával, illetőleg a protomártír tiszteletére szentelt plébániatemplommal, amely a Váralján, a vármegyeház helyén már a XI. században állott.⁹ A templom a hódoltság alatt tönkrement, azonban a kultusz eleveenségét, hatalmas helyi múltját mutatja, hogy a győri székesegyház déli hajóját, amely máig a plébániai istentisztelet céljait szolgálja, külön is István oltalmába ajánlották. Ennek monumentális külső kifejezése a hajó Maulbertsch ihletéséből, egyik tanítványától festett freskója is, amely István diakónussá szentelését és a főtanács előtt való beszédét, maga az oltárkép pedig vértanúhalálát ábrázolja.

Ugyancsak a székesegyház őrzi a szent diakónus ereklyéjét is.¹⁰ A Győriúvárosi klasszicizáló templom főoltárán szobrát látjuk. Így az idők folyamán Győr bizonyult a magyar kereszténység hőskorát idéző István-kultusz leghűségesebb örökösének. Tudata azonban már az egyházmegyei papságban sem él.

A püspöki székváros és a szent vértanú szakrális-szimbolikus kapcsolatát tanúsítja *Gyulafehérvár* ágostonrendi remete kolostora (1290),¹¹ a *csanádi* székesegyház protomártír oltára,¹² továbbá Vetési Albert *veszprémi* püspök († 1486) remekbe készült vörös misemondó ruhája is, amelyre a Szűzanya, Magdolna, Keresztelő János és Pál apostol társaságában István alakja is rá van hímezve.¹³ Megemlíthetjük, hogy a közeli *Sóly* elenyészett protomártír-patrociniuma¹⁴ a legkorábbiak közé tartozik (1009) hazánkban.

Ismeretlen a Szent István vértanú tiszteletére szentelt *somlóvásárhelyi* plébániatemplom alapításának időpontja. Aligha tévedünk azonban, ha

még István király egyházszerző tevékenységével, a főesperesi intézmény megteremtésével hozzuk kapcsolatba.

István-ereklyéje volt *Csatár* bencés apátsági templomának.¹⁵

Királyi alapítás és esztergomi joghatóság alá tartozott *Váradhegyfok* István vértanúnak szentelt premontrei prépostsága (1130) is. Ez volt a rend legelső hazai monostora. Istvánt nyilván állhatatosságáért, a jó ügyben való kitartásáért választották patrónusnak, itteni példaképnek.

István vértanú oltalmába ajánlották *Kő* (Szerém) bencés apátságát (1198), *Pók* premontrei prépostságát (1251)¹⁶ is.

Szintén a protomártír tiszteletére szentelt kolostoruk és templomuk volt az ágostonrendi remetéknek *Budán*, a *Szombatkapu*, vagyis a későbbi Bécsikapu szomszédságában. 1411-ben már virágzik. A patrocíniumot nyilván Buda székvárosjellege is magyarázza. A hódoltság után ismét megtelepedve Budán, 1707-ben a kultikus folytonosság hangsúlyozására választják új templomuk védőszentjéül István vértanút, de társpatrónusul most már István királyt is.¹⁷ Barokk oltára van az Erzsébet-apácák *budai* templomának sekrestyéjében.

István vértanú legrégibb ismert hazai ábrázolása a Szent Lászlótól alapított somogyvári bencés apátság kőmaradványai között látható domborműtöredék,¹⁸ amely a XI. század végéről származik, és a protomártír megkövezését örökíti meg. Ezt a jelenetet mutatja be egy három önálló alakból álló, népies ízű szoborcsoport (1500) is,¹⁹ amely Kassa vidékéről került a Szépművészeti Múzeumba. Faszobrait őrzi még *Busóc* (Bušovce 1520), *Dovalkó* (Dovalovo 1520), *Határhely* (Hraničné 1400), *Káposztafalva* (Hrabušice 1516), *Mošovce* (1518), *Necpál* (Necpaly 1500?), *Szepestótfalu* (Slovenská Ves 1500), *Tiirőcrudnó* (Rudno 1490).²⁰

Szentünk középkori hazai tiszteletére emlékeztet négy *Kiszeben* (Sabinov 1500) és *Lőcse* (három képből álló sorozat) szárnyasoltárain föltűnő alakja is.²¹ Megkövezését *Nagytótlak* (Selo, XIV. század) falképén Rómer Flóris még látta.

István legmonumentálisabb hazai szentélyét, a későbarokk *pápai* plébániatemplomot Eszterházy Károly egri püspök mint Pápa örökös ura emelte. Fellner Jakab tervei szerint a szintén Istvánnak szentelt középkori templom (1467) helyén.²²

A barokk nem aggályoskodott, amikor egy-egy régi templomtitulus megváltoztatásáról volt szó. Eppen Eszterházy a Tridentinum modern tettvágytól égő szellemiségének egyik legjellegzetesebb képviselője, szinte magyar megtestesülése volt.²³ Hogy mégis ragaszkodott a régi pápai patrocíniumhoz, arra a családi kegyeletnél nyomósabb érzések is ösztönözték. Ezzel fejezte ki ugyanis nagyúri háláját a római *S. Stefano Rotondo* iránt. Ismeretes, hogy ez az ókeresztény bazilika sokáig nemzeti templomunk volt, és magyar pálosok éltek benne.²⁴ Később az a Collegium Germanico-Hungaricum örökölte, amelyben Károly püspök a tanulmányait végezte. Pappá is ebben a bazilikában szentelték (1748). Bár István vértanúnak a főpásztorok, székesegyházak védőszentjeként való tisztelete az idők folyamán elhalványodott, mégsem lehetetlen, hogy az egyéni áhitat mellett teljes tudatossággal vállaltotta

újra a hagyományokban is járatos, Róma-hűségében pedig rettenthetetlen Eszterházyt az archaikussá vált patrocíniumot.

Károly püspök az új templom freskótémáinak kijelölésében gondol a Rotondo freskóira is. Ezekről vázlatokat készített. Maulbertsch festi meg 1781–1873 között István diakonussá szentelésének és prédikációjának, továbbá zsinagóga elé hurcolásának hatalmas freskóit. Emlékeztetünk arra, hogy ezt a témát a művész Győri is megörökítette. A főoltárkép megkövezési jelenete már nem az ő, hanem Maurer alkotása.²⁵

Egyébként természetes, de Eszterházyra is jellemző, hogy a templom ikonográfiája – Istvánt nem számítva – teljesen a Tridentium világát tükrözi. A kor „divat” szentjei jelennek meg a mellékoltárokon: *József*, a dinasztia egyik patrónusa, *Anna*, *Károly*, a barokk főpásztor ideálja, az alapító védőszentje, továbbá a nemrég szentté avatott *Nepomuki János*.

István vértanú a patrónusa a már említett, részben el is enyészett középkori dedikációk mellett *Lábd* (1299), *Szigetbecse* (1342),²⁶ *Tomaj* (Badacsonytomaj 1344),²⁷ *Szedikert* (Záhradné, középkori), *Hedri* (Hendrihovce, középkori), *Dománfalva* (Domanovce, középkori), *Kisterenye* (1399 exemptus), *Sződi* (1401),²⁸ továbbá *Kemenesmibályfa*, *Sárród*, *Miklósfalva* (Nickelsdorf, 1798 kápolna), *Lajtapordány* (Leitha-Prodersdorf 1641, később Mária-Magdolna),²⁹ *Kúri* (Ohrady), *Nagysurány* (Šurany), *Kisbágyon* (1715), *Paloznak* (1750), *Jászóújfalu* (Novacany 1807), *Krivány* (Kriviany), *Nagykemence* (Kamenica and Cirochou 1792), *Agyagospatak* (Hlinné 1860), *Vichodna*, *Peceszentmárton* (Sammartin 1838) templomainak is. *Kupcse* (Kupča 1863) templomát Moyzes István megyéspüspök építette névadójának tiszteletére.

István vértanút választotta mennyei pártfogójául a *hajdúdorogi* görög-katolikus magyar egyházmegye (1912). A patrocínium igen találó, mert egyszerre emlékeztet megszületésének kivételesen nehéz, hitvallói körülményeire, meg az első főpásztornak, Miklós Istvánnak védőszentjére is.

A titulus megválasztását a barokk időkben már nyilvánvalóan nem a protomártír kultusz hagyománya, hanem sokszor az építető keresztnéve szabta meg. A gyér előfordulást az is magyarázza, hogy István *vértanú* szakrális tekintélyét hazánkban mindinkább István *király* öröklí. A szokottabb *karácsony másnapja* elnevezés is arra utal, hogy a protomártír tisztelete kissé hátraszorul, elhomályosodik, bár még máig ott él népünk tudatában is. Erre még visszatérünk.

Galgamácsán nem Aprószentek ünnepén, hanem már ezen a napon volt a legénybíró megválasztása a múlt században.³⁰

Hofmann fejtegetései szerint kultuszának teljességében az Egyház legelső vértanúja eleinte a jó halál védőszentje volt. Tiszteletére sokféle temetőkápolnát szentelnek. Miután úgy kövezték meg, patrónusa lett a kőműveseknek, kőfaragóknak, parittyázóknak is. Mindezeknek hazai párhuzamairól nem tudunk.

Nem tudjuk már, hogy milyen megfontolásból tartott a debreceni szabócéh a középkor végén *minden harmad hétnek előfordulásában* misét³¹ István vértanúnak a Szent András-templomban levő oltáránál. A barokk világban a protomártír volt a szegedi szűrszabók patrónusa is. Lehetséges, hogy azért, mert a *céhújítás*, vagyis a céhmester választása ezen a napon történt. Ez pedig misehallgatással, áldomásívással járt együtt.

István vértanú kultusza a népi barokk jámborságban a karácsonyi áhítatformák gazdagsága miatt háttérbe szorul. Csak a jászladányi Orosz István híres búcsúvezérnek és énekköltőnek († 1922), aki a protomártírt tisztelte névadó patrónusának, magánáhitatból sarjadt olvasószövegét tudjuk idézni:

3 szem és 3 tized, Hiszekegy, Dicsőség, Miatyánk. Üdvözléte: Üdvözlégy óh dicsőséges Szent Istvány mártély, ki a Jézus Krisztus kinszenvedése és balála után első voltál, ki véredet ontád Jézusért. Agyonköveztettél, kövek zápora alatt adtad ki szent lelkedet. Imádkozzál érettünk bűnösökért Szent István mártily, hogy a mennyi boldogságba bozzád juthassunk, veled imádbassuk Jézus Krisztust mindörökké, amen.

Nem világos Hofmann szerint sem, miért lett István a lovak védőszentje. Az egyház nyilván céltudatosan helyezte ünnepest erre a napra, a téli napforduló archaikus pogány vigadozásainak (Julfest), Wotan-kultuszának időpontjára. Eltúrte, hogy e napon új hívei nagy áldomást (Stephans-Minne) üljenek³². Erről még szó lesz magyar vonatkozásban is. Továbbá vizet, sőt, magvakat, takarmányt szentelt, lényegében tehát megáldotta, előkészítette a vegetációt. Megszentelte a lovakat, és azt a szokást, hogy az emberek lakóhelyüket ezen a napon lovon megkerüljék, körülfussák, mintegy körülzárják, és így az István érdemeiért megnyílt ég oltalmába ajánlják.

Ez a határkerülő hagyomány régi hazánk nyugati részén, illetőleg a mai Burgenland néhány német falujában él, amint Leopold Schmidt néprajzi atlasz-munkára épült tanulmányából³³ kitűnik. A *Stefanireiten*, másként *Beiglreiten* ismeretes a hazai *Mosonszentpéter* és *Mosonszolnok*, továbbá odaát *Bánfalva* (Apetlon), *Illmitz*, *Pomogy* (Pamhagen) német és *Alsóór* (Unterwart) magyar faluban. Mindenütt kora reggel kilovagolnak a legények a határba, hogy a ló, jószág egészséges legyen az új esztendőben. Ehhez még hozzátehetjük, hogy *Mosonszentpéteren* minden lovas legény attól a lánytól, akinek udvarol, nagy kerek kalácsot (Beugel) kap. Ez a ló nyakán függ verseny közben. Végül a vendéglőben áldomást isznak, a kalácsot pedig ott nyomban megeszik.³⁴

Schmidt bemutatja a szokás szórványosan élő osztrák párhuzamait is.

Arra gyanakszik, hogy újkori német telepesek hozták magukkal új hazájukba. Véleményünk szerint elszigetelődött középkori hagyományról is szó lehet. Alsóór mellett ugyanis *Vitnyéd* répcemelléki magyar faluban a század elején még élt a *lőjáratás*: István hajnalán a gazda kivezette lovait és csikóit az istállóból. A falun kívül megjáratta, megfuttatta őket. Némelyek a kocsiba is befogták és így kerültek meg a falut. Megszólták, aki a szokást elmulasztotta: nem törődik a lovaival és ezért az új esztendőben majd betegek lesznek.³⁵

Schmidt értékes anyagához mi még *Újszentiván* hagyományát adjuk hozzá. A falu német legényei István vértanú napján még századunk elején is lovon versenyeztek az elsőségért. A játékosná vált határjáráshoz szerb legények is kedvet kaptak. Az ünnep délutánján a fiatalság: lányok, legények szánkáztak a faluban és a határban.

Különös módon nemcsak a németeknél és más, főleg északi népeknél, hanem hazánkban is éltek, megfértek egymás mellett a ló oltalmára, orvoslására, megfelelő táplálására irányuló liturgikus áldások és népies ráimádkozások, amelyek István vértanút idézik. Ezek kölcsönösen ihlették is egymást. Az összefüggés azonban már nemcsak nálunk, hanem Hofmann szerint európai vonatkozásban sem tisztázható teljesen.

A külföldi párhuzamokra, főleg a X. századból származó és egy trieri kéziratban fennmaradt ráolvasásra (contra equorum aegritudinem) és a mindjárt sorra kerülő *regölés* egyik archaikus mozzanatára csak utalva, hazánkban szinte egyidejűleg, éspedig a XV. század végén tűnik föl a liturgikus szöveg és a népies ráolvasás, amelyek azonban nyilván már kialakult párhuzamos, egymás mellett élő gyakorlatot tükröznek.

Az esztergomi *Obsequiale* (1496) és *Agendarius* (1583) áldásának (benedictio pabuli in festo Sancti Stephani prothomartyris)³⁶ pontos európai megfelelőit a rendelkezésünkre álló szűkös források miatt nem sikerült megtalálnunk.³⁷ Szó lehet hazai szertartási fejleményről is. Jogosult az a föltevés, hogy a *Jézuska ágya* már bemutatott népi hagyományrendjét legalább részben ez az áldás is ihlette.

A *Bagonyai Ráolvasások* (1488)³⁸ latin bevezetése szerint a *lőfekély* (ffekel Equorum) elmúlik, ha Urunk kinszenvedésének emlékeztére öt Miatyánkot, a Szűzanya hét fájdalmának tiszteletére pedig hét Üdvözlégyet elmondunk, majd pedig keresztet vetve ezt az imádságot végezzük:

*Uronk Krisztus felden ba jár vala,
Egy úton elmegyen vala,
Protomártir Szent Istvánt
Elél lelte vala.*

*Az szót mondta vala Uronk Krisztus:
 Én szerető szentem
 Szent István protomártir,
 Ez út mellett láték
 Egy veres pejlóvat,
 Ő berekésit és ő búsát
 Jekélyvar fogta.
 Menj el, mondjad
 Szent János evangélistának,
 Hogy ez jekélyvar-fogotta
 Veres pejló megtisztoljon.
 Akképpen ment Jordán vize
 Isten parancsolatja miatt:
 Uronk Krisztus szíleték,
 Menden jót tén.
 Hiszek Istennek,
 Hogy ezt es jóvá teszi.*

A liturgikus gyakorlat hazai virágzását közvetve az is mutatja, hogy Szkhárosi Horvát András protestáns hitújító egyik verselményében (Az Antikrisztus országa ellen) más szentelmények között ezt is kipellengé-rezi:

*Nagy sok misénket szent István elvötte,
 A mi lovunkat szerencsésé tőtte,
 Itt papoknak sokszor kedvét tőtte.³⁹*

A hazai szentelmény: sónak és istállónak, takarmánynak megáldása a magyar egyház újkori liturgikus gyakorlatából ugyan kikophatott, de laikussá vált örökségéhez annál szívósabban ragaszkodik mind mai napig a jószágtartó nép. Így számos szlovák faluban zabot szórnak a lóra ezen a napon. A zab eredetileg szentelmény volt.⁴⁰ Archaikus néphit szerint a só, továbbá a széna, szalma, kukorica, zabszem – mint láttuk – a karácsonyi asztal alatt az anyagi szózatra megnyíló ég áldásában rész-sül, megszentelődik. Ezt azután helyenként más-más napokon, de még a karácsony nyolcadában, esetleg a titokzatos *tizenkét nap* (Zwölfsten) utolján, azaz vízkereszt hajnalán itt-ott az ételmaradékokkal együtt meg-etetik a jószágokkal. Csak néhány hagyományt említünk, illetőleg ismét-lünk meg:

A karácsonyi szalmát a szegedi nagytájon, újév napján, de Újkígyóson már István vértanú ünnepén a jószággal éhomra etetik meg. Dombirato-son a karácsonyesti szénából is csóvát kötnek és az istállóban a tehén

jászla fölé kötik, hogy a vészt távoltartsák a jószágtól. Csanádapácán a karácsonyi sóval etetik meg újévkor, tehát a nyolcad végén, a jószágot.

Tápen az öregek még manapság is sóval – hajdanában nyilvánvalóan a szentelt sóval – szokták meghinteni házépítéskor a fundamentomot. Vásárra menet az erszényükbe tesznek egy csipet sót. Szeged-alsóvárosaik a vetőmagot hintik meg vele. Sót is tesznek a Boldogasszony ágyába, vagyis a gyerekágyba.

A göcseji Gellénházán a marhának a karácsonyi sóból adnak, hogy föl ne fúvódjék. Nagylengyel vidékén a világrajött kisborjút szórják meg vele, mai magyarázat szerint azért, hogy az anyja tisztára nyalja. A beteg embert a karácsonyi sóval füstölik meg.⁴¹ *Lesencenémeti* faluban István vértanú hajnalán jószágait a gazda a karácsonyi sóval eteti meg bent az istállóban.

Rábagyarmaton ezen a napon a marhát nem jó megitatni.⁴² Az óvatosság föltétlenül a középkori szentelmény csökevénye: a szentelt só utáni itatás nyilván kisebb felfúvódással járt együtt.

Zagyvarékason a kisborjút mindjárt világrajötte után megsózzák. Utólagos magyarázatuk szerint azért, hogy az anyja szeresse.⁴³

Az *aranyvíz* sajátos áttétele, hogy Pölöskefőn most, István hajnalán merítenek a kútból, mert – mint mondják – ilyenkor *gyöngyözik* a víz. Ebből az egész család inni szokott.

Szintén István középkori ló-patronátusát idézi *Csanádpalota* hagyománya: az ünnepen háromszor gyöngéden meghasítják a ló szájpadrását, hogy egészséges legyen.⁴⁴

A példákat céltudatos, irányított gyűjtéssel bizonyára még bőségesen lehetne gyarapítani.

Mint mondtuk, az Egyház fékezni, szublimálni akarta a pogányságból megtért népeknek a téli napfordulathoz kötött mágikus évkezdő multságait, sőt kicsapongásait. A *Szent István áldása* (Stephansminne) és különösen a *Szent János áldása* (poculum Sancti Johannis) eredeti liturgikus célzata szerint az e napokon szentelt borral akarta mérsékelni a nagy áldomásokat. Célja az volt, hogy a multság, vigadozás, amelyet úgysem lehetett volna kiirtani, legalább tisztos korlátok közé kerüljön, István és János oltalma alatt szelídebbé váljon.

Szent István áldásának hazai nyoma nincs. Az elnépiesedett szokásból, meg a külföldi liturgikus párhuzamokból azonban kétségtelenül kitűnik, hogy *Szent István áldása* a hazai szakrális hagyományból sem hiányzott. Előttünk már csak a profánná vált gyakorlat ismeretes. Bizonyosra vehető, hogy régi hazánk több vidékén, főleg az erdélyi reformá-

tusságnál közkedvelt *istvánköszöntés*, *istvánolás*, majd rákövetkező nap a *jánosköszöntés*, *jánosolás* középkori liturgikus hagyománynak, a *Szent István*, illetőleg *Szent János pohara* néven emlegetett szentelménynek teljesen elvilágiasodott, rekordációs gyakorlattal is kiegészült maradványa. Már Martonfalvy György debreceni kálvinista professzor elitélően írja (1663): *Ördög, ördög, be sok számtalan Istvánt és Jánost vittél pokolba Szent István és János napján a sok István és János teli pohara által . . . Miért nem bagytok békét azoknak az innepi bosszú köszöntéseknek, melyekben csak a Jéhovának neve matskoltatik.*⁴⁵

A szokást itt alig kell részletezünk, a köszöntőket idéznünk, hiszen a liturgikus-szagrális mozzanatok már évszázadok óta kihullottak belőle. A hangulat mégis megkövetelte, hogy diákok, kántorok, iskolamesterek verses köszöntőivel tiszteljék meg az Istvánokat, Jánosokat István vértanú, illetőleg János evangélista hajdani kultusza, szentelt borral való eláldása nyomán. A szokásból természetesen nem hiányoznak az évkezdő jókívánságok sem. Egy pusztaszeri rövid köszöntő:

*Kinek ma föltetszett
Szép fényes csillaga,
Úgy mint Szent Istvánnak
Holnap lesz a napja.
Kérjed Istenedet,
Terjessze ki karját,
Hogy bőven árássza
Az ő szent áldását.*

*Már minálunk a virágok
Szépen bimbóznak,
A mi árva vetéseink
Jóval biztatnak.
Élj, élj, élj sokáig,
Oh Szent István sokáig.
Istent tartsa, boldogítsa
Szent országába.*

A szagrális és profán célzatok vidám ötvözete az a *Búzaskocsárd* erdélyi faluban élő szokás, hogy István (majd János) hajnalán a legények kiviszik István, illetőleg János nevezetű társukat a kapuba, ráhúzzák őket a sulykoló padra, és vagy sulyokkal, vagy vesszővel végigvernek rajtuk. Ez az egészségvarázslat voltaképpen az aprószenteki hagyomány körébe tartozik. Végül borral itatják meg őket, hogy meggyógyuljanak. Ebben meg a szentelt bor elfeledett hagyománya villan föl. Radnóton a kapuban

már várakozó István vagy János nevű legényeket barátaiuk felkapják és előre átemelik a kis- és nagykapu közötti garád fölé.⁴⁶

Az újba forduló esztendő kozmikus élményéről akkor sem szabad megfeledkeznünk, amikor a *regölés* leginkább István vértanú estéjéhez fűződő hagyományáról szólunk.

A téli napforduló óeurópai hagyományait és archaikus keleti hitvilágunkat egybeötvöző szokás a középkorban még nyilván országszerte ismeretes volt. Manapság voltaképpen a hajdani gyeprüdékeken él, leginkább Dunántúl nyugati részén, főleg Zala és Vas megyékben, nyomokban a Székelyföldön, sőt Moldvában is. Számtalan változatából előjáróban a legépebbnek látszók közül *Habót* falu századfordulón följegyzett regölését⁴⁷ választottuk ki:

Karácsony estétől újév napjáig három közönséges regös, egy bika és egy bikás szokott regölni. A közönséges regösök láncos bottal járnak, s vele éneklés közben az ütemet erősen kiverik. A bika hosszúszerű kifordított bundát ölt magára, a nyakán pedig hosszú láncot visel. Amint bealkonyodik, a házról házra való járást azonnal megkezdik. Mielőtt énekelni kezdenének, egyik regös az ablakon át mindig megkérdi: *szabad-e regönyi?* Ha azt mondják: *szabad!*, éneküket kint az ajtó mögött mindnyájan elkezdik:

*Ha beeresztenek,
Becsiszegünk-csoszogunk.
Nyirfa-kéreg a bocskorunk,
Hajdina-szál a nadrágunk.
Haj regő rejtem!
Azt is megengedte
Nekünk az Úristen!*

*Megjöttek, megjöttek
Szent István szolgálai,
Kinek füle, kinek
Lába el van fagyva.
Nyomjuk-e, vagy mondjuk?
Kelj föl, gazda, kelj föl,
Szállott Isten bázadra
Sereged magával,
Terített asztallal,
Tele pobarával.
Bár kietek bora
Krisztus vére volna,
A kietek kenyere
Krisztus teste volna,
A kietek asztala*

*Kis oltára volna,
A kietek rubája
Misemondó-ruha.
Haj regő rejtem!
Azt is megengedte
Nékünk az Uristen!
Adjon az Uristen
Ennek a gazdának
Egy bold földön
Száz kereszt búzát,
Száz kereszt rozsot,
Száz kereszt árpát.
Haj regő rejtem!
Azt is megengedte
Nékünk az Uristen!
Adjon az Uristen
Ennek a gazdának
Száz darab juhot,
Melléje két kis ibászt.
Az egyik ibásznak
Szép arany furulyát,
A másik ibásznak
Arany bajtöbotot.
Haj regő rejtem!
Azt is megengedte
Nékünk az Uristen!*

*Falu végén van egy erszény,
Abban vagyon ezer forint.
Fele szegény regőlőké,
Fele a gazdádé.*

*Falu végén van egy szép lány,
Kinek neve Mări,
Falu végén egy szép legény,
Kinek neve Ferkó.
Hát te Ferkó mit viszel?
Viszi csiki csákánybotját.
Hát te Mări mit viszel?
Viszi Mări ágyrubáját.
Isten meg ne mentse,
Kebelébe rejtse,
Összepödörltse,
Mint cica a farkát,
Még annál is jobban,
Mint kis róka farkát.
Haj regő rejtem!
Azt is megengedte
Az a nagy Uristen!*

Most a bika, kit mindeddig a bikás láncon tart, beront a szobába, ott ugrál, bömböl, a bikás pedig mindenütt nyomában. Ahol leányok vannak, mint pl. a fonóban, ott a leányokat ijesztgeti s természetes, hogy nagy riadalom támad köztük. A bikás folyton csitítgatja, de hasztalan. Künn a regösök ezalatt tovább énekelnek:

*Amitt keletkezik
Egy szép kerek pázsit,
Abban legelész egy
Csodafiúszarvas.
Csodafiúszarvasnak
Ezer ága-boga,
Misémondó gyertya
Gyújtatlan gyúlladjál,
Ojtatlan aludjál.
Haj regő rejtem!
Az is megengedte
Az a nagy Őristen!*

Ezzel a regölés, illetőleg az ének végetér. Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus! – szavakkal mindnyájan bemennek a szobába, hol sőt kérnek a bikának. Amit kapnak, elveszik, megköszönik s szerencsés jóéjszakát kívánva, tovább mennek.

Kiválóan értékes még a *bucsui* és *dozmati* misztériumszerű szövegváltozat.⁴⁸

A szokásban különböző eredetű, különböző korú és különböző célzatú elemek vegyülnek, amelyekre nagyon röviden nekünk is utalnunk kell. A kutatás úttörője *Sebestyén* Gyula volt, akinek páratlan szorgalommal végzett, bár imitt-amott romantikus munkája feltárta a regölés magyar dokumentumait és összefüggéseinek tekintélyes részét. Kimutatja, hogy a zajütésben és a *regő rejtem*-féle szavak ritmikus ismétlésében a finn-ugor sámán varázslás csökevényét kell látnunk. Utal a szokásnak a téli napfordulat ősi primitív ünnepével való kapcsolatára.⁴⁹

A regölésnek egyik leglényegesebb mozzanata a különböző rendű jókívánságok kifejezése. Láttuk, hogy a középkorban Jézus születése napjával, karácsonnyal kezdődött az új esztendő. Az újévi jókívánságok ma már pusztá udvariassági szólammá halványultak. A régiekben, primitív népi rétegekben azonban kisebb-nagyobb mértékben él a szó mágikus erejébe vetett hit. A szóval kifejezett kívánság egyúttal a teljesedést is jelenti, előkészíti. A regösök az eredeti felfogás szerint tehát nem köszöngés köszöntők, hanem varázslók is.

Sebestyén Gyula ez újévi jókívánságokat összekapcsolja a római évkezdő *Calenda*, másként a még ismertetendő *dies strenarum* hagyományvilágával. Rómában ez a nap a jókívánságok kifejezésének napja volt,

amelyért ajándékot (strena) illet adni. A szokás a római kolonizáció területén, tehát Pannóniában is elterjedt, miközben helyi elemeket is felszívott magába. Solymossy Sándor viszont a ma is élő francia *guillanneuf* újévi házalószokást látja⁵⁰ benne, amelyet francia szerzetesek honosítottak volna meg az Árpád-korban.

Trencsényi-Waldapfel Imre és *Vargyas Lajos*, a *regölés* óeurópai, illetőleg mediterrán kapcsolataira,⁵¹ *Pais* Dezső a *reg* szó eredetére és képzetkörére,⁵² *Fettich* Nándor a hagyomány régészeti és művészettörténeti vonatkozásaira,⁵³ *Dömötör* Tekla pedig a csodaszarvas újabban fölismert párhuzamaira és összefüggéseire mutatott rá.⁵⁴ Legújabban *Szendrei* Janka a *Szent István szolgái* westfáliai német párhuzamaira bukkant (Stephansknechte).^{54a} *Falvy* Zoltán és *Fettich* Nándor a XII. század derekáról származó *Codex Albensis* István vértanú ünnepénél közölt több állatrajzáról, főleg a lóról és szarvasról úgy véli, hogy a regölésre emlékeztet. Sajnos, a liturgikus szövegben nincs rá utalás, és így a kínálkozó föltevés még bővebb igazolásra szorul.

A felsorolt sok kiváló részleteredmény, illetőleg vélekedés mindenesetre megérdemelné a monografikus összegezést. Így is elárulja azonban a regölés sokrétűségét, a pogány és románkori keresztény szakralizmus ötvöződését. Mi éppen erre az összefüggésre mutatunk rá nagyobb nyomatékkal.

A regölésnek a középkori keresztény hitvilággal, így az Eustachius-legendával való kapcsolatát legbehatóbban Solymossy Sándor és Berze Nagy János vizsgálta.⁵⁵ Mint a szent ünnepénél (szept. 20.) is még szóltunk róla, Placidus római főtiszt vadászatra ment. Gyönyörű hímszarvas bukkant föl előtte, amelyet üldözőbe vett. A szarvas egy dombtetőn hirtelen megállott és szemközt fordult a vadással. Agancsai között Placidus tündöklő keresztet pillantott meg. A szarvas megszólalt: ő Krisztus. Placidus erre megkeresztelkedett és a keresztségben az Eustachius nevet kapta. Krisztusnak szarvasként való ábrázolása az őskeresztény ikonográfiában és költői szimbolikában sűrűn előfordul.

Berze Nagy a regösénekekben fennmaradt szarvaslegenda lényegét így fogalmazza meg: sebes folyóvíztől körülvelt kerek zöld pázsiton szarvas legel. Veséjén aranykeresztet, homlokán napot, oldalán holdat és csillagokat hord, ezerágú szarván pedig maguktól gyulladó és elalvó miscgyertyák vannak. A szarvas folyóvízen átvezető ékes nagy úton mennyei seregével István magyar királyt keresi föl, aki le akarja teríteni. Erre ez kijelenti, hogy ő nem vad, hanem Istennek hozzája küldött követe, maga Jézus Krisztus, aki a pogány Istvánt új hazába, az új hit világába vezeti. Amint a *doxmati* változat mondja:

*Noha kimennél uram, Szent István király
Vadászni, madárszni,
De ha nem találnál sem vadat, sem madarat,
Hanem csak találnál csudafiúszarvast,
Haj, regülejtem, regülejtem!
Ne siess, ne siess uram, Szent István király,
Az én halálomra.
Én sem vagyok vadlövő vadad,
Hanem én is vagyok az Atyaistentől
Hozzád követ.
Hej, regülejtem, regülejtem!*

A király hajlékában az égi vendégek szent lakomát ülnek, mire István maga is megkeresztelkedik. Krisztus a megtért fejedelem országát áldással halmozza el, amire a regölők jókívánságai is emlékeztetnek.

Kardos Tibor a *bucsei* előadásnak *bárom szép madár*-epizódját: Péter apostolnak, az Úristennek és Mihály arkangyalnak madárként való feltűnését szintén ősvallási maradványként, illetőleg áttételként magyarázza.⁵⁶

Az Egyház adaptációs törekvéseiből, a bencés térítés kiegyenlítő humanizmusából következett, hogy a mítikus csodaszarvast, amely a magyarságnak új hazát mutatott és amelyet nyilván gazdag orális, élőszavas mondakör tartott fenn, az Eustachius-legendával ötvözte össze. A *csodafiúszarvas*, vagyis Jézus Krisztus az égi hazát nyitotta meg előtte.

APRÓSZENTEK

Aprószentek (dec. 28.) a betlehemi gyermekgyilkosság emlékűnepe.

Amikor Heródes látta, hogy a bölcsek kijátszóitók, nagy haragra gerjedt és Betlehemben meg annak egész környékén megöletett minden fiúgyermeket a két-évestől lefelé, a bölcsektől megtudott időnek megfelelően. Akkor beteljesedett, amit Jeremiás próféta jövendölt: kiáltás bangzik Rómában, hangos sírás és jajgatás Ráchel siratja fiait és vigasztalódni nem akar, mert nincsenek többé (Máté 2, 16–18).¹

Aprószentek napját legkésőbb a XI. századtól kezdve az alszerpapok és a templomi gyermekkórusok tagjai is megünnepelték. Ez már a vigilián, a *vesperas* után megtörtént, magán az ünnepen pedig körmenetük volt, élén a tőlük erre a napra megválasztott gyermekpüspökökkel (*episcopus puerorum*), akinek most joga volt a felnőtteket vizsgáztatni és jutalmazni, büntetni.

A szertartást Hartvik győri püspök XI. századbeli Agendája² is tartalmazza: *vesperas* után az összesereglett gyermekek közül kettő a pulpitusra lép és ezt az antifonát énekli: *Sinite parvulos venire*, azaz: Engedjétek a kisdedeket hozzám jönni . . . Erre a többiek is csatlakoznak a kórushoz, énekelvén: *Centum quadraginta quatuor milia* . . . vagyis: Száznegyvennégyezren. . . Ez az *officium infantum* a gyermekek ünnepélyes körmenete, végén pedig megáldása volt.

Az egész tréfás-komoly szertartás a XIII. század táján Miklós napjára tevődött át.³ Az Aprószentek egyrészt a betlehemezésnek számos helyi változatába kerülnek bele, másfelől a *Heródes-játék* kialakulását segítik elő. Mindezekről a megfelelő helyen bővebben is szólunk.

Az ünnepet misekönyveink kezdettől számontartják. Antifónáit dallamostul a XII. századbeli *Codex Albensis* is megőröki.⁴

Aprószentek-oltára volt (1485) Orosztony falunak.⁵

Az Aprószentek számát jámbor túlzással, de a Jelenések könyvére támaszkodva már a középkor, de a mai játékos néphagyomány is száz-negyvennégy-ezerre becsüli. A Winkler-kódex⁶ egyik Mária-énekében olvassuk:

*Ó te kegyős kis kerál
És igön nagy Isten,
Ez velágra szíletvén
Apródokat győjtél:
Száz és negyven négy ezer.
Kiket től mind vitézzé
És megkoronázdád
És előtted bocsátád
Ilyen édös seregöt
A mennyei udvarban.*

Legendájukat a Debreczeni-kódex⁷ így adja elő:

Az aprószent mártírok Erodés Askalonitától ölettenek meg... A három szent királyok eljutának Jeruzsálemben és kezdék a városba kérdőznie, hol volna az újonnan születött király. Kit megballván az Erodés, igen megszorodék rajta. Féltvén azon, hogyba királyi nemből a zsidóknak kiralya születött volna, felnövé, ötet mint idegönt országából kiavernéje. Kezde azért a három szent királyokat erre kérnie, hogy ha megleli a születött királyt, neki es megmondják, hogy ő es tisztülhesse, és megajándékozza. Kit maga immár meggondolt vala elveszteni.

Mikoron a születött gyermek uronkat meglelték és imádván megajándékozták volna a bárom szent királyok, más úton térének az ő országokba, angyalnak jelöntéséből. Minek okáért Erodés vélvén, hogy a királyok megcsalatkozván a csillagnak látásából szégyönlötték volna bozzája kérésöket, megcsendesödék lölkébe és nem keresteté oszton a születött királyt.

De megballván a pásztoroknak dolgát, hogy mely nagy fényösséggel jelönt volna nekik az angyal és hogy imádták volna a születött királyt, kit a bárom királyok keresnek vala, és melyeket a szent Simeon próféta és a szent Anna asszony magasztalt vala. Igen megijede, s ottan megérté, hogy a három királyok ötet megcsalták volna.

Ottan tanácsot kezdé a Betlehembe való gyermekököknek halálokról tartania, hogy akit meg nem tudbatott vala, azokkal egyetömben elveszthetnéje. De miért semmi tanács nincsen az Uristennek bñe nélkül, ezönközben immár szent József asszonyonk Máriával Úr angyalának jelöntéséből a gyermek Jézussal Egyiptomba jutott vala és ott lakozék hét eszteideig, míg e gonosz Erodés kimülék ez világából.

Mibelyön uronk Jézussal Egyiptomba leropolim nevű városba jutának, azonnal mind egész Egyiptomba a bálvány istenök elkövettetvén, lebúllának. Ott a városnak kivüle egy fa vagyon, mind ezideiglen, mely persidisnek nevezetik. Kinek ha levelét vagy gyümölcsét, vagy bóját valamely kórnak (betegnek) nyakára kötik, ottan meggyógyul vele. E fa, hogy asszonyunk Mária, uronk Jézussal Erodés előit

a városba megjön vala, asszonyoknak s uronknak mind földig lehajolva, tisztolé. S mikoron azért gondolkodnéjék Erodés a betlehemi gyermeköknek levágatásáról, a császár Rómába hívá, hogy az ő fiainak, kik bevádolták vala, megfelelné. Amikor a Tarson városnak határán mene, megtudá, hogy a városnak bajjain költenek volna által a bárom szent királyok, melyeket annak előtte ezor esztendőnél többel megprófétált vala Dávid... Jeruzsálembe térvén, a betlehemi gyermeköket két esztendőskötől fogva csak egy napi gyermekiglen is mind levágatá... Makrobius mondja... miképpen az Apokalipsisben vagyon, száznegyvennégyezör ártatlan gyermeköt ölettetött meg uronk Jézusért Erodés...

Aprószentek napjához fűződő, országszerte ismeretes és aprószentekezés, vesszőzés, mustárolás, korbácsolás és más neveken emlegetett szokás, amelynek liturgikus gyökereit Radó Polikárp tárta föl.⁸ A jászai premontrei prépostság egyik XIV. századból származó kéziratában olvasható a benedictio virgarum. Egy szintén premontrei, XV. századi kézirat szövege:

Domine ihesu Cbriste Filii Dei vive bene + dicere et sancti + ficare digneris virgas istas sicut benedixisti tres virgas Moysi prophetae tui in terra Egypti sic et istas virgas bene + dicere et sancti + ficare digneris tua benedictione coelesti, ut quicumque ex tuis famulis ab istis virgis signati fuerint, tua benedictione repleantur, Per Cbristum dominum nostrum Amen.

Ismeretes még egy 1528-ból származó változat is, ezzel a hozzáttétellel: *Erodés iratus accidit multos pueros in Betlehem Judae in civitate David, David, David. Et sic assignantur.* Nyilván a Dávid szó ismétlésekor történt a vesszőzés.

Ezzel szemben Temesvári Pelbárt már keményen megrója a szokást.⁹ A protestáns Szkhárosi Horváth András is teljes elítélésben részesíti (1544):

*Istenünk azt mondja, hogy ünnepet szentelj,
De Szent István napján pápa zabot szentel,
De Szent János napján jó borokat szentel,
Aprószentek napján nagy sok vesszőt szentel.¹⁰*

A korbácsolás az újesztendei szerencskívánásnak archaikus fajtája. A zöld ág az élet ősi szimbóluma. Egyfelől a betegség szellemét akarják vele távozásra kényszeríteni, másrészt pedig nem más, mint analógiás varázslat. Célja nőknél a termékenység, gyermekeknél a növekedés elősegítése: amint a fának is évről évre új hajtásai vannak, éppen úgy gyarapodjanak a megvesszőzöttek is.

A szokás a római *Lupercalia*-ünnepek hasonló eljárásában gyökerezik, de valamilyen formában minden primitív népnél megtalálható. Aprószentek napjához bizonyára azért rögződött, mert a betlehemi gyermekgyilkosságban is eleven a verés képzete.

A verés, vesszőzés mágikus-liturgikus világából hazánkban és Európában egyaránt színes népszokások sarjadtak, amelyek játékoságukban is sokat megőriztek a hagyomány archaikus, komoly célzataiból.¹¹ Bemutatásuk, felsorolásuk eltérítene bennünket könyvünk szándékaitól, de az egyházi összefüggések miatt szemelvényesen mégis idéznünk kell belőlük.

A szokás egyező célzat, hasonló vonások ellenére is természetesen vidékenként sok jellegzetességet mutat.

Az archaikus, biblikus szellemű Székelyföldön a múlt században beköszöntőül¹² az evangéliumi esemény tekintélyére és példájára hivatkoznak:

*Föltetszett a csillag üdvösség Urának,
Az emberi nemzet dicső királyának,
Amely csillag után három szent királyok
Nagy járatság után Betlehembe jutának.
Az egek királyát dicsérek s imádák,
Dicső ajándékkal ötet magasztalák,
Amelyet Heródes le is fejeztetett,
Száznegyvennégyezer ártatlant megölettetett,
Hogy azzal királyi trónját megmenesse,
Lelkünknek királyát lefejeztetesse.
De mindjárt az angyal Józsefnek jelente,
És azt parancsolá, hogy Jézust felvegye,
Máriával együtt Egyiptomba vigye,
Hogy azzal Heródes dűbét elkerülje.
Mi is számosabban szent tiszteletére
Kövessük példáját örök emlékére:
Kívánom magukkal, számos esztendőkkel.*

Szintén Csíkban szép meggy-, nyír-, fűz- vagy más ágakból font és piros szalaggal átkötött vesszőkkel történt a szertartás. A négy-hat tagból álló társaság beköszöntője így szólt:

*Örvendetes nagy nap Krisztus születése,
Melyben Szent István életét végezte,
Szent János pediglen példáját követte,
Mi is elindulánk Heródes nyomdokán,
Akarván követni, de nem fegyverekkel,
Hanem szép termő ágakkal szenteljük ünnepét.*

A végén még ezt mondják: *egy kis tormát hoztunk, ha megengednék, hogy elosztogathassuk. Értik rajta a vesszőiket. A háziak felelete: elfogadjuk tormájukat, ha nagyon erős nem lenne.*¹³

A hagyomány leggazdagabb változatokban, színes szintézisben talán a Szigetközben virágzott, megőrizve, földéizve a legénycéhek hajdani világát is.¹⁴

A csallóközi Szentmihályfán (Michal na Ostrove) Aprószentek napján a legények vesszőből jó erős korbácsokat fonnak és a végére csomót kötnek. A nap reggelén a templomajtótól a falu közepéig sorfalat állanak. Főleg a fiatalokat vesszőzik meg, és a javakorbelieket. Az öregeket nem bántják. Vesszőzés közben vigasztalásul ezt mondogatják: *egészséggel, üdvösséggel, több jóval, kevesebb rosszal. Keléses ne legyen a helye.*

A budaörsi németek körében is virágzott a vesszőzés (Aufkhindln). Korán reggel, amikor a gyerekek még aludtak, az apjuk vagy édesanyjuk, esetleg a szomszédasszony a borbálaággal vagy az ünnep előtti pénteken vágott gyümölcsfavesszővel megveregették a lábukat, efféle szavakkal: *friss légy, egészséges légy, ne bántson a veszett kutya! Valamikor a jószág vesszőzéséről sem feledkeztek meg.*¹⁵

Torbágyon a pásztor karácsonykor körülhordozott vesszőcsomójából kihúzott ágakkal járnak a gyerekek házról házra: ezekkel korbácsolnak.

A vesszőzésnek más módja a *mustármag* kérése, osztogatása. Az egész szegedi nagytájon, így Alsóvároson, Tápén, Algyőn, Újkigyóson, Törökkanizsán az édesanya gyanútlan gyereket el szokta küldeni a szomszédba, rokonokhoz *mustármagot* kérni. Itt nyírfavesszővel, bottal, esetleg nyújtófával megverték őket, hogy gilvásak ne legyenek. Utána ajándékkal engesztelték meg.

Székelyföldön, Csíkszentgyörgyön (Ciuc-Singeorgiu) a vesszőzők e szavakkal állítanak be: *egy kis mustármagot hoztam, el szabad-e binteni?*¹⁶ Székelykocsárdon a mustármagért küldött gyereket az ágy alá bűtatták, hogy onnan hozza ki. Nem talált semmit. Előbújva, szalaggal átkötött nyírfaseprő fogadta, megverték vele. Végül almát, diót kapott engesztelésül. A mustármagozás nyilván még sokfelé ismeretes.

Nem kétséges, hogy a szokásnak ezt a változatát a mustármagról szóló evangéliumi példázat (Mt 13, 31) ihlette: az Isten országa hasonlatos a mustármaghoz, amely kisebb ugyan minden magnál, mégis hatalmas fává nő, és az ég madarai raknak rajta fészket. A gyermek is növekedésben hasonlítson a mustármaghoz, hiszen arra hivatott, hogy vele is teljesedjék Isten országa.

Újév (jan. 1.) vagy *kiskarácsony* Krisztus körülmetélésének ünnepe. A Münchener-kódex naptárában: *Úrnak környekezete napja*, az Érdy-, Lányi-kódexben *kiskarácsony*, Bornemissza Péter és Telegdi Miklós prédikációiban *Úr körülmetélkedése*.

A pogány Rómában az évkezdetet *Janus* tiszteletére kicsapongásokkal ülték meg, ennek helyére rendelte az Egyház a *circumcisio* ünnepét. Már a rómaiak is e napon jót kívántak egymásnak az új esztendőre, amelyet ajándékkal (*strena*) viszonzottak.

Az újévet már a XIII. századi magyarországi oklevelek is így emlegetik: *strenarum dies*, előestéjét: *vigilia strenarum*. Városaink e napon tartoztak a királynak ajándékot (*strenuales*) adni.¹ Hogy az *ajándékozás* különben általános lehetett, igazolja *Galeotti*, a híres humanista is: *Kalendis Januariis, in circumcissione Christi consueverunt Hungari strenam dare, hoc est donum, pro bono omine incipientis anni*. Majd elmondja, hogy a királynak ki-ki mestersége szerszámaint mutatja be: a síposok a sípot, a kürtösök a tárogatót, a hárfások a hárfát, a szakácsok a fazekat és abárló villákat, mások egyéb, mesterségökhöz tartozó szerszámokat hoznak. A király néhány aranyat lökött a fazékba, és a sípba, tárogatóba, és a többi holmiba külön ajándékot dobott . . . Ekkor *Galeotti*hoz fordult a király, mondván: miért nem tárod ki te is szerszámaidat az újévi ajándék elé? Lám ez fazekat, amaz billikomot, némelyek dobót, és a pincemesterek kupákat, a lovászok vakarót, a szabók tűt és ollót, a csizmadiák dikicset meg árat nyújtván elé, megkapták járandóságukat . . .

A hagyomány Erdélyben századunkat is megérte. A Teleki grófok kendilónai (Luna de Jos) uradalmában újév napján mindazok eljöttek köszönteni, akik ott dolgoztak. Szólt a kovácsok kezében az üllő és kala-

pács, a kocsisok kezében pattogott az ostor és mindenki a maga mesteriségét buzgalommal színlelte. A boldog újév kívánásának e hagyományos megnyilatkozásáért az uraság pénzajándékot osztott szét.²

Az újévi köszöntések eredeti jellege már pusztulófélben van ugyan, mégis két mozzanatot elég élesen elkülöníthetünk bennük: az egyik az ostorral, kolomppal való zajütés, amely a ház népéről, jószágairól akarja a gonosz lelket elriasztani. Ez a jókívánásnak negatív módja: a baj elhárítása. Utána legtöbbször a szóval, verssel kifejezett, vallásos vonatkozásokkal színezett szerencsekívánat következik, amely a szó mágikus erejébe vetett hitben gyökerezik, eredetileg tehát nem volt pusztá udvariassági szólam, mint manapság.

Napjainkra – mint annyi más régiséget – az újévi köszöntést is inkább csak a gyermekek világa őrizte meg.³ Pécsvárad német gyerekei keresztzüleiket mennek felköszönteni.

Az újévi köszöntésnek jellegzetes középkori módja maradt fenn egyik XVII. századi, érdeme szerint még nem méltányolt kéziratban,⁴ amely középkori Physiologus-hagyományokat tükröz.⁵

Strena, újesztendőbéli ajándék. In Christo Dei et Mariae Virginis Unigenito saluitem, cuiuslibet anni novi et praesentis. Ingressum, progressum, egressum felix, felicius, felicissimum praecor.

I. A magyarországi koronás királyurunk őfelségének ajándékozom amaz rettegetes erős oroszánt, a több fene bestiáknak mintegy hatalmas királyát, és ama nagy sebességgel magasan felröpülő s a s k e s e l y ű t, az aérben röpöső több madaraknak királyát.

III. A felséges koronás királyurunk után lévő gubernátoroknak, fejedelmeknek, méltóságos uraknak, kapitányoknak, hadnagyoknak, magistratusoknak és bíráknak, egyszóval minden tiszben, hivatalban és méltóságban helybeztetett becsületes őrálló uraiméknak ajándékozom ama serényen magára vigyázó d a r u t.

III. A szántóvető köz- és parasztrendnek ajándékozom ama munkás b a n g y á l t.

IV. A kereskedőknek ajándékozom a m é b e c s k é t.

V. A lelkipásztorokat megajándékozom az é r c k i g y ó v a l.

VI. Az Isten igéjét hallgatóknak ajándékozom a s z e l i d j u b o t.

VII. Az atyáknak s anyáknak ajándékozom az ő c s i r k é i t n e v e l d t y ú k o t.

VIII. A fiaknak és a leányoknak ajándékozom az ő a n y j o k s z a v á r a s e r é n y e n f u t ó c s i r k é k e t.

IX. Az házas férfiaknak és asszonyoknak ajándékozom az h a l c i o n - m a - d a r a t.⁶

X. Az ifjaknak ajándékozom a s ó l y m o t, aki kedves madár, de ritka és nehezen fogattatik meg.

XI. Az szűz leányoknak ajándékozom az u n i c o r n i s t.

XII. Az özvegy asszonyoknak ajándékozom a k ö s e r v e s ö z v e g y g e r l i c é t.

XIII. Az árváknak ajándékozom a f ü l e m ű l é t.

XIV. A gazdáknak ajándékozom a p á l m a f á t.

XV. A gazdasszonynak ajándékozom a tekenyös békát.

XVI. A szolgáltnak és szolgálónak ajándékozom az ébren aluvó nyulat.

XVII. Az Isten igéjét ballgatóknak és penitenciatartóknak ajándékozom a koronát.

XVIII. A nem munkálkodónak ajándékozom a pücsköt.

XIX. Az Isten igéjét nem ballgatóknak ajándékozom az hivány szűnyogot.

A felsorolt állatok szimbolikus jelentését részletesebben nem elemezzük. Csak jelezzük, hogy az oroszlán és sas a fönséget, a daru a becsületet és éberséget, az ércikgyó Krisztust, a halcion vagy jégmadár a házastársi hűséget, a sólyom a kísértések elkerülését, az unicornis, azaz egyszarvú az örök völégényt, Jézust, a gerlice az özvegyi tisztaságot és bänkódást, a korona pedig a mennyei jutalmat jelenti. A hangya, méh, juh, tyúk és csirke, nyúl, tücsök, szűnyog szimbóluma nem szorul magyarázatra. A fűlemüle, pálmafa, teknősbéka jelentése más összefüggések híján nem világos, de talán a vigasztalásra, gyarapodásra és türelemre következtethetünk.

A hazai Physiologus-hagyomány különben még a XVIII. században, Padányi Bíró Márton újévi prédikációiban is fölcserillan.

Márton püspök az egyházi méltóságoknak, minden papi rendeknek új esztendőbeli ajándékol adja *Izrael serege Főhadi vezérjének Josuének, a Moyses imádságának erejével meg-élesített kardját* (Exod. 27. V. 13.),

a főtiszteknek Judás Makkabeus kardját (2. Mach. 15. v. 16.),

a nemeseknek Dávid (I. Reg. 21. v. 8.) és Apollonius (1. Mach. 3. v. 10.) kardját,

a közrendeknek, zsoldoskatonáknak Jonatás szolgájának és fegyverhordozójának kardját (I. Reg. 14.),

az egész magyar nemzetnek, amelyet az Úr *a Paradicsom úttjának a kapujának őrizetével helybezettett*”.

Másik újévi prédikációjában az előljáróknak, cselédes gazdáknak, gazdasszonyoknak az ostoros Jézust, a gazdagoknak az irgalmas Jézust, a koldusoknak, szűkölködőknek pedig a szegény Jézust ajánlja.

A *hejgetés, bégetés*, másként *urálás* az újévköszöntésnek sajátos, a regöléssel, illetőleg egyes farsangi játékokkal rokon moldvai csángó megnyilatkozása.

Szilveszter estéjén és újév hajnalán a falu ostort durrogtató legényei házról házra járnak. Mi itt nem közöljük a játék teljes menetét, csak a *Luizikalagor* faluban följegyzett egyik, általunk kissé átírt, de meg nem változtatott szövegét emeljük ki Kallós Zoltán gyűjtéséből.⁷

Jóestét kívánunk a bázisgazdának és a gazdasszonyának, együtt minden családjának. Jelen szavainknak küs üdöt adjanak. Jó testvéreink erőst szépen kérjük, tessék megballgassák. Rebegő nyelvünköt a szárnyára eresztjük, előbb szemünket égre terjesztjük. Újat várunk, áldást a szép társaságra, annak pedig minden ő tagjára. És kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!...

Nocsak jó testvérem, ide ballgassanak, jobbra is, balra is mostan távozzanak. Szántani és vetni mostan elindultunk, eketalyigáboz ökrököt is fogtunk. És a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!...

Mikor szántani kezdtünk, akkor azt felelte a gazda: segíts meg Üristen ez mai napra. És mikor elvégzettük szántani, az ökrököt kifogtuk, hogy nyugudjanak meg. A gazda elvette a búzát és kezdte vetni. Mikor elvégzte vetni, azt felelte: Üristen vedd le rólunk a nagy baragodat és adj szép áldást mezeinkre. Szenteld meg mezeinket egy szép csendes esővel. És a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!...

Elment a gazda, s kihozott az istállóból egy szép fehéret lovat. Felkötött két-bárom baragot red. Odahozta az ajtó eleibe. A gazdasszony kihozott egy szép cifra lepedőt és felvette a ló bátára és szépen elkészíték a lovat. A gazda felült a lóra és elment, járja meg a búzát. Mikor odaért a darabhoz, leszállott a ló bátáról, megkerülte a darabot, kitépelt egy marokval. A búza erőst szép volt és meg volt érve. És a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!

A gazda azt felelte: Üristen, bonnan érdemlettük, hogy olyan szép búzát rendelt nekünk. Felült a lóra, és baziandult. De addig a gazdasszony itthon megmosta szépen az asztalt és kitétte a ház közepire. Várta bazi a gazdát a búzával. Mikor a gazda baziérkezett, bétette a lovat az istállóba. Bézött a házba, letette a búzát az asztalra. Ulyan szép volt a búza, hogy a ház megvilágosodott. És a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!...

Azt felelte a gazdasszony a gazdának: a búza erőst szép és meg van érve. Kell keresnünk újra tizenkét napszámot és menjünk aratni. Elment a gazda és keresett tizenkét napszámot. Hazajött és mondja a gazdasszonyának: és kaptam tizenkét napszámot. Reggel eljöttek a napszámok. Elvette a gazda és elvitte a darabhoz. És a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!

Mikor odaértek a darabhoz, rendbe álltak. Kezükbe vették a sarlókat és keresztet vettek. Azt felelték: segíts meg Üristen ez mai napra! És aratni kezdtek. Marokba tették és markokból kévéket sántak, s kévékből feleket. És kicsépték, és török-buzát őrelni készítettünk. És a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok, és a szájakból vígan áldjátok. Habó!

Már búzagabona legyen elégséges, legyen mindenkinek... Védettek legyenek minden betegségtől, és a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!

Jó testvéreim, könyörögjünk az Üristen előtt, hogy vegye le rólunk a nagy baragját, hogy legyen velünk az új esztendőben. Kérjünk áldást tőle a mezeinkre. Órizz meg mezeinket a kövesőtől. Adjon magiknak egészséget, hogy tudjanak munkálni. Jó testvérem, mikor eljövünk a jövőtől, kapjunk egészségesen, szerencsével, békességgel, vig örömmel és áldással. És a kis oroszlókkal nagyon pakkantsatok és a szájakból vígan áldjátok. Habó!

Az archaikus szokás az új esztendőben a föld termésére, mezei munkára, család életére égi áldást, bőséget akar ígézni, éppen ezért a hejgetőknek jutalom jár.

A hagyomány csökevényes formában a Székelyföldön, *Déllő* (Dileul) falucskában sem ismeretlen. Újév napján egész délelőtt jöttek a házhoz a *búzbintezők*:

*Ez az új esztendő nagy bőségben jöjjön,
Szomorúság a házukra ne szálljon,
Hanem a jó Isten sok jókkal megáldja,
Égi barmatjával házát virágozza.
Jézus neve dicsértessék!*

Búza helyett árpát hintettek, mert csak ennek voltak bővében.⁸

A zabhintés ott van *Gyergyócsomafalva*, (Ciumani), *Gyergyóalfalu* (Joseni), *Gyergyóremete* (Remetea) *Székelyvécke* (Vețca), *Tekerőpatak* (Valea Strimba) újévi hagyományai között is: fiúgyerekek házról házra járva köszöntőt mondanak, miközben zabot hintenek szét.⁹

Múlt századbéli följegyzés szerint¹⁰ az erdélyi szászok újévi ajándékba két tál szép almát és körtét vittek a papjuknak. Ennek *das grüne Jahr* volt a neve. Köszöntőjük: *der liebe Gott im Himmel wolle dem Herr Vater (Pfarrer) seinen Aus und Eingang, seinen Kornbaum und Weinstock auch in den neuen Jahr segnen.*

Endrődi hagyomány szerint az a gyümölcsfa bőven fog teremni, amelyet újév napján felköszöntenek.

Itt sem volt célunk az ünnep teljes hagyományvilágának bemutatása, most is csak a szakrális ihletésű és célzatú mozzanatokot akartuk kiemelni.¹¹

VÍZKERESZT

Vízkereszt (jan. 6.), ősi egyházi nevén *Epiphania*, a Teleki-kódex fordítása szerint *Úr kijelenesé*, görögkatolikusaink ajkán *úrjelenés*, ismét más-ként *Háromkirályok*: Gáspár, Menyhárt, Boldizsár napja, az Egyháznak egyik legrégibb ünnepe.¹

Vízkereszt napja – fejtegeti² Bod Péter – Boldogasszony havának hatodik napjára esik, amely napot a rómaiak szenteltek az Augustus császár tisztességére. A keresztyének pedig a magok vallásokra alkalmaztatták és nagy szorgalmatossággal szokták volt megszentelni. Micsoda nevei voltak ennek az innepnek?

Mohdották ezt epifániának, megjelenésnek innepének, mert ezen a napon jelent meg az új csillag a bölcseknek. Melyre nézve nevezték a régiek festum luminarium, világosságok innepének is. Mert a bölcsek megjelentek Jéruzsálemben, mert a Krisztus is ezen a napon megkeresztelkedvén, bivataltához fogott, és kijelentette ki légyen: arra nézve is mondatott teofániának, Isten megjelenésének. Mert a lakadalmazó házban a vizet borra változtatta, és a maga katalmát kimutatta, ezért nevezték ezt a napot betbfániának, háznál való megjelenésnek. Kiváltképpen, mivel a Krisztus testben megjelent, szentelték ezt a napot az egyiptomi és más napkeleti eklézsiák a Krisztus születésének emlékezetére is. Későre is bajlottanak arra a napkeleti eklézsiák, hogy karácson bavadnak XXV. napját szenteljék a Krisztus megtestesülésének emlékezetére.

Vízkeresztnek nevezték a magyarok. Miért? Egyáltalában a Krisztus vízzel való megkeresztelésének emlékezetére. A görög eklézsia ezen a napon a Krisztus megkeresztelését emlegeti, melyre nézve vizet szentel, beléütvén báromszor a kereszttel, az bintezi az emberekre és tartja orvoságnak. Az egyiptomi keresztyének pedig azon a napon megfereáltak, annak emlékezetére, hogy a Krisztus azon napon keresztelkedett meg a Jordánba: a folyóvizekbe mártották gyermekeiket, azokból edényeikbe merlették, bizonyos cérémóniával megszentelték, bázai-kan mint orvoságot, úgy tartották.

Bölcsek innepeknek, festum Magorum vagy festum Trium Regum, három királyok innepeknek, akik napkeletről Jéruzsálembe jöttek vala a csillag vezérlése után és Betlehemben megtalálván a Krisztust, ott tisztelték.

Ezen a Vízkereszt napján, még mikor legelsőbben keresztyénekké lettenek a

magyarok s elegyesleg voltak a pogányokkal, úgy rendelték a magyar fejedelmek, hogy a pap minden ember bázdhoz elmenjen a kereszttel, valami áldást mondjon, s akkor kitanulja, ki a keresztyén, és ezért a járadtságért adjon valami alamizsnát.

Bod Péter korának liturgiátörténeti ismereteihez képest, találón jellemzi vízkereszt ünnepének történeti alakulását és összetevőit.³

Kétségtelen, hogy a magyar vízkereszt éppen a keleti egyház liturgikus évkezdő hatását tükrözi. Már a Hartvik győri püspök számára írt Agenda pontificalis tartalmazza: *ut mos est Graecorum*, vagyis amint a keleti egyházban szokásos. Ezt a formát a rítusok kongregációja később eltiltotta, illetőleg jellegtelen szöveggel helyettesítette, amelyben már csak a Háromkirályokról van szó.

Az ünnepi vízszentelés egyébként a középkor utolsó századaiban a nyugati egyházban is elterjedt: A víz mellett ezen a napon szentelték régen a tömjént is. E kettős szentelésből fejlődött ki, de most már a Háromkirályok nevében az emberi hajlékok megszentelése és megtisztulása is vízkereszt nyolcadán. Némelyek szerint a tömjénezés is a görög egyház hatása. E szentelések formulái már a mi középkori szertartáskönyveinkben is előfordulnak.⁴

Vegyük először szemügyre a Vízkereszt-dedikáció hazai sorsát.

A kultusz hajdani virágzását az ikonográfiai emlékek nagy száma is tanúsítja, a régi Magyarország területén azonban mégis igen kevés az *Epiphania*-, illetőleg a Háromkirályok-patrocínium. Okát részben az ünnepek karácsonyi torlódásában, részben pedig a téli időszakban kereszteljük.

A szakkutatás előtt ismeretes a német bányászoknak a középkor végén felbukkanó Háromkirály-tisztelete.⁵ Aligha kérdéses, hogy a Breznóbánya (Brezno) melletti, hajdanában Zólyomlipcse várához tartozó *Garrampéteri* (Predajná) XV. századbéli filiális templomának dedikációja, továbbá *Vihnye* (Eisenbach, Vyhne) bányászfalunak egyik, Háromkirályok nevét viselő tárnája ennek a kultusznak emléke. Lehetséges, hogy a közeli *Osztróluka* (Ostrá Luka) patrocíniumát is a foglalkozás magyarázza. Az sem lehet vitás, hogy Körmöcbánya egykori német bányászfaluinak: *Jánoshegy* (Johannisberg, Piargy), *Kékellő* (Blaufuss, Krohule), továbbá *Dobsina*, *Késmárk*, *Nyitrabánya* (Kriegerhai, Handlová) Háromkirályok-, illetőleg Heródes-játéka az ünnepre való emlékezés mellett, eredeti szándék szerint a három szent bányászipatrónus megtisztelése volt. E játékok a falusi legénybíróságok, legénycéhek előadásában még századunk elején is színrekerültek.⁶ Minderről különben nagyobb történeti összefüggésben még szót ejtünk.

A Burgenlandhoz tartozó *Udvard* (Gross-Mutschen) patrocíniuma nyilván még a középkori, Kölnből szerteszugárzó német kultuszt közvetlenül idézi.⁷ Ezt kell mondanunk *Pozsony* (Szent Márton-templom 1414), *Körmöcbánya* (Kremnica 1456), *Győr* (1486), továbbá *Buda* (Nagyboldogasszony-templom XV. század első fele, Ellenbeck János budai polgár alapítása),⁸ majd *Sopron* középkori három Háromkirályok-oltáráról (Szent Mihály-, Boldogasszony-templom, Szent György-kápolna),⁹ majd a Szent György-templom nekik szentelt barokk kápolnájáról is. Oltáruk volt *Nagyváradon* (1524) is.

Bodrogszög (Klín nad Bodrogom) magyar falu középkori titulusához nyilván a leleszi premontrei prépostság révén jutott. Egyedülálló a görög-katolikus *Nyírcsászár* patrocíniuma (XV. század, nyilván a XVIII. században került a görög egyház kezére).

A török után németekkel újra népesített *Bakonynána* (1750, később Szent Anna), *Ráckeve* (1777, később: Keresztelő Szent János),¹¹ *Tass* (1822, filia), *Környe* (1865, filia) faluk hosszú útra vállalkozó, keleti új hazába települő lakossága a vándorok napkeleti patrónusainak, a *Morgenland* királyainak oltalma alá helyezi magát, miközben – már részben el is magyarosodva – német szülőföldjének szakrális hagyományait is őrzi tovább.

A kassai egyházmegyéhez tartozó *Rokitó* (Rokitov, 1806) településtörténetét nem ismerjük, és így Háromkirályok-titulusának hátteréhez nem tudunk hozzászólni.

Mint mondtuk, a középkori hazai Háromkirály-ábrázolások a kevés patricínium ellenére is, a kultusz egyetemes magyarországi virágzását tanúsítják. Tiszteletükben két szakaszt ismerhetünk föl. Az első román időszak alkotásai liturgikus, szinte dogmatikus jellegűek, és alighanem megelőzik Köln hatását, illetőleg ihletését, amelyről később még bővebben is megemlékezünk. Ennek az archaikus periódusnak kiemelkedő ikonográfiai emléke a *pécsi* altemplom lejáratainak európai rangú dombormű-ciklusa (XII. század). Jelentős a *gyulafehérvári* székesegyház külső falán elhelyezett Háromkirályok-dombormű is (XIII. század), amelynek külföldi analógiákból következtetve gonoszszűz rendeltetése volt.¹²

A második szakaszt már a gótikus jámborság *devocionális* világa, a szerteszugárzó kölni kultusz hatalmas hódítása jellemzi. Kedveltetéséből, népszerűsítéséből Aachent járó búcsúink, céhességünk, német városaink egyaránt részt kérnek.

A liturgikus és devocionalis kifejezés közötti átmenetet legszemléletc-

sebben talán freskóink tükrözik: átvonulnak az egész magyar katolikus középkoron. Kezdődnek a XI. században (!) *Vízoly* falképeivel, és csak a reformációval szakadnak meg. A megtestesülés misztériumát megjelenítő ciklus képsorozatok később már önálló, szinte öncélú ábrázolássá válnak. Tekintsük meg őket:

Abrudbánya (Abrud, önálló kora?), *Almakerék*, (Malamcrav, a megtestesülés képciklusában, XIV. század), *Beretbalom* (Biertan, önálló, XV. század), *Beszterce* (Bistrița, önálló, XIV. század), *Boroskrakó* (Cricau, 1300), *Déva* (önálló, XVI. század), *Etfelva* (Turicky, önálló, XV. század). *Gerény* (Horiany, ciklus, XIV. század), *Haraszt* (Charast; ciklus; -XIV. század?), *Hizsnyó* (Chyžné pri Revuci, önálló, XIV. század), *Karaszko* (Kraskovo, XIV. század vége),¹³ *Keresztfalu* (Križová Ves, a megtestesülés képciklusában, 1400), *Kőszeg* (XV. század), *Martonbáza* (Ochtiná, a Jézus élete-ciklusban, 1380), *Nagydisznód* (Heltau, Cisnadie, XIV. század), *Nagylibercse* (Luberec, megtestesülés-sorozatban, XIV. század), *Nagyszombat* (székesegyház, önálló, XV. század), *Óraljaboldogfalva* (Santa Maria Orlea, XIV. század), *Podolin* (Pudleín, Podolinec, Jézus élete, XIV. század), *Prislop* (megtestesülés, XVI. század), *Rimabréző* (Rimavské Brezovo, XIV. század), *Sopronbánfalva* (XV. század), *Szentsimon* (1423), *Velemér* (XIV. század), *Vízoly* (XI. és XIV. század), *Zeykfalva* (Streiu, XIV. század), *Zsiga* (Schigra, Žehra, XIV. század).¹⁴

A *kőszegi* Szent Jakab-templom középkori freskójának felső részén ábrázolt Háromkirályok a városka hódolatát helyi környezetbe helyezve ábrázolják a betlehemi Kisded előtt.¹⁵ Sajnos, már aligha dönthető el, hogy itt a kölni, illetve aacheni búcsújárás kultikus emlékeiről, valami *kőszegi* fogadalom megörökítéséről, vagy egyszerűen csak jámborsági divat kifejezéséről van-e szó.

Gótikus szárnysoltáraink táblaképei: *Aranyosmarót* (Zlaté Moravce, 1450), *Bártfa* (Borbála-oltár, 1450), *Beretbalom* (a megtestesülés ciklusában, 1415), *Brúlya* (Bruiu, Mária-oltár, 1520), *Csikcsatószege* (Cetatuia, Mária-oltár, 1530), *Némaság* (Armaseni Mária-oltár, Szépművészeti Múzeum, 1543), *Csiksomlyó* (Mária-oltár, kolozsvári múzeum, 1520), *Dovalló* (Dovalovo 1500, 1520), *Dubrava* (Liptó, Mária-oltár, 1510), *Farkasfalva* (Vlková, 1480), *Felka* (Velká, Mária-oltár, Keresztény Múzeum, 1480), *Hétfárs* (Lipany, Szent Anna-oltár, 1526), *Hizsnyó* (Chyžné, Gyümölcsoltó Boldogasszony-oltár, 1508), *Kassa* (Szent Erzsébet-főoltár, 1474, Sárkós Boldogasszony-oltár, 1516), *Késmárk* (Jézus élete ciklus, 1500), *Korpona* (Krupina 1506), *Lándok* (Lednak, Mária-főoltár, 1500), *Lipótszentmária* (Liptovska Mara, 1450), *Lipótszentmiklós* (Liptovsky Mikuláš, Mária-oltár, 1470), *Lőcse* (Vir dolorum-oltár, 1476, Havi Boldogasszony-oltár, 1494, predella Szent György-szobra alatt, 1510), *Malompatak* (Mlynica, Mária-oltár, 1480), *Mosóc* (Mošovce, 1490), *Nagyekemező* (Prostea Mare, Mária-oltár, Brukenthal-Múzeum, 1480), *Nagylomnice* (Lomnica, Mária-oltár, 1499), *Nagyócsa* (Očová, 1505), *Nagyőr* (Nehre Strážky, Szent Anna-főoltár, 1520, Mária-oltár, 1524), *Nagyszalók* (Gross-Schlagendorf, Velky Slavkov, 1483), *Nagyótlak* (Selo, 1490), *Németlipcse* (Partizánská Lupča, 1450), *Okolicsná* (Okolično, 1500), *Somogyom* (Smig, Mária-oltár, 1500), *Sorostély* (Sorostin, 1500), *Szászbogács* (Bagaciu, Mária-oltár, 1518), *Székelyszombor* (Jimbor, Mária-oltár, kolozsvári múzeum, 1540), *Szepeshely* (Spišské Pohradie, Mária-oltár,

1480, Mária koronázása-oltár, 1499), *Szepesszombat* (Spišska Sobota, Mária-oltár, 1480), *Szepesváralja* (Spišské Pohradie, Mária-oltár, 1490), *Szmrecsány* (Smrečany, Mária-főoltár, 1480), *Sztankahermány* (Hermanovce, 1510).¹⁶

A Háromkirályok faszobrai: *Alsóbajom* (Boian, 1410, Krisztus születése-ciklus), *Bártfa* (Jézus születése-oltár, 1480, Mária-oltár, 1489), *Budapest* (Szépművészeti Múzeum, 1520, ismeretlen helyről), *Kislomnic* (Lomnicka, Mária-oltár, 1400), *Kispalugya* (Paludzka, 1510), *Kisszeben* (Sabinov, Angyali üdvözlés-oltár, 1510), *Szászsebes* (Sebeş, Mária-oltár, 1524), *Szepeshely* (Királyok imádása-oltár, 1470), *Turóc-szentmárton* (1500).¹⁷

A Háromkirályok részben már említett oltárai: *Sopron* (az egyiknek Laistel Gáspár az alapítója), *Pozsony* (1414), *Körmöcbánya* (1456), *Szepeshely* (1470), *Győr* (1486), *Pozsonyszentgyörgy* (1514), *Nagyvárad* (1524).¹⁸ *Zníováralja* (Kláštorec, Kúhhorn) premontrei temploma Corpus Christi-kápolnájának (1520) társapátronusai voltak a Háromkirályok meg a Tízezer Vitéz. Lehetséges, hogy ezeket az oltárokat aacheni búcsúsközösségek alapították, amelyek – mint majd meglátjuk – a Háromkirályok kölni ereiklyéi előtt is ájtatoskodtak. Egy másik részük nyilván céhes alapítás. Barokk oltárképükkel találkozunk a *győri* székesegyházban, az *aranyosmaróti*, *jászberényi* és *szentendrei*¹⁹ plébániatemplomban, a *kolozsvári* Szent Mihály-templomban (1747). Ezek nyilván a templom, illetőleg helység középkori képeit, oltárdedikációit pótolják.

A *soproni*²¹ és *eperjesi* takácsok leginkább német ajkú mestereiből álló céhének a középkor végén a három szent király volt a védőszentje.²² A XVIII. században az aradi *magyarszűcsök*²³ tisztelték őket pártfogóul, nyilván azzal a megfontolással, hogy hosszú téli útjukra jó melegen kellett öltözniük.

A Háromkirályok archaikus magyar kultuszának, egyben a moldvai csángók anyanyelvi liturgiájának jellegzetes bizonyossága az a zsoltó, amelyet 1700 táján Forrófalván (Faraoany) egy kézíratos énekeskönyvbe jegyeztek be. Domokos Pál Péter közlése nyomán²⁴ egyelőre csak himnuszait ismerjük. A matutinum kezdete:

*Midőn boldog Szűz Mária
Szent Fiát szűlő világra,
Ég mutatott új csillagra,
Mely napkeletben ragyaga.*

A Háromkirályok legendájának első ismert magyar nyelvű följegyzései a XVI. század elejéről származnak. A *Legenda Aurea* nyomán a Debreceni-kódex²⁵ így emlékezik meg róluk:

A három szent királyoknak, Gáspár, Boldizsár és Menybár vala nevök, kik Uronk Jézushoz jöven, imáddák ötet tizenbarmad napi gyermekkorában. E nömös szent királyok napkelet felé való Persidának tartományából támadának, mely Belső-indiának neveztetik és Sábaországnak, miért a Sába nevű folyóvíz által folyja az országot. Ezök közül a Gáspár király mikoron Uronk Jézushoz jövének, batvan esztendő s vala, Boltozsár negyven, a Melkior hegyig búszt esztendő s. Ezek mindhárman nagy természettudó bölcsek vala. Az ég forgásának tudományába igen esmeretet vettek, s a Bálám prófétának, ki bálványimádó papjok vala a pogányoknak, maradéki valának. Mely Bálám imezt prófétálta vala az ő nemzetségének: Jákob pátriárkától csillag támad, és vessző támad Izraeltől és megveri e vessző Moábnak hercegit. E jövendőmondást e pogány prófétával az Üristen idvezíténekről mondatá, jóllehet ő maga sem érté: ki a zsidó nemből vala támadandó, és az ördögöknek hatalmokat megtörendő. E királyok ezt érték rajta, hogy mikoron e vessző azt a hatalmas királyi földet és mennyet bírnája. Születetik, tabát új csillag jelönék az égön. Minek okáért a Bálám fiai, Aranyszájú Szent János mondja, tizenkettőt választának közülük, s ha valamelyik meghal vala, annak fiát állatják vala helyében. Ezök mindön esztendőbe bármán-hárman egy bónapnak utána szerrel-szerrel fölmennek vala a nagy magas Vittorialis nevű begyre és ott lakván harmadnapég nagy szenvedetösségben megmosódnak vala . . . s imádják vala ennek utána az Üristent, kérvén ötet, hogy a csillagot, kiről szólt vóna az ő atyjok, a Bálám megmutatnája nekiük. Mikoron azért karácsony napjának éjjelen vigyáznának, az újonnan teremött csillag megjelenék nekik. S miképpen vízkereszt napján megmondáték, a zsidóknak születött királyt megjeleníték, és voná az ő kívánságokat arra, hogy bozzájá mennének és imádnáják e felségös, nagy királt. Kik mikoron a parancsolatot beteljesítették vóna, más úton térének meg országokban, anyagi jelönetből. Kik jóllehet elbagyván a pogányságot, azután Uronk Jézusnak bívei lőnek, de maga a víznek keresztiségét fel nem vették vala, míg a Szent Tamás apostol az Idvezíténeknek hitét ott nem prédikálja. Mely szent apostol, mibelyt őket a bitnek ágazatira megtanítá, és megköröszítölé, megbagyván mindenik a királyságot, ő prédikátortársi lőnek. Kik azon országba kiműlván Urban, vitette-nek az Isten országába. Kiknek testöket a Nagy Konstantinus császár Indiából hozattatá Konstancinápolyba, s időjártába a Szent Eustorgius pispök Mediolanonba bozá. Onnan az Üristen akarattýából nagy Kolonnyában.²⁶ Ott nyugosznak mastan egész testökhben a jó Isten tisztösségére, ki áldott legyen mindörökké. Amen.

A Gesta Romanorum Háromkirályokról szóló példázata²⁷ a keresztény embernek szól:

A dániai király nagy indulattal volt azokhoz a három Királyokhoz, kik Jéruzsálemben keresték Idvezítőnket, ajándékot bozván. Midőn azért azon király Kolóniába ment volna nagy készülettel, uholott azoknak a királyoknak testek tartatik, bárom koronát készítetett és vitt ugyanazoknak tisztességekre. Annak felette baxer gira ezüstnél, alamizsnában töbبت osztogatott el, keresztýenségének akarván jelét bagyni azon a földön.

Visszamenővén házához, álmodt lát. Mintha a három Király nagy fényességben menne eleibe koronázott fejekkel és mindeniktől külön-külön szózatot ball. Mond

az első: szerencsésen jöttél, de nagyobb szerencsét találsz báznánál. A másiktól ilyen szót hall: sokat osztogattál, de több adatik néked. A barmadiktól azt hallja: édes atyámja, jó bizonyosságot töltél bitedről, azért hurmincbárom esztendő múlva velünk uralkodol mennyországban. Az első egy nagy edényi ad kezébe, teli arannyal, mondván: vegyed a bölcsességnek kincsét, hogy a te népedet igazságban bordonozd, mert a király becsületi a jó ítéllettől függ. A másik egy kötés mirbát ad néki, mondván: vegyed a penitenciának mirbáját, mellyel a testi ösztönöket meggyőzzed, mert az érdemel királyságot, aki zabolán bordonzza a természetet. A barmadik temjént ad néki, mondván: vegyed az ajátatosságnak temjénjét, és kegyelmességnek illatját, mellyel a szegényeket táplálad. Mert valamint a harmat a virágokat újítja, úgy éleszi a királyi kegyelmesség a fogyatkozott szíveket.

Midőn azért e nagy látáson álmélkodnék a király, felsejken és émette is maga mellett találja az ajándékokat. És időre mindenek bételjesedtek rajta, a mennyei boldog királyságra menvén át e földi birodalomból.

A hozzáfűzött magyarázat kifejti, hogy a király nem más, mint a jó keresztény ember, aki tartozik, három koronát készíteni a királyok Királyának, úgymint az Atya, Fii, Szentlélek Istennek. Az Atyaistennek tartozik a tisztesség koronájával... Második korona legyen a reménység koronája, melyet kell helybeztetnünk az Úr Jézus balálának érdemében... Harmadszor tartozunk a szeretetnek koronájával a Szentlélek Istennek, ki által az isteni szeretetben megmaradhatunk örökké.

Ha e három koronát igaz szeretettel bémutatjuk, mink is szép ajándékokat vészünk a Szentbáromságtól. Az Atyától a jószágos cselekedeteknek kincsét... A Fiútól a pénitenciatartásnak mirbáját és ajándékját vesszük... A Szentlélektől az ajátatosságnak temjénjét vesszük, aki az ő erejével és ajándékjával csudálatos buzgóságra és kimondhatatlan fohászkodásokra gerjeszi jól lelkünket.

Idézett régi szövegeinkből is kitűnik, hogy a Háromkirályok tiszteletének az Újszövetség, illetőleg a liturgia mellett Köln (Colonia) városa a fő forrása.²⁸ Természetes tehát, hogy a mi magyarországi kultuszunk is bőségesen merített belőle. Merített pedig az *Aachenfabrt*, vagyis az Aachenbe hét évenként ismétlődő búcsújárás révén, amelyen évszázadokon át egészen II. József tiltó rendelkezéséig magyarországi zarándokközségek is megfordultak. Utjukban Köln városát sem kerülték el. Helyi mondaszerű kölni hagyomány szerint ínség idején fogadalmat tettek a Háromkirályok tiszteletére. Zarándokaink nemzetiség szerint lehettek hazánkba vándorolt vallonok és németek ivadéakai, de természetesen magyarok is.

Búcsúaink Kölnben hat hétig tartózkodtak, maga a város látta őket vendégül. Rendesen május második felében érkeztek ide. Később csak június elseje után eresztették be őket a *Habnentor* nevezetű kapun, ahol tolmácsok és kórházi emberek ellenőrizték őket, van-e útlevelük, és nem hurcolnak-e be valami járványos betegséget. Amikor minden vizsgálat megtörtént, a magyarok imádkozva és énekelve bevonultak a székesegy-

házba. Huszonnégy férfi kivált közülük és előre sietett, hogy a nagyharangot ünnepélyesen megkondítsa.

Legnagyobb, búcsúval járó tiszteletben a Háromkirályok ereklyéje részesült, amelynek 62 fontos gyertyát ajánlottak föl. Imádságaik egy Prágában őrzött kódexből kiadásra várnak. Egyéb, már szorosan nem a Háromkirályok kultuszához tartozó részleteket, tiszteletadásokat a magyar búcsújárásról készülő munkánkban mutatunk be. Ott szólunk majd a magyar búcsúok híres táncáról is, amelyet a rajnavidéki németek mindig nagy érdeklődéssel vártak, és ugyancsak megbámultak.²⁹

Bibliai utazásukból, de a kölni búcsújárásból is érthető, hogy a három napkeleti király; Gáspár, Menyhért, Boldizsár egyfelől az utasok, útonjárók, vándorok, zarándokok,³⁰ másfelől pedig a vendégfogadósok patronusa lett.

A vendégfogadók, szállodák hajdani neve, cégére, címere is szerte az európai katolikus világban e három, részben szerécsennek tartott szent vándorra emlékeztetett: *Három Király, Három Szerecsén, Három Korona*,³¹ majd a képzet fokozódó elhalványulásával *Szerecsén, Korona, Magyar Korona, Magyar Király*, sőt *Angol Királynő*. Szegeden is volt a múlt század elején *Három Korona* nevezetű fogadó. Az utcát is cégéréről nevezték el: *Háromkorona* utca. Ez az árvíz (1879) után a jellegtelen Korona utcává szürkült. Ugyanekkor volt Szegeden, de másik helyen *Három Király* vendéglő is. *Három Szerecsén* kávéház volt még a századunk elején is Esztergomban. Napjainkban a mátrai papi üdülő *Stella* nevének megváltozása is mintha e hagyomány tudatában történt volna.

Nevüket az útra indulók valamikor a térdükre kötötték, fáradtság ellen, talizmánul.³² Akik hosszú útra készültek, a középkorban misét (*missa de tribus regibus*) végeztek, ezenkívül érmet viseltek a tiszteletükre. A gyakorlat eleven lehetett, hiszen a hitújító Szkhárosi Horvát András nem megy el korholó szó nélkül mellette:

*Reggel ba indulunk, messze útra megyünk,
Három szent királtul segítséget kérünk.
Bölcsős ereklyét nyakunkban függesztünk.*³³

A hagyomány évszázadokon át szívósan élt népünk köreiben is. „Induljunk hát csak el – mondja³⁴ ennek ismeretében Tömörkény István, egyébként fogadósok ivadéka – Gáspár, Menyhért, Boldizsár nevében, kik szintén elindultak és jó sokáig utaztak, míg célhoz értek.”

Népi utókorában ebbe az összefüggésbe tartozik, vagyis a jó utazást, szerencsés járást-kelést, boldog megérkezést szolgálja, oltalmazza egy

Háromkirályok napjára rendelt régi szentelmény is, amelyet a hazai egyházi gyakorlatból nyilvánvalóan a jozefinizmus száműzött.

A szegedi tájon még ma is élő, bár hanyatló szokás, hogy esküvőre *menet* a menyasszony, olykor a vőlegény cipőjébe, illetve csizmájába régi Szűz Mária képével díszített régi ezüst pénz, *mária-húszast* tesznek, hogy ha rontásba lépnének, ne foghasson rajtuk. Egyébként is igen sokan hordanak, különösen az öregebb nemzedék ilyen máriahúszast a zsebükben, ami különben a családban vándorolni szokott nemzedékről nemzedékre.

Azt hisszük, nem tévedünk, amikor ezt az ezüst mária-húszast egy régi, még a XVIII. században is virágzó szentelménnyel hozzuk kapcsolatba. Háromkirályok napjának a víz- és kréaszentelés mellett még volt egy sajátos, hajdan *contra obsessos daemónicos* vagyis boszorkánynyomás ellen alkalmazott³⁵ szentelménye, ami régi liturgikus művekben így szerepel: *benedictio in Festo Trium Regum trium munerum pretiosorum*. Ilyenkor szentelték az aranyat, tömjént ése mírhát. Az arany helyett azonban a szegények ezüstpénzt is szentelhetek. Kegyelemközlő hatásait egyik hazai liturgikus könyvünk, a *Fasciculus Triplex*³⁶ így jellemzi: 1. *Repellit languorem corporis*. 2. *Cum humili, & contrito corde portatur, conducit ad animae, & corporis salutem*. 3. *Sicut Aurum est a natura purum, durum, & splendidum; sic benedictum Aurum, cor purificat, facit ardens, & Spiritu Sancto plenum*. 4. *In memoriam revocat aureum Regnum Christi Domini, & nostram aeternam auream coronam*.

A megszentelt ezüstpénz természetesen nagy becsben állott a család tagjai előtt és karizmatikus jellegét megtartotta akkor is, amikor a szentelmény az egyházi gyakorlatból kiveszett. Sajátságos, bár érthető, hogy általában nem lehet helyettesíteni más, esetleg szintén Máriát ábrázoló későbbi pénzdarabbal. Miután már kevés van belőlük, a sándorfalvi menyasszony cipőjébe kényszerűségből ezüst ötforintost tesznek.

Egy régi, közkedvelt, ponyvairodalmunkban is megtalálható reggeli imádságban³⁷ a hívő lélek magát és egész napját, napjának járását-kelését, ügyeit, dolgait a Háromkirályok oltalmába ajánlja:

Én fölkelek a mai nap az Atyának + és Fiúnak + és Szentlélek Úristennek + nevében, akiknek nevében, akiknek nevében én megkeresztelkedtem. Ezek őrizték meg az én véretem, testemet, lelkemet és életemet, amelyet énnekem maga az Úr Jézus Krisztus, Istennek szent Fia adott. Én áldott akarok lenni a Jézusnak + Máriának + és Józsefnek + szent nevében. A szent három királyok: Gáspár + Menyhárt + és Boldizsár + legyenek az én útamban vezérlőim. Az ég legyen az én oltalmam és a föld az én bátorságom. E bat szent személy legyen mindenkor énvelem, és vezérlőim minden én dolgaiban, bogy énnekem semmi gonosz ne árton, hanem mindenkor Atyaisten + Fiúisten + és Szentlélek Uristen + Gáspár + Menyhárt: + Boldizsár + legyetek énvelem minden dolgaiban, utazásaimban és veszteglésemben, akár legyek én vízen, akár földön. Ezek oltalmazzanak

meg engemet az ő erős karjokkal: az Atyaistennek ajánlom magamat, a Fiúistennek adom magamat és a Szentlélek Úristennek ajándékozom magamat. Az áldott Szentháromság legyen én fölöttem, Jézus, Mária és József legyenek én előttem, Gáspár, Menyhárt és Boldizsár legyenek bátam mögött most és mindörökké, miglen bemegyek az örökkévaló örömbe és boldogságba, amelyre segítjen engem az Úr Jézus Krisztus. Amen...

Jézus, Mária és József legyenek én előttem, Gáspár, Menyhárt és Boldizsár legyenek bátam mögött, most és mindörökké. Amen.

Nagyon valószínű, hogy e fordításnak tetsző imádság más népeknél, más nyelveken sem ismeretlen, a kérdést azonban kellő előmunkálatok, illetőleg források hiányában nem tudjuk eldönteni.

A három szent királyok rózsafüzére Orosz István jászladányi búcsúvezető szentember jámbor leleményének látszik: az olvasó 3 szem és 3 tizedből áll.

Hízekegy, Dicsőség, Miatyánk. Az üdvözet:

Üdvözlünk titeket kisdéd Jézusnak kedves vendégei, Gáspár, Menyhárt és Boldizsár, kik a királyi palotát elbagyva, messze távolban felkerestétek a kisdéd Jézust, a betlehemi istállóban felleltétek, aranyat, temjént, mirbát ajándékoztatok neki.

Nép: *Imádkozzatok értünk bűnösökért Jézusnál, most és halálunk óráján. Amen.*

Orosz István kéziratából, sajnos, nem tűnik ki, vajon búcsúk imádkozták-e, hogy zarándokújtukat a Háromkirályok is oltalmazzák. Ez azonban föltételezhető.

Jellemző patosfai hiedelem szerint³⁸ azokat, akik egész életükön át megböjtölik az ünnep vigiliáját, haláluk óráján a Háromkirályok nem hagyják el, hanem Jézushoz vezérlik őket.

A hiedelem a mohácsi sokácok körében mondai előadásban ismeretes. Egy házaspár magában élt, messze kint az erdőben. Az ember jó halálért mindig a Háromkirályokhoz imádkozott, az asszony azonban kicsúfolta őket. Amikor az ember meghalt, felesége egyedül virrasztotta. Úgy éjfél felé észrevette, hogy három ember lép be a szobába. A szenteltvíztartónál álltak meg. Éjfélkor a halott tiszteletadásból fölemelte a fejét, mire az első látogató megintette az ujjával. A halott visszafeküdt. Majd másodszor felült, akkor meg a második vendég intett neki. Harmadszorra már fölállott. A harmadik ember is intett, hogy csak nyugodtan fekdüjék vissza. Éppen éjfél volt, amikor a három ember odafordult az asszonyhoz: mi vagyunk a Háromkirályok. Az uradért jöttünk, mert mindig imádkozott hozzánk. Egyedül féltél volna, ha az urad fölkel és látatlanul követ bennünket. Ezután elmentek, az ember lelkét is magukkal vitték.

Zalaszentbalázs öregasszonyai emlékeznek, hogy régebben imádkoztak a Háromkirályokhoz, hogy majd kísérjék el őket utolsó nagy útjukon.

Privigye (Prievidza) szlovákjai kalácsot hagynak az asztalon Háromkirályok ünnepén. Ez szintén a halottkultuszt idézi.³⁹

Régi középkori érem fölírása: *SANCTI TRES REGES GASPAR MELCHIOR BATHASAR: ORATE PRO NOBIS NUNC ET IN HORA MORTIS NOSTRAE.*⁴⁰

A Háromkirályok voltak a nyavalyatörősök patrónusai is, amint egy középkori vereszet mondja:

*Gaspar fert myrrham, tus Melchior, Balthasar aurum
Haec tria qui secum portavit nomina regum
Solvitur a morbo Christi pietate caduco.*⁴¹

E patronátusnak hazánkban nincs följegyzett nyoma.

Bekerültek Csölyospálos szegedi eredetű népének egyik mágikus elajánlásába is: *új bód, új király, Háromkirályok: vótatok-e Krisztus születésin? Vótunk. Fájt-e a fogatok? Nem. Adja a jó Isten, az enyüm se fájjon!*

A földéaki hívek templomi alamizsnájukat, pénzadományaitat vízkereszt ünnepén nem a perselybe dobják, hanem az oltárra állított Betlehemre teszik, követve a Háromkirályok ajándékozását.

A szegedi tájhoz tartozó *Őszentiván* (Tiszaszíget) népének ajkán egyik csillagképnek *Háromszentkirály* a neve.

A Háromkirályok nevével számos családnevünk is összefügg:

Gáspár, Gaska, Gaskó, Gázsó.

Menyhért, Menyhárt, Mencs, Mense, Mengyi, Menyő.

Boldizsár, Boltizár, Baltazár, Bódi, Bódis, Boldis, esetleg még *Bónis, Bóna, Borúzs.*⁴²

Az ünnep liturgiájának archaikus középkori világát meggyőző erővel idézi a győri *Stella*, amely egyúttal a román műveltség hazánkban való korai térhódításának is méltó bizonyága.⁴³ A fiatal magyar kereszténységet Nyugat, főleg Franciaország és a Rajnavidék liturgikus közösségébe kapcsolja ez a *Tractus Stellae*,⁴⁴ azaz csillagjáték, amelyet a XI. század végén Hartvik püspök idejében a győri székesegyházban adtak elő. Ez a műfaj legkeletibb megjelenése Európában.

Amíg a nyugati szövegvariánsok a Háromkirályok hódolatát nagymise közben, a papság és hívek felajánló körmenetében jelenítik meg. Győrben sajátos módon már hajnalban sor kerül rá: *ad matutinum post nonum responsorium fiat tractus stellae.* Ezen nemcsak az egyháziak, hanem a

világi hívek is biztosan részt vettek. Utána nálunk is nyilvánvalóan a hódolat és felajánlás következett.

A mi győri játékunk négy jelenetből áll: a csillag föltűnése, Heródes cselvetése, a csillag újabb feljövetele, és hódolat a jászolban fekvő Kisdéd előtt.

Ez a liturgikus hódolat később, a középkor folyamán – legalább Franciaországban – egyrészt királyi kiváltsággá, másfelől pedig a templomból kiszorulva, rekordációs közvetítéssel népszokássá vált . . . Az átalakulás középkori állomásait, fokozatait csak kevéssé ismerjük. Egyes kutatók szerint nincs is közöttük közvetlen kapcsolat. A szokásról még később szó esik.

A *Tractus Stellae* liturgikus szelleme és a nemzeti nyelvű szövegek devocionális világa közötti átmenetet képviseli mindenesetre Janus Pannonius 1450 tájáról származó költeménye: in *Epiphaniam*,⁴⁵ amely Kardos Tibor fejtegetése szerint élőkép, illetőleg bábjáték magyarázatául szolgált. Deákok adták elő rekordálás, vagyis az ünnepről való játékos megemlékezés közben, esetleg a királyi asztalnál is. Eredetileg templomi használatra készülhetett, mert hűségesen ragaszkodik a vízkereszti zsolozsma menetéhez.

Mielőtt a játék további sorsát követnénk, röviden utalunk arra, hogy az ünnepélyes fölvonulás a későbbi évszázadokban is felbukkan, de most már nem liturgikus megnyilatkozás, hanem inkább ünnepi reprezentáció. Így a barokk *theatrum sacrum* világát, káprázatát idézi az a hódolat, amelyet – nyilván hazai előzmények és párhuzamok mintájára – a Moldvában működő magyar jezsuiták rendeztek⁴⁶ 1647-ben vízkereszt napján a vajda tiszteletére, akit Bandinus püspök, a moldvai katolikus magyarság apostoli vizitátora üdvözölt.

A menet a parókiáról indult el. Tizenkét angyalnak öltöztetett gyermek előzte meg a papok karát, valamint a három koronás király, akik az ünnep titkát idézték. A fából faragott napot és holdat két szép arcú gyermek így vitte: az aranyruhás nap fényes sugarakat szórt, amitől a gyermek homloka és ábrázata rózsaszínben tűnt föl. Így üdvözölte a fejedelmet. Éppen így ragyogott az ezüst hold teljes képe is, melyet koszorú gyanánt fényes kis felhők körítették, amitől a gyermek homloka és arca egészen festőivé vált, és így gyönyörködtette a fejedelmet és főembereit. A két gyermek pajzsokat tartott a fejedelem és az ország címerével a fejedelmi trón előtt, az udvari emberek jelenlétében. A nap és a hold a Szűzanyának szolgált. Az ő képét tartották: a nap kelet felé, a hold nyugat felé mozgott, táncserű mozgással. A Szűzanya a kisdéd Jézust megmutatta a bölcseknek, képe fölött pedig fényes csillag forgott.

A menet közeledtére a fejedelem fölkel a trónról és földetlen fővel várta áldásunkat, imádságunkat, a szentelt vízzel való meghintést, majd pedig a keresztest megcsókolta . . .

Ez a szakrális reprezentáció, felvonulás, az iskoladráma világától is ihletve, később a vízkereshti házszentelésbe szívódott, majd egészen elnépiesedett.

A Jézus Társaság *sárospataki* kollégiumának 1664. évi följegyzései között olvassuk: sokakat megmozgatott a látványos processzió, amely vízkereszt napján a házak megszentelésére indult. Angyalok jártak elől, utána a díszbe öltözött három király, akik magyar rigmusokkal az ünnepeket magyarázták (*vernaculis rythmis rem explicantibus*). Az 1667. évi följegyzés még egyéb mozzanatok is említ: *processio fit cum clero, choro tubis, tympanis, tribus Regibus Angelis et Pastoribus, omnibus sibinde recitantibus versus Hungaricos*. A kezdemény nyilván hagyománnyá erősödött, mert az 1695. évi bejegyzésekben is olvasunk róla: *Stella duce tres Reges personati atque Pastores patrio sermone producti fuere*.⁴⁷

A *kolozsvári* jezsuita kollégium évkönyvei szerint⁴⁸ a XVIII. század legelején három ifjút megkoronáztak és felöltöztettek, hogy a napkeleti királyok személyét képviseljék. Ezek a magyarok között magyar versekkel, más nyelvűeknél pedig deákul üdvözölték és imádták az újszülött Királyt egy kép előtt, amely Jézus születését és a pásztorok imáadását ábrázolta. A három ifjú hármas ajándékkal: arannyal, tömjénnel és mirrhával is megtisztelte a képet. Közben a pap a házak szentelését végezte. E jámbor látványosság megtekintésére az utcákon és házakban nagy számú nép csődült össze, katolikusok és protestánsok egyaránt.

Ezzel szemben a házszentelést végző, térítő céllal megjelenő pécsi jezsuita plébánost a városban élő görögkeleti szerbek igen barátságtalanul fogadták: kiszaladtak hajlékukból vagy elrejtőztek. Kijelentették, hogy inkább levetik ruhájukat, ha meghintés éri.⁴⁹

A népszokásként, ünnepi játékként élő, de napjainkban már halódó *háromkirályjárás* első hazai, anyanyelvi említése a XVI. századból származik. Héderváry Lőrinc egyik levelében (1540) ezt írja: *Osztán az csillagéneket, ha meg vagyon kegyelmednek, küldd alá. Ha több énekeket szerezhetsz, azért is légy érte, mert jó gyermekem vagyon itt egy. Jó szava vagyon, kit ha meg nem oltalmazbatok, felküldöm kegyelmednek*.⁵⁰

A szokást a protestáns puritanizmus elítéli. A kassai városi tanács a *csillaggal való farsangolást* már meg is bélyegzi. A *csillaggaljárók, farsangosok* 1617-ből való följegyzés szerint éjjel mezítelen karddal járnak, farsangolnak, csillaggal járnak, sőt még az asszonyi állatok is éjjel farsangolnak, férfiúi ruhában öltözvén. A tilalom hiábavaló volt, mert 1633-ban megismétlik: *Ezidőn újra bátorságosan majmoskodnak vele. Mivel penig mi édes Idvezítőnknek születését nevetséges játékra és részegségre*

*fordítják, mostantul fogva ennek utána soha ne legyen. Az ki cselekszi, Istentül várja baragiát fejére, mert afféle komédia azokat illeti, akik mégis az pápai setétségben vadnak, vagyis római katolikusok.*⁵¹

Lassan a szövegek is föltűnnek. Már magyar nyelven szólal meg a más vonatkozásban már említett *Rhitmi pro Epiphania Domini in processione* (1684 után), amely népi betlehemezéseink hangját is elővételezi. A Háromkirályok mellett megjelennek benne a pásztorok is. Ebből az tűnik ki, hogy az adventi betlehemezésre és a vízkereszt napján, hetében történő háromkirályjárásra való időbeli és műfaji megoszlás ekkor még aligha következett be. A játékot-*Ecseg* palóc faluban a helybéli ifjak Szentkereszt-társulata adta elő. Csak Menyhért hódolatát idézzük belőle:

*Sábábul jöttem én is hozzád, messze földről,
Istent, hogy imádjak, ki leszállott égből.
Téged Egek Urát tiszteljelek szívből.
Ne utáld szolgálodat, ki most hozzád térül.*

*Kisdeden szemlélek, de nagy úrnak biszlek,
Romlandó test alatt Istent s emberi nézek.
Templom illatjával mint Istent tisztellek,
Ez bitben megbálni minden tagom készek.*⁵²

Idő szerint most *Edj kis Tractus* következik, amelyet Brassó városában jegyeztek föl (1751). Alighanem hétfalusi, evangélikus eredetű.⁵³

Már inkább pásztorjáték a *Három Szent Királyok utazása* (1767),⁵⁴ amelyet Székesfehérvárott és Győrött nyilván diákok adtak elő. Angyal köszönti be őket a nézőknek:

*Sába, Arábia, Persia királyok,
Kiknek adattattam én mostan póstájok.
Majd hozzátok jönnek, ime meglátjátok,
Született Messiást véle imádjátok.*

*Azért házatokat kitisztogassátok,
Szakács, kulcsár, kuksa jól forgolódjatok,
Az elfáradtagnak biven szolgáljatok,
Úgy léssen a kisdéd Jézus jutalmatok.*

Részben ebből az egyházas gyakorlatból szakadt ki és népiesedett el, részben – mint már ott utaltunk rá – a betlehemezésből önállósult a *háromkirályjárás*,⁵⁵ *szépjelenjárás*.

Az első típushoz tartoznak a színjátékszerű *Heródes-játékok* (Herodes-

Spiel, Dreikönigs-Spiel) a németiség: *Körmöcbánya* (Kremnica) vidékének bányásznépe, továbbá *Császártöltés*,⁵⁶ *Nádasd* (Rohrbach)⁵⁷ és az evangélikus *Főrév* (Oberufer) szintén német parasztsága körében. E játékok német eredete és a barokk népi misztériumhagyománnyal való összefüggése kétségtelen. Hasonló székelyföldi kapcsolatokat sejtet a *királyköszönés*, amelyet *Kászonsfaluban* (Casinul Nou) Kodály Zoltán örökített meg.⁵⁸

A magyar nép viszont a múlt, illetőleg jelen századra a Háromkirályok játék-hagyományát már csak rekordáció, *köszöntő* formájában őrizte meg. Országszerte tipikusnak mondható, hogy három fiú. *Mogyoród* faluban⁵⁹ három leány, csáková a fején, fehérbe öltözve jár vízkereszt tájkán házról házra. Egyiküknek *csillag* a kezében. E csillagnak hat ága van, a közepét szitából csinálják. Hátra hagynak neki egy kis nyílást, hogy a belül elhelyezett gyertyát meggyújthassák. Bemennek a házba és megkérdezik: *be szabad-e jönni a csillagokka! Háromkirályt köszönteni?* Ha engedelmet kapnak, akkor Szőregen⁶⁰ így szoktak énekelni:

*Szent, szent és áldott
Istennek Fia,
Ki ma született:
Váltságunk díja.
Egeknek harmatja,
Szent Szűznek magzatja:
Krisztus Jézus,
Krisztus Jézus!*

Amikor a szobába mennek:

*Gáspár ajánlja,
Örömmel adja
Aranyát, aranyát.
Ezzel tiszteli
És dicsőíti
Királyát,
Királyát.*

*Boldizsár is viszi,
Eleibe teszi
Tömjénjét, tömjénjét,
Ezzel tiszteli
És dicsőíti
Istenét,
Istenét.*

*Menyhárt is viszi,
Elíbe teszi
Mírháját, mírháját,
Ezzel tiszteli
És dicsőíti
Ég Urát,
Ég Urát.*

*Az isteni gyerökököt,
Ki ma kijelentődött
A három bölcsek előtt,
Dicsérik és áldjuk Öt.
Szép jelünk, szép csillag,
Szép napunk támad.*

*A zsidók Öt üldözték,
Bölcsek megtisztelték
Arany, tömjén, mírhával,
A szív imádságával.
Szép jelünk, szép csillag,
Szép napunk támad.*

A liturgikus *vízszentelés*⁶¹ már vízkereszt vigiliáján, a délutáni órákban megtörténik. Az Egyház a vízzel együtt, illetőleg előtte krétát is szentel, amellyel majd a pap a házak bejáratára fölírja a három szent király nevét. Erről még szölvünk. A szentelésnél a bolgár *Vingán* az e napon választott templomatyá (kum) tanúskodik. Ez nagy megtiszteltetés.

Sajátos helyi, talán még a német hazából hozott *budaörsi* hagyomány, hogy vízkereszt *napján* kenyeret, söt, krétát, hagymát, sokszor almát is visznek szentelés végett a templomba. Otthon minden családtag kap egy darabka szózott kenyeret és egy harapást az almából. A megmaradt söt részt a sötartóba teszik, részt pedig kenyéren a jószágnak adják. A hagymát az asznapi főzéshez használják.

Olykor még fokhagymát, kukoricaszemet is szenteltettek. A fokhagymát a *pesthidegkútiak* sárgaság ellen a mellükön hordták, az *etyekiek* szerint fejfájás ellen volt hasznos. A *pornáziak* a szentelt kukoricaszemeket fogfájás ellen tartották foganatosnak.

Ha már mindent elosztottak, Budaörsön az apa, vagy más valaki, szentelt krétával a Háromkirályok nevének kezdőbetűit kereszttel, olykor hexagrammal és évszámmal a szokott módon felírja az ajtóra e szavakkal: *Herr, segne unseren Ein- und Ausgang*. A betűket hajdanában nagybőjt

első vasárnapján törölték le, mert – mint mondogatták – akkor jobban tojnak húsvétra a tyúkok.

Ezen a napon *Tormás* evangélikus németjei is egyszerűen fel szokták írni a $G + M + B$ -jelet a ház szemöldökfájára. Az ellaicizálódott hagyományt vagy még a reformáció előtti időkből őrzik, vagy katolikus szomszédjaiktól vették át.

Gara németjei a misén sót, kenyeret, vizet, vöröshagymát, cukrot, almát szenteltetnek. Hazaérkezve, egyik családtag fölírja az ajtóra a $G + M + B$ betűket, majd megszentelik a házat. Ezen az ünnepen a megszentelt sóval és hagymával főznek, a gyermekek meg a szentelt almát és cukrot eszik.⁶³

A szentelt krétához is több helyen fűződnek jellegzetes hiedelmek. A szegedi illetőségű *Padé* (Padej) falu népe szerint⁶⁴ el kell lopni, amikor a pap nem néz oda, és ezzel kell majd az éjféli misén a lucaszék körül bűvös kört vonni. Hasonlóan vélekednek *Mádon* és *Siklóson* is. A *Hegyalján* karácsony éjszakáján a gazda ezzel a krétával von keresztet az istállók, ólak ajtajára, Mádon a tehén hasára is. Jó volna tudni, hogy párhuzamosan a házszentelés él-e még e helyeken, vagy pedig már csak az eltűnt szentelmény elnépiesedett sarjadékával van dolgunk.

Bács (Bač) városában ezzel kell az új ház ajtajára fölírni a boszorkányok távoltartására *B* (Boldizsár?) betűt, és melléje keresztet.⁶⁵

Hermann Antal közli, hogy a Háromkirályok nevét a pap abból a parázsból vált szénnel írja föl az ajtóra, amely az egyik családtag markában enyészett el.⁶⁶

Ami magát a vízszentelést illeti, sokfelé hatalmas dézsák, kádak állnak a sekrestye, templomfolyosó alkalmas helyén, hogy a hívek tetszésük szerint annyit vihessenek belőle, amennyit csak akarnak. Csakugyan: nemcsak üvegben, hanem nagyobb edényekben is viszik haza. *Mezőkövácsházán* az üveget nem szabad bedugni, mert – mint mondták – angyalok ülnek rajta. *Óbesenyő* (Bešenova Veche) bolgárjai a korszóban hazahozott szenteltvizet üvegben elteszik. Utána a korszót összetörik, nehogy akaratlanul is megszenteltetné.⁶⁷ *Esztergomban* az idősebb asszonyok a Háromkirályokra gondolva három templomból szoktak szenteltvizet hazavinni.

Kemencén a megmaradt tavalyi szentelt vizet, amikor újért mennek, a gyümölcsfák tövébe öntik, hogy bőven teremjenek.

A hazahozott szenteltvízzel legelőször a hajlékot, udvart, istállót szentelik föl (Apátfalva, Tápé, Kelebia, Tiszapüspöki, Lucska, és bizonyára még nagyon sokfelé). Máshol (Pusztadobos) a lakoszoba négy sarkát hin-

tik meg. *Nagyzsám* (Jamul Mare) bánáti faluban a ház ajtaja előtt keresztalakban háromszor meghintik a földet, hogy az új esztendőben a gonosz elkerülje a ház tájékát. *Baján* a szoba falait és a háztető csücskét tűzvész és villámcsapás ellen. *Csókán* a legidősebb családtag hozza a templomból a szenteltvizet. Először a kenyeret hinti meg vele, majd az egész házat, végül minden házbeli iszik belőle. Azért a pap házszentelése sem marad el.

Dány faluban a megterített asztalra pohárban szenteltvizet, melléje kalácsot szoktak tenni: ha útjukban a Háromkirályok betérnének a családhoz, legyen mit inniuk, enniük. Ez még halottkultusz nyoma.

Jászladányban a családtagokat *felitatják*, a kenyérlisztet is megszentelik vele. A házé e szavakkal történik: *Krisztus keresztje szentelje meg, Krisztus keresztje őrizze meg, Krisztus keresztje támogassa, Krisztus keresztje védelmezze ezt a házat!*

Vízkeresztkor a *matyó* anya el szokta vinni gyermekét a keresztanyjához.⁶⁸ A szokás virágjában nyilván azért, hogy szentelt vízzel hintse, oltalmazza meg. Az óbessenyői bolgár gyerek is fölkeresi most a keresztanyját.⁶⁹

Csornán először a kút négy sarkába öntenek belőle.⁷⁰ Így szokták *Litkén* is.⁷¹

Nagykátá, Mezőkövesd, Felnémet, Bélapátfalva falukban és bizonyára még más palóc és jász helyiségekben is a gazdasszony a hazavitt szenteltvízzel meghinti a szoba, istálló négy sarkát, udvart, miközben az antifona szavait mondja, vagy éneklí:

*Hints meg Uram izópoddal,
Megtisztulok általa.
Hints meg engem és fehérebb leszek,
Mint a tél bava.*

Somogyban ilyenkor egy porció szénát és az ekevasat teszik az asztal alá, majd pedig a templomból hozott szenteltvízzel megöntözik. Utána a szénát a lovakkal etetik meg, hogy egészségesek legyenek, az ekevasat pedig visszateszik az ekére, hogy ott, ahol vele szántanak, a termés jó legyen.⁷²

Dávod bácskai faluban a gazda végzi a szentelést: először elvégez három Úrangyalát, majd meghinti a házat. önt a kútba, majd a temetőben a családtagok sírjára.

Hercegszántó, Béreg (Breg), Monostorszeg (Monoštor) sokac legényei, fiatal házasemberei a nap (Tri Kralja) délutánján lóra ülnek, amelyet a

tyilim nevezetű, jellegzetes színes sokác szőnyeggel takarnak le, és más-ként is földísztik. Egyik kezükben a most szentelt vízzel telt üveg. Így mennek ki a hófödte mezőkre, szőlőkbe, és ott megszentelik őket.

A baranyai *Szökéd* horvát gazdái a frissen szentelt vízzel kimennek a határba, és földjeiket, vetéseiket fölhintik vele.⁷³

A *muravidéki* vendek a szentelésről nemcsak szentelt vizet, hanem tömjént is visznek haza. Meghintik, megfüstölik vele a hajlékot, jószágot, földeket a gonosz távoltartására.

Egészen bizáncias egyházi hagyomány laikussá vált töredékét őrizte meg az ormánysági *Sellye*: vízkereszt napján napfölkelte előtt a fejfájósok a folyóra szoktak lemenni, hogy vizéből „mosdózzanak”.⁷⁵

Igen jellemző, hogy a barcasági *Hétfalu* evangélikus hitű magyar csángósága görögkeleti vízkeresztkor a pataokban történő szertartáson szintén megjelenik, és egész évre való szentelt vízzel tér haza. Használatára szükség esetén sor is kerül.⁷⁶ Ez a gyakorlat más vegyesajkú magyar-román erdélyi falukban is él, ahol kálvinista népünk hasonlóképpen megbecsüli a szenteltvizet.

A szabolcsi *Buj* görögkatolikus vízszentelése még századunk elején is a parochia kútjánál történt. A pap kézikeresztjét beledobta a kútba, ahonnan szertartás végén egyik híve hozta föl.⁷⁷

Hajdúdorogon a század elején a falu legnagyobb kútját merítették meg. Teletöltötték a vályút, meg az odahordott nagy dézsákat. A templomból a pap vezetésével zászlók alatt, énekszóval körmenet indult a kúthoz. A szentelésre hosszú kocsisorokban a tanyákról is érkeztek. A pap a liturgikus cselekményt mind a vályúnál, mindpedig a dézsáknál elvégezte. A vizet villámgyorsan széthordták.

Rakaca borsodi falucskában a görögkatolikus hívek fagy idején, a patak jegén keresztalakban léket vágnak. A szentelés itt történik, a vizet innen hordják haza.

Vilyvitány papja a réti patakot áldja meg. Mindenki visz haza vizet. E napon ebből főznek és a jószágot is ebből itatják meg.⁷⁸

Bácskeresztúr jómódú görögkatolikus ruszin gazdái valósággal versengenek, hogy a pap az ő portájukon, az ő kútjuknál végezze a szertartást, és a falu népe innen hordja szét a szenteltvizet. A gazda utána a papot, kántort, előljárószágot vendégül látja.

A bukovinai *Andrásfalva* székelysége nagymise után a pap vezetésével fölkereste valamelyik gazda udvarát, kútját, ahol már vízzel telt csöbrök várták a szentelést. A kútból az egész nyolcad alatt hordtak a

hívek szenteltvizet. Minden évben más gazda hajlékát érte a megtisztelés.

Román néphit szerint vízkereszt napján bármely folyóból, forrásból, kútból merített víz egész télen át szenteltvíz módjára foganatos.⁷⁹

A *Nagyág* völgyének görögkatolikus ruszin népe úgy tartja, hogy vízkereszt után egy hétig, tehát az oktáva elmúltáig nem szabad a vízen sulykolni, szennyest mártani, mert különben a mennykőcsapások gyakoriak lesznek.⁸⁰

Budaörs németjei a hazahozott szenteltvízből a Háromkirályok tiszteltére három kortyot isznak, mint mondják: torokfájás ellen. Öntenek belőle a kútba is, hogy a vize el ne apadjon.⁸¹

Az ünnepen szentelt vizet *Háromkirályok* vize néven is emlegetik. A szó – ismereteink szerint – először a szegedi boszorkánypörök vallo-másai között bukkan föl: 1731. *Vallja, hogy segített az kezén Szent Tamás hájával, melyben istenfája, szentöltvíz, tömjén és Háromkirályok vize volt.*⁸²

A szenteltvíznek az esztendő és emberélet folyamán való liturgikus és paraliturgikus alkalmazása szinte áttekinthetetlen.

A víz nemcsak a testi mosakodáshoz szükséges, archaikus jelképe, olykor eszköze a lélek megtisztulásának is. Kultikus jellegű mosakodásokat a nem keresztény, sőt pogány vallások is ismernek. Ezeket szublimálja az Egyház a szenteltvíz használatával.⁸³ Amint a középkorban különböző emberi szükségleteket elégítettek ki a szenteltvízzel végzett áldások és ördögűzések, éppen úgy a nép is életének sokféle ügyében-bajában bizalommal fordul a használatához. Ebben a készségében sokszor éppen a középkori, ma már hivatalosan jórészt megszűnt liturgikus gyakorlat laicizálódott.

Tudomásunk szerint hazánkban Poggio Bracciolini jegyezte föl a szenteltvíz legrégibb hazai alkalmazását a XV. század elejéről. A híres olasz humanista elmondja,⁸⁴ hogy egy firenzei pap szerint, aki Magyarországon járt, itt az a szokás, hogy a mise végén, akik a jelenlévők közül a szemüket fájlalják, az oltár mellé lépnek, és a pap a kehelybe töltött szenteltvízzel szemüket meglocsolja, miközben gyógyulásukért is könyörög. Ez a hiedelem evangéliumi példákon alapul. A szenteltvízzel való szemgyógyítás Szegeden és Baján,⁸⁵ bizonyára még más helyeken is, még napjainkban sem ismeretlen.

Országszerte szokásos, hogy a Háromkirályok vizét üvegben elteszik, hogy szükség esetén felhasználhassák, elővegyék. Öreg *dorozsmáiak* szerint az ördög messzire elkerüli azt a házat, ahol érzi a szagát. A hiedel-

met nyilván az országszerte ismert szólás is sugallta: *fél, mint az ördög a szenteltvíztől*.

A *szegedi* tájon a fejfájást olykor még manapság is olyan vízből borogatják, amelybe előzőleg a Háromkirályok vizéből öntöttek. Betegnek inni is szokták. A századfordulón néhány csöppet kenyérsütéskor a tésztaiba is tettek. Ezzel hinti meg manapság is a családfő a feltámadási körmenetet követő vacsorán a húsvéti elegeleket. Megszentelték vele régebben a Boldogasszony ágát, de öntöttek az újszülött első fürösztvizébe is. Tápén a hazahozott szenteltvízből a kútba is öntenek, hogy a jószág egészséges maradjon.

Sármellék zalai falu öregjei minden este föl szokták hinteni a szoba négy sarkát, a fekvőhelyet, a gyermekek homlokát pedig megjelölik vele.

Göcsejben a szenteltvízzel régebben a torokfájások öblögettek. A fájós fülük fülükbe eresztettek egy keveset. A mezőre kihajtott jószágot meghintették vele, hasonlóképpen az ellő tehenet is.

Mezőföldön a haragos emberrel, újszülöttel itattak szenteltvizet. *Székesfehérvár-Felsőváros*on az örömszülők meghintik vele az esküvőre induló menyasszonyt, vőlegényt.

Lucska gömöri magyar faluban, amikor a vetőmagot fölteszik a szekerre, szenteltvízzel locsolják. Hasonlóképpen az új ekét, új szerszámot, új jószágot, azonkívül a betegágyat is.

Hercegszántó sokácai a vásárban vett új jószág kötőfékjét az istálló ajtajában szentelik meg. A bátyai „*rác*” édesanya bevonuló katonafiát búcsúzóul szenteltvízzel hinti meg.

A *mohácsi* sokácok a vigiliát régebben megböjtölték. A hazahozott szenteltvízzel a sarkok irányában a ház minden helyiségét, udvart, istállót, ólakat, litánia után pedig a hozzátartozók sírját is fölszentelték. A gazda hamvazószerdán a búzavetéseket szentelte meg. Esténként keresztet is vetve, meghintették az ágyat, kilincset.

Görögkatolikusaink ijedtségről szenteltvizet isznak.

Országos népi szokás, ahol még a háznál ravatalozzák föl a halottat, a szenteltvizet odateszik melléje, rozmaringszálat, egyes helyeken búzakaralászt állítanak bele, és a látogatók imádságuk elvégzése után meghintik vele a Messzire induló halottat. Ismereteink szerint *Hercegszántó*, *Dávod*, *Nagybaracska*, *Csátalja* faluk magyar, illetőleg sokác asszonynépe temetés alkalmával szenteltvízzel telt kis üveget szorongat a kezében. Ezt a temetési szertartás végeztével a halott frissen hantolt sírhalmára öntik. A tisztességtétel után fölkeresik a maguk halottjának sírját, és a maradékkal ezt is megszentelik. A *szegedi* tanyákon a századforduló tá-

járól emlegetik, hogy abba a szenteltvízbe, amellyel a halottat meghintették, az eltett karácsonyi morzsából, csikmákból is szórtak.

A *hangonyiak* a haldokló ágyát és szobáját fölhintik a Háromkirályok vizével.

Amikor a *matyók* tehene először ellik, közepén a szarvát egy kis fúróval meg szokták fúrní, és abba szenteltvizet vagy szentelt tömjént öntenek a rontás megelőzésére. Amikor a *kemencei* asszonyok a keltetésre szánt tojást a lúd alá teszik, előtte szenteltvízzel kereszt alakjában meghintik. *Kálló* palóc faluban egy kis üveg szenteltvizet az istállóban tartanak, hogy mindég kéznél legyen.

A *budaörsi* németek égiháború idején keresztalakban szenteltvizet hinenek az ég felé, miközben ezt mondják: *Siehe das Kreuz! Weichet von uns ihr widrigen Gespenster, die der Löwe von dem Geschlecht Juda, die Wurzel Davids überwunden hat. Alleluja!* A budaörsi gazda munkára indulva hajdanában szenteltvízzel hintette meg háza tetejét, hogy távollétében a tűzvész el ne pusztítsa.⁸⁶

Lehetséges, hogy az ünnepet követő házszentelés valamikor országszerte ismeretes és megkövetelt liturgikus hagyomány volt. Hanyatlásához a jozefinizmus járult hozzá. A gyakorlat már csak szigetszerűen, főleg a franciskánus népközelségtől ihletett tájakon él. Dugonicstól megörökölt jellegzetes régi neve: *koleda*.

A szentelés még a múlt században is bizonyos ünnepélyességgel folyt le, hiszen a rendkívüli családi eseményeket nem számítva, évente legalább ekkor fölkereste a pap hajlékukban a híveit.

Gyöngyösön a plébános még a közelmúltban is fölszentelte az ünnepet a városházát. A magisztrátus fogadta. Vácott is⁸⁷ fölszentelték a középületeket (1754).

Kethelyen a pap maga mellé vette a mestert, vagyis kántortanítót, továbbá két, *céhmester* néven emlegetett kísérőt. Egyikük szenteltvíztartót, másikuk pedig egy nagy házi fonallal befűzött tűt vitt a kezében. Volt még két gyerek is. A pap belépve a házba, nyomában követte a mester, aki az ajtónál hajadonfővel megállott, és az évszámmal együtt fölírta a szokásos jeleket: G + M + B. A szobában az asztalt fehér abrosszal terítették le, és ráhelyezték a család legutóbbi húsvéti gyónását igazoló cédulát, majd a pap megszentelte a házat és végül leült az őt állva fogadó háznép közé. Vallásos oktatásban részesítette őket, és a kis gyermekeket megimádkoztatta. Ha a gyónócédulákat nem találta megfelelő számmal az asztalon, akkor a családfőt kérte, hogy a jövőben ez ne ismétlődjék meg. A cédulákat végül megszámlálták és a céhmester türe fűzte őket.

A mester összeszedte a *lélekpénz* néven emlegetett párbért, jámbor adományt, és ezzel a házszentelés befejeződött.⁸⁸

Kondorfán a szentelő papnak feldolgozott kendert adtak.

Tormafölde zalai faluban még emlékeznek rá, hogy valamikor egy disznóláb járt a papnak a házszentelésért.⁸⁹

Göcsejben a pap és a mester szintén házról házra járt szentelni. Mint mondták: *vízkeresztet járnak*. Fáradtságuk jutalmául sonkát, szalonnát, tojást, gabonafélét, babot és lélekpénzt kaptak. Minden háznál zab volt egy tányérban, és amikor ebből a mester a pap zsákjába öntött, a kiszóródott szemeket egybegyűjtötték, s a tyúkoknak adták, hogy jobban tojjanak. Szentelés után a papnak le kellett ülnie, mert különben a tyúkok nem kötöttek volna. Fölkelése után a gazda vagy gazdasszony ült a pap helyére. A pitart végül kisöpörték, hogy a lányuk vagy legényfiuk minél hamarabb megtalálja élete társát.⁹⁰

Búcsúszentlászló és négy filiája: *Nemesszentandrás*, *Nemessándorháza*, *Kisbuccsa*, *Nemesbete*s harmadfélszázadon át egészen a legújabb időkig a híres zalai búcsújáróhely franciskánusainak lelki gondozása alatt állott. A hajlékról hajlékra történő házszentelés, itteni nevén *vízkeresztjárás* heteken át tartott.

A menet élén haladó csengettyűs ministránsok énekükben számbavették a karácsony és vízkereszt közötti egyházi ünnepeket, beleszúrva Szent Lászlónak, a helyi patrónusnak nevét is:

*Nékünk született mennyei király,
Szűz Máriának tiszta méhéből.
Új esztendőben mi vigadjunk,
Született Jézust mi imadjuk.*

*Betlehem városában egy istállóban,
Született Jézus egy kis jászolban,
Új esztendőben...*

*Angyalok a mennyből alájövének,
Nagy fényességet ők jelentének.
Új esztendőben...*

*Menjünk el keresni, majd megtaláljuk,
Ajándékokkal őtet imadjuk.
Új esztendőben...*

*Őket követő boldog Szent István,
Első mártír a hitért meghalván.
Új esztendőben...*

*Szent János vala választott edény,
Tiszta étellel tündöklő naplány,
Új esztendőben . . .*

*Az aprószentek megöletének,
Az Úr Jézusért ők szenvedének.
Új esztendőben . . .*

*Szent Tamás püspök Anglia székén,
Halált szenvedett Krisztus ügyéért.
Új esztendőben . . .*

*Szilveszter pápát Isten kedvelte,
Ki Konstantin császárt megkeresztelte,
Új esztendőben . . .*

*Szent László király, Bélának fia,
Csodákkal tündöklő Krisztus harcosa.
Új esztendőben . . .*

*Kiskardcsony napján körülmélték
A kisdéd Jézust, bogy törvény muljék.
Új esztendőben . . .*

*Három királyok csillagot láttak,
Az ő szívükben ilyent gondoltak.
Új esztendőben . . .*

*Dicsőség legyen Szűz Máriának,
Ki Isten fiát szülte világra.
Új esztendőben . . .*

*A Szentháromság tőlünk áldassék,
Örök boldogság nekünk adassék.
Új esztendőben . . .*

Búcsúzóra:

Isten áldása maradjon mindenkor nálatok!

A szentelés egyúttal koledálás, vagyis adománygyűjtés, továbbá a *lélekpénz* beszédese is volt egyúttal. Fogadott kocsin rakták föl a hívek természetbeni ajándékait (sonka, gabona, bor) szépen elkülönítve őket. Az alkalmi zsákhordónak, kocsisnak *zsámár*, *zsámáros* volt a helyi neve. A szentelés végén a kolostor, illetőleg a kántor és harangozó megosztoz-

tak az ajándékokon. A ministránsoknak *csengőpénz* járt jutalmul. Az a nagyocska társuk, aki rendben tartotta, ráncbaszedte őket, volt a *prókátor*.

Érdekes helyi lelképásztori újítás, hogy a legújabb évtizedekben a szentelés már két karácsony között lezajlik, amikor a családnak hazalátogató fiatalabb tagjai még a szülői házban időznek.⁹¹ *Magyarpolányban* a házszentelés a karácsonyfa előtt történik.⁹¹ °

A csiki székelyeknél – századvégi följegyzés⁹² szerint – néhány gyerek ökör- vagy lócsengengettyűt kötött a nyakába, és még a menet előtt feljárta a házakat. Ahol a kiskaput nyitva találták, s a bemenetelt kérő szavukra mogyorót, almát vagy pár krajcárt kaptak, onann *virágodzzék a ház földje-kívánsággal* távoztak. Ahol azonban a kiskapu zárva volt, vagy ahonnan elutasították őket, egyikőjük a ház előtt maradt a pap megérkeztéig: nehogy – mint mondogatták – a szent keresztet szégyen érje.

Ugyancsak Csikban a lányok cérnát is tettek a fölterített asztalra, amiért a *vidimusz* néven emlegetett ministránsgyerekektől dicséretet kapnak: *jó fonó, jó fonó, jókor fölkelő, négy lón s hintón vigyék férjhez!* A cérnátlan asztalú lányt azonban ott a pap előtt így gúnyolják: *rossz fonó, rossz fonó, délig aluvó, bamuba beverő, koszos taligán vigyék férjhez!*

A *vidimusz* elnevezés nyilvánvalóan az ünnepek evangéliumának következő versével függ össze: *vidimus enim stellam eius in Oriente* (Máté 2, 2). Magyarul: láttuk az ő csillagát napkeleten. Nem lehetetlen, hogy régebben, legalábbis a Székelyföldön a rekordáció és házszentelés egyszerre történt.

Ajnádon (Nadejdea) a házszentelés alatt minden családtag kezében gyertya ég. Más csiki falukban a ház népe térdelve fogadja a papot. illetőleg a keresztet, amelyet a szertartás végén mindenki megcsókol. A pap nemcsak a hajlékot, hanem a benne lakókat is megszenteli.⁹³

A *vidimuszok* belépésekor a következőket mondják: *láttuk az Úr csillagát napkeletről feljönni, és mi is elindultunk az Úr imáadására.* Kimenettelkor pedig így búcsúznak: *Aldás, békesség maradjon e háznál és a benelakóinál!* A fenti módon itt is megverselik a lányokat. A papnak a vízkereszti nagy gyertya mellé tojáást adnak, és húsvéti bárányt ajánlanak, a kántor tojáást, a harangozó és a *vidimuszok* pénzt kapnak. A szertartás után a papot égő gyertyával kísérik ki, hogy – mint mondogatják – nagyobb legyen a kender. Hasonló módon és célzattal kíséri ki a házszentelöket a *nagykászoni* (Casonul Mare) gazdasszony is: minél messzebb, annál hosszabb lesz a kender.

Csikgöröcsfalván (Satul Nou) házszenteléskor a Háromkirályok tiszteletére három tojást adnak a papnak. *Gyergyótölgyesi* (Tulghes) helyi szokás, hogy az odaszánt pénzt a vidimus megfordított csengőjébe rakják bele.⁹⁴ Máshol még egy *fej* kimunkált kendert is adnak, harangkötélre valót.

A vidimuszok e szavakkal is emlékeztetik a házbelleket az ajándékozásra: *a csengettyű meglikadt, fonják bél* A csengettyűs *Kázonújfaluban* (Casinul Nou) így búcsúzik a házaktól:

*Most Isten véletek áldott jó emberek,
Kik a szent keresztnek szállást engedtetek.
Az ő szent áldása: a mennyei béke
Maradjon véletek most és mindörökkre.*

A moldvai *Gajcsána* csángói a pap számára széket készítenek, le is takarják. Alája zab- és kukoricaszemeket tesznek, majd a szentelés után az aprójószággal etetik meg, hogy szapora legyen.⁹⁵

Az új házat *Moldvában* vízkeresztkor szokás ünnepélyesen fölszentelni. A gazda égő gyertyával jön ki a házból, és az ajtóban fogadja a papot. Ez imádságot mond, nyilván az előírt könyörgést végzi, amelyet a ház népe térdénállva hallgat végig. Ezután a *diák* (kántor) égő gyertyával a *kordagerenda* néven emlegetett mestergerendára keresztet és az építés évét égeti rá.⁹⁶

A *klézsei* csángó gazda házszentelés után a gyümölcsfáit maga szenteli meg.⁹⁷

A bukovinai *Andrásfalván* is élt a házszentelés⁹⁸. Itt is, mint a csíki szülőföldön, egy előreküldött *minyiszter*, vagyis ministráns, beszólt a házakba: *béfogadják-e a szent keresztet?* Nem utasította vissza senki. Karácsonyi énekeket énekelve léptek be. A papnak búzát, rozst adtak, a feszületre pedig finom kendert akasztottak. Ez is őt illette. *Istensegítség* faluban a szentelés három-négy napig is eltartott. Csak ennek elvégzése után kezdődhetett a tánc, a fiatalság farsangi mulatozása, meg a lakodalmazás. Ez a szabály egyébként még ősi csíki hagyomány.

A szentelés alatt Csíkban az *Oh lelkünket ébresztő új csillag*, Moldvában pedig *A királyok királyának* . . . kezdetű epikus éneket énekl a család *Kájoni* János szövege nyomán. A rövidebből idézünk:

*Oh lelkünket ébresztő új csillag, ki ez nap támadál,
Kinek fénye ez világot mind széjjel, el, bejárál,
Ez világnak setétségét eloszlatá.*

*Világ végén bárom szent királyok szíveket gerjeszték,
Három-némű ajándékkal ők eleredének,
E világnak áldott Urát megkeresnéjek...*

*Ezt tinéktek csak például mondjuk, hogy megtanuljátok,
Szent Királyoknak járásából ezt ti így biggyétek,
Hívén Krisztust bizony embert, és bizony Istent.*

Amen.

A pap keresztjére akasztott kendert megtaláljuk a *románok* házszentelésénél is. Hiedelemvilága ott igen gazdag. A gazdasszony visszakér néhány szálát belőle. Ha ezeket a hálóba fonják, bőséges halfogásra számítanak. A papnak adott szöszből Mária az égben hálót köt, és ezzel halász-sza, menti ki a lelkeket a pokolból.⁹⁹

A keleti részeknél maradvá, elmagyarosodott örményeink archaikus liturgiája szerint a házszentelés karácsony napján történik. A család az asztalon a legszebb tálba készít vizet, mellette két szál égő gyertya. Amikor a pap belép, egy karácsonyi *šaragan* (egyházi ének) éneklésével fogadják. A pap most a Jézus megkeresztelkedéséről szóló evangéliumi szakaszt (Máté 3, 11–17) olvassa föl. E versnél kezdi: *En a bűnbánat jelüül csak vízzel keresztellek benneteket, de az, aki utánam jön, hatalmasabb nálam...* Majd egy másik *šaragan* következik, miközben a pap kis kézi keresztjét belemártva a vízbe, megszenteli vele az egész házat. Végül minden családtag megcsókolja a szent keresztet. A szentelésért régebben almát kapott a pap ajándékba.¹⁰⁰

A besztercebányai püspökséghez tartozó *Csék* (Malinová) szlovák faluban az ünnepen van a *koleda*, vagyis a házak megáldása. A gazdasszony fehér asztalterítőre egy szakajtóban vagy tálban gabonát, leginkább rozsot tesz a pap, a terítő alá pedig mindenféle magot az aprójószág számára. Akadnak, akik a szentelés, illetőleg a pap távozása után az abroszba törülköznek, hogy az induló új esztendőben ne fájjon a fejük.¹⁰¹

Nyilvánvalóan középkori hagyományként él, de már újév napján elkezdődik az evangélikus *tírpák* koleda is.¹⁰² Régi közlések szerint a pap ekkor szöszéken kihirdette a híveknek, hogy merre fog járni. A háznép előre készült a fogadására. A pap, a rektor, esetleg a kántor vagy orgonista, és az egyházi, mendikánsok kíséretében minden családot meglátogatott. Velük járt még néhány erős férfi, aki a zsákokat kezelte. A pap erre az alkalomra teljes díszbe öltözött. Amikor valamelyik házba beléptek, a rektor újévi éneket énekelt a Tranoszciuszból, úgyszintén kimenettelkor. A koledálókat megérkezésük után leültették. A pap belépéskor

valami áldást és jókívánságot mondott a Szentírásból. Utána kikérdezte a családtagokat, és ahol panaszok merültek föl, meghallgatta: vigasztalt és tanácsot adott. A gyermekeket megvizsgáztatta, egy-két kérdést adva föl nekik a katekizmusból. Amíg a pap a családdal foglalatoskodott, a férfiak az asztalra készített ajándékot, legtöbbször terményt, zsákjukba takarították. A koledálás vízkeresztig tartott.

Szerző utalása szerint hasonló hagyomány élt a *zólyomi* és *gömöri* evangélikus, sőt katolikus szlovákok között is.

Szeged-Alsóvárosban a szentelést végző barátot, illetőleg papot a szobában feszület és égő szentelt gyertya fogadja, amelyet az asztalra tesznek. A szentelés nemcsak a család lakóhelyére, hanem az istállóra, ólra, mellékhelyiségekre is kiterjed. Szentelés után a lelkipásztor elbeszélget a család tagjaival. Búcsúzáskor a kezében lévő kis kézikeresztet mindenki megcsókolja.

*Szöregen*¹⁰³ a múlt század végén a házszentelő pappal együtt ment a kántor, kurátor, ministránsok, és egy gyermek, akinek nyakában zsák lógott, karján pedig kosár.

Szenteléskor a hívek az asztalra búzát, a búzába néhol almát, máshol tollat tesznek, hogy a terméshez és jószághoz szerencsájük legyen.

Szentelés végeztével ezt szokták énekelni:

*Hála neked Atyaisten,
Jóvoltodat mutasd itten,
E házaknak épületeiben.
Mostani szentelésében.*

*Legfőképpen tartsd a gazdát
Hitvesével ő magzatját,
Cselédjét engedelemben,
Tarsd isteni félelemben.*

A szegedi tájon olyan családok is ragaszkodnak a házszenteléshez, amelyek a templomnak már a tájára sem néznek.

Szeged városában vízkereszt napjára a városházát is fölszentelték a XVIII. században.¹⁰⁴

Mezőkovácsbáznán századunk harmincas éveiben a ministránsok előre-sietve, e szavakkal csöngettek be a házakhoz: *tisztítják a csengőt, aranyozzák a mozsarat. Jön a pap bázat szentelni. Ha* a házbeliek befogadják őket, akkor a kerítésre krétával + jelet rajzolnak. A pap és a karácsonyi, vízkeresztie énekeket éneklő kántor csak ezekre a helyekre tért be.

Szentelés után a pap elbeszélgetett a család tagjaival, jóra intette a gyerekeket. Az asztal sarkára tett, alamizsnának szánt pénzt a ministráns vette el és adta kint oda a kántornak. A külön nekik adott pénzt, ajándékot a szenteltvíztartó fenekére vetették. Este a ministránspénztárba rakták és a szentelések végén osztotak meg rajta. Utoljára a harangozó házának megszentelésére került sor, aki ebédre is ott marasztalta a társaságot. A befolyt pénz- és természetbeli ajándékokon a pap, kántor, harangozó osztozott meg.

A *csanádpalotai* gazdasszony kenyeret, sót, két szál égő gyertyát tesz a szoba asztalára, ahova majd a pap kézikeresztjét helyezi.¹⁰⁵

A vízkereshti házszentelés még görögkatolikus népünkél is járja. Adataink egyelőre nagyon szegényesek. *Piricsén* a pap, kántor és harangozó indul házat szentelni. A harangozónál kosár, a tojás részére, amelyet a hívektől kapnak. Némely helyen a kutat is megszentelik, hogy az ivóvíz egészséges legyen, ne okozzon betegséget. Ez talán még a múlt századbeli kolerajárványok emlékezetét őrzi. Szentelés végeztével a tojásból a papnak három, a kántornak kettő, a harangozónak pedig egy rész jut. A pap olykor kendőt is kap. *Dámóc* görögkatolikusai ilyenkor a pap lova számára zabot adtak.

A pap általános szokás szerint az ajtóra krétával ezt írja föl: 19 + G + M + B + 68. Ezt nem szokás, nem szabad letörölni. A mezőkovácsháziak szerint a házat védi a villámcsapástól és a boszorkányok rontásától. *Bazin* (Pezinok) szlovák népe ezen a napon szentelt krétával rajzol valamit a kerítésre. A gyűjtő nem írta le, milyen formákat, de nyilvánvalóan ördögűző jeleket, valószínűleg hexagrammot. Utána szenteltvízzel körül is hintik, hogy a gonoszlélek a házat és családot messzire elkerülje.

Adatainkból, illetőleg eddigi ismereteinkből az tűnik ki, hogy a vízkereshti házszentelés napjainkig az ország déli részein, főleg bizonyára a ferencesség (Szeged, Csíksomlyó, Búcsúszentlászló) gyakorlatának nyomán, továbbá érthetően görögkatolikus népünkél virágzik. A földrajzi kiterjedést nyilván az magyarázza, hogy délen voltunk közvetlenül szomszédosak a bizánci kereszténységgel, ahol a vízszentelés máig a legnagyobb ünnepélyességgel, valóságos társadalmi megnyilatkozásként történik.

Nem lehetetlen, hogy a középkorban a házszentelés liturgiája ország-szerre ismeretes volt, de vagy a török hódoltság következményeként, vagy egyszerűen a jozefinista lelkipásztorkodás kényelmességéből hazánk középső és északi részein megőrzött régiségként már csak a családfő vagy

gazdasszony végzi a hazahozott, *Háromkirályok vize*, Apátfalván *Szentháromság vize* megkülönböztető névvel is emlegetett szenteltvízzel. Laikussá vált hiedelemvilága, használata többfelé nyilvánvalóan összefonódott a karácsonyi *aranyosvíz* népi képzetkörével is, amelynek évkezdő jellegére és célzataira már rámutattunk. Ennek igen találó, századunk elején megörökített határesete, hogy a somogyi Tótszentpálon vízkereszt reggelén künn a szabad ég alatt mosakodnak. A teknőbe piros almát, melléje fejszét tesznek. Mint mondják: edzettek legyenek, mint a vas, és pirosak mint az alma.¹⁰⁶

KÁNAI MENYEGZŐ

A vízkereszt utáni második vasárnapnak napjaink liturgikus reformja előtt olvasott evangéliumi szakasza a kánai menyegzőről szól, amelyet egyedül János, a szeretet apostola örökített meg (János 2,1–11). A jelenet az egyház régebbi szigorú századaiban is az emberi életöröm, ünneplő emberlét isteni szentesítésének tetszett e siralomvölgy fiainak nosztalgiaiban: férfi és asszony, Krisztus és Egyház, Lélek és Isten, Föld és Ég szimbolikus-misztikus nászának, összeédesedésének.

Mi modern fásultságunkban alig értjük a tisztelet tudásnak és bizalmasságnak azt a bonthatatlan készségét, amellyel a hajdani századok, archaikus-szakrális kötöttségek között élő emberek a Biblia színjátékát a maguk közelébe hozták.

A mi *Kánai menyegző* néven ismert versezetünknek és szokásunknak több áttételen keresztül alighanem a Szent Ciprián püspöknek és vértanúnak (+ 258) tulajdonított *Coena Cypriani* az ősforrása. Ez elmondja,¹ hogy volt egyszer napkeleten egy Joel nevezetű király, aki vendégül látta Ádámot és Évát, az Ószövetség patriarcháit, prófétáit, királyait, Jézust meg az² apostolokat, Mártát, de Pilátust, sőt Júdást is. Jézus bort iszik, Márta szolgál föl, Dávid hárfázik, Júdás Heródiással táncol. A királyhoz másnap mindenki ajándékkal köszönt be: Sámson oroszlánnal, Mózes a két kötáblával, Jézus báránnyal. Egy elnépiesedett német változatban a mennyei Jeruzsálem már a földi lét örömeinek tükröképeként jelenik meg. Az élet csupa tánc és ének: Lukács ökröt vág, Péter a lakomához halat fog, Márta főz. Cecília muzsikál, a Tizenegyezer Szűz táncol rá. Orsolya mosolyogva nézi őket.

Mostani ismereteink szerint e különös vendégségnek egyetlen, versbe foglalt változatát tudjuk idézni a régi Magyarországról, a *muraközi* vendég köréből. A kis Jézus születését ünneplik benne: Fülöp vajért, mézért,

Bertalan túróért és egy fazék tojásért, Borbála töpörtyűért, Dorottya pedig vászonért megy, hogy elhozza a Jézuskának. József kis hordóval a szőlőhegyre iparkodik, Lőrinc bárányt, Iván pulykát, Ilona pedig lent ad. Mátyás madarat fog, Jakab dióskalácsról, András almáról, Pál körtéről gondoskodik. Két fehér galambot Rebeka ajándékozik. András borjút is vág, mások pogácsát és pálinkát szereznek, Lukács őrt áll. Amink csak van, amit látunk és tudunk: minden legyen a kis Jézusé.²

Ez a különös *imago* a mi magyar népünkénél sem lehetett ismeretlen, hiszen középkori kódexirodalmunkban is föltűnik. A dominikánus apácáknak írt Sándor-kódex³ felsorolván a mennyország örömeit, többek között ezeket mondja:

Vedd azt immár eszödbe, mit mivelnek az szentök mennyországban: táncolnak-e vagy mit mivelnek. Ezt mondják az doktorok, hogy ott is tánc leszön, mert mindönök, mik az tánchoz kellnek, ott meglettetnek.

Az tánchoz im ezök szükségösök: helynek szép volta, szélös volta, világos volta, erős volta, vigasságos volta, békességös volta. Jóllakás, mert ébön nem jó az tánc. Részségös, testnek szép volta, könnyű volta, ékös volta, erős volta. Ezök mind meglettetnek mennyországban. Ott leszön testnek ékös volta, mint ama Szent Pál apastal írta: Idvezétönket várjok, mi urunk Jézus Krisztust, ki felépíti az mi megalázott testönket, az ő dicsőült testéböz ábráztattal.

Ott leszön testnek könnyű volta. Szent Pál írta: az teremttött állat megszabadetatik testnek ünségéből, Isten fiainak szabadságára.

Ott leszön testnek erős volta. Szent Pál írta: eltemettetött romlóképpen, feltámad majd baláltalanul.

Ott leszön részségös. Dávid írta: megzajosulnak ű házának bőségétül, azaz nagy gyönyörűségétül.

Ott leszön nagy szépség, mert lesznek Isten angyeli.

Jól is laknak, mint ám Dávid mondja vala: meglegödöm én akkor, mikor megjelenendik a Te dicsőségöd.

Ott leszön nagy békesség Istennek bírásából. Izaiás próféta írta meg: lakozik én népem békességnek szépségében.

Ott leszön nagy öröm az Istennek látásából. Szent János írta, hogy ezt mondja volt Jézus: esmég meglátlak titóket és örül a te szívetök.

Ott leszön helynek erős volta. Dániel próféta írta: az ű batalmassága örök hatalom.

Ott vagyon helynek világos volta. Hamennyi csillag vagyon, mind ugyan fénylőnek, mint az nap fénylik, és igön kicsiny volna az ott való világossághoz.

Ott vagyon helynek igön szép volta. Ha ez világ, ki az mennyországhoz képöst olyan, mint egy estálló, ennyi sok szépségökkel ékesültetött, tehát mit gondolsz az helyről, hol űk lakoznak.

Ott vagyon helynek igön széles volta. Annyéra, hogyha az szentök megosztoznának a mennyországgal, több jutna egyiknek száz ennyinél, mint ez föld volna.

Ezokáért mondják az doktorok az szentöket táncolni, mert az próféta Dávid ezt

irta: Exultabunt sancti in gloria. Magyarul ünkörülők szököknek. Malachiás próféta is ezt írta: kimentők és táncoltok...

Vedd azt immár eszödbe, hogyba leszön-e koszorújok. Azt mondjuk az doktorok, hogy leszön, mert szörnyű volna az táncoló, ha koszorúja nem volna.

Az koszorú imelyen leszön: aranyos leszön. Ez arany koszorún semmi egyebet ne érts, hanem csak boldogoknak állat szerént való jutalmokat, mely nem egyéb, hanem az boldogság. Mely boldogság áll az Istennek tisztán való látásában, és annak örökké való bírásában...

Vagyon más koszorúja is az boldog lelőknek, ki mondatik aureolának, azaz aranyas koszorúcskának. Ez nem egyéb, hanem egy kiváltképpen nagy dolgokért való öröm, embőriül ünmagától lettekért, mint szüzességtartásért, mártíromság szenvedésért, prédikálásért...

Vedd eszödbe azt is, minémü bangosság leszön az táncolásnak idején... Dávid próféta a zoltárkönyvben im ez hét hangosságtevő instrumentumot véli, kikkel régönte Istent dicsérik volt: kürtöt, clavicordiumot, begedút, dobot, virginált, orgonát és cimbalimot. Ez hét rendön való instrumentumok példázzák ime ez hét rendön való szentöket, kik ü dicsóult testökökkel, lelkökkel Istent dicsérik. Kiknek dicsérésök mindig ez világon való bangosságoknál szebb leszön.

Az kürtön értetnek az apastalok, kik ü prédikációjukkal mind ez világnak kürtölének. Az clavicordiumon értetnek az evangélisták, az szent evangéliumnak írásáért. Az begedön értetnek az erős penitenciatartó konfessorok. Az dobon értetnek az nagy kévvallott mártíromok. Az virginálon értetnek az szüzeknek sok voltak, sem szívökökkel kívánván, sem nyelvökökkel szólván, sem téteményökökkel vétközvé az szüzesség ellen soha nem vétköztek volt. Az orgonán értetnek az szent doktorok, mert miként az orgonából különb-különb sonosok (hangok) hallatnak, sok sípoknak általok, és azért egy egyenős bangosságot tesznek. Ezönképpen az szent doktoroktól könyvekben írásoknak sok értelmi irattattak mind az egy Istennek bizony voltának értelmére. Az cimbalomon értetnek mind az mennyországban lakozók, jelösbén az alázatosok, mint az angyalok, az irgalmasok, mint az pátriárkák, próféták, bázasok, az ártatlanok, mind az kisgyermökök és bizony penitenciatartók. Ez megirtaknak mindönik nagy szépségü, vigasságos bangosságot tud tenni... Tudod jól, hogy éneköt is mondanak az táncban. De immár vedd azt eszödbe, minémü inökök mondnak az szentök mennyországban. Ezt mondják a szent doktorok, hogy az szentököknek énekmondások im ez bárommal leszön: tenorral, discanttal, contratenorral.

Tenor leszön Isten dicsérés az gonosz vesződelmöknek közölök kiszabadulásért... Discant leszön arról való isteni dicsérés, hogy mindön jókban őket megérősitte... Contra leszön pokolban az kárhoztattakul. Így írt Szent Tamás doktor, hogy az feltámadás után leszön az kárhoztakban szöszerént való káromlás, miként az szentökökben szöszerént való Istent dicsérés...

A táncot az Egyház nem nézte jó szemmel, de bölcsen eltűrte. A *Biga Salutis* egyik prédikációjában⁴ Laskai Oszvát azt fejtegeti, hogy a szeretet a legfőbb érték, amellyel az életöröm jól megfér, így a tánc és játék is, de csak mértékkel.

A szakrális jellegű, evangéliumtól is mintegy szentesített táncra kitűnő

alkalom nyílt farsangon, a *Kánai menyegző* vasárnapja (vízkeresztet követő második vasárnap) táján, amelynek derős eseményét, Jézus első csodáját költi át a *Kánai menyegző éneke*. Első megverselt hazai szövegei egyszerre deákul és magyarul a XVII. században Kájoni Jánosnak jelenleg sajnos lappangó kódexében bukkannak föl, középkori obszerváns, illetőleg *goliard* források azonban kétségtelen. Utalnunk kell a *clerici vagantes*, kápsáló barátok jókedvű világára, interetnikus európai szerepére, de a *coena Cypriani* képzetkörének ismeretére is. A kutatásnak főleg az európai összefüggések földerítésével még bőven akad dolga. Nem hisszük azonban, hogy a mi archaikus légkörben, a katolikus Székelyföldön felbukkanó énekünk a hasonló tárgyú német protestáns színjátéktól függene. Nyilvánvaló, hogy mindkettőt a *közös* középkori orális hagyomány ihleti. A Kájon-kódex⁵ deák nyelvű szövegének eleje:

*Messias iam venit in mundum verus,
Advenit signorum factor syncerus;
Ex aqua qui fecit maerum,
Bibentes dicunt est verum
Canae Gallileae.*

*Nuptiae solemnes cum apparantur,
Jesus et Maria adsint rogantur,
Comitantur praeceptorem
Apostoli et doctorem,
Canae Galileae...*

Az ének szintén Kájoni lejegyzett, esetleg megköltött magyar régi változatai, emlékei egészen 1799-ig nem kerültek napvilágra. Nyilvánvaló azonban, hogy a hajdani élőlávás néphagyomány megőrizte és a múlt századnak számos helyi változatban adta át. Fennmaradásukat most már az egyidejűleg terebélyesedő ponyvairodalom is elősegítette. Manga János, hagyományunk fáradhatatlan kutatója felsorolja,⁷ hogy a Kánai menyegzőt hol ünneplik leginkább. Hozzáadva a magunk szórványos kiegészítését is, az derül ki, hogy szinte kizárólag a régi obszerváns kolostorok szellemi környezetében, így Csíksomlyó, Szeged, Gyöngyös, Jászberény, illetőleg Szakolca, Nagyszombat, Nyitra vidékén. A magyarságon kívül eddigi tudomásunk szerint, ismeretes Szakolca révén a szlovákoknál és a szomszédos morváknál, továbbá a pozsonyi (Horvátgurab) és yasi (Inčéd) horvátoknál.⁸ Egy *kesztölci* szlovák változatot mi örököztünk meg.

A változatok leginkább Kájoni alapszövegére mutatnak. A szegedi dohánykertészek által alapított *Újkígyós* énekének előadása⁹ azonban már tudatos, vőfélyes átköltésre vall:

Mikó Urunk még e földön jár,
Hozzá mönt az egyik tanítványa,
Aki magát mögbajtotta,
Jézus kezét mögcsókolta:
Jónás fia, Pétör.

Édösanyád, Mestör, üdvözöltet,
Keresnéd föld, bogyba löhet ötet,
Mert a vőfély régön várja,
Felelést vár monádójára
Kánán mönyegzőből.

Útját hogy a Jézus baza vőtte,
Útfélön a botját elvesztötte,
Pétör nem tud úgy baladni,
Kénytelen vót elmaranni
Jézus mestörétül.

Hogy Pétör a bottal bazajárott,
Mán a vőfély akkor odébb állott;
Mert a Jézus möigérte,
Hogy elmén a mönyegzőbe,
Kánán mönyegzőbe.

Amint nagy csöndesen gyűtt az este,
Jézus tanítványait fölkereste:
Hogy talán már indulnának,
Hogy ott rájuk ne várnának
Kánán mönyegzőbe.

Tisztölettel várnak ott radjuk,
Táncolbatnék mindön porcikájuk,
De hogy Jézus odajárott,
Mindön létök talpra állott,
Kánán mönyegzőbe.

Dicsérjük a Jézust – mondi Pétör,
Ráfelelnék minden: mindörökkön!
Igéreire mögjelöntünk,
Ha ugyan még el nem késtünk
Kánán mönyegzőből.

Nagy öröm lött Kánán mönyegzőbe,
Jézust ültetik az asztalfőre.
Máridt jobb oldalra,
Tanítványokat a balra,
Kánán mönyegzőbe.

Mikor vége lött a vacsorának,
Az asszonyok is sorjába állnak.
A cigányok pöndörítnek
Lábalávalói nékiek
Kánán mönyegzőbe.

Táncra kelnek aztán ki-ki mással,
Az öreg Pétör a Szűzanyával;
Hopp szent asszony, Anna lányal
Hagy repüljön a szoknyája,
Kánán mönyegzőbe.

Ellensége sok-sok volt a bornak,
Férfinépnek jó-jó főpakolnak.
Addig-addig, hogy mérgébe
Mögrekedt a csap gégéje
Kánán mönyegzőbe.

Hogy ne lögyön vége a jókedvnek,
Parancsoli Jézus a vőfélynek,
Hogy a vödört töltsék teli,
S hozzák elejibe neki
Kánán mönyegzőbe.

Elbozik a vödört elejébe,
Jézus mög csak odanéz föléje,
Ostodadi a gazdának,
Hogy kóstolja mög magának
Kánán mönyegzőbe.

Hát csudák csudája mi történt,
Majd a guta csípte mög a vőfélyt,
Amint az is mögkóstolta,
Olyan fáin bornak mondta
Kánán mönyegzőbe.

Még vagy bat vödörrel hoznak arra,
Hogy Jézus azt bornak változtassa,
És a legjobb bornak vála
A bideg utz egy szavára
Kánán mönyegzőbe.

Ahogy ezt a zsidók möghallották,
A lagziba mindönfelé hitták,
Hogy talán majd bort csinálna,
De a Jézus nem kívádna
Több lagziba mönni.

Szendrey Zsigmond írja,¹⁰ hogy *Nagyfüged* és *Erk* hevesi falukban a kánai menyegző vasárnapján „valamelyik módos gazda vendégséget rendez. Amikor a rokonok, komák és szomszédok összegyűltek, egy legényt és leányt elküldenek az öregasszonyért, aki az evangéliumi történetet fogja előadni. Ez beköszönt, s a házigazda a főhelyre vezeti. Mindenki feláll, s így hallgatja az öregasszony bevezető énekes verssorait, amelyekben Jézus áldását kívánja a háznak, s az összes jelenlevőknek. Az asztalon annyi bor, amennyi egy töltésre elég, s minden üveg nyakán pereckalács. Most az énekesasszony tölt a maga poharába, és kézbe fogván poharát, felállva elénekli Jézus menyegzőbe hívásának történetét. Az ének végszavaira felhozzák az ételeket. Esznek, de amikor inni is kellene, az énekesasszony elénekli a borbehozatali strófákat, s intésére két legény megint behoz egy töltésnyi bort. Ez a jelenet más-más borbehozatali dalstrófával többször is ismétlődik, de mindig csak egy töltésnyi borra. A vacsora végeztével azonban két legény vedrekkel az ajtóba áll, és az énekesasszony biztatására, énekes szövege végén, két tekintélyesebb gazdavenégre intésére kimenvén, vizet hoz a vedrekbe, s ezeket a gazdához vagy a gyülekezéskor kijelölt násznagyhoz viszi. Ez megáldja a víznek nevezett bort, az énekesasszony pedig közben elénekli az evangéliumi esemény történetét. Közben-közben emelgeti poharát, ivásra, majd nótára és táncra buzdítja a jelenlevőket, s mikor a mulatságot rendben látja, int és a maga részéről pár humoros áldást kívánó strófával elbúcsúzik. A mulatság persze tovább tart.”

Nagycétény (Velky Cetin) barsi magyar faluban¹¹ egészen az első világháborúig az ünnepen „egy nagyobb szobában összejöttek a búcsúvezető emberek, a rózsafüzér-társulat tagjai, leányok és menyecskék. Előzőleg megbeszélték, hogy kik szedik össze a lisztet, zsírt a kánai menyegzőhöz szükséges kalácsra, siskára (fánkra). A liszt és a zsír összegyűjtését rendszeren valamelyik idősebb asszony vállalta. Szombaton este összejöttek az asszonyok és megsütötték a kalácsot, vasárnap pedig a siskát. Bort a búcsúvezető emberek vittek, mindegyik két-három litert. Vasárnap este 8 óra körül kezdődött a kánai menyegző. Az előzőleg elkészített asztalokat megterítették, majd az érkezés sorrendjében a jelenlevők körülültek: külön a férfiak, külön az asszonyok. A leányok és a gyerekek álltak. Annyian voltak, hogy egy tűt sem lehetett volna leejteni. Az asztal közepén egy kereszt állt, mellette gyertyák égtek. A keresztet mindenki megcsókolta, mikor a szobába lépett. Amikor megtelt a szoba, kezdődött a kánai menyegző. Először elmondták az Úrangyalát, aztán elénekelték a *Máriát dicsérni hívek jöjjetek*... kezdetű éneket, majd

Jézus szívéhez egy Miatyánkot, egy Üdvözlégyet, egy Hiszekegyet és felajánlást imádkoztak. Elénekeltek *Jézus a rád emlékezés*... kezdetű éneket, elmondták az örömdetes rózsafüzért és elénekeltek a *Szent rózsafüzért végeztünk*... éneket. Végül még imádkoztak az élőkért, holtakért, majd következett a kánai menyegzőről szóló ének. Az ének ritmusára a konyhában és az ablakok alatt hallgatódzó suhancok nagyokat dobantottak.

Az ének következő részénél az éneklő leányok, menyecskék és asszonyok az ének ütemére lábukkal dobogtak, tánc lépésben énekeltek a szöveg további részét:

*Jó bor mellett, duda nélkül,
Bolond a tánc ugrás nélkül.
Kána menyegzőben.
Úgy megugratták Magdolnát,
Mind szétrugdalta patkóját.
Kána menyegzőben.*

Az éneket egyébként nemcsak a kánai menyegző vasárnapján és – mint látni fogjuk – Mária kézfogóján, hanem más alkalommal is szokták énekelni.

A szegedi tájon még a század elején is halotti toron az *énekesasszony* énekelte a Szent János áldásával együtt, hiszen az elköltözött lélek most ül menyegzőt az égi vőlegénnyel, Jézussal. Tápén, Szeged-Alsótanyán a násznép régebben a lakodalmi vacsora alatt is énekelte. Hagyományörző helyeken legalább a muzsikások játszották el két fogás között. Torontáltordán disznótorokban is felhangzott.

Régi szegedi találóskérdés: *Kána mönyegzőbe ki vót a menyasszony, vőfély mög a násznagy? Hát Rebika asszony, ifjú Tóbiás mög az öreg Kelemön.*¹²

Dudaszóra énekeltek régebben a Kisalföldön, a *nagycétényi, gútai* (Kolárovo), továbbá a nyugat-magyarországi horvát, de szlovák és morva lakodalmakban is. Ez a horvátoknál a vacsorán jelenlévő pap tiszteltére történt.

Végül nem maradhat említetlenül a *Kánai menyegző-kantáta*, a franciskánus Tamás Gergely Alajosnak (1915–1967) kalocsavidéki gyermekkorát és a népi katolicizmus világát idéző mesterműve.

A kánai menyegzőből kevés ikonográfiai emlékünk van. *Vizsoly* egyik önálló gótikus freskóján Jézus megáldja az egyik kőkorsót. A festő az eseményből mást nem is örökített meg. *Bártfa* egyik faliképén a kánai menyegző¹³ is föltűnik.

A barokk ábrázolás a székesfehérvári karmeliták ebédlőjében. Kontuly Bélának ismeretes egy igen szép modern táblaképe.

A hajdani ereklye-kultuszra jellemző, hogy egy bécsi egyetemi tanár a középkor végén a székesfehérvári koronázótemplom ereklyéi között a kánai menyegző kőkorsóit is látta.¹⁴

Húshagyó, régiesen *búshagyat*, szerte Vasban, Zalában *búsajó*, *buszjó*, *búshajó*, *bushajó*, hadifalviak ajkán *búsagyó*, *búsagyat*, északi csángókén *búshagyás*,¹ tréfás székely szóval *csontbagyat*, másként *farsangháromnapok*, *háromnapok*, *farsang farka*, Várgesztes, Vértessomló német népének ajkán *heilige drei Faschingstag*, Nagymányokon² viszont *heilige Fasching*: a farsangi időszak három utolsó napja. Vigiliája a Lányi-kódex szerint a *búshagyószombat*. Lehetséges, hogy a szó a népnyelvben még ma is él, bár tudomásunk szerint nem jegyezték föl.

Első nap tehát, a *búshagyóvasárnap*, másként *farsangvasárnap*, az egyházi nyelvben *ötvenedvasárnap* (Quinquagesima), a Lányi-kódexben *bathagyóvasárnap*, a Döbrentei kódexben *kilencben bagyó harmad vasárnap*.³ A szakkutatás egyébként eddig még nem tudta a *kilencbenbagyó*, *béthagyó*, *bathagyó* összetételeket megmagyarázni. Középkori okleveleink keltezésében miséje lépcsőimádságának kezdő szavai nyomán *Esto mibi*-vasárnap.

A népnyelvben más megnevezésekkel is találkozunk.

A moldvai, diósfalusi csángóknál *piroskavasárnap* a neve, mert az ünnepre különleges kalács, a *piroska* sült, amelynek kultikus jellegét – utalva a kövérécsütörtök moldvai hagyományaira – ez az archaikus népszövegünk máig megőrizte. A vendég ugyanis így köszönte meg, amikor evett belőle: *Iszten fizessze és Iszten juttassza magukért is, amikor meghalnak*.⁴

A Székelyföldön, Csíksban *csontbagyóvasárnap*, *sonkabagyóvasárnap*, ha pedig farsangon esküdött újpár van a háznál: *vóvasárnap* néven emlegetik. A szót Somogyban is így ismerik.⁵

A Zoborvidéken *sardóvasárnap* a neve: a legények *sardóznak*, vagyis szerencsét, bőséget mennek kívánni.⁶

Görögkatolikusoknál ez a *vajbagyóvasárnap*.

A hétfőnek *búshagyóbétfő*, *farsangbétfő*, a régi Erdélyben, Kolozsvárott *böjtélbétfő*,^{9/a} a kedd pedig *búshagyókedd*, az északi csángók ajkán *búshagyási kedd*,⁷ általánosan még *farsangkedd* a neve. Nagyvarty baranyai faluban keserű humorral *madzagbagyókedd* néven is emlegetik, utalással, hogy a disznótóri egyetmás nem lóg a madzagon, mert már elfogyott, vagy nem is volt rajta.

A magyar farsangolásról Temesvári Pelbárt húshagyóvasárnapi prédikációjában⁸ így emlékezik meg: „óh jaj, ezekben a napokban hány keresztény ember fordul a kegyelem világosságából a sötétség cselekedeteihez, vagyis a torkossághoz, az iszákossághoz, a bujálkodáshoz. Az efféle emberek a farsangban istenüknek választják az ördögöt, akit álarcos mulatsággal és fajtalan énekekkel dicsőítenek megvetvén Krisztust . . . Az egész esztendőben nincs még egy ilyen nap, amikor az ördög annyi embert elragad és a bűn igájával a maga rabszolgaságába hajt, mint éppen ezekben a napokban, mikor az emberek eszem-iszommal, táncsal és fajtalansággal töltik idejüket . . .”

Szintén Dömötör Tekla idézi ugyanott Pelbárt egyik elrettentő történetét: az Úr 1480. éve körül . . . a Kapos mellett egy falusi asszony több fiatalasszonnyal együtt férfiruhába és másfajta ruházatba öltözve, álarcos játékot űzött. Egyszerre csak az asszony, aki leginkább buzdította őket erre, miközben egy falujabelinek házában a többiekkel együtt táncoltak, egy démon által a táncolók köréből elragadtatott. (A démon) láthatatlan volt, úgy hogy nem tudták, hová jutott. De mikor észrevették, hogy a multság vezetője nincs jelen, elkezdtek keresgélni, hová tűnhetett el. Mikor nem találták, kimentek a házból, és ekkor az összes jelenlévő férfiaknak és asszonyoknak füle hallatára ez az elrabolt asszony a Kapos mocsarai között gyászos hangon panaszkodva, elkezdett kiáltozni: jaj, jaj, jaj, stb. Erre a zajra mindnyájan megrémültek, de mivel ez későn, sötétedés után történt, senki sem mert a mocsarak közé hajózni, hogy meglássa, mi történik, vagy hogy segítséget nyújtson neki. Mikor azonban már az egész falu felriadt a rettenetes kiáltózásra, egy bátor ember, aki ezzel az asszonnyal sógorságban volt, a jajgatás hatására együtt érezvén vele, csónakba szállt, hogy megsegítse. Mikor a parttól már bizonyos távolságra beljebb jutott, hirtelen heves forgószél és vihar támadt a levegőben, s a vízen úgy, hogy a hajó is veszélyben forgott. Így ez az ember észrevette, hogy démonok tömege van jelen, a hajót visszairányította a part felé, és alig volt képes kiszabadulni, hogy ne vesszen a vizekbe. Miután ez a szerencsétlen asszony még hosszabb ideig jajgatott nagy panaszkodással a démonok kinzása miatt, úgy elpusztult, hogy többé sem a testét nem találták, sem ruhái nem kerültek elő. Így tehát nyilvánvaló, milyen szörnyű módon veszejti el az Isten az ilyeneket.”

Pelbárt története a méltatlan ünneplés hazai hagyományvilágának legrégibb emlékei közé tartozik.

Hallgassuk meg most, mire tanít⁹ Bod Péter a húshagyóról: *azt a nevezet, farsáng, a magyarok vették a németektől, akik a cantu circulatorum, a játékos tréfát, mocskot űzőknek cselekedeteiből formálták. Akik sokféle játékokat s bolondságokat indítottak ezen a napon, s ezidőben vendégeskedvén, nyargalódván, s magukat mulatván. Deáku! bívják: bachanalia a Bacchusról. Értetik pedig ez a nap egyenesebben, amely a nagybűjt napját megelőzi és utolsó bűsevő nap, melyet mondanak Carniprivium vagy Privicarnium néha az írásokban, melyen még a*

keresztények között is sok rendeletlen, tréfás és vétkes dolgok mentenek véghez. Némelyek lárvákat vettenek, különböző nemnek ruhájában öltöztenek, sok vásott-ságot, feslettséget vittnek véghez. Némelyek sokféle figurás köntösöket vevén magokra, mutatták magokat pokolbul jött lelkeknek, melyre nézve helyesen mondták sokan ördögök innepének.

Honnan vették a keresztények ezt a szokást? ... Minthogy a következő negyven napokon szorosan szoktak böjtölni, megengedtetett nekik, hogy a böjtöt megelőző három napokon vigan legyenek és szabadon cselekedjenek, amit tetszik. Idővel ez a szabadság nevedett, úgyhogy minden külső-belső renden lévőek azokon a napokon szabadosan vendégeskednének, tombolnának és illetlenül cselekedni illetlennek nem tartanák. Úgy is viselték magukat sokszor, nem mint keresztények, hanem mint megtestesült ördögök...

Emlékezetre méltó beszédét írta fel Bussbékus egy török követnek, aki Bécsben a császár udvarában mulatván, látta a keresztények fársánglásokat. Mikor bázament, azt jóvalotta a török császárnak, ha valaha a keresztények ellen badat akarnak indítani, cselekedje azt fársángban, mert akkor barmaádnáig mindnyájan meg szoktak bolondulni a keresztények.¹⁰

Könyvünk célkitűzésénél fogva nem tárgyaljuk a farsang profán multságait, álarcos, bohókás felvonulásait, csak röviden utalunk rájuk.

A tavasz a természet újjászületésének ideje, a megújult élet kezdete. Mágikus-szakraális előkészítésével már találkoztunk a lucanapi, karácsonyesti, újévi szokásokban, továbbá a regölesnél és az aprószenteki vesszőzésnél. A tavasz közeledését a farsangi szokások különös színességgel hirdetik.

A tél és tavasz szimbolikus küzdelme, amely már az óév temetésével kezdődik, a farsang farkán ér tetőpontjára. Ez a *télkihordás, téltemetés*. A telet jelképező bábót valami módon elpusztítják: vagy vízbe fojtják, vagy elégetik. Nem lehetetlen, hogy a báb jelképes megölése ősi emberáldozatnak csökevényes emléke, amelyet az égiek kegyének megnyerésére az élet érdekében ajánlottak fel. A szokásból több helyen *Konc vajda és Cibere vajda*, azaz a farsang és a böjt versengése, máshol pedig a böjt temetése lett. Ez utóbbi módot a palóc *kiszejárás* tartotta fön. Többféle szokásos a *bögtömetetés* is, vagyis a hangszerek tréfás búcsúztatása.

Konc vajda és Cibere vajda, vagyis *Farsang* és *Böjt*, *Bacchus* és *Jeunium* vetélkedése az európai folklórnak középkori, *Breughel* híres bécsi képén is megörökített, goliard eredetű játékhagyományához tartozik.

A napjainkban már inkább csak szóbeszédben emlegetett harcot a húshagyói bohókás hagyományok, felvonulások során hajdan hazánkban is megelevenítették. A *Nyárád* mellékének székely faluiban két báb: *Csonk király és Cibere vajda* hívei még a századfordulón is húshagyókedden

tréfás háborút folytattak. A küzdelem Cibre győzelmével végződött. Végül mindkét bábót a mezőn elégették.¹¹ Erre már Szkhárosi Horvát András szatirikus versezete is utal:

*Többet ezekről én mostan itt nem szólok,
Csak a csúf innepről, az farsangról szólok
Mennyi sok bolondság ott vagyon tudjátok,
Minden gonoszásra vagyon szabadságotok.
Senki ne féljen akkor részegségtől,
Gonosz gyilkosságtul, fertelmes élettől,
Csak bőjtben, megszűnjék az gonosz étkektől,
Túrótól, tikmonytól, és az búsételtől.
Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Czibere bán beszáll az Bánságban,
Koncz vajda baragszik, dúl-fúl haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyvenhat napban.
Ob mely szemérem ez a sós szalonmának,
Az disznó soldornak, hogy füstön hallgatnak,
De csak lencse, borsó tisztességben vagynak,
Az szegény kapások balat nem kaphatnak.¹²*

A profán hagyomány európai összefüggéseiről, továbbá hazai, főleg székelyföldi, szatmári,¹³ szegedi utóéletéről könyvünk megszabott keretei között többet nem szólhatunk.

A farsangi jókedv, multság eredetileg a tavasz eljövetelén érzett örömmek volt archaikus kifejezése. A nagy evésekkel, dús lakomákkal mintegy a természetet is hasonló bőségre akarták ösztönözni.

A moldvai csángók farsangvégi multságának *Szent István király napja, nagykirály napja*¹⁴ a neve. A görögkeleti egyház hagyományai szerint a nagybőjt nem haszvaszószerdán, hanem már az előtte egy héttel való hétfőn kezdődik. Ezt a mondvai csángók mondával magyarázzák: Szent László a tatárok ellen harcolt, és nem ért haza a farsang végére: *a szent-séges pápa adta neki azt a két napot, hogy hagyjon ő is húst . . . Mikor bagyjuk a húst, akkor menen ki Szent László király kardokkal a begyek-be.*¹⁵ Más változat szerint István király magától az Istentől kapta a farsang megnyújtását.¹⁶

Húshagyó hétfőn és kedden a csángó fiatalság kimegy a mezőre, a tavasszal következő munka színhelyére és ott táncol, bármekkora is a hó. Általános egyébként a tánc, bálozás minden faluban.

A farsangi tánc régi kultikus jelentőségéből egyet-mást a hétfalusi csángók *borica* tánca, a moldvai csángók *matahálák* játéka, az erdélyi *turkajrás* és egyéb farsangi alakoskodó szokások őriztek meg és eredeti cél-

zatuk szerint a tavasz elővarázsolását, az élet folytonosságát, az emberek szaporodását szolgálják. Értelmevesztett csökevényük a nagyvárosi álarcosbál. Erre is itt csak utalunk.¹⁷

A farsangvégi, termékenységre, megújulásra irányuló analógiás varázslatok változatosságban és mennyiségben vetekszenek a karácsony-körüliekkel. Ezekről mi nem szólunk, csak egyetlen hagyományra utalunk. *Nemessándorháza* szőlősgazdái húshagyókedden fánkot ettek és néhány tököt megimetszettek *Jézus nevében* e szavakkal: *adja rád Szent János ez áldását!*

Hogy népünk még manapság is legszívesebben farsang idején ül menyegzőt, annak oka az, hogy az új pár jövője és az ébredező természet: a napok hosszabbodása és enyhülése között mágikus kapcsolatot érez. Ezért tartja a néphit szégyennek, eredetileg bizonyára bűnnek is azt, ha valaki házasulandó létére *kimarad a farsangból*, azaz nem házasodott meg a legalkalmasabb időben, és így vétkezett a tavasz kozmikus törvénye, valamint a közösség érdekei ellen. Sokfelé ismeretes a farsangvégi *tuskóbúzás*. Bekormozott képű legények tökét húztak maguk után a falu utcáin. Végül aztán megszegyenítésül valamelyik pártában maradt lány kapujához kötik. E vaskos szokásban is van azonban egy olyan mozzanat, amely a farsang eredeti értelmére utal: a legények kezében tartott vessző, a virágzó élet jelképe, amellyel megütögetik az útjukba kerülő menyecskéket, lányokat, gyerekeket. A szokás érteti meg velünk az idősödő *apátfalvi* legényhez intézett tréfás kérdést: *möddig búzod még a tuskót?*

Talán még a húshagyó egykori halottkultuszának, a halottak megtisztelésének halavány nyoma, hogy húshagyókedden Csíkbán, így *Ménaságon*¹⁸ beharangozás előtt a fiatalság a templom körül, azaz a hajdani cinteremben, az ősök sírja fölött táncol. Mise után pedig hazakíséri a papot, akinek udvarán egészen délig szintén járja a táncot. A többi már az ünnep profán, szilaj részéhez tartozik. Jegyezzük itt mindjárt meg, hogy hamvazószerdán a csíki lányok, legények több faluban a pap udvarán gyülekezve mennek hamvazkodni.¹⁹

Több csíki faluban, így tudomásunk szerint *Gyergyóalfaluban* (Joseni) *Gyergyóditrón* (Ditrau), *Madéfalván* (Siculen), továbbá *Gyergyócsomafalván* (Ciumani)²⁰ járta a *dúsgazdagolás, örödfarsang* néven emlegetett Lázár-játék: húshagyókedden legények mutatták be a dúsgazdag és a szegény Lázás példázatát. A rendelkezésünkre álló változatok közül rövidege, elnépiesedett hangja miatt Dömötör Tekla lejegyzésében²¹ a Küsmődi Bálint ajkáról származó, gyergyóditrói szöveget közöljük:

Szereplők:
Két Vendég
Gazdag és Felesége
Lázár
Halál
Ábrahám
Két ördög
Pulutor
Sátán
Angyal

Az ördögök rongyos ruhában, kilógó nyelvvél, zörgőkkel. Két *skorpió* (kirúgtatható ollós szerkezet) is van náluk. A Sátán lándzsával. A Gazdag szépen felöltözve, sapkáján piros szalag. Felesége is. A Halálon minden fehér: inge, gatyája, keménypapírból való sisakja. A Pulutornak bot a kezében. Lázár rongyos ruhában. A Vendégek rendesen felöltözve, szintén piros szalag a sapkájukon.

Bemennek a házakhoz. A házbeliek helyetfoglalnak. A Halál hátul húzódik meg. Lázár pedig az asztal alá bújik. A Vendégek táncolnak.

Gazdag: *No most mindennek minden elég legyen,
Ember állatnak a legjobb kedve legyen,
Még a feleségem is bortól részeg legyen.
Készítsétek már az agarakat,
Megyek vadászni, megúntam már a sok madarakat.*

(A vendégek táncolnak.)

Lázár: *Én nékem nem lehet felállnom,
Egy kis morzsalékot miként kell találnom,
Jaj nekem mert éhen kell meghalnom!*

Ez a Lázár a gazdagnak öccse volt. Akkor megint mulatnak s az öccsének nem ad. Kirúgja Lázárt.

Angyal: *Jaj te bolond, csodálom elmédet,
Még az éjjel megkérlek a lelkedet,
S más takarítsa be sok gyűjteményedet.*

A Halál megmutatja magát:

Gazdag: *Mondd meg nékem mi vagy te,
Ember vagy-e, állat vagy-e?
Vagy mondd meg nékem, mi vagy te?*
Halál: *Jól megtartsd szómat, én vagyok a halál,
Senki e világon én előmbe nem áll,
Császárok királyok nékem fejet bajtnak,*

Megveri a kaszát.

Még a főpapok is nékem erről adót adnak.
Gazdag: *No de várj kicsinyég, látom szándékidat,
Azután rajtam is megállhsz bosszúdat,
Tedd csak félre egy kicsidig a kaszádot,
Nyújsd kérlek hozzám ámbár csak egy szódót.*

- Halál: *Nosza siess bamar, ne késeld útomat;
Nem mulasztatom el kiszabott órámat,
Nem látod (nyújtja a kaszát) felhozom én erős karomat.
Ezzel nyakadba is vetem én most kaszámat.*
- A Gazdag lehajtja fejét, Felesége siratja.
- Feleség: *Jaj szolgálk nézzétek, nyilván nem ember ez,
Halottak bammából került csontalék ez.*
- Gazdag: *Hadd el, ne szólj többet, ez a sárga balál,
Nem kedvez, kivonssza, valakit hol talál,
Jaj nekem, most szintén én rendemen kaszál.
Ménesim, nyájaim miként szaporodtak;
Jaj nekem, mert immár tölem elmaradtak.*
- A Sátán lándzsájával előugrik. Az Angyal ott áll és zsebkendővel int.
- Angyal: *Menj el gonosz sátán, ne siess elkapni,
Testéből a lelket menten kiragadni.
Krisztus életet jött mindenkinek adni.*
- Sátán: *Tudva hogy Krisztus megbalt mindekért,
De nem ilyen latrokért.
Hanem, akik szent penitenciát tartanak, azokért.*
- Angyal: *Vidd el sátán, vidd el, vidd el bűdös dögöt,
Megfertőzött testét föld színiről vidd el!
Nem vigad ő többé mennyben nagy örömmel.*
- Sátán: *Dromo fiam futamodj, tégy jelentést mindjárt az úrnak!
Rettenítő kapuit nyissa föl pokolnak.
Mindenféle kízó szerszámokat; mindnyárat bozzanak!*
- Dromo: *Uram Pluto, bozzuk a gazdagot.
Háza végiben láttam báromszázbavanbat asztagot.
Fősvénységibe annyira megaggott,*
- Pulutor: *Hogy az lenián is már fejül baladott.
Egészséggel gazdag, bozzánk miért jöttél?
Te Istentől életedben sok jót vettél.
A szegény Lázáron te nem könyörültél,
Majd a torkodra fül, amit ittál s ettél.*
- Gazdag: *Uram Pulutor, legyen szabad bozzád szólnom!
Megbocsáss, bogy fenséged így kelljen unszólnom.
Lázárt egy nagy szentnek kebelében látom.
Ne bánd, bogyba ötet én most megszólítom.*
- Pulutor: *Lássad, de jobb ha te erről nem is teszel szót.
Poklon kívül te nem lelsz más koporsót.
Mert annyit ér, mintba a falra hányod a jótelen borsót.
Neked itt velünk kell enned egy kenyeret s egy sót.*
- Lázár: *Engedd meg, bogy rokonaimnak üzenjek,
Hogy ők is ilyen kízó helyre ne jöjjenek.*
- Pulutor: *Van azoknak papjuk, van prófétájok.
Hallgassák azokat, igazat szól szájuk,*

(kínózni kezdi)

Gazdag:
(kínozzák)

*Most rántsátok meg a fejbőrit.
Ó, búlátott, sok kint vallott gyarló testem,
Mely nagy kinban, siralomban én most estem,
Oh boi vagytok jó barátok, hogy nem szántok.*

Domokos Pál Pétertől tudjuk,²² hogy Gergyóalfaluban a *dúsgazdagok* vízkereszt napján kezdenek házról házra járni. Egész farsangon játszanak, húshagyó kedden utoljára. Szerintük a történet is éppen ezen a napon esett meg Lázárral.

Tudunk Bálint Vilmos székelyföldi plébános szövegfeldolgozásáról is,²³ amelyet egyházközségi előadásokon szívesen bemutattak.

A hagyomány egykorú virágzásáról az is tanúskodik, hogy a Bukovinába áttelepült csíki székelyek töredékesen szintén ismerik. *Istensegíts* templomában a húshagyóvasárnapi misén a diák (kántor) el szokta volt énekelni a *dúsgazdag* siralmát. Istensegítsi öregek ezért emlegették a húshagyót *dúsgazdag innapjai* néven is.²⁴ Az éneklés egyes csíki falukban kedden történik. Íme már a *Cantus Catholici* XVII. századi kiadásai-ban, sőt Kájoni János énekeskönyvében is megtalálható ének kezdő versszakai:

*Ó, bút látott, sok kint vallott gyarló testem,
Mely nagy kinba, siralomba érted estem.
Éjjel-nappal jajgatással magam csak veszem, süllyesztem.*

*Ó hervasztó, szőfonnyasztó nyavalydím,
Engem vesztő s megemészítő nagy kinjaim,
Sokasodnak, s szaporodnak szüzmardosó skorpióim.*

*Ó hol vagytok, hogy nem láttok jó barátim,
Vélem bánó, s engem szánó jó rokonim,
Ó szerelmes, édeskedves, régi sok jóakaratim.*

A *dúsgazdagolás* régebben ismeretes volt Csíkbánfalván (Bancu) is. Emlékezetét ez a jellegzetes monda²⁵ őrizte meg: Egyszer a legények színházat játsszottak. Úgy hitták a darabot: A *dúsgazdag*. Játékosok voltak: a *dúsgazdag*, a szegény Lázár, egy angyal és három ördög.

Az egyik ördög egy szolgalegény volt. A játék után aludt a góc (ereszet) alatt, gazdája pedig a sód mellett üldögélt. Aludt a gazda fia is. A szolga álmában valamit mormogott. Egyszerre, mintha puskából lőtték volna ki, felugrott és futni kezdett. A gazda kiáltozott utána, de nem hallgatott rá, hanem mégjobban futott,

A gazda fölébresztette fiát is. A legény talpra ugrott, és szaladt a béres után, de ez már nem az utcán volt.

A szomszéd éppen akkor ment fáért az erdőre. A fiú rákiáltott, hogy fogja meg a legényt. Utána is futott, de a szolga megharapta a kezét. Rúgott és kapált, hogy tovább futhasson. Ezalatt a fiú is odaért, és a szomszédvalahogy hazavitték.

A különben erős, egészséges legény olyan beteg lett, hogy három napig semmit nem evett. Egy hétig csak tejet ergettek a szájába. Nagy lázában efféle szaggatott szavakat mondott: soha... ne verjenek olyan erősen... nem leszek többet ördög... teli van a ház... mennyien vannak... az eresz teli van... jaj, jaj... A háziak egy kicsit megijedtek: tán nincs teli a házuk ördöggel?

Mikor felgyógyult, kérdezték tőle, hogy mit látott? A legény elmondta, hogy a ház tele volt hosszú fekete ördögökkel. Akkorák voltak, hogy csak kétrét görbülve fértek el a házban. Éppen úgy voltak öltözve, mint ők a játékbán: tiszta feketék, a fejükön magas csúcsos csákó. Erről hosszú fehér toll lógott. A foguk is hosszú fehér toll. Ahányan voltak, mind a földhöz verték a legényt. Amikor jobban lett, akkor sem bírta sokáig mozgatni kezét, lábát. Fogadtatták fele, hogy többé nem csúfolja az ördögöket.

Az ünneprontás az ünnep keresztény méltóságának zajos mulatsággal, táncval való megszenségtelenítése, illetőleg a templomozás elmulasztásának büntetése. A középkorba visszanyúló, máig élő népi hagyománynak klasszikus műköltői kifejezése, szinte összegezése *Az ünneprontók*, a parasztfi Arany János balladája. A monda helyi hagyományokban más-más ünnepekhez, illetőleg ünnepi időszakhoz fűződik. A változatokra mindig a megfelelő helyen emlékeztetünk.

Katona Lajos hívja föl a figyelmet²⁶ Arany balladájának közvetlen ponyvairodalmi forrására (1764), továbbá Taxonyi János történetére, ezeknek a középkori épületes irodalommal való összefüggésére,²⁷ Balogh József újabb szálakat keresve, rámutat²⁸ a kultikus eredetű halottastáncra, illetőleg a temetést követő torra, lakomára, amelyeknek elfajulása az Egyház ítéletét hozta magával.

A legenda ősi formája az *Othbertus*-anekdota. Eszerint a XI. században karácsony estéjén Szászország egyik városában mise, nyilván éjféle mise idején, tizenöt férfi és három nő a templomot környező temetőben táncot járt, világi nótákat dalolt, és ezzel megzavarta a papot az isteni szolgálatban. Ez hiába intette őket. Végre átokra fakadt: táncoljatok álló esztendeig! Úgy is történt. A kölni püspök oldotta föl egy év múltával a köteléket, amellyel kezük egymásba fonódott.

A monda később kibővül: táncukat az ördög sugallatára, félig már a földbe süppedve járják. Ponyvairatunk még azt is hozzákölti, hogy a pap a Szentséget viszi egy beteghez. A járókelők letérdelnek, ők azonban csak tovább táncolnak és nevetnek.

Az ünneprontás hiedelemvilága, mondaköre leginkább mégis a halottakat is idéző húshagyóhoz fűződik: a fiatalság féktelen jókedvének nem tud parancsolni, és beletáncol a nagybőjti szent időbe, amikor már vezekléssel, lemondással a húsvétra kellene készülődnie.

Rábahidvég határában, a Foki csárdában húshagyókedden lányok-legények báloztak. Éjfélkor mindenki abbahagyta a táncot. Egy pár azonban tovább rakta, hiába volt minden kérés. Hamvazószerda reggelén a földbesüllyedtek csárdástul együtt.²⁹

Igen jellemző az a *privigyei* (Prievidza) szlovák hiedelem,³⁰ hogy aki farsang utolsó napján hal meg, a pokolba jut, mert ezen a napon zárva van a mennyország.

A zalai, főleg göcseji, farsangvégi hagyományokban sűrűn fölbukkan a *torma*, mint mágikus, gonoszűző, bajelhárító szer. Bár párhuzamait hazai forrásokból nem tudjuk kimutatni, a hamvazószerdán szentelt torma, esetleg retek, a középkorban német földön szentelmény volt,³¹ amely a papi szertartások rendjéből kikopva, máig őrzi archaikus rendeltetését: a néphit szerint a tavaszi megújulást szolgálja, biztosítja. Nyilvánvaló, hogy a megszentelendő húsvéti eledlek mellé tett torma is ennek a gyakorlatnak maradványa.

Pölöskefő zalai faluban a gazdasszony tormamártást szokott készíteni húshagyókedden, és a ház négy sarkát megkeni vele férgek, patkányok ellen. Göcsejben azt a kanalat, amellyel ilyenkor a tormát (mártást) keverik, a ház üstökébe teszi, tavasszal pedig a verebek kártevése ellen kiviszik a gabonaföldre. A farsang végén maradt tormával a házat körülhintik, hogy a kígyók, azaz a gonoszok, kártévők elkerüljék a hajlékot. Megkenik vele a tornác boronavégeit, máshol a ház négy sarkát. Hamvazószerdán a fehérnépek lábukat feltörés, eredetileg nyilván rontásba lépés ellen megkenik vele.³²

NAGYBÖJT

Nagyböjt, az Érdy-kódexben *negyvenlőböjt*, az egyházi évben hamvazó-szerdától húsvétvasárnapig terjedő, Jézus negyven napi böjtlésének, majd kinszenvedésének emlékeztére szentelt negyvennapos időszak, amelynek kisebb megnevezett egységei: hetei, vasárnapjai, ünnepei is vannak. Középkori magyar nyelvhasználatban gyökerező nevük máig él idősebb népünk ajkán.

A *böjt*, népnyelvi alakjában *bűt* szó megbecsülendő régiségünk, hiszen még a magyar nyelv szakrális pogány rétegéből került át a keresztény szóhasználatba.¹

A régi idők böjti fegyelme igen szigorú volt. A böjti napokon csak kenyeret, sőt és száraz növényi eledeleket volt szabad enni, és csak egyszer ehettek napjában. Ennek az épületes, önmegtagadó életnek számos példája és nyoma maradt fenn népünk körében, mutatván azt, hogy a jókedvű áldozatban öröme telik. Mutatja azonban azt is, hogy a nép vallásos életében is döntő a hagyományok kultusza. A hivatalos enyhítések következtében már nem volna kötelezve a szigorú böjtre, különleges kikötésekre, de apáinak jámbor élete megszentelte, és így ő is a legújabb időkig megtartotta őket. Nálunk is akadtak még a múlt század végén is faluk, illetőleg paraszti közösségek, amelyek a halat nem számítva, csak növényi eredetű táplálékot vettek magukhoz. Még tejnőmüvel sem éltek. Nem zsírral, hanem olajjal főztek. Annyira mentek, hogy a böjtös eledelek számára több helyen, még nem is régen, külön edényeket használtak. *Kiszombor* helyi hagyománya szerint a nagyböjt péntekjein még főtt ételt sem ettek.

Ókeresztény regula szerint a húsfélék mellett *lacticinium*, keleti, görög-katolikus szóhasználat szerint *fehér eledel* (tej, túró, vaj, sajt, tojás) sem kerülhetett ilyenkor a hívek asztalára.

A XVII. században a böjt kérdésében nagy vita támadt a gyöngyösi franciskánusok és jezsuiták között.² A barátok ragaszkodtak a régi tilalomhoz: *abstinentia a carne, ab ovis et lacticiis*, vagyis tartózkodni kell a hús, tojás és tejnemű fogyasztásától. Ezzel szemben a jezsuiták szerint a nagyböjtben, de egyéb böjti napokon is szabad tojást és tejféléket enni. A vita elfajult. A római *Congregatio de propaganda fide* a barátok hagyományos értelmezését helyeselte, az ország különleges helyzetére való tekintettel azonban mégis hozzájárult az enyhítéshez. A folytonos könnyítések (tej, túró, vaj, tojás) ellenére is a parasztság a múlt századnak szinte a végéig mégis csupán halat és olyan cseledeket fogyasztott, amelyeket – mint a szegedi nép mondja – csak *a harmat nevelt*, tehát növényféléket. Ezért mondogatják az enyhítéseket visszautasító öreg tápaiak: *könnyű a bűt túrún, kinyérőn*, vagyis hiányzik belőle az önmegtagadás.

A nagyböjti penitenciának középkorias kemény fajtája volt a *negyvenelés*.³ Aki felfogadta magában, csak negyvenszer, azaz naponta csak egyszer evett naplemente után a nagyböjt egész ideje alatt. A *szécsényi* barátok a múlt században már küzdöttek a szokás ellen. Az *ipolytarnóciák* szerint⁴ azt mondogatták, hogy aki negyvenelés közben hal meg, elkárhozik, mert az Urat kísértette, hozzá akart hasonló lenni.

Mindez még a régi kemény penitenciatartás nyoma. Az *egyházi törvényből is* – írja⁵ a jezsuita Taxonyi János – *és a régi szentatyáknak írásából kitetszik, mely nehez penitenciákat szoktanak vala adni bajdan a balálos bűnökért. Mert az idő alatt, amelyben a bűnös penitenciát tartott, nem vala néki szabad a szentegyházba bémenni, hanem az ajtónál kellett állani, és ott az Istenről irgalmasságot és kegyelmet kérni. A templomba menőknek pedig azon könyörögni, hogy érette esedezzenek. Ezek fölött zsákba jární, febér hamuval bébinteni, baját elmetelni, lovaglás-tól, vendégségektől, búsíteltől, borítaltól, földéstől, komédia- és játéklátástól meg kellett magát tartóztatnia mindaddig, valameddig penitencia tartásának ideje el nem múlt. Ezenkívül minden béten bizonyos napokon csak kenyérrel és vízzel tartozott böjtölni. Az Oltáriszentséget pedig nem adják vala néki, hanem csak búsvétkor és balálos betegségében ... A hamisan esküvő negyven napig, a gyilkosok és a házasságrontók hét esztendeig, a káromkodók pedig teljes életükben penitenciát tartsanak.*

Ob boldog Isten – sóhajt föl a páter – *mint lészen nekünk dolgunk a másvilágon ... Ha most a lelkiatya penitenciatartójának sok szörnyű káromkodásiért, sok tisztátalan mocskosságiért, sok paráznaságiért és szentségtörő házasságrontásiért egynébány napi böjtöt hágy, jaj mely neheznek látszik néki ez a penitencia! Szegény gyontóatyának ... azt kell ballani, hogy igen kemény, igen komor, embertelen ...*

Az ország több vidékén hallottuk, hogy voltak, akik a házaselettől, dohányzástól is megtartóztatták magukat. Nem nyíratkoztak, nem borotválkoztak. Ez utóbbi fogadalmak nagyhétre, esetleg már csak nagypéntekre korlátozva, maig élnek. A negyvenelést ismerte a szegedi, kalocsa-

vidéki magyarság, mátrai palócság, de a sokácok, bunyevácok is. A felsorolásból kitűnik, hogy jelesen azok a tájak, amelyeket évszázadokon át a franciskánus obszervancia pásztortolt.

Itt nem foglalkozhatunk bővebben a bármikor vállalható böjtölés, továbbá másnak megszegyenítésére, halálba kívánására fogadott kiböjtölés, ráböjtölés, elböjtölés⁵ hagyományvilágával, néhány mozzanatra azonban mégis utalunk. Öregek szerint a böjt különösen érdemszerző az Úr előtt. Ezért népünk a fogadalmait, imádságait, olykor még babonás praktikáit is iparkodik böjttel is kedvessé tenni. Így asszonyok közeli búcsújáráshelyekre *éhnýálon*, azaz étlen-szomjan szoktak elmenni, hogy kéréseik ezzel még biztosabb meghallgatásra találjanak a csodatevő Szűzanya előtt. Laskai Ozsvát mondja Szent Ambrusra hivatkozva, hogy a böjtölő ember nyála megöli a kígyót: a gonoszt, amely száján behatolva próbálja az embert hatalmába keríteni.⁶ Ezért tulajdonít a szegedi néphit még a boszorkánypörökben (1728), de még manapság is az éhnýálnak, nyálnak gyógyító erőt. A hagyomány evangéliumi ösképe: nyálával nyitja meg Jézus a süketnéma nyelvét (Mk 7, 33), a vak látását (Jn 9, 6, 15). Erdélyből nyoma van, hogy – talán a keleti egyház hatására – esküdtek is a böjtre. 1665. *Esküszöm az élő Istenre . . . Szűz Máriára, Tizenkét apostolokra . . . és minden szent napokra és böjtökre, melyek úgy adják lelkem üdvösségét . . .*⁷

Székesfehérvár-Felsővároson még napjainkban is szép számmal vannak, akik húshagyóvasárnaptól húsvétig csak növényi eredetű, főzetlen táplálékot vesznek magukhoz. A füstölt húst, szalonnát régebben a kemencébe rakták, a *tívű*-t a szájára borították és betapasztották. Húsvétra bontották ki. Ezelőtt voltak, akik kanalukat erre az időre a tisztaszobában a szentkép mögé dugták. *Németbólyi* mondás szerint a gazdasszony az éléskamra kulcsát a kútba dobja és csak nagyszombaton halássza ki belőle, vagyis jelképesen elzárja a családtagok előtt.

Nyilván hajdani kultikus, de egyelőre tisztázatlan háttere van annak a jámbor gyakorlatnak, hogy a *szegedi, kalocsai* tájon a hagyományörző asszony-nép között sokan akadnak, akik a nagyböjt péntekjeit, különösen pedig a nagypénteket három, esetleg hét szem búzán tartják meg. Emlégetik, hogy *Patosfán* némelyek még a század elején is a nagyböjti szerdát, pénteket, szombatot három szem búzán meg vízen böjtölték meg. Mint mondogatták, Jézus is így cselekedett a pusztában. Megjegyezzük, hogy ismeretes legenda szerint minden búzaszemen pecsétként rajta van Jézus ábrázata.

Az egész böjti hagyományrend korunk nagy gazdasági és társadalmi

változásában, világnézeti forrongásában gyorsan pusztul, és hovatovább a maga aszkétikus erkölcsi szándékaiban a múlté lesz. Ezt a bomlást a folyton enyhülő egyházi rendelkezések is nyomon követik, bár öregek keserű fejszóválással fogadják őket, és nem élnek velük.

Hamvazószerda, másképpen *böjtfőszerda*, *böjtfogadószerda*, bukovi-nai székelek ajkán *hammazószerda*, Székelyföldön még tréfásan *fogőblítőszerda*, *szárazszerda*, Óbecsén is *szárazszerda*,⁸ Szendrey Zsigmond felületesen odavetett adata szerint *aszalószerda*, Hercegszántón, Dávodon *tisztaszerda*; a sokác, horvát *čista sreda* átvétele, a nagyböjt kezdete, első napja. A szegedi eredetű Lányi-kódex (1520) is *böjtfogadó szerda* néven emlegeti.⁹

E napon mise előtt van a templomban a múlt évi virágvasárnapi szentelt barkából keletkezett hamu megszentelése, utána pedig a *hamvazás*.

A hamu a bűnbánat szimbóluma már az Ószövetségben is. Az őskeresztények a töredelem jeléül hamuval hintették meg magukat. A nyilvános bűnbánat ugyanis a nagyböjt első napján, hamvazószerdán vette kezdetét. A nagy bűnösök mezítláb, zsákszerű vezeklő ruhában, a templom kapujában várták a püspököt, aki a templomba vezette őket. Elmondták a hét bűnbánati zsoltárt, majd a püspök fejükre tette a kezét. Megszórta őket hamuval, rájuk tette a ciliciumot, feladva a penitenciát és meghintve őket szenteltvízzel, majd miként az Úr a paradicsomból Ádámot, kiutasította őket a templomból. A nagyböjt egész idején többé a templomba nem mehettek, csak az ajtóban állottak és a bemenő hívek imádságát kérték.

Eleinte a hamuval való megszórás csak nyilvános bűnbánók szertartása volt. A hívek közül azonban sokan csupa alázatosságból szintén meghintették magukat hamuval. Szokásban volt az is, hogy a haldoklók a nyilvános bűnösök ciliciumát vették magukra és hamuval hintették meg magukat. A nyilvános vezeklés megszűntével, a XIV. században a hamvazás szertartása, mint a nagyböjt kezdete, általánossá lett.¹⁰

Hamvazószerda legrégibb hazai liturgiáját a Pray-kódex őrizte meg. Feltűnő benne a *exorcismus cineris*, mely az európai liturgikus hagyományban ritkán bukkan föl, és így hazai jellegzetességnek számíthat.

Szintén a Pray-kódexből tudjuk, hogy bencés közösségeinknek Cluny példájára a szertartás után a templomot övező temetőben, hajdani nevén cinteremben mezítláb körmenetük volt.¹¹

Az 1500-ból való *Baptismale Strigoniense* szerint¹² ezen a napon szentelték a zárándokok botját és tarisznyáját, akik voltaképpen szintén vezeklő útra készültek.

Idéztük már azt a követi jelentést, melyet I. Ferdinándnak írtak a fényes portáról: a török szerint a keresztények az év bizonyos részében megtévelyednek. Most itt folytatjuk: csak miután valami csodálatos erejű port (szentelt hamut) hintenek a fejükre, akkor térnek józan eszűkhöz.¹³

Népünk a hamvazást többfelé szentelménynek tekinti. Tudomásunk szerint *Algyő, Maroslele, Kiskunmajsa, Jászládány, Apátfalva* (Csongrád) idősebb népe úgy tartja, hogy aki hamvazkodik, annak nem fáj a feje. Előfordul, hogy a templomból hazatérők összedörzsölik homlokukat az otthon maradottakéval, hogy azoknak se fájjon a fejük. A *tápai* anya hazaérkezve, kisgyermekai homlokára dörgöli a homlokán maradt hamut. A *kölesdi* gyerek markában a keresztapjának, keresztanyjának hamut visz. Rászórja ruhájukra. Ajándékot kap érte.¹⁴

Ha *Klézse* moldvai faluban nem jött el a pap hamvazni, akkor a hívek tavalyi pimpóból, vagyis virágvasárnapi barkából maguk égettek hamut. Ujjukkal belenyúltak és úgy vetettek homlokukra keresztet. A szintén moldvai *Pusztina* faluban a templomi hamvazásról hazajövet az asszonyok meghamvzták a tányért, tálát, kanalat és csak utána fogtak munkához.¹⁵

Apátfalván, Szajánban régebben szokás volt az is, hogy férfiak jártak házról házra és egyikük hamvazott. Fáradtságukért jutalom járt. Tévedés volna azonban itt csak az egyházi szertartás kicsúfolására, paródiájára gondolni. A népiessé vált szokás bizonyára a régi török időkbeli licenciátus-hagyományban gyökeredzik, amikor egyes szertartásokat laikusok végeztek. A szokás az egyházi hamvazás újjászületésével párhuzamosan, lappangó gyakorlatként megmaradt, a szakrális színezet azonban elhomályosodott benne.

A rábaközi *Szil* faluban lapáton hamut vittek a kocsmába és rászórták azokra a korhelyekre, akik a farsangi mulatozást még nem hagyták abba. Tréfás-komolyan mondogatták nekik: *porból lettél, porrá leszel!*¹⁶

Az *udvarhelyi* székelység szerint a hamvazószerdán született gyerek halála után nem rothad el. Az akkor vágott fa sem. Így tartják a *zágoniak* is.¹⁷

Dány öregei régebben nem gyújtottak tüzet ezen a napon. A kiszombori gazdasszony valamikor az egész házat hamuval hintette meg, hogy a bűn, baj, kár elkerülje a családot.

A húshagyói vendégeskedés után *Szibalom* hevesi faluban az a szokás járta, hogy a hívek hamvazószerdán kenyeret, nyers ételféleségeket vittek a templomba. Szentelés után a pap a szegény között osztotta szét.

Pusztakovácsi katolikusai a megmaradt farsangi ételeket a református családoknak ajándékozták^{17/a}

A hamvazószerda és nagybőjt első vasárnapja közötti pár napnak Pölöskefőn *húshagyóbét*, általában azonban *csonkabét*,¹⁸ így a csütörtöknek is *csonkacsütörtök*, Székelyföldön *kővércsütörtök*, *zabálócsütörtök*, *torkoscsütörtök*, *tobzódócsütörtök*, Székesfehérvárott *torkoscsütörtök*, a nyugati Kethelyen *kisfarsang*¹⁹ a neve. Ilyenkor még megették a farsangi ételmaradékot, hogy kárba ne vesszen. *Mecsér* szigetek faluban a szegényeknek adják. Azután itt is szigorúan megtartották a nagybőjtöt. Sajátságos, hogy az ország egyes vidékein ezt a csütörtököt is *kővércsütörtök* névvel illetik. Az azonosítás, illetőleg eltolódás nyilvánvalóan másodlagos, hiszen szokáskészlete ezeken a helyeken is az eredeti: jól kell enni.

Csikménaságon *kővércsütörtökön* még szintén elfogyasztják a húshagyókedden megmaradt finom éledeleket, majd a bőjti tilalom ellenére táncra perdülnek. Eljárják a *zsidóvecsernye* nevezetű táncot. Hogy pedig Isten angyalait igazi székely farraggal megtévesszék, tánc közben románosan kieresztik az ingüket, a kalapot vagy sapkát a fejükön hagyják. Így az a látszat, hogy ők nem katolikus magyarok, hanem románok, akiknek nagybőjtje később kezdődik. A *zsidóvecsernye* szó is tréfás megtevészésre való.²⁰

A franciskánus jámborságtól ihletett közösségek régebben, öregasszonyok itt-ott még manapság is végezni szokták a nagybőjt péntekjeire rendelt, de Szent X. Pius-tól már eltörölt officiumokat, zsolozsmákat is, amelyek a kinszenvedés egy-egy eszközéről szólnak.²¹

Az első péntek zsolozsmája: *Krisztus Urunk töviskoronája*. A második: *Krisztus Urunk lándzsája és szögei*. A harmadik: *Krisztus Urunk szent leple*. A negyedik: *Krisztus Urunk szentséges sebei*. Az ötödik már jobban ismert: a Szűzanya hét íjaldalmának napja, szokottabb nevén *fájdalmaspéntek*. Olvasók és litániák, ponyván élő imádságok és énekek, középkori misekönyveinkben pedig miseszövegek mutatják hajdani népszerségüket, virágzó kultuszukat.²²

Említettük, hogy a hamvazószerda és nagybőjt első vasárnapja között van a *csonkabét*, Sümegen *semmihét*. Csütörtökjének hajdani kolozsvári neve *bőjtfőcsütörtök* (1572).^{22/a} Péntekjének XVII. századi kalendáriumban felbukkanó neve *bőjtelőpéntek*. Magának a vasárnapnak (Invocabit) *csonkavasárnap*, a Döbrentei-kódexben *bőjt elő vasárnap* a neve. A régi Gömör vármegye rimaszombati börtönkápolnájának jellemző titulusa *tentatio Domini a diabolo*, és így *csonkavasárnap* a búcsúnapja.

A vasárnap hagyományos evangéliuma (Mt 4,1–11) csakugyan az Úrnak a sától való megkísértéséről és a gonosz megszegyenyítéséről szól. Kísértések idején a töredelmes keresztény lélek is számíthat a zsoltaáros ígérethez: *angyalainak parancsolt felőled, tenyerükön fognak hordozni téged, hogy kőbe ne üssed lábadat* (90. zsoltaár, 11).

Ennek öröme Franciaországban,²³ Tirolban, és még más német tar-

tományokban²⁴ is fáklyát szoktak égetni, tüzet gyújtani (fête des brandons, Funkenfeuer). Ez nyilvánvalóan a téltemetésnek egyik formája, amely a liturgiával is kapcsolatot talált.

A szokást itt-ott hazánkban is feltűnik. Valószínű, hogy a XVIII. században bevándorolt németek hozták magukkal. Csonkavasárnapot a szatmári, részben már elmagyarosodott népsziget *Funkensonntag* néven tartja számon. Az itteni német legények fahasábokat szoktak égetni a szántóföldön. Régebben földízitett kocsin szalmát és fakeresztet vittek ki a mezőre. Imádkoztak, majd alkonyatkor a legidősebb lány szentelt gyertyával gyújtotta meg.²⁵

A szokást a szatmári *Kaplony* (Capleni) német eredetű magyar népe *sajbózás* néven emlegeti. Csonkavasárnap előtti napon a falu legelőjén nádból kunyhófélét építenek. Eléje lócát vagy széket állítanak. A falu legényei 15–20 sajbóval, azaz araszos átmérőjű fakarikával és a sajbohajításhoz szükséges 3–4 darab méteres bottal kimennek a kunyhóhoz, ahol már ott találják a leányokat, akik a kunyhót körüljárva énekelnek, majd letérdelve imádkoznak. Az imádság után az egyik leány szenteltgyertyát gyújt és azzal meggyújtja a kunyhó belsejét, mire a legények sajbójukat a botra fűzve megtüzesítik. Mikor a sajbók már tüzesek, az egyik legény a lócára helyezett deszka mellé áll, sajbóját feje fölött forgatja, közben ezt kiáltja: *sajbó, sajbó, kié ez a sajbó?* Felelet: *ez a sajbó a Szűz Máriáé és Szent Józsefé* – ezzel sajbóját odacsapja ferdén a deszkához úgy, hogy a sajbó a bottól elválva elröpül és tűzvonalat ír le. Mikor az első legény sajbóját már elhajította, elhajíthatja a többi is. Mind-egyik a sajbójára egy-egy szent nevét kiáltja ki. Amikor ezt már mindannyian elvégezték, akkor a falubeliokről elnevezett sajbókat röpítik el. Így megy ez, amíg a tűz ki nem ég. Ha elalszik, a leányok és legények sorba állanak, együtt eléneklik az *Ámbár vétettem* . . . kezdetű egyházi éneket, amelynek végeztével csöndben hazamennek.²⁶

Nagybőjt első vasárnapját a hajósi némettség *Scheibensonntag* néven emlegeti. Régebben a legények, lányok kimentek a szabadba, ahol tüzet gyújtottak, és csicsókát, krumplit sütöttek benne, majd amikor megsültek, a legények nyársra tűzték, és hajigálták, miközben ezt mondogatták:

*Scheiblein, Scheiblein web, web, web,
Es geht ein Scheiblein auf die Höb',
Wem soll das Scheiblein gehören:
Dem Hansl und der Resel.*

A nevén szólított lány tartozott a vele együtt emlegetett legénynek kalácsot (Krapfen) adni, amely ezen a napon minden háznál sült.²⁷

Számos hazai német faluban, így *Várgesztesen*, *Vértessomlón* sütöttek ezen a napon különleges kalácsot, fánkot (Brandkrapfen), hogy a búza majd ne üszkösödjék meg.²⁸ Hőgyészen *Pretzlsontag* a neve, mert perecet szoktak sütni.

A vasárnapot a baranyai *Feked*,²⁹ *Himesháza*, *Babarc*, *Cikó* németjei *Hutzelsonntag* néven emlegetik. Régebben szalmával átkötözött kereket (Hagelrad, Halräder) hajtottak a hegyre, ott meggyújtották, majd leeresztették a faluba. Úgy vélték, hogy ez a szertartás majd megvédi az új termést a természeti csapásoktól. Este a legények és fiúgyermekek (Hutzeljungen) jókívánságokat hangoztatva járták be a falut. Ezért megvendégték őket.

A játékot a nógrádverőcei német és magyar fiatalság a múlt században egyformán kedvelte,³⁰ a szakrális képzetek azonban itt már kihullottak belőle: „Tavaszi kezdetén, de leginkább böjti vasárnapok estvéin a fiatalság a faluhoz közeledő magaslatokon tüzet rak, és abba száraz tölgy-, de leginkább bükkfából készült kis karikákat – ők *sajba* néven emlegetik –, melyek közepén lyukkal vannak ellátva, tüzesít. Midőn már egészen lángol, egy pálcára szúrja és egy, a földre fetetett deszkadarabon csúsztatva, ezen felkiáltással: *sajba, sajba, kié legyen ez a sajba? Kálmán Katié vagy Magyar Annáé?* Többnyire kedvese nevét említve, a légbe dobja . . . Ezen mulatságot leginkább német helyeken gyakorolják. Verőcére meglátszik, midőn a két dunántúli bogdányi fiatalság szórja a tüzes karikákat . . .”

A nagyböjt következő, második hete, illetőleg vasárnapja (Reminisce-re) a Döbrentei-kódexben *böjt másod vasárnap*, Telegdi Miklósnál, továbbá Bujákon *nevetlenvasárnap*. *Tápén guzsabét, guzsavasárnap*, Szakmáron *guzsolóhét, guzsolóvasárnap*, Hangonyban *vitérhét, vitérvasárnap*, Győr vidékén *torkoshét*, illetőleg *torkosvasárnap*,³¹ Kresznerics szerint *világoshét*, mert ennek vasárnapján az evangéliumi szakasz Urunk színeváltozásáról szól.

A harmadik (Oculi), a Döbrentei-kódexben *böjt harmad vasárnap*, Telegdi Miklósnál *böjtközépvásárnap*, egy XVII. századi evangélium-magyarázatban *szemek vasárnapja*.

Szinnyei Merse Pál egyik koratavaszi tájat ábrázoló képének az *Oculi*

nevet adta. A hajdani deákos műveltségű úri vadászok a vasárnapot az ez idő tájt kezdődő szalonkales miatt tartották számon.

Érdemes ehhez azokat a rigmusokat idézni, amelyeket a vadászok a böjti vasárnapokhoz (Schnepfensonntage) fűznek. Egy Zirc vidéki félnépi magyar regula szerint *Reminiscere: keresni gyere! Oculi: itt vannak ni! Laetare: sok szalonka jár-e? Judica: rosszkor jár. Palmarum: nincs vásár. Quasimodo vasárnapján ül szalonka a tojásán.*³²

Német változata kedvező időjárás esetén:

*Reminiscere, auf Schnepfensuche geb,
Oculi, da kommen sie,
Laetare, das ist das Wahre,
Judica, sind sie auch noch da:
Palmarum, Trallaram!*

Ha pedig rossz az idő:

*Reminiscere, noch Eis und Schnee,
Oculi, sind sie nicht bie,
Laetare, nicht einmal rare,
Judica, noch keine da,
Palmarum, Trallaram!
Quasimodogeniti, balt,
Jäger balt, jetzt brüten sie!*³³

A görögkatolikus liturgia szerint most van a *keresztbódoló vasárnap*, evangéliuma (Márk 8,34,35) nyomán: *aki engem akar követni, vegye föl keresztjét. A liturgikus ének: a Te kereszted előtt leborulunk Urunk és a Te szent feltámadásodat dicsőítjük.*

A hét és vasárnap nevei Tápén *nevetlenbét, nevetlennvasárnap*, Bujákon *febérvasárnap*, Győr vidékén *búzahét*, Kunszigeten *buzzahét*, Rábagyarmaton *guzzahét*,³⁴ Erdélyben *böjtközép, böjtközépszerda* (1557, 1600),^{34a} a kalocsai tájon, Szakmáron *fébűthét, fébűtvasárnap*.

A rákövetkező szerda löcsei kalendáriumbeli neve *böjtközépnep*, Hahóton *kántorbét*, Kresznericsnél *böjt dereka*. Öreg kalocsaiak *félböjtszerda* néven emlegetik és szigorúan megböjtölik.³⁵ Horvát-szlovén neve is hasonló: *sredopostna*. A hétnak a középkori egyházi latinságban *hebdomada mediana*, a napnak pedig nyilván evangéliumának a verse miatt: *ba pedig vak vezet világtalant, mindkettő gödörbe esik* (Máté 15, 14) *coecus natus* volt a neve.³⁶

A nap hagyományvilága elevenen él az *eleki* némettség körében. Neve

Mitte in der Fasten. Itt ellenkezőleg: a szigorú böjt erre a napra kissé fölenged és a télkihordás egyes mozzanataival is összeszővődött.³⁷

Schram Ferenc rövid, de jelentős utalásából³⁸ tudjuk, hogy a Rákóczi-birtokok több helységében ezen a szerdán (in medio Quadragesimae) akár a lakosok adóba, akár a mézárosok árendába aranyozott szarvú ökröt szolgáltatnak a földesúrnak. A terminus talán a *beuf de la mi-carême*-hajdani hagyományvilágával egyezik.

Nyilvánvalóan ugyanerről a böjti szokásról sarjad, de a nagypéntekhez, a közvetlen húsvéti készülődéshez tapad a hajdani kecskeméti *bika-hajszja*. „Szigorúan tartott nagyböjt korlátozta a mézárszéki húsfogyasztást. Hogy tehát a székállók hosszú fogat csináljanak a fogyasztóközönségnek húsvétra, az újfönt meg-megeredő szarvasmarha-vágást ünnepélyességgel szokták bevezetni. Hízott bikát szalagoztak föl nagypénteken, a szarvát megaranyozták és legényeik vérebe kisérétében vitték a városon kívül álló vágóhídra.”³⁹

A negyedik (Laetare) Tápén, Szakmáron, északi csángóknál⁴⁰ *süket-hét*, *süketvasárnap*, a Winkler-kódexben még *süketpéntek* is, Hollókőn *csikvasárnap*, Győr vidékén *guzsahét*. Kresznericsnél *guzsáshét*, Mezőföldön *guzsapéntek*,⁴¹ a Döbrentei-kódex szerint *guzsalyütővasárnap*, Tegledi Miklósnál, napjainkban is Bujákon *guzsalyvasárnap*. Erdélyben (1560) *böjtközépvásárnap*.^{41*} A régiségben még *vigadozóvasárnap* (1635), másként *rózsavasárnap* (1635). Az elnevezést az magyarázza, hogy a pápa aranyrózsát szokott szentelni, amelyet előkelő és jámbor világi személyiségeknek küld ajándékba.⁴² Aranyrózsát kapott Nagy Lajos felesége VI. Kelemtől, Erzsébet királyné pedig XIII. Leótól.

A *guzsaly* megnevezés nyilvánvalóan az asszonyi szövés-fonás befejezését jelenti. Tavaszodik, kezdődik a mezei munka. *Mihálygergei* jellemző hagyomány szerint guzsalyvasárnap hosszú metélt tésztát kell enni, hogy majd vékonyszálú legyen az új kender.⁴³

Az ünnep német neve *Sommertag*, amely a tavaszvárásra, melegedő időre utal. Régebben Kelet-Németországban e napon hurcolták ki a telet jelképező bábót (Todaustragen) a városból, majd elégették.⁴⁴

Ennek – tudomásunk szerint – egyetlen hazai, éspedig nyilván az ősi szülőföldről hozott erdélyi szász nyoma,⁴⁵ hogy Brassó városában egy szalmabábót cifrán felöltöztettek, s sárga fátyollal bekötve, vitték a Szentmártonhegyre, ahol egész nap táncoltak a feltűzött báb körül. Este levetköztették, és sajátos temetési dallam éneklése mellett gödörbe temették. A szokást 1714-ben tiltotta be a brassai tanács.

Mint hogy a hagyomány tájanként és népenként az Egyháznak más-más

tavaszi ünnepéhez kapcsolódik, jónak láttuk, hogy a mi szokásainkat a virágvasárnapi kiszéjársnál együttesen méltassuk.

Az ötödik (Judica): általában és ismerten *feketehét, feketevasárnap*. Szlovákul: *smrtna, cerna* (nedelja). Rá következik a *feketehétfő*. A megnevezés Melich odavetett megjegyzése szerint német eredetű. A Lányi-kódex szerint ez a *süketbét, süketvasárnap*,⁴⁶ előtte *süketpéntek*, a mura-közi horvát nyelvjárásban is *gluba*, vagyis süket (vasárnap).⁴⁷ Somogyi Elek szerint⁴⁸ *keresztbét, keresztvasárnap* (dominica de passione).

Liturgikus hagyomány, hogy feketevasárnaptól a feltámadási szertartásig a templomi feszületeket, továbbá a főoltár képét violaszín lepelletel eltakarják. Egyes kutatók szerint ez a nap evangéliumával függ össze: *Jézus azonban eltűnt és kiment a templomból* (János 8, 59). A lepel (Hunderttuch) a középkorban sokszor egyúttal *szegények bibliája* is volt, mert sorjában vagy Jézus egész életét, vagy pedig kínszenvedésének állomásait festették rá.⁴⁹

A böjti lepel nálunk sem volt ismeretlen, de fennmaradt figurális emlékről sajnos, nem tudunk, följegyzéssel is kevéssel dicsekedhetünk. A magyar középkorban a mennyezetről, a *triumphus* gerendájáról csüngött le és teljesen eltakarta a szentélyt, illetőleg a miséző papot a hívek szeme elől. A délnémet jámborságra mutat a *soproni* Szent György-templom leltári adata (1534): *in der ladt der Syben Schmertzen zuegehörig zehen slayr vund ain vbersylberte tafl*.⁵⁰ Az 1727. évi canonica visitatio jegyzőfel *Ecseg* palóc faluban: *pro quo altari est tempore quadragesimae cortina mysteria passionis repraesentans*.⁵¹ Ismereteink szerint ez a *Hunderttuch* egyetlen magyar nyelvterületen való előfordulása.

A vasárnap nevéből érthető, hogy régebben a falusi asszony- és lány-nép az ország számos vidékén fekete gyászba öltözve ment a templomba, *Püspökbogád, Hajdúszoboszló* és bizonyára még más helységek katolikus családjaiban odahaza a szentképeket is fekete kendővel, ruhával takarták le, amint a templomi oltárokon látták.

Székesfehérvári gazdák feketehéten nem dolgoznak a szőlőben.⁵²

Szarvas és *Endrőd* szlovákból magyarosodott katolikus népének töredékes köszöntőj⁵³ nyilvánvalóan még az egykori felvidéki szülőföld teljesebb hagyományának emlékezetét őrzik. Az endrődi gyerekek házról házra járva, kosarakból zöld búzát szórtak a küszöbre. Tojást kaptak érte ajándékba.

A szlovákiai falusi nép körében a virágvasárnapnál később még méltatandó *kiszéjárs*, szlovákul *morena, marmarienna* már feketevasárnap (*smrtna nedela*) sorrakerül. Csak egy jellegzetes árvai mozzanatra uta-

lunk: *Turdossin* (Turdošin) faluban a bábot istentisztelet alatt a templomban végigviszik. Onnan egyenesen a folyóhoz mennek vele, és beledobják a vízbe.⁵⁴

Hatodik (Palmarum): közismerten és már az Érdy-kódexben *virághét*,⁵⁵ *virágvasárnap*. A régiségben *virágcsütörtök*,⁵⁶ a Veszprémi-kódexben, a szegedi népnyelvben pedig, de elvétve más tájakon is *virágssombat*. Az ünnepről a nagyhét kezdeteként szólunk.

VIRÁGVASÁRNAP

Virágvasárnap ünnepli az egyház Jézusnak számáron való diadalmas jeruzsálemi bevonulását: sokan a nép közül ruhájukat terítették az útra, mások ágakat törtek a fákról, s eléje szórták. Az előttejáró és utána tóduló sokaság így kiáltozott: *Hozsanna Dávid fiának! Áldott, ki az Úr nevében jön! Hozsanna a magasságban!* (Mt 21, 8). Ennek nyomán került az ünnep szertartásai közé a pálmás, Európa északi tájain pedig a barkás körmenet.

A körmenet tehát jeruzsálemi eredetű, ahol a legutóbbi időkig minden esztendőben megismétlődött a jeruzsálemi püspök személyében az Úr jelképes bevonulása a szent városba. A körmenet népe a falakon kívül gyülekezett. Itt történt a *pálmaszentelés*. A kapukat bezárták a menet előtt, csak később nyitották meg. A püspök számárháton vonult be, a kanonokok és hívek pedig ruhájukat terítették eléje. A pécsi egyházmegyében is volt a középkorban körmenet: a hívek itt is ruhájukat terítették az útra.¹ Talán ennek a liturgikus hagyománynak elnépiesedett maradványa, hogy számos helyen vagy virágvasárnap, vagy nagypénteken kirakják a téli vastag ruhát az udvarra, utána pedig elteszik jövőre.

A szentelés középkori monasztikus szertartásáról a Pray-kódex tájékoztat bennünket. Archaizmusai közül említésre méltó, hogy az egész falut megjáró körmenetben az Írás e szavainál: *percutiam pastorem*, a papot a barkaággal megvereggették.² Általános hagyomány szerint Jézust vagy az evangéliumos könyv, pedig feszület jelképezte, amelyet zöldelő ágakkal díszítettek. Németországban és Ausztriában a körmeneten egy fából faragott, kerekeken járó szamarat (Palmesel) is körülvettek. Ezt is virággal és zöld ággal ékesítették.³ Van adatunk arra, hogy a német lakosságú *Bártfa* városában a XV. században a virágvasárnapi körmeneten számárháton ülő Krisztus-szobrot is vezettek.⁴

Általánosnak tetsző régi hagyomány szerint már a virágszombati bar-
kagyűjtés is paraliturgikus cselekmény volt. Van adatunk arra, hogy a
vigilián körmenet indult a barátok *sümegei* templomából a barkahordozó
gyermekek elé (1714).⁵ A barkát *Szabadkán* a Rókus-kápolnában gyűj-
tötték össze.⁶ A hívek körmenetben innen vitték át az ünnepen a közeli
Teréz-templomba, ahol a szentelés történt. Majd liturgikus előírás sze-
rint a templomi körmenetben is részt vettek vele.

A századfordulón a *göcseji* iskolásgyerekek szombaton mentek ki az
ágakért a közeli erdőre vagy hegyre. Ez alkalommal a fiúk fekete cukor-
süvegből készített zsákot tettek a fejükre. Fel is bokrétázták, felpántli-
kázták, oldalukra pedig fakardot kötöttek. A kislányok fejükön fehér
koszorúval jelenek meg az iskolában. Innen a mester, vagyis tanító ve-
zetésével párosan, nótázva mentek ágakat vágni. Miután ez megtörtént,
a magukkal vitt ennivalót, többnyire tojást, elköltötték. Akadt gazda, aki
a hegyen borral is megkínálta őket. A szentelésre szánt ágakat vállukon,
most már valamelyik virágvasárnap éneket énekelve, vitték hazafelé. A
templomot háromszor megkerülték, majd az ágakat odaállították az oltárt
környező falakhoz. A hívek másnap ebből vettek maguknak.⁷

A *felsőnemesapáti* kisdíákok apróbb testvéreikkel virágszombaton már húsvétra
készült ünneplő ruhájukban jelentek meg az iskolában. Karonülő apróságaikat
a menyecskék is elhozták. Az iskola udvarán szépen felsorakoztak, és tanítóik kísé-
retében hangos énekszóval vonultak a bíró házáig, ahol már várták őket:

*Hej koszorú, koszorú,
Szép színű és jószagú,
Vannak benne virágok,
Kis rövidke zöldágok,
Cifra kicsiny levelek,
Vannak benn üres helyek.*

*Liliom a tisztaság,
Szelídség a gyöngyvirág,
Rózsa szeretet jele,
Zöld a remény levele,
Cifra kicsiny levelek,
Vannak benn üres helyek.*

A bíró virágzó barkát osztott ki a gyerekek között, akik éneküket az udvaron
mégegyszer elénekelték. Innen a templomba menet már a liturgikus ünnepi himnusz,
a *Gloria, laus et honor* magyar mását zengedezték: *Dicsőség és dicséret Neked
megváltó királyunk, kinek gyermeki szép sereg mond édességes éneket.* Harangszó-
val fogadták őket. Bent a templomban lerakták a hozott barkát. Másnap ezt szen-
telték meg, és osztották ki.

A szegedi tájhoz tartozó *Balástyán* az ágakat szintén iskolásgyermekek szokták összegyűjteni Gergely napjától egészen az ünnepig. Fáradozásukért némi ajándék járt.

Hajós német faluban fiúgyermekek a barkacsomót söprű módjára lennel erősítik egy botra és úgy viszik a nagymisére. Ebből egy-egy jut a nagyanyjuknak, keresztanyjuknak, esetleg még más ismerősöknek is. Az ágakat délután hordják szét. Piros tojást kapnak érte. A megmaradt barkát a ház kerítésére tűzik és nagyszombatig otthagyják, amíg meg nem szólal a feltámadást jelző harangszó. Ezután tűzvész ellen fölviszik a padlásra. A régieket időnként elégetik, és a kert földjére szórják.⁸

A hagyományt céltudatos kutatással bizonyára még napjainkban is gyarapítani lehetne. Figyelmet érdemel benne a diákság, később fiúgyermekek rekordációs tevékenysége, amely még föltétlenül a középkorba nyúlik vissza, és idézi a *pueri Hebraeorum* hozsannázását. Az ábrázolás a hazai ikonográfiában egyébként ritkán fordul elő. Figyelmet érdemel azonban a *Kálmáncsehi Breviárium* egyik miniatúrája.⁹

A *Bakonyvidéken* a hívek olvasójukkal körülfogva tartják föl a barkát szentelésre.¹⁰ *Horvátzsidányban* a legfiatalabb családtag viszi a barkát szenteltetni.^{10/a}

Kömpöc tanyaközség szegedi eredetű népe – új temploma leányegyház lévén, ahol nincs barkaszentelés – úgy segít magán, hogy az előtte álló fűzfákról vág le egy-egy ágat. Szentelménynek tiszteli és hajlékában ezt tüzi ki.

A virágvasárnap i szentelt *barka*, más népi nevein *bárka*, *cica*, Kapnikbányán *cica-berke*, görögkatolikusoknál *cicuska*, Göcsejben *cicamaca*, *cicemaca*, *cicabarka*,¹¹ *macuka*, Bátyán *cicaméce*, Székelyföldön *pimpó*, Aranyosszéken, Torockón *fűzfacicula*, *polinga*,¹² a Borsavölgyében *picus*,¹³ nagyrabecsült népi szentelmény: Krisztus királyi menetének tanúja és emlékjele.¹⁴

Mikes Kelemennek, a *Fejedelem* nagypénteken történt haláláról írt levelében olvassuk: *virágvasárnap gyöngeség miatt nem mehetett templomba, hanem a közel való bázból hallgatta a misét. A mise után amely pap odavitte neki a szentelt ágat, térdénállva vette el a kezéből, mondván, hogy talán több ágat nem fog venni.*¹⁵

A virágvasárnap i szentelt *barkát* Somogyi Elek szerint¹⁶ azért szentelik, hogy *mindnyájan azon bívek, akik ájtatosan fogának véleek élni, minden testi s lelki veszedelmektől Istennek kegyelme által megőriztetnének. Mert abban áll azoknak megszentelések, hogy azok a lakosok, akiknek hajlékába találatnak e megszentelt ágak, az ördögnek minden ártalmától szabadok legyenek. Hogy azoknak mindennapi*

szemlélése minket arra integessen, miképpen kellessék a mi életünknek ártatlanságával, azaz a jószágos cselekedeteknek gyakorlásával virágzanunk.

A szentelt barkát használják orvosságul. A *szegedi* tájon a család mindegyik tagja hideglelés ellen elnyel belőle egy-egy szemet. Máshol torokfájásról nyelik. A hagyományt *Csorna* népe is ismeri.¹⁷ Az *Ipolyvidéken* azt tartják, hogy a tavalyról megmaradt barka és húsvéti morzsa füstje fölött fejjel lefelé lóbált gyerek kigyógyul a szemverésből. *Hercegszántón* hasonlóképpen. *Sándorfalván* a barkával a haldokló fölött keresztet rajzolnak boldog kimúlásért. *Tápén* a halott koporsajába teszik.

A *matyóknál* az eladólányt megvergetik a szentelésről hazahozott barkával, hogy minél hamarabb férjhez menjen.¹⁸ *Nyírvasvári* görögkatolikus családjaiban az édesapa szokta megvergetni a gyerekek hátát. *Sarud* gazdái a jószágot vesszőzték meg vele. E szokás az aprószenteki korbácsolással keveredett. A palóc *Szék* faluban, hogy a ló jól menjen: a barka között ostorhegyet is szenteltetnek a templomban.¹⁹ *Szíhalmon* széna- és szalmakazalba szűrják. Egyes vidékeken, ha valaki a passió alatt a szentelt barkából keresztet csinál és odahaza felszögezi a pajta ajtajára, akkor a tehen tejét nem bírják majd elvenni. Máshol a szentelt barkát a mestergerenda mellé teszik, mert különben a gonoszok megrontanák a tehenet. *Eger* vidékén, ha a virágvasárnap szentelt barkával megvesszőzik a tehenet, nem fog véres tejet adni. *Szegeden*, hogy a sertésvészt távoltartsák, az ölküszöb alá szentelt barkát tesznek. *Makón* a hazahozott barkából kevernek a jószágok ételébe. Vastagabb ággal a disznók eledelet kavargatják. Hasonló gyakorlat él *Deszken* is. *Kiszomborban* egy barkaszemet a ló, tehen homlokán dörgölnek szét, hogy a *nyila* ne csapjon beléjük.

Az *Alföldön* a méhkasok elé teszik, amikor először viszik a szabadba. Azt hiszik, hogy akkor a méhek sok mézet gyűjtenek, és jól rajzanak. Néhol, így *Németprónán* (Slovenské Pravno) a szentelt barkát porrá égetik és a vetőmag közé vegyítik,²⁰ hogy jó termés legyen. *Zirc* németsege három szemet a kútba dob, hogy a családnak jó vize legyen. Böven termő lesz az a gyümölcsfa, amely alá a templomból virágvasárnap kisöppört szeméből raknak. *Nagymányokon* egyebek között a padláson tartott gabonába szűrják.²¹

A bokortanyák evangélikus tírják népe örül, ha ismerős katolikus családoktól szentelt barkát kap.²² Oltalmazó céllal az *elsőbáz* kom módjára vagy tükör mögé kerül.

Jellemző, hogy a torockóvidéki unitárius és református magyarok is

igen kedvelik az Aranyosszéken *fűzfacicula*, Torockón *polinga* néven emlegetett virágvasárnapi barkát, amelyet Torockószentgyörgy katolikus templomában szentelnek. Kitzúzik a padlás gerendájára és nyári vihar idején tűzbe vetik.

Több helyen ismeretes az a hiedelem is, hogy a szentelt barkát nem jó bevinni a házba, mert akkor sok légy lesz. Ezért vagy a pincébe, vagy a padlásra viszik, vagy pedig az eresz alatt tűzik fel. Itt az eredeti funkció elhomályosult. Elfelejtették, hogy őseik azért tűzték ki az ágakat a szabadban, hogy a villámok mintegy meglássák őket és elkerüljék a házat.²³ Maga a szokás megmaradt ugyan, de most már új értelmezést adtak neki.

A barka *égiháború* idején országszerte használatos. A régi szabadkémények világában a *szege*di tájon ilyenkor szentelt gyertya lángjánál meggyújtották. Kémény alá tartották, hogy füstje eloszlassa a rossz föllegeket. *Sándorfalván* vihar, jégverés esetén előveszik, apróra összevagdalták. A konyhában felfordítják az asztalt, négy lábára ráteszik az apróra vágott barkát és úgy imádkoznak mellette.

Szilágyságban égzengéskor szentelt barkával füstölik a szobát a veszedelem ellen.²⁴

Hangonyi búcsúok zarándokútjukra is elviszik a barkát, hogy az *égiháború*, villámcsapás elkerülje őket. *Domoszló* palóc faluban a gyerekek szentelt barkából formált négy keresztet ásnak el a szőlő négy sarkába.²⁵

Göcsejben szalmazsákba teszik, hogy a villám be ne csapjon a házba.²⁶ *Kethelyen* tűzre vetik, hogy füstje megakadályozza a villám becsapását. Másik részét húsvét napján a mezőre viszik, letűzdelik, hogy a jég elkerülje a vetéseket. Ilyenkor mindenfelé térdénállva ájtatoskodó embereket lehetett látni a múlt század végén a földek között.²⁷

A pécsi *Nagydeindol* szőlőhegyen *égiháború*, jégeső ellen barkát vetnek az Atya, Fiú, Szentlélek nevében tűzre.

Míntha igazában csak korunkban bontakoznék – talán a hazai németiség hatására, – az a szokás, hogy a virágvasárnapi barkát nagypénteken, húsvét napján kiviszik a temetőbe és a hozzátartozók sírjára szúrják. Ismeri *Szabadka* bunyevác népe is. *Bátyán* annyi barkaágot raknak a temetői nagykeresztre, ahány elhalt tagja van a családnak. *Budaörs* és a környékbeli német faluk mintegy Emmaust járva, húsvéthétfőn kiviszik a temetőbe, de ki a mezőre, vetésekre is.²⁸ *Erdősmárok*on a barkát a gazda földjére, a gazdasszony pedig az elhalt hozzátartozók sírjára viszi.

Ha valakit virágvasárnap temetnek, az *eleki* németek a pap kis kézi-keresztjére (pacificale) barkát kötnek.²⁹

Privigye (Prievidza) és *Garamvölgye* szlovák anyái a barkaszentelésre és passióra elviszik gyermekeiket, akik még nem tudnak beszélni, hogy mielőbb oldódjék meg a nyelvük. Hasonló *Pölöskefő*, *Balatonendréd* magyar hiedelme is: a néma, nehezen beszélő gyereket el kell vinni *passiómondásra*.

Hangonyi szólás szerint: *mondassuk rá a passiót. Zalaszentbalázson* azért viszik őket, hogy majd ne féljenek a mennydörgéstől. Ebbe a hiedelembe nyilvánvalóan belejátszott a szentelt barka sajátos szentelményi alkalmazása is. A nógrádi *Kálló* faluban ez a nagypénteki passió alatt történik.

A hagyomány nyilvánvalóan a jeruzsálemi gyermekek hozsannázásából merített ösztönzést.

Virágvasárnaphoz itt-ott archaikus tavaszünneplő hagyományok is fűződtek.

Nagykörű alföldi faluban virágyszombaton a gyerekek kolompot kőtenek a nyakukba, és az utcákon szaladgálva kolompolnak. Este, amikor már az emberek fekvőre tértek, a legények befogtak egy lovat az ekébe, és a lányosházak udvarán vagy kertjében barázdát szántottak és virágmagot vetettek bele. Akadtak olyanok is, akik az ablak alá orgonátövet ültettek.

Otok szlavóniai horvát faluban virágvasárnap a kutakat virággal szokták a lányok díszíteni. A szombaton szedett virággal vasárnapra virradóra fölékesítik kedvesük kútját, kiskapuját, kerítését. A lány leendő napa a kút vödrébe tojást tesz jutalmul, húsvétra ezt festik meg. Mielőtt elmennének a kúttól, megtöltik a vályut vízzel, és anyanyelvükön ezt éneklik: én fölkeltem kora reggel, vizet merek jó napamnak. Édes napam, kegyes napam, nyisd meg nekem kiskapudat. Ha a lány már jegyese is a legénynek, akkor a kútgémre a virág mellé magaszótte cifra törülközőt is tesz jövődő napa számára, aki fönthagyja, hogy a falu népe templombamenet lássa. Ebéd után hálából kalácsot is visz leendő menyének, hogy a házát megbecsülte.³²

Virágvasárnap a Kiskárpátokban sok helyen apró szlovák lányok zöld fűzfaággal járnak házról házra. Az ágat teleaggatják szalagokkal, és üres kifűjt, de sásbéllal, színes ruhadarabkákkal körülfogott tojásbéjjel. Ezt „Jézus jeruzsálemi bevonulásának emlékére” teszik, miközben az ablakok alatt Jézus kinszenvedéséről énekelnek.³³ A szokás katolikus *tírpákjaink* között is él. A lányok az evangélikus családokat is fölkeresik.³⁴

A hagyomány *Litke* palóc faluban húsvét vigiliájára került át. A legé-

nyek nagyszombat reggel először tojást gyűjtöttek, majd az erdőből repkényszerű billinget hoztak, hogy a lányok koszorút kössenek belőle. Amíg a koszorúkötés megtörtént, a reggel kapott tojásból rántottát sütöttek, de úgy fűjták ki, hogy héját utána cérnára fűzhessék. A rántottát megétték, majd a lányok a koszorúval a templomi zászlókat, kereszteket díszítették. Ezt Márk napján búzakoszorúval cserélik ki. A legények a tojás-héjból készített füzért a templom falára vagy a közelben egy fára függesztették.³⁵

A hagyomány bizonyára sokkal gazdagabb helyi változatokban élt, mint amennyire a kutatásból, gyűjtésből ismeretes.

A palócok körében számos faluban fekete-, de főleg virágvasárnap máig él a *kiszejárás*, *kiszehajítás*, máshol *villőzés*. Minthogy a játék nem szakrális, illetőleg liturgikus fogantatású, csak éppen utalunk rá. Egyébként Manga János kiváló kutatásai³⁶ a részletezést fölöslegessé is teszik.

A kiske-hagyomány az archaikus pogány téltemetésnek, tavaszvárásnak színes megnyilatkozása, amely a szlovákoknál, cseheknél, morváknál is a mienknél gazdagabb változatokban ismeretes. A kiske szalmával tömött, felöltöztetett és a falun keresztülhurcolt, végül elégetett vagy vízbe dobott fabáb. Lányok, menyecskék, gyerekek énekszóval kísérik.

A moldvai *Klészse* csángó legényei virágvasárnap belefújnak *tilinka* nevezetű fűzfásípjukba. Ez a *babajgatás*. Célja – mint mondják – hogy a halottak meghallják és várják a húsvéti feltámadást.³⁷ Eredeti célzata szerint nyilvánvalóan a tavaszt költögették vele.

NAGYHÉT

Nagyhét, Somogyi Eleknél *sanyarúbét*,¹ az őrségi Bajánsenye reformátusainak ajkán *videsbét*² (vizeshét). A természet tavaszi újjászületése az embert is analógiás jellegű megújulásra, tisztálkodásra indítja. Ezek az ősi tavaszi lusztrációs szokások az ember egészségének és jólétének biztosítására, a betegségek távoltartására, a háztájék és jószágok megoltalmazására irányulnak. A velük összefüggő mágikus műveletek népünknel leginkább nagyhéten történnek. Ez egyúttal a húsvéti előkészületnek és vallásos megindulásnak, olykor telítettségnek testi, de főleg lelki tisztálkodásnak ideje, alkalma még a század elején is. Töredékei egyének, olykor még falusi közösségek mágikusnak érzett cselekedeteiben, munkájában máig fölcsillannak.

A *palóc* még a századfordulón is megtisztította egész portáját. Kihordta az istállót, kijavította a melléképületeket, söpört, tapasztott, megszelt, egészen megfiatalodott a hajléka. Szerszámaint rendbehozta, néha ki is fényesítette. Minden holminak, még a legkisebbnek is ragyognia kellett a tisztaságtól. Mikor a házával rendbejött, akkor elhalt hozzátartozóira gondolt: sírjukat fölfrissítette.³

Hasonlóképpen történik az ország többi vidékén is. Így *Magyarpolány* német népe éppúgy rendbeteszi és felkoszorúzza a sírokat, mint halottak napjára. *Szil* rábaközi faluban nemcsak a temetőt, hanem még árkait is megtisztítják húsvétra. Minden sírt rendbehoznak. Azokét is, akiknek már nincs családbeli gondozójuk. Végül a sírokra barkacsokrot raknak.⁴ A tisztálkodás főképpen nagypénteken és nagyszombaton érte el mágikus-zakrális teljesedését.

Algyő sajátságos régi, már inkább csak emlékezetben élő hagyománya,

hogy nagyhét elején a gazda az udvaron összegyűjtötte, rendbetette minden munkaeszközét és imádkozott fölöttük.

Az Egyház lelkére köti híveinek, hogy évente legalább egyszer, húsvét táján szülessenek újjá. Járuljanak a szentségekhez: gyónjanak, áldozzanak. Ezt a parancsot a nép általában még a század elején is igen komolyan vette. Maga a családfő: édesapa, édesanya szigorúan gondoskodott arról, hogy minden arravaló gyermek, de a szolgáló és béres is elvégezze, mert csak így, a kegyelem állapotában válik méltóvá a húsvéti szentelt eledelek elköltésére.

Ilyenkor az idősebbeket a fiatalok *megkövetik*, vagyis bocsánatukat kérik, sok helyen kezét csókolnak szüleiknek. Ezt a megkérelést olykor a szülő gyermekével, a gazda béresével szemben is megtette. Hajdani szegediek azokat is fölkeresték, akikről úgy érezték, hogy megbántották valamivel őket. Indulás előtt, ha máskor nem is, sokfelé megcsókolják a szülők kezét. *Szobogy* palóc faluban a szülők megkövetése így hangzik: *engedjen, ha valamivel megbántottam, Isten is meg fog engedni!* A felelet: *kész az engedelen, elmebetsz!*⁵ A felnémeti felelet: *én megbocsátok, bocsásson meg az Isten!* A gyónni, továbbá búcsúra induló *Hollókőn* nemcsak hozzátartozóitól szokott bocsánatot kérni, hanem minden falubelitől is, akivel menet közben találkozott. A hangonyi gyónó így engesztelte hozzátartozóit: *Jézus sebeire kérem, bocsásson meg, gyónni szerenék!* Egyébként Lázár István hajdani hangonyi plébános, a penitencia mérlegelésében a szentatyák tanítása szerint járt el: a nagyevőnek, pazarlónak bűnt és imádságot, a fukarnak a szegények számára adakozást, az iszákosnak időszakos megtartóztatást, a tolvajnak a lopott holmi visszaadását szabta ki.⁶ *Fertőhomokon* gyónás előtt minden családtag bocsánatot kért egymástól. *Patosfán* így szoktak búcsút venni: *bocsáss, bocsásson még, ha valamit vétöttem. A felelt: Istené a bocsánat!*⁷ A hagyomány görögkatolikusaink között is él.

A tridentí zsinat az évenként, húsvét táján végzendő gyónást lelkére köti a lelkipásztornak és a híveknek. Ezt még a múlt században is a *gyónócédula* (schedula confessionis) igazolta,⁸ amelyet a gyónó a paptól kapott. Régi családi imádságoskönyvekből egy-egy még előbukkan belőlük, valami rányomtatott épületes szöveggel. Ilyen: *boldog ember, kinek bünt nem tulajdonít, nem számolja be Isten a vétkeit, és lelkében nincs álnokság* (31. zsoltár). Kézzel még ráírva a helység és évszám. E gyónócédulákat – mint már láttuk – a múlt században, *Kethely* zalai faluban vízkeresztí házszentelés alkalmával az asztalra készítették. A plébános jelenlétében a céhmester, vagyis sekrestyés, cérnára fűzve gyűjtötte össze. Ha valakié hiányzott, a pap buzdította, hogy húsvétkor majd ne maradjon el. A gyónócédula egykori hagyományvilága ebből következőleg nyilván színes volt.

Sajátos helyi hagyományként húsvéti gyónásukat a *Máriabesenyő* környéki faluk (Dány, Kálló) férfieimberei közül sokan itt a búcsújáró helyen, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján szokták végezni.

A bűnvallomás, penitenciavállalás más laicizálódott formáiról a hét szentség néprajzáról tervezett munkánkban szeretnénk megemlékezni. Itt csak egy *Tamási* tolnai faluban följegyzett hagyományra utalunk. A század elején itt még akadtak jámbor öregasszonyok, akik nagypéntek délután, tehát a Megváltó halálának órájában, a Kálvária keresztye előtt letérdepelve, magának Jézusnak gyóntak meg és mentek húsvét ünnepén áldozni. Az efféle kisegítő módok nyilvánvalóan a hódoltság pap nélküli katolikus világában, licenciátus jámborságában születtek.

A franciskánus passiómisztika mélységes népi hatására vall, hogy nagyböjtben, főleg nagyhéten, régivágású közösségek, társulatok, de egyének is iparkodtak átélni az Úr szenvedéseit.

Az általánosnak mondható templomi, illetőleg kálváriai stációjárás mellett, jámbor öregek között máig él egy nagyhéti ájtatosság, amely már a Thewrewk-kódexben⁹ fölbukkan, és részben az orális gyakorlat, részben a szakrális ponyvairadalom révén a legutóbbi időkhöz ismeretes volt. Eszerint a jámbor lélek *virágvasárnap* 40 Miatyánkot és ugyanannyi Üdvözlégyet, 1 Hiszekegyet mond el Krisztus 40 napi böjtölésének emlékezetére. *Nagybőjton* 33 Miatyánkot és Üdvözlégyet, 1 Hiszekegyet annak emlékezetére, hogy az Üdvözítőt földi életének 33. esztendejében tulajdon tanítványa eladta. *Nagykedden* 30 Miatyánkot és Üdvözlégyet, 1 Hiszekegyet, hogy 30 ezüst pénzen adta el. *Nagyszerdén* 15 Miatyánkot és Üdvözlégyet, 1 Hiszekegyet azoknak a fájdalomnak emlékezetére, amelyeket Jézus fején a töviskorona okozott. *Nagycsütörtökön* 12 Miatyánkot és Üdvözlégyet, 1 Hiszekegyet azért, hogy Jézust éppen legszomorúbb állapotában hagyta el 12 tanítványa. *Nagypénteken* 5 Miatyánkot és Üdvözlégyet, 1 Hiszekegyet öt szent sebének tisztelésére. *Nagyszombat* 40 Miatyánkot és Üdvözlégyet, 1 Hiszekegyet annak emlékezetére, hogy Jézus 40 óráig feküdt a koporsóban. *Húsvét* napján szintén ugyanannyit azért, hogy az Üdvözítő feltámadása után még 40 napig társalgott tanítványaival és az első hivaikkal.¹⁰

A *pápaiimádság* hasonlóképpen a középkor televényéből sarjadt és virágzott a legújabb időkhöz, főleg a szegedi táj ponyvairadalomában és szakrális hagyományaiban: a bűnbe merült embert a Jézus Krisztus kínszenvedésén és kereszthalálán való épületes elmélkedés, töredelem mentheti meg a kárhozattól.¹¹

A Gömör-kódex magyar előadásának forrása *Dionysius Carthusiensis* XV. századbéli karthauzi szerzetesnek munkája, az *Aureum Speculum animae peccatricis: docens peccare vitare, ostendendo viam salutis*.¹²

A legendával összekötött jámbor imádság a passió gyümölcseit idézi

ugyan, mégsem részletezzük, mert inkább haldokló fölött szokták végezni, jámbor asszonyi közösségekben azonban nagyhéten is sor került rá.

Az *Aranyimatyánk* asszony népünknek maig egyik legkedvesebb elmélkedő imádsága: Jézus édesanyjának, Máriának elmondja, hogy mi várakozik reá nagyhét napjaiban.

Eredetét tudomásunk szerint még nem tisztázták, de a XV. században a németiség már ismeri.¹³ Középkori kódexirodalmunkból nem tudjuk kimutatni, bár a Weszprémi-kódex passióelőadása: Jézus és Mária ismétlődő bethániai beszélgetése emlékeztet rá. Előfordulhat épületes barokk imádság-irodalmunkban is, eddigi kutatásaink azonban nem jártak eredménnyel. A hazai ponyván a múlt században számos magyar, német és katolikus délszláv változata bukkan föl.¹⁴ Ismeri a szlovén nép is.¹⁵ Nyilván otthonos a cseheknél, szlovákoknál is.¹⁶

Az imádság voltaképpen Jézusnak édesanyjától való első, virágvasárnap-i búcsúzkodása, amely a kánoni evangéliumokban nem fordul elő. Emlékeztetünk rá később is.

Nekem legkedvesebb fiam, Jézus! Mit fogsz te tenni virágvasárnapján?

Legkedvesebb anyám, neked mindjárt megmondom: én nagy király leszek, dicsőségesen bemegyek Jeruzsálembe, inteni és tanítani fogom a népet Atyám törvényére, és hirdetni fogom a megváltás új szövetségét.

Nekem legkedvesebb fiam, Jézus! Mi leszel te azon a szent Nagyhétfőn?

Legkedvesebb anyám, azt én mindjárt megmondom neked: gyöngye és beteg leszek, többé senki sem fog tisztelni, senki sem segít a templomhoz járni.

Nekem legkedvesebb fiam, Jézus! Mit teszel te azon a szent Nagykedden?

Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Szegény vándor leszek, és vándorolni fogok egyik városból a másikba, és éjjelenként nem fogom fáradt fejemet álomra lebajtani.

Nekem legkedvesebb fiam, Jézus! Mit mivelsz te azon a szent Nagyszerdán, és az egész Nagybétben?

Legkedvesebb anyám, azt én neked mindjárt megmondom: fölmegek az Olajfák szent hegyére, álom nem jövend szememre a nagy félelemnek miatta. Kísértetni fogok egyik bírótól a másikhoz. Annástól Kaifáshoz, Kaifástól Heródeshez és Heródestől Pilátushoz.

Nekem legkedvesebb fiam, Jézus! Mit mivelsz te azon a nagy és szent Zöldcsütörtökön?

Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom: ama bamis Júdás el fog engem adni barminc ezüstpénzért.

Nekem legkedvesebb fiam, Jézus! Mit fogsz te mivelni Nagypénteken?

Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom: föl leszek feszítve egy magas keresztfára, három rettentő vasszöggel kezeimen és lábaimon átvérve. Odajön egy vitéz, lándzsával keresztiüldöfi oldalamat, és abból vér és víz fog folyni. Atyám pedig küldeni fog két ápolót, úgymint: Szent Jánost és (Armathiai) Józsefet, akik engem a gyászkeresztfáról levesznek. Te kedves anyám, rám fogsz

nézni szent szemeiddel, megmosol engem szent könnyeiddel, és szent hajaddal fogod törölni véres testemet. Én pedig balva fogok feküdni a Szombat estvéjéig, mint aluvó kisdéd az ő bölcsőjében.

Nekem legkedvesebb fiam, Jézus! Mit fogsz te mivelni Nagyszombaton?

Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Mély sirban fogok fekiüdni egész a bűsvéti szent napig, mialatt le fogok szállani poklokra, az ott rám váró lelkeket kiszabadítandom. Feltámadva magammal viszem őket az én Atyám országába, bevégezett nagy munkám diadaljeléül. És az üdvösség öröme neke örökké fog zengeni az egek egeiben.

Mondá erre a Boldogságos Szűz Mária: azon balandó, ki e szent jóslatokból álló Aranyimatyánkot egyszer vagy többször átímádkozandja, és megemlékezik az én bét járdalmamra, és legkedvesebb Fiam kinszenvedésére és balálára: az nem lesz elfeledve az egekben. Életében minden kérése megballgattatik, bolta után pedig lelke az Isten előtt fog ragyogni az örök üdv fénysugarában, mely a végtelenségig nagyobbodik mindörökké. Amen.

NAGYCSÜTÖRTÖK

Nagycsütörtök az Oltáriszentség szereztesének ünnepe, Jézus szenvedésének kezdete. *Bátai* neve *csoncacsütörtök*. Ritkán *zöldcsütörtök* neve is hallható. Ezt Somogyi Elek így magyarázza: ez a név a Getsemáni nevű zöld kerttől származott, melyben a mi váltságunk zöldülni és csírázni kezdett.²

Ezzel szemben Bod Péter szerint³ *Dies Viridium*, *zöltségek napjának* miért mon-
dassák, nem elég bizonyos. Talán azért 1. mivel az ötörvénybeli ceremóniák el-
száradván, ezen a napon újat, az Úr vacsoráját állította helyébe a mennyből való
Csemete. 2. Mert a régiek a katékumenusokat, akikkel zöldellett a Krisztus kertje,
ezen a napon vizsgáltatták meg, ha lebet-e a keresztségre bocsátani búsvétban.
Ismét akiket böjt elején, úgymint hamvasszeredán kirekesztettek a templomból,
újonnan bévették, s az Úr vacsorájához bocsátották. Neveztek ezt Festum Calicis,
mert ezen a napon szereztesett az Úr vacsorája. Festum Capitilavium: mert ezen
a napon mosták meg a gyermekeknek fejeiket, hogy tisztán viteinének a keresz-
tségre ... Ezen a napon a pápa tizenkét szegény koldusoknak lábaikat megmosa,
annak emlékeztére, hogy a Krisztus megmosta a tizenkét tanítványok lábaikat.
Ebben őket követik más némely fejedelmek is. Ezen a napon elnémulnak a baran-
gok, ékességeiktől megfosztatnak az oltárok, eloltatnak templomokban egyen kívül
a gyertyák, készíttetik az oltár alatt az eukáristia és a krizma.

Nagycsütörtökön történt az ősegyházban a nyilvános bűnösök kien-
gesztelése.⁴ A vezeklők egész nagybőjtben itt, az előcsarnokban kérték a
templomba menő híveknek érettük való imádságát. Később szinte nap-
jainkig, a koldusok helye, tápaiasan *kúdíusok színje* volt, akik a nekik
nyújtott alamizsna fejében a hívek boldogulásáért, halottjaik üdvössé-
géért imádkoztak.

A hajdani vezeklők a templom előtt leborultak, majd a *Miserere*-
zsoltárt énekelve, bevezették őket, kinyitván a templom minden ajtaját.

Így fejezte ki az Egyház a teljes bűnbocsánatot. Ennek a szertartásnak a mi középkori liturgiánkban is vannak nyomai.

Az egri egyházmegye 1509-ben megjelent Ordinarius-a még tartalmazza⁵ a nyilvános vezeklők nagycsütörtöki kiengesztelésének liturgiáját. Ez nyilván hazánk más püspökségeiben sem volt ismeretlen.

Eszerint a püspök teljes díszben, vörös színben ünnepélyesen vonult a székes-egyház főbejáratához. Most az egyszerű albába öltözött főesperes mezitláb, kezében botocskát tartva, odament az előcsarnokban gyülekező bűnbánókhoz. A kar daékul hét zsoldárt (septem psalmi poenitentiales) énekelt. Ezek:

Quam dilecta (83. zsoldár): *Mely kellemesek a te hajlékaid, erőK Ura! Kívánczik és eped az én lelkem az Őr tornácai után...*

Benedixisti (84. zsoldár): *Megáldottad Uram a te földedet. Elfördítottad Jákob fogását, Megbocsájtottad a te néped gonoszságát, elfödörzted minden vétköket...*

Credidi (115. zsoldár): *Hittem, és azért szöölottam, de igen megáldáztattam...*

Memento (131. zsoldár): *Emlékezzél meg Uram Dávidról és minden türeséről, amint megesküdütt az Őrnak, fogadást fogadott Jákob Istenének...*

Ecce quam bonum (132. zsoldár): *Íme, mely jó és mely gyönyörűség az atyafiaknak együtt lakniok...*

Ecce nunc (133. zsoldár): *Íme, most áldjátok az Urat, ti az Őr minden szolgálai, kik az Őr házában állotok, a mi Istenünknek háza tornácaiban...*

Laudate Dominum (150. zsoldár): *Alleluja, dicsérjétek az Urat az ő szentjeiben, dicsérjétek Őt az ég erős boltozataiban...*

Utána a püspök szava hangzott föl: *Venite, venite, venite filii. Audite me, timorem Domini docebo vos!* Magyarul: Jöjjetek, jöjjetek, jöjjetek fiaim, az Őr félelmére tanítalak meg benneteket!

A főesperes ezután a bűnbánók nevében ezt mondotta: *flectamus genua*, vagyis: hajtsunk térdet! Erre a vezeklők mindnyájan térdre estek, majd fölkeltek. A jelenet háromszor ismétlődött. Most a püspök jóra intette őket, majd a főesperes kézenfogva vezette a bűnbánókat a főpásztorhoz. Innen a keresztelőkúthoz vonultak.

Elénekelve a Mindenszentek litániáját, a püspök ezt a könyörgést szötte bele, és háromszor ismételte: hogy e bűnbánó szolgálidnak bűneik bocsánatát megadni méltóztassál! Rövid imádság után a püspök feloldozta és szentelt vízzel meghintette, tömjénnel pedig megfüstölte a vezeklöket. Ezután pásztorbotjával megérintette őket, mondván: *exurgite, qui dormitis*, vagyis: ébredjétek, akik alszotok.

A bűnbánók most hódolatul égő gyertyával kezükben és fejük fölött vesszöt tartva, a püspöki szék elé vonultak. A püspök megcsókolta őket, az asszony népnek főpásztori gyűrűjét nyújtotta csókra. Ezután vesszőiket maguk törték el. A főesperes még közölte velük, hogy a kiengesztelés ugyan megtörtént, de teljes bűnbocsánatért, feloldozásért egyeseknek Rómába kell menniök. Ezután nyomban megkezdődött a nagymise.

Nagycsütörtök egyetlen nagymiséjén, a tridentinus liturgia szerint glóriára megszölnak az orgona, a csengők, meg a harangok, hogy utána

egészen nagyszombatig elhallgassanak. Népies kifejezéssel: *megsüketülnek*.

A nagycsütörtöki glóriára megszólaló harang szavára *Kiskanizsán* megrázzák a gyümölcsfákat, hogy bőven teremjenek.⁶ Így *Zala* somogyi faluban is.⁶ *Magyarbánságon* faluban ilyenkor a házbeliék közül kiszalad valaki a kertbe, földet kap a kezébe, és szétszórja. Mint mondják, így majd sok kapor lesz. A szokás eredeti célzata: a fagy, dermedtség kiűzése a földből. *Versend* horvátjai ilyenkor mosakodnak.

Közismert szólás, hogy nagycsütörtökön a harangok *Rómába mennek*. E hagyománynak költői, mondai hajtása is van.⁷ Az 1674. év nagyszombat napján Rómában a Szent Péter-templomában a sekrestyés, amint a templom tornyába felment, ott nagy álmélkodására egy idegen öltözetű ifjat talált mély álomba merülve. Nagynehezen fölébresztették. Maga köré bámult, alig tudta megérteni, mi történt vele, amíg végre latin nyelven elmondotta, ki ő és hogyan jött ide. Neve Kopeczky Mihály, Késmárkon diák volt, és nagy vágy támadt benne az örök várost és híres templomait látni. Minthogy azt hallotta, hogy húsvétkor a harangok Rómába repülnek, ő is elhatározta, hogy a haranggal együtt megteszi ezt az utat. Felmászott tehát a késmárki toronyba, ott az öreg harang belsőjébe bújt és szíjjal odakötözte magát a harang nyelvéhez. Egyszerre csak nagy rázkódást érzett, mintha kirepült volna a toronyból, mire elvesztette eszméletét. Nem is nyerte vissza előbb, amíg a *Szent Péter* sekrestyése föl nem ébresztette. Kopeczky története nagy feltűnést keltett egész Rómában. Pártfogói akadtak, és így nem is tért vissza többé hazánkba.⁸

Hajdani *kecskeméti* néphagyomány szerint⁹ a hírhős városban még csak békével tűrik a harangok római útját, mert a református atyafiaké itthon maradt. Szegeden már nem egyszer gyújtottak föl valamilyen putrit, hogy meglássák, haza tudnak-e a harangjaik hamarjában jönni, amikor otthon baj van: tűzvész támad, meghal valaki. Ennek a hiedelemnek a szegedi hagyományvilágban nincs nyoma.

A bánáti német szülők apró gyermekeiknek ilyenkor azt mondták, hogy a harangok Máriaradnára repültek, hogy húsvéti szentgyónásukat ott ők is elvégezzék.¹⁰

Dusnoki „rác” gyerekeknek úgy mondja az édesanyjuk, hogy a harangok a Jézuskát gyászolni mentek Rómába. Csak úgy jönnek vissza, ha jól viselik magukat.

Makón régebben – nyilván a csanádi püspök földesuraságára való tekintettel – a református öregtemplomban nem harangoztak e gyászos

időszak alatt. A katolikusoknál szokásban lévő kerepelés helyett náluk a harangozási időben a templom előtt elhelyezett emelvényen egy-egy ember zsoltárokat énekelt. Más hagyomány szerint tizenkét diágyerek a négy világtáj felé fordulva, a toronyban ezt énekelte:

*Oh ártatlanságnak Báránya
E világnak ki vagy ára,
Megváltója, táplálója,
Aldott légy egek Királya.*

*Hogy érdemlettük ezt Tőled,
Hogy miértünk ezt fölvegyed?
Hogy szent tested vereséget,
Szenvedjen ennyi sérelmet.¹¹*

A makai nép *bűrharang* néven emlegette őket.

Magyarbánszegesi regula, hogy a harangok elnémulása után senkinek nem illik füttyölni, dalolni, muzsikálni, mert ezzel csak a Megváltó szenvedését növelné.

E napokban a szertartásokra való hívogatásnak, jeladásnak, de a gonoszülésnek is ősi módja a *kereplés*, *kerepülés*, a palóc Istenmezején *kerepityelés*, Hangonyban, Szentsimonban *korpitálás*, Püspökszenterzsébeten *pörgetés*, az északi csángóknál román jövevényszóval *tokálás*,¹² amely egyszerre szertartás és játék a gyereknép számára. Hagyományvilágának szabatos számbavételét a kutatás eléggé elhanyagolta.

Vág Sopron megyei faluban¹³ kereplő fiúk járkák be a falut, és jelzik az elnémult harangok helyett az időt és a csonkamise kezdetét. Nagyszombat délelőtti fáradságuk fejében tojást, pénzt szednek, amelyen megosztóznak.

Szil községben¹⁴ nagycsütörtökön a gyerekek szintén *kerepülnek*. A céhmester, vagyis a harangozó gyűjtötte őket össze. Kis kereplőjükkel háromfelé futottak szét a faluban. A jobbmódú fiúk talicskát toltak végig az utcákon. A kereke fogas volt, és egy rézdarab kattogott rajta. Szolgálatukért tojást kaptak, de még nem pirosat. Nagyszombaton a harang megszólalásakor viszont sípokkal szaladoztak. Az ajándékba kapott tojások fele a céhmesteré lett, felén pedig ők osztottak. Ez nyilván összefügg a szentsírra vitt tojás hajdani, de itt-ott még élő hagyományával is, amelyről később még szó lesz. *Zsidány* horvát kereplő gyerekei tizenketten vannak, kis közösséget alkotnak. Szolgálatukért nagyszombaton tojást kapnak.¹⁴

A kerepelés *Patosfa* somogyi magyar faluban¹⁵ nagycsütörtök délből kezdődött, fiúgyerekek végezték. Mielőtt kerepeltek volna, mindig megkiáltották, milyen alkalomra történik: *kerepüljünk déli* (hajnali, esti) *imádságra*, vagy: *kerepüljünk első* (másodikat, harmadikat) *a létánniára*. Nagyszombaton hajnali imádságra való kerepelés után a falu minden házát sorra járják: *adjanak valamit a szegény kerepülők számára!* A gazdasszony kérdésére, hogy mit adjon nekik, így válaszoltak: *amit elszántak*. Tojást kaptak ajándékba.

Püspökszenterzsébet baranyai faluban¹⁶ nagycsütörtök reggel az iskolásgyerekek kezükben a *pörgető* néven emlegetett kereplővel egymás között felosztották a falut, és csoportokra szakadva, elindultak *pörgetni*, kerepelni. Nagypénteken pörgettek *hajnali imádságra*, majd misére első, második, harmadikat, ezután *déli imádságra*, végül *létániára első, második, harmadikat*. Nagyszombaton a hajnali imádságra való pörgetés után minden házba bementek és ezt mondták: *pörgetünk, pörgetünk tojásokért*. Szolgálataikért mindenütt kaptak is néhány tojást, amelyen megosztottak.

A bánati német *Kistószeg* (Mastort) faluból származott Schütz Antal professzor önéletrajzában¹⁷ olvassuk: „egyik legmélyebb gyermekélményem a nagyheti kerepelés volt . . . minket nagyobb, azaz tíz-tizenkét éves fiúkat ilyenkor beszerveztek. Majd egész nap kora reggeltől késő estig a falu közepén lévő parkba tereltek. Itt időnként összecsofodították. A kapitányunk kiadott egy jelszót: vecsernyére, vagy: zsolozsmára, vagy: passióra, mire valamennyien éktelen kelepelést vittünk véghez.”

Bánátból való köszöntő rigmus:

*O du selige Osterzeit
wir loben dich in Ewigkeit
und ihr, liebe Leut,
gebt uns Eier oder Geld
was eurem Herzen gefällt.*

A szokás a közeli *Nagytószegen* is járta.¹⁸ A hagyománynak osztrák, délnémet párhuzamai is vannak.¹⁹

Nagycsütörtök egyetlen miséjén van a papság és hívek közös áldozása. Nyilván e liturgikus hagyomány maradványa, hogy az evangélikus erdélyi szászok között *Himmelbrot* (Himmelbrot?) néven emlegetett ostyát osztogatnak eulógia gyanánt.²⁰

A középkori *Sopronban* a templomatya áldomással tisztelte meg azo-

kat a híveket, akik a nagyhét folyamán gyónáshoz, áldozáshoz járultak. 1534-ben erre a célra két akó vörös bort vásárolt.²¹

A püspöktől nagycsütörtökön szentelt, *krizma* néven emlegetett, balzsammal kevert faolaj keresztvíz szentelésénél, bérmlásnál, püspökszentelésnél, haldoklók ellátásánál használatos. Egyetlen paraliturgikus alkalmazásáról tudunk: *Privigye* (Prievidza) szlovákjai tűzvész ellen házuk födele alá abból a hamuból tesznek, amely a tavalyról maradt olaj nagyszombaton történő elégetése után hátramaradt.²²

Lonovics József rosszállólag említi,²³ hogy a vasút elterjedése előtt egyes plébánosok valamelyik laikus hívükkel szokták a püspöki székhelyről a krizmát elhozatni. Nyilvánvaló azonban, hogy itt ésszerű, részben licenciátusi hagyomány továbbélésére kell gondolnunk. Az isteni szolgálattal ugyancsak elfoglalt pap rá sem ért volna nem elmenni. Szeged városának XVIII. századi kiadásai föltüntetik a szentelt olaj Nagyszombatból vagy Kalocsáról való hazaszállításának költségeit is.²⁴ A módját sajnos nem jegyezték föl. Ehhez még megemlítjük, hogy Tirolban is érdemes, *Kirchpropst*, *Kapitelsbote* néven emlegetett, plébánostól felhatalmazott világi férfiak vállalkoztak a több napos úttal járó tisztes, de fáradtságos, olykor lavinaveszéllyel járó feladatra, hogy a keresztelőkút nagyszombati szentelésén már kéznél legyen. Ha komoly ok miatt mégsem sikerült vele odaérni, akkor az esperesi székhelyről az ünnepek után szétküldött krizmát a falubeliek ünnepélyesen, harangszóval fogadták. Ilyenkor utólag illették vele a keresztkutat.²⁵

Nagycsütörtökön van a *lábmosás* (mandatum) szertartása, amelyet – mint ismeretes – a Habsburg-uralkodók is elvégeztek, tizenkét szegény öregnek megmosták a lábát.^{25a} Régebben a papok minden hívük lábát megmosták. Ma már csak a székesegyházban szokásos, amikor a püspök vagy tizenhárom kanonokjáét, esetleg kispapjáét, vagy ugyanannyi szegényét mossa meg. Nem tudni, miért tizenháromét. Némelyek szerint Mátyást, esetleg Pált jelképezi, mások szerint a vendéglátó házigazdát. Van olyan vélemény is, hogy a szokás Nagy Szent Gergely pápa idejében kezdődött, akinek – mint ünnepénél látjuk – tizenharmadiknak angyal jelent meg.²⁶ *Klobusiczky* Péter szatmári püspökről, majd kalocsai érsekről († 1843) jegyezték föl, hogy a szegények lábát megmosva, megcsókolva személyesen látta vendégül és kiszolgálta őket.

A *győri* kármelita kolostor társalkodójának bejárata fölötti képen Jézus mossa tanítványainak lábát. Ez a szerzetesi hivatásra: az emberek szolgálatára int.²⁷

A liturgikus gyakorlat népi sarjadéka, hogy *Gyergyószentmiklóson* (Gheorgeni) a pap tizenkét gyermek lábát mossa és csókolja meg. *Ister-segíts* bukovinai székely faluban akadtak módosabb gazdák, akik tizenkét meghívott szegény ember lábát mosták meg, majd meg is vendégelték őket.²⁸ Hagyományörző *tápai*, *dusnoki* édesanya is megmossa ezen az estén gyermekeinek lábát. Kérdésünkre, hogy miért nem a családfő végzi, Dusnokon azt felelték, hogy régi szláv közmondás szerint az apa csak vendég a háznál, gyermekeivel az édesanyának kell törődnie.

Mielőtt a harang megsüketült volna, a *kiszombori* gazdasszony lábát mosott. A hagyomány *Budaörs* németségénél már kissé módosult: ezen az estén mindenkinek illik megmosnia a maga lábát.²⁹

Nyilvánvalóan a lábmosás középkori liturgiája ihlette az oltárok nagycsütörtöki megmosását is, amelyet a szegedi premontrei apácák számára írt Lányi-kódex (1519)³⁰ örökölt meg: *a vecsernyét elvégezvén . . . azonnal meg kell az oltárokat mosni . . . és mikor mossák, minden oltár, mely szent nevére vagyon, az responsoriumát kell mondani. Versiculust, collectát nagy oltárra, és aki patrónus . . .*

Föltétlenül ennek a liturgikus hagyománynak elnépiesedett maradványa, hogy *Nagykér* (Milanovce) magyar faluban az asszonyok, lányok csütörtök délután a Nyitra vizéből még századunk elején is felmosták a templomot.

Az oltármosás után a *szegedi* apácák a szegények lábát is megmosták: *az portás annyé szegényt keressen, mennyé atyafiú (=apáca) vagyon. Minnyán begyűlvén és a szegényeket beviván tegyenek mandatumat. Nekik az az lábokat megmosják mit kell tedék (=pedig) mondani és tenni, megmondtuk. Bőjtben másodszombaton minden atyafiú az ő szegényének vizet töltson kezére és minden szegénynek egy-egy pénzt vagy fillért adjonak. Mikor nekék osztják, minden szegénynek meg kell békélni (=csókolni) a kezét és az után valami enniivalót és innivalót kell nekik adni. Az fejedelem tedék magának annyé szegényt hívasson, mennyet akar.*³¹

A nagycsütörtöki liturgikus oltárfosztás, nyitranagykeri névén *oltárrablás* (denudatio altarum) népi fejleménye, hogy *Tápén* a nagyheti gyász jeléül az asszonyok leszedik a templomi zászlókról a selymet, és egyéb díszeket. Allelujáig csak a rúdja meredezik a templomban.

A dévai székely házakon az andrásfalvi szülőföld hagyományként nagycsütörtökön a kapufélfára gyephantot szoktak függeszteni. Úgy mondogatták, hogy amikor Judás Jézust elárulta, a zsidókkal megegyezett, hogy az Üdvözítő szállását a kapu oszlopára tett gyepdarabbal jelöli meg. Péter ezt megtudva, minden kapufélfára hasonlót tétetett, és így az Úr

csak később jutott a poroszlók kezére.³² A vegetációs hagyományt nyilvánvalóan a napnak zöldcsütörtök neve is magyarázza.

A szokás Klézse csángóinál Szent György napján járta.

Játékossá vált a *pilátusverés*, *pilátuségetés*, szegediesen *pancilusozás* is, amelynek középkori liturgikus előzményei aligha vitathatók, bár a kapcsolat legfőbb csak Szkhárosi Horvát András *Kétféle bitről* szóló versezetéből igazolható, ahol a nagycsütörtöki szertartásokon így gúnyolódik:

*Jézus Urunkat ők ezekkel tisztelik:
Éjjel az gyertyákat egyenként elszedik.
Az földet erőssen pálcákkal veretik,
Csaté-paté zérzúr, hol basznál nekik?*³³

A liturgia összefonódhatott a mágikus gonoszűzéssel, a tavaszi vegetációt késleltető démonok megfélemlítésének szándékával is. A szokás leginkább az alkonyatkor végzett lamentációk időpontjához kapcsolódott, és a *bűnbak* keresésének ürügyén valamiképpen össze is függött velük.

Bercsényi Miklós egyik, Nyitrán írt levelében (1705. ápr. 9., nagycsütörtök) olvassuk: *Szintén, hogy a Jeremiás siralmát hallgatnám, veszem . . . levelét Ngodnak. Verék az Pilátust az gyermekek. Míg olvasám Ngod levelét, azt mondja a feleségem: Heistert szeretné oda fektetni . . .*³⁴

A hagyományt Dugonics András is említi: a gyermekek (főképpen Szegeden) irgalmatlan pattanásokkal verik a földet, nagypénteken gyékényvel, és azt mondják, hogy Pilátust verik, ki Urunkat Jerúsálemben felakasztotta.³⁵ A szintén szegedi Somogyi Elek is szól róla: hogy nagypénteken a gyermekek a deszkákat avagy földet verik, amint közönségesen szokták mondani: a Pilátust verik, jelenti az anyaszentegyháznak Pilátus ellen fölgerjedett méltó haragját.³⁶

*Csanádapácán*³⁷ nagyszerdán és nagycsütörtökön délután, a Jeremiás siralmait végző, irányító pap a *Miserere mei* kezdetű zsoltár után annak jeléül, hogy a templom kárpítja Jézus halálakor kettéhasadt, megüti könyvével az oltár lépcsőjét. A nép erre botokkal esik neki a padoknak, és egy kis ideig üti őket. A szokás *Mobácson*, *Dusnokon*, *Sükösdön* is él. Mint mondogatják, azért, hogy ilyenkor Pilátus is szenvedjen, amiért elárulta, kiszolgáltatta.

Eperjesen a lamentációk előtt, még a múlt század végén is, az inasgyerekek sorrajárták a kereskedők boltjait, és a tőlük összekéreggetett üres ládákat, hordókat a nagytemplom elé hengergették. Amikor a lamentációnak vége volt és a plébános bent a templomban nádpálcával hármat suhintott a főoltár lépcsőjére, kint a bekormozott képű inassereg pokoli lármát csapva, bunkókkal, fustélyokkal pozdorjává zúzta a hordók, ládák hosszú sorát. Ezeknek a roncsaiból raktrák össze nagyszombat reggelén a máglyát, amelyet a tűzszenteléshez gyújtottak.

Kapnikbányán (Cavnic) szintén a templom előtti téren üti az odahordott deszkákat a fiatalság, amikor a hívek kijönnek a szertartásról. Hasonló hagyományokat őrzött *Nagybánya* és *Felsőbánya* bányásznepe, továbbá a vegyesvallású *Szászrégen* (Reghin) is.³⁸

Tolnában több helyen a legénykék egy deszkára Pilátust ábrázoló emberi alakot rajzolnak, és templomozás után, Jeremiás siralmainak végeztével, azt verik.

Bakonybélben nagycsütörtökön este sokan kimennek, főleg legények a község határában lévő Borostyánkúthoz, és csak késő éjjel térnek haza. A kápolna mellett ilyenkor tüzet raknak. Régebben szalmából készített, favázra erősített bábut is vittek magukkal, amely szerintük Pilátust jelképezte. E bábut a tűzön elégették. Sokszor egész éjjel is elidőztek mellette, a tördelt gallyakkal folyton táplálván a lángokat. Úgy vélték, hogy amikor Jézust vallatták, az udvaron a szolgák és poroszlók is a tűznél melegedtek. Ennek emlékezetére gyújtják ők is a tüzet, Pilátust pedig azért égetik el, mert ő adta a zsidók kezébe Jézust.³⁹

Csikokozmási (Cozmeni) szokás, hogy Jeremiás siralmi után egy gyereket kergetnek az udvar körül. Ha megfogják, megverik. Utána kiengeisztelik valamivel.⁴⁰ *Várdotfalva* (Csíksomlyó mellett) gyerekei ilyenkor a padokat verik meg. Ez a *pilátuskergetés*.⁴¹

Ács Gedeon református lelkész írja,⁴² hogy régebben, tehát a múlt század legelején *baranyai* kálvinista falukban némi pénz ellenében fogadtak valakit, akit nagypénteken keresztre kötözve, föl-alá hurcoltak az utcákon, miközben a járókelők szidalmazták és gúnyolódtak rajta. Mint mondogatták, így szenvedett Jézus is.

A böjtös vacsorának az Utolsó Vacsora időpontjára való tekintettel, a szegedi tanyákon *úrvacsora* neve járja. Országsszerre emlegetnek olyan régivágású híveket, akik a vacsorától kezdve húsvéti nagymise utánig semmit magukhoz nem vettek. *Privigye* (Prievidza) szlovák népe szerint⁴³ az ilyeneknek Isten minden bűnét megbocsátja.

Nagycsütörtök este, illetőleg éjszaka az idősebb asszonyok itt-ott még

napiainkban is, Jézusnak az Olajfák hegyén való virrasztása emlékeztére, vagy a Kálváriára, vagy pedig útszéli keresztetekhez vonulnak. Itt a fájdalmas olvasót végzik, és alkalomhoz illő énekeket énekelnek az Úr kínszenvedéséről, Mária anyai fájdalmáról.

Jászladányban éjjel megkerülték a falut, miközben a stációt, fájdalmas olvasót végezték. *Kiskunfélegyházán* a határbeli keresztet járták. Nem a templomból indultak ki, hanem egyes háznépek állottak össze. Énekszó ilyenkor nem volt, csak csöndes imádság. *Pincehely* asszonyai nagycsütörtökön este szintén teljes csöndben mentek ki a határbeli keresztetekhez ájtatoskodni. Mint egyikük mondotta: mindenki a maga titkával panaszkodik az Úrnak. *Nagykátán* is magában imádkozik a nép egészen hajnalig, a templomból kiindulva a temetőben, és a falu keresztjeit járva. *Nyitra* nagyker magyar községben velejött gyermekét az édesanya biztatja, hogy próbáljon egy keveset aludni, egyúttal emlékezteti a Mester mellett elszunnyadó tanítványokra (Lukács 22, 45).⁴⁴ *Garamszentbenedek* (Hronsky Benadik) szlovák asszonyai nagycsütörtök este a nyitott koporsóban lévő Krisztus-szobrot ravatalra helyezik, felvirágozzák, majd a hívek késő éjszakáig virrasztanak imádsággal és énekléssel fölötte. A példákat még könnyen lehetne szaporítani.

Itt még föltétlenül későközépkori elnépiesedett, a licenciátus gyakorlatban teljesedő hagyományról van szó.

A szomszéd Ausztriában manapság is akadnak az Olajfák hegyén szenvedő Jézus tiszteletére emelt kápolnák (Ölbergkapelle) és élnek társulatok (Ölbergbruderschaften).⁴⁵ Ez utóbbiak ájtatosságait egész nagyböjtben végzik. A későgótikus eredetű kultuszáramlat emlékeztető művészi alkotások is őrzik.

Csemegi József kutatásaiból⁴⁶ tudjuk, hogy a domborműves ábrázolás, függetlenül az architektúrától, a templom testébe van falazva, és így különálló alkotásként hat. A XIV. században bukkan föl délnémet területen, talán Nürnbergben. Innen sugárzik Bajorország, főleg Ausztria felé. Igen jelentős a bécsi Szent István-székesegyház emlékműve.

Középkori hazánkban a XV. századból a nyilván Bécshez igazodó *Kismarton*, *Szentmargitbánya* (Margarethen), *Feketeváros* (Purbach), *Fertőszéleskút* (Breitenbrunn), továbbá az akkoriban még szintén német jellegű *Besztercebánya*, Erdélyben pedig *Nagybánya*, *Nagyszeben*, *Szászsebes* (Sebeşul Sasec) templomainak falán, előterében maradt ránk.

Hasonló kultikus céllal készült freskóábrázolások: *Bártfa*, *Csetnek* (Štítinik), *Magyarvista* (Višta), *Nagyótlak* (Selo).⁴⁷ Odafestették *Kőszeg* egyik lebontott városkapujára is.

Nem önállóan, hanem a Jézus élete, esetleg a Passió egyik jeleneteként gótikus szárnyasoltáraink táblaképein is föltűnik.⁴⁸ Külön kiemelve főlegesen volna felsorolni őket, hiszen a képsorozatban nincs önálló kultikus funkciójuk.

Országszerte szórványosan élő hagyomány, hogy a nagyhét utolsó napjain, továbbá húsvét éjszakáján a jámborabb hívek magányos imádságukat kertben végzik. A könyörgés, a tavaszi vegetációra való illetén áldáskeresés nyilván az Úrnak az Olajfák hegyén, illetőleg a Gecemáné kertben való imádságából, virrasztásából, továbbá Jézusnak kertész képeben való megjelenéséből (Jn 20, 15) merített ösztönzést.

Budaörsi német öregek úgy emlékeztek vissza, hogy gyermekkorukban nagycsütörtök reggel könnyű ruhában kimentek a kertbe, és ott térdelállva, nyugat felé fordulva, kitárt karral néhány Miatyánkot végeztek. Nagyszombaton reggel hasonlóképpen cselekedtek, de most már keletre fordultak.⁴⁹ A németprónaiak nagypénteken imádkoztak a kert rügyszőlő fái alatt.⁵⁰ Így *Miske* szlovákból magyarosodott népe is: nagypénteken még napkölte előtt a család minden tagja a portán lévő bodzafa alatt imádkozott.⁵¹ Úgy vélték, hogy ettől egész évben egészségesek maradnak. Más helyeken ez húsvét hajnalán történt.

A hagyomány jellegzetes továbbélése, hogy a szegedi tanyákon az év más napjain is álmatlan öregek, gondokkal küszködő javakorabeliek éjszakai magányban szintén a kertben, házhoz tartozó szőlőben imádkozták az olvasót.

Az Olajfák hegyén magárahagyott Mestert engesztelő nagycsütörtöki virrasztás többfelé belenyúlik a késő éjszakába, sőt nagypéntek hajnalába is. Már említettük, hogy a húsvéti ünnepkörhöz fűződő hiedelmek között számot archaikus pogány képzet lappang, illetőleg módosult formában a kereszténység eszmeköréhez simulva, az evangéliumi lábmosástól, liturgikus oltárfosztástól, illetőleg mosástól, továbbá a Jeruzsálemet és az Olajfák hegyét elválasztó, a szentkereszt legendájában is emlegetett Cedron pataktól ihletve, tovább is él.⁵²

A kultuszt archaikus-biblikus teljességben *Bátya és Dusnok* katolikus „rác” népe őrzi, de a vele együttélő magyarságra is jellemző.

A felnőtt bátyaiak napkelte előtt ki szoktak menni mosdani a Dunára vagy a közeli Vajas érre. Induláskor keresztet vetettek, egész úton imádkoztak, hátra nem fordulhattak, senkivel nem beszéltek. A vízben arcukat, lábukat mosták meg. Úgy vélték, hogy a betegséget mossák így le magukról. Üvegben azoknak is vittek, akik otthon maradtak. Ezek ebből mosdottak meg. Megfürösztyétk lovait is.⁵³

A közeli dusnokiak nagycsütörtök este a Kálváriát járják. Utána nem sokára, még napkölte előtt a Vajason mosakodtak. Nem beszéltek, hallgattak. A lovakat is lehajtották, ők is hoztak a vízből haza a többieknek. Emlegetik azt a legenlát, hogyan építette Ádám feje fölött Salamon a Cedron hidját. Az üldözött Jézus belesett, a kövek azonban megpuhultak, nem úgy, mint kízóinak szíve.⁵⁴ Azóta mossa le a bűntől származó betegséget az ünnep hajnalán végzett mosakodás.

Bársonyos dunántúli népe a patakban fürdött már nagycsütörtök este. Úgy vélték, hogy ezzel minden betegségtől megszabadulnak. A hagyományt utólagosan úgy magyarázták, hogy az Üdvözítő emlékezetére tesszik, akit beletaszítottak a Cedron patakjába. *Kajáron* (Győr) nagypéntek reggel az asszonyok ki szoktak menni a kereszthez, ahol az olvasót imádkozzák, majd az *Úr Jézus emlékezetére* megmosakodtak a patakban. *Bakonybélben* már korán reggel a pataknál szoktak imádkozni. Megmosakodtak, vizet vittek haza. Ebben az otthonmaradtak is megmosakodtak, sőt a jószágokat is lelocsolták vele.⁵⁵

Szeged népe régebben a Tiszára szótlanul járt le mosakodni. A beteg kisgyermekeket is levitték, hogy a bajt lemosassák róluk. A szokás napjainkban már csak csökevényeiben él. Idősebbek a reggeli mosakodásukat máig a szabadban végzik el, tanyán a gémeskútnál.

A múlt század derekán hajnalban három óra felé a szegedi legények sorba kukorékolva költötték föl a fürdéshez az alvókat. A szokásba nyilván belejátszott az ismeretes evangéliumi hagyomány is: megszólalt a kakas, amikor Péter a Mesterét megtagadta.

Szék palóc faluban, hogy a ló jól menjen, nagypéntek hajnalban meg szokták mosni a patak vizében.⁵⁶ *Egerbaktán* nagycsütörtök éjszaka a hívek a templomban virrasztottak. Hajnalban a *Laskó* patakból merített *holló vizében* mosdottak meg. A fiatalság mindjárt ott, a patak partján mosakodott. A szintén palóc *Hébalom* fiataljai napkölte előtt a patakról hozzák az aranyosvizet. Ebben mosdanak meg a lányok, hogy frissek, szépck legyenek. *Litke* palócai nagycsütörtök este a templomban virrasztottak. Már hajnalodott, mikorra végeztek. Utána a Káposztáspatakban megmosdottak. A vizet most *rózsavíz* néven emlegették. Hazaérve, edényekkel tértek vissza a patakhoz, hogy azoknak is vigyenek rózsavizet, akik éjszaka otthon maradtak.⁵⁷ A felső-Ipolyvidéken, *Galsa* (Holiša) táján⁵⁸ éjfél után minden épkézláb ember a patakra siet. A vödörket, kancsókat összeverik, zajt ütnek, hogy a mélyen alvókat is fölébresszék, pontosabban: a gonosz szellemeket elriasszák vele. A béresek a lovakat vezetik és megúsztatják. Az ilyen ló sem kehes, sem békás nem lesz,

a szőre pedig mindig ragyogó tiszta marad. Véges-végig a folyó partján félig, vagy egészen levetkőzött emberek kurjongatva, lármázva mosdának. Az asszonyok csak az arcukat mossák meg. A legények közül legfrissebbnek azt tartják, aki ilyenkor meg is fürdik. A mosakodás végeztével csendesen hazamennek, mindenki vizet visz magával. Ebben mosakodnak másnap, sőt a húsvéti ünnepek alatt is.

Mezőkövesd hagyománya⁵⁹ szerint a házat napkelte előtt a *Kánya* patakról hozott vízzel szokták körülöcsolni gonoszok ellen. Meg is mosdottak benne. A szentelést húsvét hajnalán – most már szenteltvízzel – megismételték. A közeli *Szibalom* faluban is visznek a *Rima* patakról vizet, hogy megmosakodjanak benne. *Szil* soproni faluban a gyerekeket azért fürdetik meg a patakból merített vízben, hogy a nyáron majd bele ne fulladjanak.⁶⁰ *Domaháza*n az ilyen víznek *szólatlan víz* a neve.^{60a}

Most hajnalban szokták a *férgeket* is kiűzni a házból. A féregűzés szótlanságul, néha lármával, olykor meztelenül történik, hogy a gonosz szellemet, amely a paradicsomi kígyó módjára csúszómászó férgekben lappang, annál biztosabban el lehessen riasztani. *Szeged-Alsóváros*on a ház összes helyiségeit kisöprik, a férgeket jelképező szemetet kiviszik az utcára és a kocsinyomon túl öntik ki. A *Felső-Ipolyvidéken* napfölkelte előtt a gazda, vagy a gazdaasszony bal kezével, a házzal ellentétes irányban körülsöpri a portát, hogy megszabaduljon a kártevő állatoktól. *Göcsejben* egyesek a házat kora hajnalban meztelenül, kezükben pálcával fenyegetve körülfutják, hogy a férgektől megszabadítsák. Közben ezt mondják: *patkányok, csótányok, egerek, poloskák oda menjete, ahol füstös kéményt láttok!*⁶¹ Ez a mondás azt az ősi, sokfelé még ma is élő hagyományt tükrözi, hogy nagypénteken a tűz az Üdvözítő halálának emlékeztetere minden háznál kialudt. Aki azonban vakmerőségében mégis begyújt, megérdemli, hogy a férgek ellepjék.

Kisvaszar baranyai német faluban a téltemetés sajátos változataként reggel a kert végében tüzet raknak, és a gazdasszony czen égette el a szemetet. Utólagos helyi magyarázat szerint azért, hogy a Jézust üldöző zsidók szemét a füst csípje és így az utat eltévesszék. *Karácodján* a nagypénteki tüzet a kapuban rakták. Itt is már úgy magyarázták, hogy elfüstöljék vele Jézus ellenségeit.⁶²

Székesfehérvár-Felsőváros parasztpolgársága nagycsütörtökön éjjel a ház kútjából merített vizet. Hajnalban mindenki ezzel mosta meg a szemét.

Zagyvarékás méhészei nagypénteken folyóvizet adnak a méheknek, hogy frissebben gyűjtsenek.⁶³

Az evangélikus *tirpák* asszonyok nagycsütörtök éjszakáján a Gecemáné emlékezetére a virágoskertben imádkozgattak, a férfiak pedig hasonló céllal valami rejtettebb helyet kerestek föl. Utána frissen merített vízben mosakodtak meg. A jószágot is megöntözték. A tisztálkodó hagyomány a békési evangélikus szlovákság körében is elevenen élt.⁶⁴

Lehetséges, hogy e lusztrációs hagyományt még középkori liturgikus gyakorlat is befolyásolta: a húsvéti vízszentelés a folyóparton történt, csak később került be a templomba.

NAGYPÉNTEK

Nagypéntek a csíki székelység ajkán itt-ott *bosszúnap*, az északi csángókén *aszupéntek*,¹ ősi egyházi hagyomány nyomán nagyszombattal együtt a böjt és gyász napja. Mégsem pirosbetűs ünnep: Krisztus nem a Kálvárián, hanem húsvét hajnalán dicsőült meg. Viszont kálvini felfogás szerint a megváltást már Krisztus kereszthalála meghozta. Ezért a református egyház nagypénteket tekinti legnagyobb ünnepének.

Nagypénteknek a hívő katolikus néphagyományban több egymással állandóan vegyülő, újabbnál újabb változatokat termő megnyilatkozása van. Természetesen a *passió*, népiesen *pársió*, *pásió* emelkedik ki, vagyis Jézus kínszenvedése és kereszthalála, továbbá a keresztnek és az *arma christi* néven összefoglalt kízóeszközöknek legendában, énekben, elmélkedő imádságban épületes szándékkal való számbavétele. Igen jelentős a passiónak a misztériumjátékokban, felvonulásokban, Mária-síralmakban való földidézése, elsiratása is.² Mindezeket legtöbbször már nem a kánoni evangélium, hanem az apokrif hagyomány, legenda és látomás ihlette. Kívül kerül a liturgia kötelékén, bár nem szakad el tőle.

A kínszenvedésről való ájtatos megemlékezés természetesen nincs kötve a nagyböjthöz, nagyhéthez, nagypéntekhez, bár ez az időszak szentésíti. Alkalmoszerűen sorra kerül pénteki napokon, a Szentkereszt és a Hétfájdalmú Szűzanya ünnepein, továbbá búcsújáró helyeken végzett ájtatosságokon, halotti virrasztásokon, mindennapos magánáhitatban is.

Jézus a keresztet hordozván, *kiméne azon helyre, mely agykoponya helyének mondatik, zsidóul pedig Golgotának* (János 19, 17). A *Kálvária* latin képzésű szó.

A Kálvária a keresztáldozat színhelye, ahol a hagyomány szerint Ádám

sírja volt. Erre emlékeztet a keresztfa tövében ábrázolt koponya, amely a legenda jelképes nyelvén a bűnbeesés és megváltás összefüggését fejezi ki. Ezt az őshagyományt már egy Tertullianusnak tulajdonított verszet is megörökíti:

*Golgota locus est capitis Calvaria quondam
Lingua paterna prior sic illum nomine dixit.
Hic medium terrae est: hic est victoriae signum.
Os magnum hic veteres nostri docuere repertur,
Hic primum hominem suscepimus esse sepultum.*³

Katolikus tanítás szerint a passió a Kálvárián való beteljesedéssel az első miseáldozat, amelyet engesztelő halálával a Fiú mutatott be az Atyának. Ez ismétlődik meg vérontás nélkül a katolikus kultusz lelelkében, a szentmisében. *Ordacsehi* barokk főoltárának menzájába a Szentsír van beépítve, így folyton emlékeztet nagypénteknek a miseáldozatban megújuló misztériumára. Innen a szimbolikus misemagyarázatok is, amelyek szakrális hagyományvilágunkban, ponyvairodalmunkban sem ismeretlenek. Legelső hazai emléküket a Pray-kódexben olvassuk.⁴ Sajátos változat az *Aranykoronáé*⁵ és a franciskánus Nagy Jánosé;⁶ a mise minden mozzanatát a kinszenvedés és kereszthalál jeleneivel kapcsolják össze. Ponyvairodalmi eredetű a *Krisztus zsoltára, vagyis a vérben mondott szentmise*. Szövege romlott. Nyelvének archaizmusa miatt réginek kell tartanunk. Forrását nem ismerjük. Egyelőre nem tudjuk, hogy a középkori egyházi folklór vulgáris nyelvű változatával, vagy talán barokk megnyilatkozással van-e dolgunk. *Nótája* van, azaz valamikor énekelték is, ez viszont a népszerűsége mellett bizonyít:

*Már beteljesedett, balljátok jó lelkek,
Kik elaludtatok, most felserkenjetelek.
A szent áldozatnak, sőt egész misének
Vége van, mindnyájan már baba mehettek.*

*A szent öltözetbe én akkor öltöztem,
Midőn a felszentelt sekrestyébe mentem,
A Szűznek méhébe, bogy testbe öltöztem,
Ruháimról embernek lenni ismertettem.*

*A szent Introitust én akkor mondtam,
Hogy emberi hangon első szót szólottam.
Ez világra jövőn keservesen sirtam
Es hogy ember vagyok, ezzel megmutattam.*

*A Kirieleisoni ártatlanok mondták,
A Glóriát pedig angyalok találták,
Midőn születetni Isten fiát látták,
Imádás kedvéért az eget elbagyták.*

*A Szentleckét mondta János útmutatóm,
Magamtól mondatott az Evangéliom,
Mert én azért jöttem, az volt minden célom,
Hogy hirdettessétek a szent evangéliom.*

*A Krédót a nép mondta, Sanktust a gyermekek,
Virágvasárnapján midőn bevezettek
A városba, rövid énekkel tiszteltek,
Benediktus: áldott vendégnek neveztek.*

*A konsekrációt csüörtőkön estére,
Tanítványaim között magam vittem végre,
Midőn a kenyeret valóságos testre,
A bort változtattam valóságos vérré.*

*Az Ürfelmutatást a vitézek tették,
Midőn szellememet ég felé emelték.
A felállt keresztén a rézkigyót nézték,
Ambár nézésöknek basznát nem vebették.*

*Mementót hasznosan a lator mondotta,
Okos volt, mert boltig a basznót bajtotta,
Előkért, boltakért szavát nem nyugtatta,
De mivel, bogy nem volt pap, ő azt nem tudta.*

*Pater nostert magam kétizben mondoztam,
Atyámnak lelkemet midőn ajánlottam,
Ellenségeimért midőn imádkoztam,
Minden engedelmet részükre koldultam.*

*Agnus Deit mondták, kik a kereszt mellett
Által memvén buzgón verték a mellüket,
Mivel, bogy énbennem láttak istenséget,
Látván, szánták-bánták bűneiket...*

*Menjetek, készen van a véres áldozat,
Vér, költött vér nélkül szabadulástokat
Nem eszközölhettem, vérrel záratokat
Feltörtem, megnyertem szabad utatokat...*

A kereszt a keresztény ókor és koraközépkor jámborságában és művészetében győzelmi jel, az üdvösség fája, amelyen Krisztus királlyá dicsodul. A keresztesháborúk Szentföld-élménye nyomán, főleg franciskánus értelmezésben inkább Istenemberre emlékeztet.

A Kálvária ábrázolása is visszatükrözi az áhitat korszakait.⁶ Eleinte csak azok jelennek meg a keresztfa alatt, akiket a kánoni evangéliumok említeneek: a Szűzanya, János, Mária Magdolna. Később, a román kor Krisztus királyának szimbolikus és allegorikus alakok hódolnak, hangsúlyozván a dogmát: a megtestesülést és a kereszthalállal való megváltás misztériumát. Egyes ábrázolásokon nyilvánvalóan a Grál-legenda ihletésére angyalok is föltűnnek, amint az Úr kicsorduló vérének helyébe gyűjtik. Ez a fogalmazás misekódexekben, korai nyomtatott misekönyvekben is sűrűn előfordul.

A német későgótika, illetőleg az olasz quattrocento művészetének a Legenda Aureától is ihletett elbeszélő kedve ezt a kötött előadást kibővíti: a Kálváriát világtörténeti esemény, *spectaculum*, látványosság gyanánt örökíti meg és odahozza a maga korába, környezetébe. A középkori város népe, élén a királlyal, mintegy kirándul a Kálváriára, részben részvétből, hódolatból, részben csak básméskodó kíváncsiságból. A zsúfolt képen olykor megjelennek a kinszenvedés és megdicsőülés szimultán oda-festett jelenetei, sőt a *Tízezer Vértanú* (Berki 1480, Nagyekemező 1480, Bártfa 1500, Kisszeben 1520)⁷ is. Hazánkban legismertebb *spectaculum* Kolozsvári Tamásnak *garamszentbenedeki* Kálvária-oltára (1427).⁸ Zsigmond király is rajta van. A *nagyszebenin* Szent István és László királyaink tűnnek föl. A téma Kálmáncsehy Domokos misekönyvében is megjelenik.⁹

A passió épületes szándékkal való szemléltetésével, meglevenítésével találkozunk középkori templomaink falfestményein, szárnyasoltárain, hazánkban is felbukkanó nagybőjti leplein (Hungertuch). Maga az egész szenvedéstörténet a virágvasárnapi és nagypénteki liturgiában hangzik el az evangéliumi passiószövegek anyanyelvi előadásában. Mindezek együttesen ihletik a misztériumjátékokat és vezeklő körmeneteket, a stációjárást, a Kálvária és Szent Garádics (Scala sancta), szentsír kultuszát, továbbá a népi ájtatosságok változatos gazdagságát.

A passiót számos középkori templomi freskóciklusunk ábrázolja: *Almakerék* (Malmkrog, Malamcrav, XIV. század), *Csécs* (Čečejevce, XIII. század), *Csetnek* (Štitník, XIV. század), *Geceljálva* (Gecelovce, XIV. század), *Gelence* (Ghclinta, XIV. század), *Gerény* (Horiany, XIV. század), *Mártonháza* (Ochtiná, XIV. század), *Nagysélmec* (Štiavnica, XIV. század), *Nagyótlak* (Selo, XIV. század), *Po-*

dolin (Pudlein, Podolinec, XIV. század), *Segesvár* (Sighișoara, XV. század), *Svdbfalva* (Švábovce, XIV. század), *Szepesdaróc* (Spišské Dravce, XIV. század), *Szepesolaszi* (Spišské Vlachy, XIII. század, Arbor vitae), *Szucsány* (Sučany), *Újvádr* (Rybník, XV. század), *Vaddász* (Vadas, XV. század), *Velemér* (XIV. század), *Zsegra* (Schigra, Žehra, XIV. század).¹⁰

Szárnyasoltáraink a szent időkhoz alkalmazkodnak. Kitért szárnyaik általában a karácsony misztériumát, Mária, esetleg a szentek életét idézik elénk, a becsukott, de nagybőjtben kifordított táblákon pedig a kinszenvedés jeleneteit látjuk: *Bakabánya* (Pukanec, Mária koronázása-oltár, 1500), *Bártfa* (Krisztus születése-oltár, 1480), *Vir dolorum*-oltár, 1500), *Csegöld* (Segítőszentek oltára, 1494), *Csikménesság* (Armaseni, Mária-főoltár, 1543), *Csikszentimre* (Santimbru, Mária-oltár, 1500), *Csikszentlélek* (Lelicieni, Szentlélek-főoltár, 1510), *Dovalló* (Dovalovo, Mária és István vértanú-oltár, 1520), *Farkasfalva* (Farkašovce, Mária-oltár, 1480), *Földvár* (Marienburg, Feldioara, 1490), *Garamszentbenedek* (Hronský Benadik, Kálvária-oltár, 1427), *Passió-oltár*, 1495), *Héthárs* (Lipany, 1520), *Hiznyó* (Chyžné, Angyal üdvözlés-oltár, 1508), *Homoródbene* (Beia, Szent Orsolya-oltár, 1514), *Höltövény* (Halchiu, Üdvözítő-oltár, 1530), *Jánosrét* (Lučky pri Kremnici, Passió-oltár, 1470), *Káposztafalu* (Hrabušovce, Szent Lőrinc-oltár, 1516), *Kassa* (Szent Erzsébet-főoltár, 1474), *Késmárk* (Kálvária-főoltár, 1500), *Kisszeben* (Sabinov, Keresztelő János-főoltár, 1500), *Kund* (Cund 1500), *Lándok* (Lendak, 1500), *Leibic* (Lubica, 1521), *Liptószentandrás* (Liptovský Ondrej, 1480), *Liptószentmária* (Liptovská Mara, 1450), *Liptószentmiklós* (Liptovský Mikuláš, 1470), *Lőcse* (Havi Boldogasszony-oltár, 1494, Szent Miklós-oltár, 1507, Szent Jakab-főoltár, 1517), *Medgyes* (Medias, 1480), *Mošóc* (Mošovce, 1520), *Muzsna* (Mojna, 1521), *Nagyőr* (Stražke, 1524), *Nagyszeben* (1520), *Németlipcse* (Lupča, 1450), *Németújvár* (Güssing, 1469), *Okolicsnó* (Okolično, 1500), *Prázmár* (Prejmeň, 1450), *Rádos* (Roades, 1520), *Sárosszentkereszt* (Križovany, 1520), *Segesd* (Saes, 1520), *Somogyom* (Smig, 1500), *Sorostély* (Soroštin, 1500), *Sővényesség* (Fišer, 1520), *Székelyzsombor* (Jimbor, 1540), *Szepeshely* (Spišské Pohradie, Szent Márton-főoltár, 1470), Mária koronázása-oltár, 1499), *Szepesszombat* (Spišská Sobota, 1480), *Tóbiásfalva* (Dupușul, 1522), *Turócszentilona* (Svāta Helena, 1520).¹¹

A kinszenvedés misztériumára emlékeztet az eucharisztikus jellegű *Vir dolorum*, illetőleg *imago pietatis* későközépkori ábrázolása. Erről itt csak annyit említünk meg, hogy Bauerreiss kutatásai szerint a zarándokok az 1300-ban meghirdetett szentévben a *S. Croce in Gierusalemne* templomában ismerkedtek meg a vérrel verejtékező Krisztusnak a legendák szálaiból (Nagy Szent Gergely pápa miséje, továbbá a jeruzsálemi szent-sír, olykor Veronika kendője) összeszőtt képmásával. Az ábrázolás Izaiás próféta (55,2) által bibliai hitelesítést is kapott: *íme láttuk őt, nem volt sem szépsége, sem ékessége . . . a fájdalmak embere, a betegség ismerője . . . Villámgyors elterjedését az magyarázza, hogy búcsúkiáltások fűződtek hozzá.*

Egykorú falképei: *Barcarozsnyó* (Rosenau, Rasnov, 1500), *Csaroia* (XIV. század), *Cserkút* (XIV. század?), *Gyöngyöspata* (XV. század?), *Hizsnyó* (1400), *Kolozsvár* (Szent Mihály-templom, XV. század), *Lócse* (XIV. század), *Magyarfenes* (*Vlaba*, XIV. század), *Mártonhely* (Martjanci, XIV. század), *Mezőtelegd* (Tileagd, XIV. század), *Nagyszeben* (1445), *Óraljaboldogfalva* (Sintamaria-Orlea XIV. század), *Radvány* (Radvan), *Remete* (Ramet, XV. század), *Vizsoly* (XIV. század), *Zeykfalva* (Streiu, XIV. század).¹²

Táblaképek: *Almakerék* (Malamcrov, 1440), *Berzenke* (Bzinov, 1500), *Csiksomlyó* (1510), *Csikszentlélek* (Leliceni, 1510), *Dovalló* (Dovalovo, 1500), *Felsőerdőfalva* (Stará Lesná, XVI. század eleje), *Garamszentbenedek* (1470. 1510), *Igló* (1500) *Kassa* (Mária halála-oltár, 1470, főoltár, 1474), *Liptószentmária* (Svāta Mara 1450), *Liptószentmiklós* (Liptovsky Mikuláš, 1470), *Lócse* (Oltárka, 1470), *Magyarfenes* (*Vlaha*, 1490), *Malompatak* (Mühlbach, Mlynica, 1480), *Mateóc* (Matejovce, 1450), *Nagyomnic* (Lomnica, 1500), *Nagyőr* (1450), *Nagyszalók* (Velky Slavkov 1483), *Németújvár* (Güssing, 1460), *Pónik* (Poniky, 1512), *Szászbogács* (Bagaciu, 1513), *Szepeshely* (1470, 1480), *Zólyomszászfalu* (Sásová, 1440), *Zsidve* (Jidveu 1508).¹³

Gótikus faszobrok, domborművek: *Bakabánya* (1500), *Bárfa* (1460, 1480), *Késmárk* (1510), *Kisszeben* (1516), *Lócse* (1494), *Márkfalva* (Jazernica Markovice, 1500), *Nagyomnic* (Lomnice, 1500), *Nagyőr* (1520).¹⁴

A triumphus sajátos helyi fejleményeként, illetőleg örökségként a *Vir dolorum* Mária és János között jelenik meg *Malompatak* és *Szepesszombat* gótikus szárnyképein, továbbá *Cserény* (Cerin), *Lócse* (Vir dolorum-oltár, 1476, Péter és Pál-oltár, 1490), *Nagyomnic*, *Nagyőr*, *Szepesdaróc* (1470), *Szepesszombat* (1510) faszobrain.¹⁵

A *Vir dolorum* barokk ábrázolásainak, illetőleg elnépiesedett változatainak felsorolására megfelelő előmunkálatok, kellő személyes gyűjtő-tapasztalatok híján nem merünk vállalkozni.

A liturgiában és ikonográfiában, a legendában és szakrális folklórban évszázadokon át kivételes helyet foglalt el a már röviden említett *arma Christi* kultusza.¹⁶

Az *arma Christi* az apokrif iratokban és középkori legendákban Krisztus kínzóeszközeinek összefoglaló neve. Együttal azonban *signa* is: a feltámadt és újra eljövendő Krisztusnak fölségjelvényei. A kereszt mellett idetartoznak a töviskorona, lándzsa, szögek, botra tűzött szivacs, 30 ezüstpénz, kakas, ostor, oszlop, amelyhez az Urat odakötözték, nádszál, harapófogó, Veronika kendője (sudarium), az INRI-titulus, három kocka, kalapács, fűró, kötél, szarkofág, halotti lepel. Az ábrázolásokon, szentképeken ezeket többféleképpen is csoportosították.

Az *arma Christi* tisztelete bizonyos ikonográfiai kezdemények után a *S. Croce di Gerusalemme* római templomában bontakozott ki és össze-

függ a *Vir dolorum* kultuszával is. Támogatta a kor passziómisztikája is. A *festum de armis Christi* húsvét nyolcadára következő pénteken volt, amelyet VI. Ince pápa 1353-ban már Német- és Csehország számára is engedélyezett. A kultusz egyidejűleg hazánkban is gyökeret vert. Ikonográfiai emlékeink is ezt tanúsítják.

Az arma Christi legrégibb, legterjedelmesebb, magyar nyelvű, épületes szándékú, burjánzó képzeletű irodalmi méltatása az Érsekújvári-kódex (1530) apácáknak készült előadása,¹⁷ amely az ikonográfiai típusnak nyilvánvalóan egykorú jámbor magyarázatául is szolgált. A nagypéntek, illetőleg bűnbánat népies élményforrásáról lévén szó, idéznünk kell:

Itt immár kezdetnek Krisztusnak kénjáról való tudások: a fegyverokről avagy állatokról, melyekkel Krisztust kénzolták, honnan vótanak azoknak eredeti.

Miképpen az zsidó doktorok mondják, először az kötélről, mely kötelet kötének Krisztusnak nyakára. Először, hogy első kötél az volt, az kivel az tulkot megköltik volt, az Salamonnak temploma előtt az áldozása. És volt az lónak szőréből csinálva, kin Ábrahám atyánk ült előszer. És az kötél fekete volt, de hol Krisztusnak nyakát illetté az kötél, megfébéredett volt, mikén az tej. Az kötél kedég hosszú volt, mint egy futamas. És az kötél mostan vagyon arméniai királdnál.

És az Krisztusnak bosszúságáról, az kit Krisztuson töttenek, megírtak egy báránynek bűrére, ki vörös szőrű volt. Ez bárányt kedég nyúzták volt meg az áldozásra, mikort Salamon az templomot megkészítötte volt. Az bárányt kedig az zsidók tartották volt fel bárom esztendeig csak tejjel. És annak utána adatott volt köznépeknek eleségére. Azért az ő bűre igen nagy volt és széles. Ez bűren kedég megírták az Krisztuson lött bosszúságokat. És a zsidóknak pecsétök rajta vagyon fejár viaszból. Ez pecsétnek kedig egyik Kaifásé, másik közönséges népé, harmadik Pilátosé, negyedik Erodésé, ötödik mind közönséges papoké. És az megírott bűr vagyon az arméniai királdnál. És az ítélet napján megmutattatik mindazoknak ellenök, kik azt gonoszul írták és bamisan szörzötték.

És Krisztusnak fejár rubájáról szólnak az doktorok, kit Erodés reá adott volt. Ez ruba fejár volt, és Salamonnak templomában állott és selyemből volt alkotván. És tartják vala az áldozásra való tisztességre, miként nálunk az kárpitot. Azért fölül az ruba likas volt és felkötetetik volt kötelekkel. Ez rubát kedig Erodés tartja vala emléközetre, hogy ki volt Salamoné. És az idegökkal, melyekkel az ruba felkötetetik volt, azonokból csináltanak ostorokat Krisztust ostorozni.

Az rubával, kivel Krisztusnak szemeit bekötötték volt, ez volt egy papi fejedelemnek inge, és az ki bekötötte volt, Longinosnak atyjafia volt. Volt anyjáról, de nem atyjáról. Annak kedig megjelent Krisztusnak kénja és idvezült.

Krisztusnak ostorozói voltanak bat ifjak. Egyiknek sem volt buszonöt esztendejénél több. Először kettei mindaddig, mig megjáradaak. Másodsor meg kettei, mindaddig mig elfáradtak. Harmadsor esmeg kettei kegyetlenben és keservében mindaddig, mig elfáradtanak. Ügymond Izsák nevű zsidó doktor, hogy kötelet köttenek a latrok az ő firfiúságára és az házban tétova vondozták mind ét (éjjel) által nagy szégyenségben anyaszült meztelen. Mely kénnek miatta Krisztusnak teste mind megdagadozott volt, azért menyé (mennyi) nagy ként avval látott avagy valott, nem illik nekünk megszámlálnunk, de csak kegyesen róla gondolkodni.

Továbbá Krisztusnak keresztfájáról szólnak, hogy kit az mesterek meg akartának csinálni, Jupiternek napján Krisztusnak megfogásának utána kezdének keresni fát. Keresztfának mind ét által, avagy mind ét szaka, és jutának egy álló tó mellé bajnal felé. És látnak egy fát az tóban félig kitétszven, ki sok ideiglen az tóban állott vala. Mondja egyik ezök közül: ez éjszaka mind fát kerestünk feszíteni, és nem leltünk. Vegyük ki azt, kit láttunk az tóban, mert jó lessen keresztfának. Kivevék azért és elhozák feszítőfának csinálnia. Ez ja kedég bosszú vala, mint hét seng (sing). De maga ez lött dolgot kell tudnunk, kik úgy mondanak avagy írnak, hogy lött légyen tizenöt láb nyomdék. Azért ezképpen ez hét mondás nem kilennöz, mert hét seng teszön tizenöt láb nyomdékot.

Az általfára kedig, kire szegezték Krisztusnak kezeit, az áll vala az Salomonnak templomában az oltár felett által, kire ragasztának volt bárom györtyát áldozáskoron. Ez kedig almaja vala, és ezön vala egy nagy vas, kinn állottanak a bárom györtyák. Ez vasat kedig csinálták vala az nagykésből, kívül Ábrahám atyánk az ő fiát Izsákot akarta vala megölni, Istennek parancsolatja szerint. És azon helyen, hol Salomonnak temploma vagyon csinálván, úgy mond Izsák nevű zsidó doktor, hogy azon vasból csináltak volt tizenhárom vasszeget, bármat nagyot, Krisztusnak feszítésére, négyet kedég a keresztfának egybeszegezésére, és négyet az tőkének szükségére, kiben az keresztfa állott, két szeget kedig az olajfának. És az olajfa táblának, mely táblán megírták volt az titulost: Jesus Nazarenus Rex Judeorum. Az általfa kedég öt seng volt. Azért Krisztusnak keresztfája megmérően Krisztusnak testének hosszúsága szerént és ő karjának bosszúsága szerént. Pilátosnak utcáján az keresztfát megírák mindeneknek előtte, mert a szegek igen temérdőkök valának, és az keresztfának mértékéről, hogy megírták volt, oly igen nebéz vala, hogy két ember nebezen vitte vala el. Azért Krisztusnak első kénjéért, ostorozásáért, töviskoronázásáért, vére kifolyásáért, a fának nebéz voltáért és az tóban sokáig állásáért és vizes voltáért oly igen nebéz vala, hogy semmiképpen el nem vibeté. Azért úgymond Szent Nódus, kinek Krisztus kénja megjelent volt, hogy Krisztus az keresztfát az ő nagy erőtlen voltáért el nem vibeté. Azért kényszeríték az Simon Cireneust, hogy segélene neki vinni.

Es úgymond Szent Nódus, hogy az időben sirt az édes Jézus és őt könnyet bullatott: kettőt az jobb szeméből, hármát az bal szeméből. Nézjed azér ájtatos lélok az te lelki szemeiddel: ki sir, nem egyéb, hanem az felséges Istennek fia, az te idévezitőd. És az könnybullatások oly igen megsértették volt az ő szemét, hogy csak alég látott véle. Es úgymond Szent Nódus, hogy az könnybullatások az ő fejében meggyűltek volt. És az ő oldalát mikort megnyitották, akkoron folytatnak ki belőle. Mert úgy mondanak természettudó doktorok, hogy szükség feljüggesztött embernek, hogy először könyvezenek, mert ha kenyet nem bullatnak, tabát szükség nedvességnek jöni ki belőle. De maga Krisztus Urunk az keresztfán az ő oldalán eresztette ki az vizet.

Az körül kedig, kiben állott Krisztusnak keresztfája, úgymond Izsák nevű zsidó doktor, hogy az követ csinálták volt Salomonnak láttára az kőművesek az templomnak épülésére. És vót az templomban keresztbelyen az áldozatnak okáért, melyen Ábrahám atyánk az ő fiát akarta áldozni. És ez kü volt szintén fejer és hét-szegű, hosszúsága kedig öt seng. És egy nagy barangscabású, magasságával álla az földig. És az küre tötték Salomonnak zászlóját, kinek vasa ércből volt csinálván,

és az kopja őt szegű volt. És az végén volt egy levegő. És az kőben állott Salamonnak zászlója az templomnak kezdetitől fogva mind végezetiglen. És az kopján volt egy kús vas, mint egy cérnaszál, vashól csinált. És az mesterek avval mérik volt az templomnak boszúsádgát és szélösségét és magasságát. A zászlónak lobogója pedig selyemből volt csinálván, és égi színű, kiből Bódogasszonynak csináltak volt első palástot, mikort kiment volt az templomból, és az templomnak emlékezetit tartotta az palástot. És egy részével földet fejt be, másod részével földet. Az korona kedig, ki a zászlónak tetejében volt, Salamoné volt, kivel királlyá lőtt volt. Most az koronát damascénos király tartja.

Es az fölül megmondott kő, kibe Salamon zászlója állott volt, annak utána az követ Pilátus adta volt az üdöklő helyre, mely hely heles volt, avagy tettes (híres) embereknek baláláért, és tolvajoknak avagy gonosztevőknek gyötrelmekért. Azért, mikoron a tolvajokat megölték, közönséges Jeruzsálemnek zászlóját az kertben tették, és ott állott addig, míg az latrokat megverték, avagy egyéb gyötrelmeket tettek rajtok. De zsidóknak innepe napján, azaz Jupiternek napján egy zászló sem állott a kőben. De igazságnak igaz zászlója állott a kőben, azaz kin Úr Jézus Krisztus felfüggesztették. Ezeket Izsák nevű zsidó doktor beszéli.

De a keresztény doktorok a megfeszítésről, avagy a megfeszítésnek módjárul különben szólnak, és először úgy mondanak: két tolvajt feszítettének meg. Egyiknek neve Gyízmás, kinek harmincbárom esztendeje volt, és Krisztust megismérvén üdvözült. A másiknak Gyézmás volt a neve, kinek hatvanhárom esztendeje volt. Ez Krisztust káromolván, elveszett.

Es Krisztus Urunkat mezitelen az keresztjára feszítvén, nagy éktelenül. Először a bal kezét megszegezék, mely szeget a verővel kilencszer ütöttek. Úgymond Izsák nevű zsidó doktor, hogy az verő volt Salomonnak idejében, kivel a sált bárányának csontját megtörik vala, és a csontjából a velőt kiszedik vala a zsidó papok, és mikoron pappá löttek, avval magokat megkenik vala. Ez verő pedig régente Mojsés volt, kivel a bálványt, avagy az tulkot letörte volt, mikoron az táblát Uristentől hozta volt. És a verő egyfelől basított volt, kivel a vasszegeket kivonták. Annak utána Üdözeitünknek az jobb kezét a fűrásra vonták, mely fűrás igen meszsze volt a másiktól, és még kilencszer a szeget reá ütötték.

Azután az ő fölséges lábait is megszegezték. És mivelhogy messze fűrták volt a szeghelyt, ismég kivonták és ismég kilencszer a szeget reá ütötték. De a jobb lábát a bal lábára tévén – úgymond Szent Nódus – mivelhogy a szeg félen ment volt, azért ismég a szeget a verővel kivonták lábából, és az fűrásban verték annak utána. Azért néha a verő a szegre, néha pedig Krisztus Urunk lábaira esett, azképpen azért igen nagy kínt vallott őfölsége.

Úgy mondanak a doktorok, hogy az időben Krisztus Urunk nem ivöltött, de az ő szemeit mennyországra emelte, és imádkozott.

Éképpen nagy éktelenül fölfeszítvén Krisztus Urunkat, a keresztet felemelték dorongokkal, mely dorongok, amint mondja Izsák nevű zsidó doktor, magosak voltak, és Salamon templomában állnak vala. Mert Salamon csináltatott volt egy szép termőt, és az terem igen magos volt, mely csinálva volt elefánt telémből és aranyból. És áldozatkor Salamon király az teremben felment, és ott ült, míg az áldozást elvégezték, hogy mindenek látnák őtet. Mikoron pedig leszállott a terem-ből, az termőt bífödik vala, mint most nálunk az orgonát. Dorongokkal köllött pedig azt bífödni, mely dorongokkal emelték föl a Krisztust, és a megmondott

leber kőben úgy eresztették. Azt mondja Szent Nódinus, hogy a felemelt Krisztus keserőséggel, szidalmazással és káromlással függött a keresztfán, minden testében megsebesülve.

Némelyek az doktorok közül úgy mondanak, hogy Asszonyunk Mária földie bé Urunk Krisztust. Némelyek pedig azt mondják, hogy egy szegény özvegyasszony leánya földie volna bé, miképpen olvastatik egy jeles csodában... És ott nagy sérelömmel megfeszítettött. Némelyek kedég úgymondnak, hogy cipriai király tartja a ruhát, az, kívül bekötötték volt Krisztusnak szemérmét.

Az nevezetről kedig, kit az olajfátáblára irtak volt, úgymondnak az doktorok, hogy ez az olajfából volt csinálván, melyet az galamb Noénak bárkájában az víz-özönnök idejében estve felé bozott volt. És az tábla volt Salamonnak templomában, és ezt hozták volt Pilátoshoz. Ezön kedig az papok esküsznek volt valamit megtartani. Azért akkora azon esküdtetnek Krisztust méltónak lenni balálra. Ezt az evangélisták nem irták meg, mert sokat elbagytanak benne. Némely doktorok azért úgymondnak, hogy az szolgál, ki az táblát az keresztfához vitte, olvastatik, hogy tizszor esött és báromszor megbolt, azért ezképpen két szeggel megszegezték az keresztfához.

Az ecetöt, kit Krisztusnak hoztak volt, vöttek volt Jeruzsálemnek előtte egy vénasszonynak házában. Némelyek kedég az latrok közül mérgöt bocsátanak volt bele, mely mérög volt az tuloknak epéjéből csinálván, kit áldoztanak idegön emberekért és jövevényökért.

Az kopja kedig, kívül Krisztusnak szívét megöklelték, volt Salamonnak templomában, az templomnak szükségére. És aki megöklelte, az Longinos volt. Az gyermek, ki az pásztoroknak üzenést tött volt. Azért minden jegyverők voltanak Salamonnak templomából, mert azokkal szereznek volt áldozást.

Azért továbbá az házról, kiben Krisztust ostorozták, a volt az ház, kiben az bárbarányokat nyízzák volt áldozásra és véreklül megfeszítettanak volt. Kikvel Istennek előtte az templomban áldoznak volt. Azért azon házba ez bizony bárányt, ez Krisztust vesszőknek miatta és ostoroknak miatta megnyúztatták az kötelekkel, avagy az idegökekkel, kívül Krisztust verték volt, az kosnak beliből csinálván, ki jelen volt Abrahamnak.

Es Istennek szent teste fölülbaladja volt az latroknak fejeket, hogy mindenekül inkább láttatnék.

Cipriai királynál vagyon az fejer kő, kiben az keresztfá állott. Az asztal es nála vagyon, kin Krisztus az végvacsorát tette. Az ostoroknak es egyik nála vagyon. Arméniai királynál vagyon az kötél, az kit Krisztus nyakára kötöttenek volt. Az ruba es nála vagyon, kívül szemét bekötötték volt. Az fának egyik es nála vagyon, kívül az keresztfát felemelték. Arméniai fejedelménél vagyon az Krisztusnak szakállában nyolc szálak, kiket kiszaggattak volt az gonosz zsidók. Kik kevésbé láttatnak verbőnyösnek lenni. Arméniai királynál vagyon az posztószél, kívül az spongyát megkötötték volt, kibe ecetöt és mérgöt felnyújtottak volt. Indiai királynál vagyon Krisztus lábainak szege, ki négy ujjal volt hosszabb az többinél. Cipriai ispánnál vagyon az szék, kin Krisztus ült, mikora megkoronázták. Boldogasszony házánál vagyon az keszenő, kívül Krisztus áttalkötötte volt magát az végvacsorán. Az nagy egyházban vagyon Boldogasszonynak inge. Francia királynál vagyon az tiiviskorona, és az keresztfának nagyobb része. És az szegnek egyik parozai császárnál vagyon az csúcsa, melyet elvött francia királytól. És még nála vagyon az szeg-

nek egyik, és nála vagyon Boldogasszonynak egy fő fedele, ki Boldogasszonynak fején volt az keresztfá alatt, kire hűltott Krisztusnak szent vére. És nála vagyon az asztalnak nagyobb része, kin Krisztus vacsorált az apostollokkal.

Az Krisztusnak ostorozói közül kettő kárbozott, kik káromlották Istent, és ötlülle távol estenek, és birtelen megboltanak. Egy káromlót kedig az föld elnyelt. És az negye kedig idvezült. Olvastatik kedig, bogy kik Máriával bánkódtanak, azok idvezültenek. Ezüket azért szerelmes atyámliai kegyesön higgyétek és szívetökben bordonozjátok, bogy mebessetek az örök örömben azokkal, kik Máriával bánkódtanak. Amen, vége vagyon.

Itt immár elvégeztetennek Krisztusnak kénjáról való fegyvereknek tanulságai, kikkel Krisztust kénzották.

Sajnos, népiibe hajló szakrális művészetünk kutatásának fájdalmas elmaradottsága, és ebből következő hiányosságai miatt kevés arma Christi-ábrázolásra utalhatunk.

Első emlékeink a XV. században, az európai párhuzamokkal majdnem egyidőben tűnnek föl. *Segesvár* szentségház melletti freskóján angyal kezében,¹⁸ *Mezőtelegd* (Tileagd) falképén négy angyal kezében a kinszenvedés eszközei.¹⁹ *Siklós* várkápolnájának reneszánsz domborművén is föl-tűnik. Talán még abból az időből való, amikor a híres *bátai* szentvére-ereklyét átmenetileg itt őrizték.

A barokk világból megtaláljuk Vörösberény mennyezetfreskóján, *Nád-újfalu* famennyezetén,²⁰ önálló keresztkompozícióként *Máriabesnyő* kapucinus kolostorának udvarán, amelyet ájtatosságukkal a búcsúsok is megtisztelnek. Ilyen körmeneti keresztet őriz tudomásunk szerint *Szolnok*, *Mátraverebély* (Szentkút), *Gyöngyöspata*, *Gyöngyöstarján* franciskánus ihletésű temploma. Alatta járnak a hívek a nagybőjti stációt.

Nem feledkezhetünk meg azokról a régebben olykor raboktól, ágyban fekvő betegektől nyilván fogadalomból is készített alkotásokról sem, amelyek az arma Christi darabjait nagy türelemmel keskenyszájú üvegekbe építik bele. Régebben búcsúkon árusították és a paraszti tisztaszoba szakrális díszei közé tartoznak. Manapság már inkább múzeu-mainkban találkozunk velük. Bő változatokban apró szentképek, üvegképek (Hinterglasbild) is akadnak.

A motívum fölcsillan a csíksomlyai nagypénteki misztériumokban és a Jézus Társaságtól ihletett nagypénteki barokk bűnbánó körmenetek élőképeiben is. Ezekről, továbbá az INRI titulusról más összefüggésekben (szentkereszt föltalálása, úrnapja) még szó lesz.

A hajdani vásári *képmutogatók* az újdonságokat, furcsa történeteket balladaszerű fogalmazásban adták elő, miközben az előadás egyes mozzanatait rúdra erősített ábrákkal, rajzokkal is szemléltették. A régi írás-

tudatlan nép szívesen hallgatta őket. Ennek műfaji sarjadéka a *Jézus Krisztus keserves kínszenvedése* címen emlegetett ábrázolás, amely a passiót rövidre fogott énekben, szimultán képektől kísérve egyetlen lapon adja elő. A szöveget ábrásorozat szakítja meg,²¹ mint az újságok mai népies képregényeiben. A hazai kiadások közül magyar és illír változatokban ismeretes előttünk.²² A kép keretbe foglalva függött a régi parasztszobában.

A nagypénteknek, Krisztus kínszenvedésének tisztelete a keresztes háborúk, személyek szerint főleg Szent Bernát és Szent Ferenc kezdeményeire a kései középkorban és barokk időkben gazdag változatokat teremtett.²³ Az evangéliumok egyszerű, szűkszavú előadását kevésnek találják. Új élményforrásokat keresve, hamarosan az apokrif hagyományokból, ereklye-kultusból és látomásokból is merítenek.

Így amikor Jézust a Gecemáné kertjéből a városba vezetik, a legenda szerint beledobják a megáradt Cedron patakba. Más változat szerint kényszerítik, hogy gázoljon át rajta. Ez – mint láttuk – népünk kultikus jellegű tavaszi mosakodásának adott biblikus igazolást.

A kánoni evangéliumok Jézusnak kereszthalála előtti megkínzásáról két alkalommal szólnak, de nagyon röviden. Először, amikor nagycsütörtök éjszakáján a zsidó főtanács méltónak ítéli a halálra. *Erre arcul köpdösték és ököllel ütötték, mások pedig arcul verték* (Mt 26, 17). Azután börtönbe vetették. A másik bántalmazás nagypéntek délelőtt történt, amikor a ríkoltozó nép Barabást választotta, Pilátus pedig megostoroztatta. *A vitézek tövisből koronát fontak, fejére tették és nádszálat adtak jobb kezébe. Aztán térdet hajtva előtte, így gúnyolták: üdvözlégy zsidók királya! Közben leköpdösték, és fogva a nádat, fejére vertek* (Mt 27, 29).

Ez a két kínzás az előszóbból táplálkozó népi utókor jámbor emlékeztében, látomásaiban, illetőleg épületes könyveiben általában összefolyik és kiszínesedik.

A középkor végéről ismert franciskánus hagyomány szerint Jézus már a börtönben sokkal többet szenvedett, mint ahogyan az evangélisták sejtetik. Halandó ezt föl sem tudja fogni, csak az Utolsó Ítéleten derül majd ki. Akadtak hívek, akik a maguk ismeretlen és titkolt bűneiért Krisztusnak e rejtett szenvedéseit ajánlották föl.

Valami gyalázatot – írja²⁴ a Makula nélkül való Tükör – csúfolást kigondolhattak, nagy örömmel mind elkövezték rajta. Elsőben fejére tettek néminemű bolond-süveget, vagy csapkát, és előtte térdet hajtottak. Sokszor nagy kiáltással, nevetéssel

a csapkát szent fejérül levetették, és ismét föltették. Szalmakoronát is tettek szent fejére, és a palotában fel- s alávezették, mint valami szalmakirályt. És akik mellette elmennek vala, előtte csúfságból térdet bontanak vala. Némelyek ujjokkal fűgét mutattak, azután székre ültették és nagy kiáltással ugrándoztak körül. Azonban véletlenül a széket alóla elrántották és az édes Jézus a földre esett, akin nagy nevetést tesznek vala. Némelyek kezét fogták és tánc formára körös-körül vezették, és előtte, utána táncolnak vala. Mely táncban legfőbb táncoló volt a pokolbéli Belzebub, a muzsikások a több pokolbéliak . . .

Tizenöt titkos sebet ejtettek rajta. Ezeket, továbbá a kínzás rémregénybe illő módszereit, perverz túlzásait itt nem szükséges felsorolnunk, mert mértéktartó népünk hagyományaiban egyébként is alig ismeretesek.

Csak egyet idézünk belőlük, mert ponyvairodalmunkban nyoma van. Eszerint Jézus fejét a poroszlók a földre nyomták. Egyikük rátérdelt, és a töviskoronából egy tüskét a nyelvébe szúrt. Maga az ördög mondta volna, hogy aki az Úrtól nagy kegyelmet akar kiérdemelni, tisztelje ezt a tövist és csókolja meg helyette a földet. Ugyanis az egyik jelenlévő zsidó könyörületből kihúzta Jézus nyelvéből a tövist és eldobta. A tüskét mintha a föld nyelte volna el.²⁵

Ebből a legendából fejlődött, föltétlenül a német népi barokk hatására, a Megváltó megsebzett nyelvének tisztelete. Az *édes Jézus szentséges nyelvéhez való ájtatos imádság* így szól:

*Oh legbékességesebb, tűrő Jézus, alázatosan csókolom és tiszteltem a te szentséges nyelvemet, mely a zsidóktól egy tövissel kegyetlenül fájdalommal által szúrattott. Oh édes Jézusom, kérlek adj szent malasztot, hogy se szent felségedet, sem az én felebarátaimat az én nyelvemmel soha ne bántsam, hanem inkább szüntelenül dicsérhesselek, tisztelhesselek és magasztalhasalak téged. A csöndes hallgatást szeressem, minden ellenkező dolgokat békességgel tűrjem, az én ellenem vétőknek mindeneket szívből megbocsássak. Adjad, hogy utolsó szóm is a Te szent neved és dicséreted legyen, és hogy minden időben mondhaszam: óh Jézus ne engedd a te kinszenvedésedet és halálodat elveszni én rajtam szegény bűnösön, hanem légy irgalmas, kegyelmes nékem most és halálom óráján. Amen.*²⁶

A *Liliomkertetske* (1779) középkori jámbor becslések, főleg Brigitta és Mechtildis látomásai, továbbá a franciskánus *Johannes de Caulibus*, *Ludolf*, majd a mindezeket összefoglaló kapucinus *Martin von Cochem* nyomán számát is adja Jézus gyötrelmeinek. Az összefoglaló imádság múlt századi ponyvairodalmunkban is sűrűn fölbukkan:

Oh Uram Jézus Krisztus! ki szánkát csapást a zsidóktól felvettél, azoktól a kertben harmincszor pofonverettél. Annás házánál bétszer földre estél, fejedet, karjaidon és melleden harminc ütést szenvedtél, vállaidon is harminc, szent hajadnál fogva harmincszor vonattál, szentséges szívedből százhuszonkilenc fohászkodást bocsátottál, harmincháromszor szakálladnál fogva hurcoltatnál, balálosképpen taszítattál. Hogy a kereszttel a földre estél, te hát ezerhátszázhatvanhat csapást ostoro-

zásodkor szenvedtél, szent fejedet a töviskorona miatt ezer sebet szenvedtél. A keresztben három hegyes tövis szent fejedet átjárta, orcádra harminchétszer köptek, szent testeden ötezernégyszázhetvenöt seb. A vilézek, kik megfogtak, ötszáznyolcvanan voltak, a bóbérok harminchárman, kik kötözve vezettek: bárman. Vérednek cseppjei, melyek kiszármaztak szent testedből, harmincezer-négyszázharminc volt. Kérlek Tégedet, e keserves kinszenvedésed, vérednek kiontása és szent baláldod által, minden bűneimnek bocsánatáért, és hogy engem megments minden testi és örögi veszedelemtől...²⁷

E gyötrelmek, illetőleg kínzások, vagyis a Megváltó szenvedésének egyes mozzanatai az idők során mintegy önállósulnak, és külön kultusz fejlődik belőlük. Hazánkban nem annyira, mint a lengyeleknél, csehek-nél, továbbá az osztrákoknál és bajoroknál, bár a mi szűkebb körű hazai barokk gyakorlatunk nyilván ezekkel függ össze.

Kiemelkedik az *ostorozás* tisztelete. A kultusznak középkori *flagelláns*, önostorozó előzményei is vannak.²⁸ Hazai megnyilatkozásaira még utalunk.

A börtönbe zárt, oszlophoz láncolt Jézus szobormását láttuk Szabadka, Baja,²⁹ Szombathely franciskánus, Győr karmelita templomában, Győr orsolyita kolostorában, a kassai Kálvárián, a csongrádi nagytemplomban, Kiszomborban (itt a hívek *Láncos Jézus* néven emlegetik), Mesztegyőn. Útfélen, sőt parasztoththonok szakrális díszeként is. A székesfehérvári egykori karmelita templom Szentkereszt-kápolnájában freskón ábrázolják. Számukat nyilván még szaporítani lehetne.

A budavári klarisszák barokk szobra csodatevő hírbe került. Emlékezetét egy német szentkép, továbbá egy magyar ponyvanyomtatvány őrzi: *Imádság a titkos fogságban lévő idvezítő Jézushoz, melyet minden titkos szükségben, és szenvedésben lévő Keresztýén lélek fohászskodással mondhat*.³⁰

A franciskánus *Jobannes de Caulibus* 1300 táján írt műve, a *Meditatio vitae Christi* hatott Pelbárt és Laskai Ozsvát passió-előadására is. Ő állítja, hogy Jézus az ostorozás után annyira kimerült, hogy szétszört ruhájához csak a *földöncsúszva* tudott odajutni.³¹ Ez főleg a szlovák és lengyel népies fafaragást ihleti a mai napig.³² Színmagyar vidékről való ábrázolását sem a képzőművészet, sem a népművészet világából még nem ismerjük. Egyedül *Fertőszéplak* barokk Kálváriáján láttuk.

A délnémet barokk jámborsági gyakorlatai között feltűnik a *vállseb* tisztelete is. Szent Bernát egyik látomásában kérdezte Jézustól, hogy melyik volt a legfájdalmasabb titkos szenvedése. Azt a feleletet kapta, hogy a válláé, mert azon hordozta a keresztet. Krisztus felszólította a

szentet, hogy ezt a sebet különösen tisztelje: a vállsebre való hivatkozással minden kérést teljesíteni fog, a halálos bűnöket pedig megbocsátja. A téma ábrázolása a barokk időkben tűnik föl. Szentképekre és imádságösszevegekre szívesen rányomtatták, hogy a vállseb tiszteletére végzett imádságért III. Jenő pápa ezer, később háromezer évi bűcsút engedélyezett. Ennek a jóváhagyott bűcsúkváltások között semmi nyoma.³³

Az ájtatosság nyomaival nálunk is találkozunk, de tudomásunk szerint egyetemesség nem vált. A csíksomlyai, *Szenvedő* néven emlegetett kápolnában különös tiszteletben áll egy vállsebet viselő barokk Krisztus-szobor. Ennek több hazai mása egyelőre nem ismeretes előttünk. Nyilvánvalóan ponyvai eredetű, de élőszavassá lett ez a szeged-domaszéki imádság:

*En Istenem, Istennek szeplőtelen szent báránya: szegény bűnös áldom és imádom
legfájdalmasabb szent sebeidet, melyet a válladon éreztél, mikor nehéz keresztedet
bordoztad, és áldott szent testeden különösen nagy kint, fájdalmat szenvedtél
szenvető Jézus Krisztusom. Nekem nagy bűnösnek irgalmazzon, bűneimnek meg-
bocsásson, a Te szent kereszttutadon, véres lábnyomodon az örök boldogságba el-
vezéreljen.*³⁴

Jézus szenvedő tagjainak dicsérete, vagyis a Szent Bernátnak tulajdonított *Salve munda salutare* kezdetű siralom a középkor óta számos literátus és népies magyar változatot ihletett. Verses formában először a Thewrewk- és Peer-kódexben, prózában a Gömör-kódexben bukkan föl. Barokk énekköltészetünkben, így a Cantus Catholici-ban, Kájon János énekeskönyvében, majd szakrális ponyvairodalmunkban is tovább él.³⁵ Egyik szép, félnépi változata:

*Előttünk tündöklék Jézus keresztye,
Melyre felfüggesztetett Megváltónk teste.
Nem láttam oly szép gyümölcshát,
Mint Jézus keresztfáját.
Oly szép gyümölcs függött rajta,
Szűz Mária azt siratja,
Hogy szent Fiát halva tartja.
Udvözlégy Jézusnak szentséges feje,
Kit zsidók serege tövissel sérte.
Nem láttam oly szép gyümölcshát,
Mint Jézusnak keresztfáját,
Kékjeivel kibimbózott,
Piros vérrel kivirágzott,
Maga Jézus szép gyümölcse,
Örök életnek szerzője.*

A következő versszakban magasztalja a szent ábrázatot, szemet, lábat, száját, fület, vállat, kezét, hátat, oldalt, majd az egész testet. Utolsó szakasz:

*Üdvözlégy Jézusnak megsértett szíve,
Értünk bemutatott legszentebb lelke.
Üdvözlégy óh áldott, véres keresztfá,
Örök váltságunk ékes oltára.
Nem láttam oly szép gyümölcsfát,
Mint Jézusnak keresztfáját,
Áldott vagy óh szent keresztfá,
Melyen megbalt Istennek fia.*

•

Midőn Urunk Jézus Simonnal a keresztet vímné, és az előbbeni esete után száz-kilencven lépést tölt volna, és Szent Veronika bázához érkezvén, az ő szent ábrázata a vértől, sártól bé volt mocskolva, úgybogy alig nézhetett. Látván ezt az ábitatos asszonyi dlat, nagy szánakodásra indula. Örömet adott volna néki egy jó italt, kivél megerősödbetett volna, vagy más kegyességgel is lett volna. De mivel a gonosz böhérok meg nem engedték, levévén fejéről pamutos rubáját és a böhérok között által tolongolván, Urunkhoz jöve és monda: óh édes Mesterem, mely nagyon szánakodom szent Anyádon és terajta. Mivel mással nem segítbetek, azért ezen rubával véres ábrázatotat törül meg. Tetszett Urunknak ez asszony szánakodása, és elvévén a rubát, erősen orcájára nyomá. És ottan valamint akkor volt ábrázatjában, úgy rányomá a maga képét és visszaadá Szent Veronikának. Kit nagy böcsülettel elvévén, bazaméne, és midőn kitakará, látá egészen az ő szent ábrázatját rajta lenni. Nem valami képiró által leirva, hanem Isten ujjával reányomva, és mint eleven, úgy láttatott rajta . . .³⁶

A Képmás tiszteletéből bontakozott ki Orosz István jászladányi szentember magánajtatossága, az *Úr Jézus szentséges szent arcáról*. Tiszabalán licenciátus volt, amikor szerkesztette.³⁷ Forrását, mintaképét egyelőre nem ismerjük. Lehetséges, hogy voltak későbarokk előzményei. Úgy tetszik azonban, hogy *egészében* mégis maga szerezte.

A *szege di és csíksomlyai* búcsújáró templomokban, a *jászberényi* nagytemplom mellett, *Jászárokszálláson* és más helyken is, így *Nógrádbercel* temploma előtt, látható olyan korabarokk, népies fölfogású szobor, amely a szenvedő Megváltót ülve ábrázolja. Nagyméretű barokk képe a *veszprémi* püspöki kápolnában, *márianosztrai* templomban. Az ábrázolás azokat a percekét idézi, mikor a Golgotára érkezve, addig megpihen, amíg a hóhérok a kivégzésre készülődnek. A szobornak németül *Rastchristus*, *Christus in der Rast* a neve.³⁸ Egy ponyvanyomtatvány barokkos metszetének aláírása: *haec est requies mea* segít az ábrázolás, illetőleg kultusz megértéséhez.

Ismeretes, hogy a Frigyszekrényt Izrael népe magával hordozta vándorlásaiban és harcaiban. Amikor megállapodtak, vagy a háborúk megszűntek, a Frigyszekrényt nyugalomra helyezték: *indulj Uram nyugalmadra Te és szövetséged ládája* (Ps. 131,8). Az Úr nyugalmanak helye pedig a szent sátor, majd Salamon jeruzsálemi temploma. A kereszt-halálra ítelt Örökösnek elhagyatottságában azonban ebből már csak egy kódarab jutott: *ez az én nyugvóbelyem mindörökkön örökké. Itt fogok lakni, mert ezt választottam* (Ps. 131,14).

A jelenetről a *Makula nélkül való Tükör*, már elfeledkezve az Ószövetség világával való titokzatos összefüggésről, a misztériumot épületes legendává oldva így emlékezik meg³⁹ Szent Anzelm látomása nyomán, amelyet a jámbor hagyomány szerint Mária nyilatkoztatott ki neki: *midőn a Kálvária hegyére érkeztek, ottan szent Fiamnak rubáját levették, és egész testében megmeztelenítették, én pedig hogy megláttam, mindjárt elholtam . . . Meztelen lévén Urunk Jézus, a vitézek egy köre leültették, és a töviskoronát újabban sebes szent fejébe nyomák. És valamint a vetkeztetésben, úgy ezen harmadik koronázatiában irgalmatlanul bántak véle, és nagy erővel fejébe nyomták, az ő vére nagy bőven lefolyt. Mely kegyetlenségről a szomorú Anya panaszkodott, Szent Brigitta jelenésében mondván: azután a töviskoronát újabban fejére nyomták, és fél homlokáig volt. És az ő szent vére patakocská formán szent orcáján lefolyt. Az ő haja, szakállá, szeme és füle vérrel bétöltek, egész ábrázata éppen véresen láttatott . . .*

Nagypéntek és húsvét titkának évről évre való mélyebb átélésére, megünneplésére egyrészt a passiójátékok,⁴⁰ nagypénteki misztériumok, felvonulások, másfelől ájtatosságok: keresztút, fájdalmas olvasó, főleg pedig a Mária-síralmak adtak alkalmat. Mint már karácsony ünnepénél is láttuk, a dogmatikus-liturgikus eredetű *misztérium* és a kötetlenebb, népies *devocio* szakrális élményvilága itt is egyformán ihleti, formálja a hívő közösséget. A kettő között természetesen számos átmeneti formával, vegyüléssel, színes változatokkal találkozunk. Elkülöníteni teljességgel lehetetlen, de szükségtelen is őket.

A két műfaj közül föltétlenül a nagypénteki misztériumjáték a régebbi, amely a liturgikus passiómondás templomi gyakorlatából kívánczozott ki a szabad ég alá. Ihlette azonban a *prófétajáték* (ordo prophetarum), illetőleg az *égi pör*, *procés de paradis* is, amelyről karácsonynál már szóoltunk, és később még itt is megemlékezünk.

Első hazai bizonyágaink a XV. századból valók. A derekáról származó *Bártfai Színlap* német előadás emlékezetét őrzi, de talán magyar városaink egykorú hasonló játékaire is következtethetünk. A bártfai színjáték nemcsak a kinszenvedés, hanem a pokolraszállás, feltámadás

eseményeit is megelevenítette népies, olykor vidám jelenetekkel is tarkítva.⁴¹ Rövid följegyzések soproni, pozsonyi német játékok emlékeztetét is megőrkítették.

Nagy jelentőségű az a híradás, hogy a pálos Csanádi György a *teljes* passiót magyar versekben dolgozta fel (1515). Sajnos, esetleges előadásáról nem tudunk, de föltételezhetjük. Helyesen jegyzi meg Kardos Tibor,⁴² hogy aligha ez volt az első ilyen nemű alkotás.

Időrendben, illetőleg párhuzamosan devóciós színjatekaink következnek, amelyeket a franciskánus obszervancia részben – még említendő – itáliai *lauda*-előzményekből teremtett meg és plántált át hazánkba is. Ilyen emlékeink a XV. század derekáról származó *Sermones Dominicales* egyik latinnyelvű, prédikációban megőrkített, tizenhét jelenetből álló passiója, továbbá Temesvári Pelbárt prófétajátéka, illetőleg égi pöre, Pelbártnak van egy latin passiószövege is. Laskai Ozsvát prédikációiban is megjelenik az égi pör. Ő különösen Mária szenvedését emeli ki. Ezzel a középkori *planctus*-hagyományokhoz, élőszavas népi gyakorlathoz is kapcsolódik.

Nem célunk mindezeknek szabatos szövegelemzése, ezt Tímár Kálmán, illetőleg Kardos Tibor már jórészt el is végezte. Csak annyit említünk meg, hogy közel egykorú kódexeink, éspedig a Winkler-, Nádor-, Weszprémi-, Érsekújvári-kódex passióit leginkább e latin mintákból fordították főleg apácák, beginák számára. Erre is még visszatérünk. Megjegyezzük, hogy az Érsekújvári-kódex jeleneteihez Sövényházi Márta illusztrációkat, éspedig tollrajzokat is készített. Már Kardos hangsúlyozza, de mi is nyomatékosan utalunk középkori templomi passióciklusainak szemléltető hivatására.

Kardos előfordulásuk számával együtt 19 jelenetben állította össze⁴³ a *Sermones Dominicales*, Temesvári Pelbárt, Laskai Ozsvát⁴⁴ latin, illetőleg említett magyar kódexeink passiójeleneteit. Ezeknek jelentős részét a kánoni evangéliumokban nem találjuk. Forrásuk az apokrifokban, középkori látomásokban, obszerváns szerzők épületes műveiben található meg. Nem szabad az íratlan jámborság mindenkor iihletéséről sem megfeledkeznünk. E jelenetek ugyanis számos más epizód mellett, ponyvairódmunkban is fölbukkannak. Hogy milyen úton-módon jutottak el népünkhöz, azt a barokk jámborsági irodalom feltárása fogja részben tisztázni. Már is bizonyosnak látszik azonban, hogy a ponyvaszövegek teljes egészükben nem származnak nyomtatott épületes forrásokból. Számot kell vetnünk az évszázadokon át licenciátusoktól, énekesasszonyoktól,

búcsúvezetőktől megőrzött élőlészavas, számtalanszor újraköltött hagyománnyal is. Innen kerültek akkor a ponyvára, amikor népünk írástudása a *Ratio Educationis* nyomán lassan mégis növekedett. Egyes népi verselőknel, így főleg Orosz Istvánnál, Varga Lajosnál, de jelentéktlenebb másoknál is számos újraköltéssel találkozunk. Mindez sajnos, még alig ismert, sörgös földértésre váró világ.

Kardoshoz igazodó vizsgálatunkban mindjárt megemlítjük a későbbi ponyvairó-dalmi párhuzamokat, illetőleg élőlészavas népi gyakorlatot is.

1. *A keresztfa imádása* (2 előfordulás) a nagypéntek liturgiájának egyik kiemelkedő mozzanata. Még később is szólunk róla. Itt csak arra utalunk, hogy a klaszszikus szöveg, a *Crux fidelis, inter omnes arbor una nobilis* számos vulgáris változatban folklorizálódott. Idézzünk⁴⁵ a jászladányi Orosz István átköltéséből:

*Oh üdvözlég és áldott lég
Jézus szent keresztfája.
Nincs fa erdön, melynek ága
Ily szép gyümölcsöt hozna,
Csak te voltál kiválasztva
Szent keresztfa, fák királya
Arra a méltóságra,
Jézus balálágyára.*

*Rajtad balt meg bűnösökre
Az Isten szent báránya,
Ott szúrta át szent oldalát
A Longenus dárdája.
Kékjeivel kibimbózott,
Piros vérrel kivirágzott
A Jézus keresztfája,
Üdvösségünk oltára.*

*Oh mely boldog és áldott fa
A Jézus keresztfája,
Jertek ide, óh bűnösök,
Boruljunk le alája.
Nem láttam ily szép gyümölcsfát,
Mint a Jézus keresztfáját,
Maga Jézus gyümölcse,
Örök élet szerzője...*

A kereszt-kultusz különben a nagypéntek rendjétől függtelenül számtalan önálló ájtatosságban, imádságban, tiszteletadásban megnyilvánul. Ezekre máshol is – így a Szentkereszt feltalálásának és felmagasztalásának ünnepénél – sokszor emlékeztünk.

2. *Mária dicsérete* (1 középkori előfordulás): angyalok fölkeresik Máriát Názáretben és tudtára adják az ő választottságát, de a fájdalom kiváltságát is. Erről itt nem szólunk, utalunk azonban arra, amit karácsony ünnepénél már elöadtunk.

3. *Mária Bethániában Jézushoz könyörög* (7 előfordulás). Emlékezik Simeon szavára: *tör járja át szivedet*. Ez a jelenet a népi, illetőleg barokk utókorban összefolyik a már bemutatott Aranyimtyáinkkal és Jézus még idézendő végbúcsújával.

4. *Mária Júdászhoz fordul* (4 előfordulás). Az egyik csiksomlyai misztériumjátékban (1756) a granútlan Mária éppen Júdást kéri Jézus megoltalmazására. Egy másik (1759) valósággal Júdás-misztérium.⁶⁸ Ponyvairodalmunkban a *Júdás siralma* több változatban is főltnik. *Szépkenyérűszentmártonban* följegyzett biblikus népballada:

Jézus az asztalnál eszik,
fehérvirágok,
Zsidók a báz megett lesik.
Kiment Júdás ő közéjük,
fehérvirágok,
Beszélgetni kezdett velük...
Zsidók azonnal elfogják,
fehérvirágok,
Megkötözték, elburcolták.
Kegyeilenül korbácsolták
fehérvirágok,
Fatövissel koronázták.
Mérges ecettel itatták,
fehérvirágok,
Mindenképpen kicsúfolták.
Keresztet vállára tették,
fehérvirágok,
Poros útra így vezették.
Golgotára felvezették,
fehérvirágok,
Fakeresztre feszítették.
Nem láttam én szebb gyümölcsfát,
fehérvirágok,
Mint a Jézus keresztfáját.
Piros vérről virágozik,
fehérvirágok,
Szenlélekkal gyümölcsözik...⁴⁷

egyik legkedvesebb, sok változatban ismert, bensőségesen átélt megnyilatkozási formája. A *Makula nélkül való Tükör* szerint Jézus nagyszerdán Bethániában vacsora-édesanyjánál, akinek tudtára adta, hogy mi várakozik rá. Búcsúszókar leté-
delt Mária előtt, és kezét kezében fogva, így szózott el tőle: *őb en drágalátos szűlem, immár elváltak tőled és most búcsút vészek. Kérlek bocsásd el a te anyai áldásoddal. Amellett én édesanyám köszönöm néked, hogy az angyalnak szavára engem méhebe fogadtál, kilenc hónapig bordoztál, ez világra szűltél, és szűz te-*

jeddel föltartottál. Ób édes szülém, mely nagy ájzatossággal szolgáltál te énnekem ez barminchárom esztendő alatt. Azért valamennyi munkát vettél föl éretem, mennyi csöpp tejet adtál nekem, mindannyiszor köszönöm néked édesanyám... Annak utána fiúi alázatossággal megjegyze Krisztus Urunk a Szűz Máriát a szent kereszt jelével. És brajta kezdé a szent kereszt jegyét és mondá: ób én drágalátos szülém, áldott vagy te mindenestül fogva, mert megáldott téged mennyországban az én Szent Atyám, és e földön az angyal. Én is mostan megáldlak újobban... Azután Urunk Jézus megköszönvén Máriának és Magdolnának minden gazdálkodásokat, és hogy sokszor nekik tanítványival szállást adtak...⁴⁸

A búcsúzkodás ponyvairódmunkban sok szép dramatizált változatban él:

Mária: *Ob egek sirjatok, kősziklák nyiljatok,
Siralim lássatok, kínjaim szánjatok
Nekem Máriának, szomorú anyának,
Mint szegény árvának.*

Jézus: *Mint latrot megfognak, utcákon hordoznak,
Testemben kínoznak, böhéroknek adnak,
Tövissel sértenek, igen megvesszőznek,
Keresztre feszítnek.*

Mária: *Most már jut eszembe Simeon mondása,
Be is tellik rajtam ő prófétiálása,
Hogy szívem kin éri, hegyes tör átveri,
keményen megsérti...*

Jézus: *Nem lesz akkor senki, csak magam maradok,
Tőled is immáron Szűzanyám elvölök,
Elvégezem útját, szenvedésem kinját,
Atyám akaratját.*

Mária: *Tebát tőled fiam veszem végbúcsúmat,
Köszönöm szívemből megalázásodat,
Hogy tőlem születél, anyádnak nevezteél,
Ily nagyra tiszteltél.*

Jézus: *Köszönöm Szűzanyám a te búségedet,
Köszönöm énhozzám te kegyességedet,
Hogy bozzád fogadtál, méhedben hordoztál,
Tejeddél tápláltál...*

*Isten bozzád Anyám, bízlak szent Atyámra,
És testamentomba hagylak Szent Jánosra,
Már bűnös Adámért, annak váltságáért
Megyek fizetni bért.*

Adám: *En nyomorult Adám, bűnös, mi szót ballék,
Mely igen szívemben azon megindulék.
Kinek kell vétkeimért, rossz nyálánkságomért
Fizetni súlyos bért?*

Jézus: *Énnékem Jézusnak, nem kénytelenségből,
Hanem bozzád való nagy kegyességéből,
Mert igen szeretlek, baláitól féltetek,
Attól most megmentlek.*

Adám: *Oh mely csuda dolog! En bűnös vétkeztem,
Mégis Jézus kíván szemvedni belyettem.
Ezt egek lássátok, nap, bold csudájlátok,
Jézusom áldjátok.*

*E kegyességedért Jézus kegyességet
Adj nekem is, bozzád annyi édességet,
Hogy felindíthassam, kinod báldíthassam,
S velem bordozhassam.*

*Foglald el szívemet szent szeretetteddel,
Élesszed lelkemet piros szent véreddel!
Rekessz sebeidbe, végy be kegyelmedbe,
Tied legyek, amen.⁴⁹*

6. Mária Jézushoz küldi Gábor arkangyalt. Ezt a jelenetet egyedül a *Sermones Dominicales* említi. Jézus édesanyja oltalmára küldi Gábort, aki elmondja neki, hogy mennyit szenved a Fia. Mária most a kendőjét küldi, hogy az angyal szárítsa föl vele Jézus verejtékét. Ez azonban nem akarja magára hagyni a Szűzanyát. A *Makula nélkül való Tükör* szerint⁵⁰ a kesergő Mária nagycsüörtötökön este így könyörgött: *kérlek én Szent Atyám, küldd bozzám Gábríel arkangyalt, aki nékem megmondja: hol vagyok és mit csinál az én édes Fiam? ... Imé nagy birtelen előtte Gábríel arkangyal megállapodék, és térdén állva köszöne neki, mondván: Üdvözlégy keserves Máriát! Kit látván Szűz Mária, elfakada sirva, mondván: Oh Gábríel, Gábríel ... Akkor mondd, hogy Őr vagyok velem, most pedig jól látod, hogy elváltam tőle. Gábríel rendre elmondja neki Fiának megpróbáltatásait.*

A jelenet ponyvairódmalmi, illetőleg népi utóéletével mi eddig nem találkoztunk.

7. János jelenti Máriának Jézus elfogatását (3 előfordulás). Mint a *Makula nélkül való Tükör* írja,⁵¹ János éjféli után két óra tájban Bethániába sietett: *Oh én szerelmes Asszonyom! Mint lett dolga, ugyan iszonyodom kimondani, mert a Te Szent Fiadot, mint valami gonosztevőt, megfogták, Annáshez és Kaifáshoz vitték. Ott oly gonoszul bántak vele, hogy lebetetlen kimondani, a gonosz Judás árulta el. Oh, keserves Mária, mely keserves bir volt ez néked! Mely fájdalommal: mozdult meg szívedben a Simeon töre ...*

A néphagyományban ezzel a jelenettel sem találkoztunk.

8. Péter találkozik Máriával (3 előfordulás). Megtagadta Urát és íme megszólalt a kakas. Kimenvén Péter – írja⁵² a *Makula nélkül való Tükör* – *keservesen sira. Egész holtig meg nem szűnt sirni ...* Lelkiállapotának hű tükré a *Péter siralma* címen emlegetett verszetet, amelyet ponyvairódmalmunk több változatban ismer:

*Aki engem apostollá balászból
Es bölcsé tőn természettel bolondból,
Táplált maga szent markából,
Napam meggyógyítja nagy nyavalyából.*

*Aki engem felvőn barátságra,
Megtanított a mennyország titkára,
Ő volt lelkem őrző vára,
Hogy a Sátán kikért rostálásra.*

*Én vallám őt élő Isten Fiának,
Magam s képében több tanítványának,
Ezért kulcsát országának
Nékem adá, és több apostolának.*

*Én bízattam Jézust megmaradással,
Mindbalálig mellette megállással,
Benne nem botránkozással:
Eltagadnám mindezt átkozódással...*

*Száraz lábbal, midőn járt tenger felett,
Vágyásomra engemet is mellévelt.
Es midőn lábam süllyedett,
Kézemfogva merüléstől megmentett.*

*Tábor begyén kedvemért elváltoza,
Mózes, Illés barátságába boza.
Ertem sokat imádkoza,
Mindent ada, semmivel nem tartozza.*

*A kakasszó basogatja szívemet,
Vádol lelkem, nem találom helyemet.
A föld kárhozzat engemet,
Jaj, égre sem merem vetni szememet.*

9. *Mária a kereszttácsolóknál* (2 előfordulás). A jelenet, mintegy az *arma Christi* dramatizálása, inkább közjátéknak tetszik. Megragadhatta azonban az egyszerű nép képzeletét, mert a barokk jámborságban, majd ponyvairodalmunkban, illetőleg népköltészetünkben is találkozunk vele. Itt először megint a *Makula nélkül való Tükör* előadására⁵³ utalunk:

Mikor a városba mennének, a szél a lámpásokat elfújta. Világgyújtásért egy házhoz bemenének, és ott láták, hogy egy ács keresztlácat csinál. Mondá a Szűz Mária Magdolnának: édes leányom, kérlek, kérdezd meg, kinek csinálja e keresztlácat? Es megkérdezvén, mondá az ács, hogy a ketteit két tolvajnak, a harmadikát a Názareti Jézusnak, kit csak ezen éjjel fogtak meg. Ezt midőn ballotta volna Szűz Mária, a keresztfára borula, és sirva mondja vala: Fiam, fiam, én gyönyö-

rüszes fiam, fiam Jézus, honnét érdemletted ezt? Lám, senkinek nem vétettél. De látván az ács, hogy nem dolgozhatna, kitaszigálá a Szűz Máriát, mert fél vala a zsidó fejedelmektől...

A szögek kovácsolásáról egy hazai cigány legenda emlékezik meg.⁵⁴ Elmondja, hogy Jézust miért szögezték négy helyett három szöggel a keresztre. Ehhez nem árt tudnunk, hogy cigányaink mindig kitűnő szögverő mesterek voltak.

Három katonának az volt a parancsa, hogy hozzanak keresztre feszítéshez való négy szöget. Kaptak hozzá nyolcvan krajcárt, hogy minél erősebb legyen. Elindultak, de útközben betértek egy kocsmába borozgatni. Már esteledett, amikor útnak indultak, de már csak negyven krajcárjuk maradt.

Egy arab szögb Kovácsnál megrendelték a szögeket, de amikor ez meghallotta, hogy kit akarnak vele keresztre feszíteni, a munkát nem vállalta. A katonák erre lándzsájukkal megölték.

Most egy zsidó mesterhez tértek be. Ez amikor a szögeket izzítani kezdte volna, az arab szavát hallotta a lángok közül: ne csináld, mert Krisztus keresztiére kell a szög. A zsidó abbahagyta: *nem, ha addig élek is. Láttam a múlt vasárnap a számár bátán.* A katonák öt is leszúrták.

Ezután egy cigányt vettek észre az árokszélen. A négy szöget most nála rendelték meg. A cigány megörülvén a váratlan keresetnek, hozzá is fogott a munkához. De megszólalt az arab és a zsidó lelke, csak ő hallotta: Krisztus kereszti-jéhez kell a szög. Nem merte a szögverést abbahagyni, mert félt a katonáktól, látván lándzsájukon a friss vért. Bármint is iparkodott, a negyedik szög nem akart kihúlni. Így a katonák maguk is rosszat sejtve, megelégedtek a három szöggel. A cigány hiába próbálkozott, a negyedik szög csak izzott tovább. Hát így jutott Urunk Jézusnak három szög.

10. *Mária Kaifás háza előtt* (3 előfordulás). Kiss István⁵⁵ a környezetet így jellemzi: „mik történtek az Kaifás házánál, mai napig is mutogatják. Először most is kőből faragva vagyon egy kakas, annak emlékeztére, hogy Péter a kakas szóllás előtt háromszor tagadást tölt, hogy nem üsméri a Názáreti Jézust, az ő Mesterét... Ez a Kaifás háza most bé vagyon kerítve, és klastrom is vagyon ott, mely az örmény nemzet birtoka alatt vagyon. Az templom oldalában a kórus mellett vagyon egy igen kis kápolnátska, mely az Úr Jézus üdejében tömlőzke vala. Oda zárták először, míg Kaifás eleibe állították és előtte vádolták. Ebben az kápolnában az oltárnak asztalában vagyon most az a nagy kő, mely a Krisztus Jézus koporsaja ajtaján volt, és meg vala pecsételve. (Márk 16). Magam is heves csókkal illettem tiszteletnek okáért. Innét a szelid Jézust nagy gyalázzattal vitték Pilátus tisztartó eleibe.” Kiss István barát arról nem tud, hogy ott Mária is megfordult volna, a kő eredetét is másként magyarázza.

A jelenet népies változatát Varga Lajos örököltette meg, a századforduló Verses Szentírását forgató jámbor parasztnépe inkább ezt ismerte:

*Mária ez újabb rémbír ballatára
Mind a két kezét a szívére szorítja,
Aztán bús fejét a bideg köre bajtja.
Látta, hogy csak most van igazán elhagyva.
Zápor módra bülltek sájdalmas könnyei,
Oh, nem tudott többet már panaszkodni.*

*Csak a könnye omlott, mint gyémánt gyöngypatak,
Amelyek a hideg kőpadra hullottak.
E kővön évenként kitörnek a könnyek,
Azóta bívják e követ bánatkőnek.*⁵⁶

11. *Mária Pilátus előtt siratja Jézust* (4 előfordulás). A jelenetet a *Makula nélkül való Tükör*, de a *Verses Szentírás*, továbbá népi forrásaink is csak érintik, a figyelem fokozottan a keresztt felé fordul. A *Verses Szentírás* utalása:

*A vének s főpapok Jézust megkötözve
Diadallal vitték Pilátus elejbe...
Fájdalmas anyjára esett tekintete,
Szent Gyermekeit viszont ő is észrevette.
Bánatos nézésük, midőn találkozott,
Ez a két megtört szív mily harcot vívottat!...*⁵⁷

12. *Mária a kereszthordozó Jézussal találkozik* (6 előfordulás). János Máriával váraakozik a kereszthordozó Jézusra. Igyekezik vala – írja⁵⁸ a *Makula nélkül való Tükör* – azért a nyomorult anya, hogy láthassa szent Fia ábrázatját. De mivel a földhöz volt hajolva, és a töviskorona is nagy volt, nem láthatta. De az édes Jézus tudván Szent Anyja fájdalmát, midőn azon helyre jött, ahol állott, fölemelkedett a kereszttel és véres szemével nagy keservesen tekintett szent anyjára... A Szűz balátnál erősebb szeretete az erős jegyveres vitézektől sem fél, hanem azoknak jegyverénél is az ő szeretete erősebb volt... Azért a vitézeken általolrongott, és szent Fiához jutván, nyakára esett, és mondá: Oh én szerelmes Fiam! És ez volt véle minden beszédje, mert a nagy fájdalom miatt többet nem szólhatott, hanem a földre esvén, elholt. Melynek bizonyosságára azon kő, akire esett, a vacsoráról Sion begyén a templomba vitetett. Azon helyen pedig, ahol Szűz Mária leesett, Szent Helena templomot építtetett volt, és mind e mai napig is, ha szinte a törököktől elrontatott is, Szűz Mária elájulásának bivattatik. De nemcsak a szomorú Anya, hanem az ő szent Fia is úgy megkeseredett, hogy mind a két kezével egy köre leesett, mely kő azután az itt élő Sabbata helyre vitetett. Oh fájdalmas látás, kin az angyalok mennybe megrettentek, mert a mennyeknek két erős oszlópa leesett: az Isten erőssége úgy elbágyadott, hogy a földre dült.

A jelenet végén a könyv olvasója így könyörög: Oh Mária, e szomorú utadért légy mellettem, midőn az örökkévaló útra indulok, és a te sok könnybullaadásodat mutasd be bűneimért.

13. *Mária siralma a megfeszítés közben* (2 előfordulás).

14. *A szent kereszti bemutatása* (2 előfordulás).

15. *Jézus fohásza a fekvő kereszten* (1 előfordulás).

16. *Mária siralma a kereszti alatt* (7 előfordulás).

E jeleneteket a barokk jámborságban és népi utókorában nem lehet élesen elkülöníteni egymástól. Uralkodó mozzanatként az elsiratás emelkedik ki.

A már többször emlegetett *Mária-siralmak* a népi devocionalizmus legrégibb, máig eleven megnyilatkozásai közé tartoznak hazánkban is.⁵⁴ Érzelmes, lírai hangjakkal kinőttek a liturgia kötöttségéből. Inkább írástudatlan, csak magyarul értő

női közösségekben, apácák, beginák világában, majd később – napjainkban is – jámbor parasztasszonyok körében terjedtek el, akik a maguk ügyét-baját, anyai fájdalmát, olykor emberi elhagyatottságát is felajánlják bennük.

Mezey László kutatásai szerint a dominikánus szerzetestől fordított *Ómagyar Máriasíralom* már a XIII. század közepén keletkezett, és összefügg a laikus vallási mozgalom, főleg a hazai beginizmus, *religiositas beginarum* bontakozásával, a margitszigeti kolostor alapításával, Szent Margit szellemi környezetével.⁶⁰

A kultuszt a franciskánizmus is ihlette. A *humanitas Christi* szakrális képzetkörébe Mária öröme, bánata is szorosan beletartozott. Ennek klasszikus megnyilatkozása a *Stabat Mater*, majd az itáliai *lauda* világa. Gondos szövegelemzéssel nem volna nehéz bemutatni a Máriasíralom és *Stabat Mater* számtalan magyar változatban folytonosan újjáköltött származékait, egészen későbarokk ponyvairódmunkig, illetőleg a máig élő szájhagyományig. Népszerűségükben a már említett *Cruix fidelis* kezdetű nagypénteki liturgikus ének is osztozott.

Kardos Tibor elemzi az olasz drámai lendületű laudának és kódexirodalmunk több darabjának műfaji összetartozását. Mint mondja, a *Donna del Paradiso*, a passiót átélő Mária drámai igénnyel való méltatása devóciós drámairodalmunknak legjellegzetesebb megnyilatkozása.

Az Ómagyar Máriasíralom költészetünk archaikus remeklése. Hangja, érzésvilága, képei az elmúlt hét évszázad alatt szinte megszámlálhatatlan változtatban születtek szakrális költői hagyományunkban újjá. Sajnos, a középkor későbbi századaiból nem maradt fönt újabb verses síralmunk, a templomban, közösségekben azonban orális hagyomány alapján föltétlenül énekeltek ilyeneket.

A barokk időkben, a nyomtatott könyvek terjedésével már vannak újraköltött változataink, parafrázisaink. Ilyen a *Cantus Catholici* (1651) nagypénteki Mária-síralma:

*Ab, ah, ah, jaj nekem szomorúnak,
Ab, jaj nekem keserves anyának.
Immár meggyek s bová legyek?
Bánataimban ki reméljek?
Ez napon, bú napon, kín napon látván,
Hogy fiam méltatlanul függ keresztján.
Ob mébem magzatja,
Angyalok királya!
Mindenektől elbagyattattál,
És latrokhoz basonlittattál,
Bűnösöknek lél csúfja,
Ki vagy világnak ura...*

KáJoni János énekeskönyvéből:

*Jaj nagy kedven tartott szerelmes szülöttem,
Ki nélkül már ez világban boltig árva löttem.*

*Hol vagy két szememnek tündöklő világa,
Elepedett bús szívemnek csöndes boldogsága?*

*Hol vagy én szívemnek buzgó kívánsága,
Életemnek mézzel folyó kedves vigassága? ...*

A Makula nélkül való Tükör érzelmes, szívhez szóló hangon, áradozva emlékezík⁶¹ Mária nagy fájalmáról. Méltán szól róla Jeremiás próféta, mondván: *kibez basonlítsalak Jaruzsálem leánya? Nagy, mint a tenger e szomorúságod ...* Óh, fiam, Jézus ... Immár elmúlt minden vigasságom és gyönyörűségem ...

Hallgassunk most meg a sok közül egy népéneket:

*Jaj, jaj, gyermekemnek drága piros vére,
Az egész világnak lettél drága bére.
Mily rutság, mily gyalázat téged ére,
Kéért a lelkemhez nagy fájdalom lére.
Oh szerelmes Fiam, ártatlan bárányom,
Lelkem szerint való legdrágább aranyom ...*

*Bár ápolgatbatnám a te szép testedet,
Megmosogatbatnám a te szép fejedet.
Fölszabadítbatnám leszegzett kezedet,
Es mögtörülbetném átalvert melledet.*

*Oh jaj, mily keserves egy árva anyának,
Ki illy nagy gyötrelmeit látja fiának,
Magát inkább adná keserves halálnak,
Hogysem ezt engedné szülőit magzatjának ...*

17. Levétel a keresztről (8 előfordulás), másként Jézus temetése.

Midőn Szűz Mária – írja⁶² a Makula nélkül való Tükör – az ott lévők kérésére öléből szent Fia testét letette volna; leveték a kősziklára. Szűz Mária pedig fejébe állott, Mária Magdolna lábaihoz, Szent János a két Máriával egyfelől, József és Nikodémus másfelől. A többi pedig körülállott és térdepelt. És vizet, kenetet, kendőket kezekhez adott vala és más szükséges dolgokat készített vala. Elsőben vévén tisztá vizet, a szent testet megmosák ... Midőn megmosogatták és megtörölték volna, kezdék drága kenettel kenni és sebeit véle betölteni ... Utoljára egész testét bétakarták egy lepedőben, kit az Arimatbiai József hozott: akivel nagy csuda történt, mert egész tagjai sebeinek formáját reája nyomta. Azon lepedőnek hossza hat könyöknyi és bárom ujnyi vala, aki most is Taurinum (Torino) városában nagy böcsületben tartatik. Ott megláttatnak Urunk Jézusnak minden sebei és annyi üres hely nincs rajta, ahová egy tűbegyet tehetnének. Oly nagy ereje vagyon azon lepedőnek, hogy valaki ránéz, mintha szívét átalvernék, és büneiért töredelmességet nyer és sirásra indul.

Urunk Jézus temető helye szép kertben volt, és ott nagy kőszikla volt, kívül az Arimatbiai József magának nagy költségű koporsót kivágatott vala ... Bétakarván Urunk Jézus testét, József és Nikodémus Szent Mihály lovára tévék, kit magokkal hoztak volt. Vállokra vévén, a koporsóhoz vitték. Utánok mindjárt a szomorú Anya mégyen vala, azután Szent János, Mária Magdolna, Kleofás és Salomé, Máriák, Veronika több ábitatos asszonyokkal. Utoljára százados némely

vitézekkel, kik Urunk balálakor megtértek... Bevivék azért József és Nikodémus a szent testet az bajlékban és nagy böcsülettel a koporsóba tették: a fejét napnyugotra, a lábát napkeletre fordították. És attul fogva szokták az holttesteket úgy temetni. Midőn Urunk Jézus a koporsóba tétetett, azt mondja Szent Bernát, hogy Szűz Mária vele akart temetkezni... Az asszonyok ülven a koporsónál, keservesen sirtak, siratván az Urat. Mely szókkal akarja jelenteni, hogy elbágyadván a sirástul, leültek a koporsó mellé, és oly sok könnyhullatásokat öntöztek, hogy rubájokat megáztatják vala...

Ez a jelenet: Jézus temetése, virrasztása a nagypéntek népi liturgiájának maig eleven része. Helyi szokás szerint hol temetőben, hol templomban, hol pedig útszéli kereszteknel, esetleg egy-egy háznál – napközben vagy az éjszakába belenyúlva gyülekezik rendszeren a liturgikus jeremiásvecsernye, másként *zörgőszolozsma*, illetőleg a *szentségbetétel* után.

Szentistván borsodi faluban ezt mondják: ha halottjaink mellett virrasztunk, akkor mennyivel inkább Jézusért. Virrasztanak az Úr koporsaja mellett *Zalaszentbalázson* is. Ilyenkor régebben külön alamizsnát adtak a jeruzsálemi Szentst fenntartására, őreinek istápolására.

Vasvár sajátos hagyománya a *feketelakodalom*, másként *gyászmenyegző*. Nagypéntek este összegyülekezve, egész éjszaka virrasztanak, imádkoznak, a fájdalmas olvasót végzik, közben Mária-síralmakat énekelnek. Ilyenkor kerül sor a gyászmenyegző énekére is, amelytől az ájtatosság vasvári nevét kapta. Középkori, illetőleg barokk előzményei, ikonográfiai inspirációi egyelőre nem ismeretesek előttünk. A szövegnek számos ponyvairodalmi változata van. Egyik szép félnépi, már kántorra valló megköltése:

*Ki sir oly keservesen, hol vagy csillagom,
Sötét, zivataros éjben szép gyöngyvirágom.
Mária vérkönnyet sírva ezt zokogja, ezt kiáltja:
Hol vagy csillagom?*

*A lilium gyászbaborul, hol vagy csillagom,
Két arcára vérbarmat húll, szép gyöngyvirágom.
Kérdi égtől, kérdi földtől, kérdi a gyászos felbőktől:
Hol vagy csillagom?*

*Jajjal telik meg az utca, hol vagy csillagom,
Kint hoz a bánat postája, szép gyöngyvirágom.
Jön a násznép a gyászsereg, a vőlegény halvány, remeg.
Hol van csillagom?*

*Jön a szűz lelkek jegyese, hol vagy csillagom,
A mennyország vőlegénye, szép gyöngyvirágom.
Hószínű vőlegényköntöse vérrel, porral van keverve.
Hol vagy csillagom?*

*Vőfélyek a vad bóbérok, hol vagy csillagom,
Násznép a kegyetlen zsidók, szép gyöngyvirágom.
Kesereg az örömanya, jegykendőt nyújt Veronika.
Hol vagy csillagom?*

*Szent kezén a jeggyűrűje, hol vagy csillagom,
Hóhér láncá és kötele, szép gyöngyvirágom.
Völegényi bokrétaja a vérző töviskorona,
Hol vagy csillagom?*

*Menyegzős zászló a kereszti, hol vagy csillagom,
Melyet szent vér pirosra fest, szép gyöngyvirágom.
A völegény nehez útja vérrózsákkal van megrakva.
Hol vagy csillagom?*

*Meg már a menyegzős ágyra, hol vagy csillagom,
Kinhalálra, keresztlára, szép gyöngyvirágom.
Jegyajándék, mely kincset ér: a szent testből kiömlő vér.
Hol vagy csillagom?*

*Sír, zokog az örömanya, hol vagy csillagom,
Halvány a völegény arca, szép gyöngyvirágom.
Fizeti a jegy aranyát, lelkét Atyjának adja át.
Hol vagy csillagom?*

*Hozzád jöttünk keseregve, hol vagy csillagom,
Lelkünk égi völegénye, szép gyöngyvirágom.
Hozzád jöttünk, ó vezess be a mennyei dicsőségbe.
Hol vagy csillagom?*

Amen.

Más, Varga Lajos búcsúvezetőtől⁸³ gondozott változatának eleje:

*Jajszó tölti be az útszél, hol vagy csillagom?
Jeruzsálemnek városát, szép gyöngyvirágom.
Gyászvölegény az ég ura, őt keresi édesanyja.
Hol vagy csillagom?*

*Igy zokog az örömanya: hol vagy csillagom?
A fájdalmas Szűz Mária, szép gyöngyvirágom.
Megy az Olajfák begyére, a menyegző kezdetére.
Hol vagy csillagom?*

*Ott találja a násznépet, hol vagy csillagom?
A gyilkos hóhérsereget, szép gyöngyvirágom.
Ott van Júdás az áruló, ő a vőfély, hívogató.
Hol vagy csillagom?*

Egy másik énekünkben Mária többek között így kesereg:

*Megcsókoltam az ő
Drága szent sebeit,
Rászórtam szemeim
Áradó könnyeit.*

*Hajammal mostam meg
Halványult orcájd,
Magamboz szorítva
Szívemnek magzatjád.*

*Jaj, oda a csillag,
Oda én virágom,
Oda van Jézusom,
Arany rózsaszálom!*

*Kelj föl én csillagom,
Kelj föl tulipánom,
Hiszen csak aluszol
Szerelmes magzatom.*

*Ne aludj oly soká,
Siess az ölembe,
Borulj édes fiam
Szerető keblemre.*

*Nem szól az én fiam,
Az én szép csillagom,
Nem ölel már által
Az én szép rubintom . . .⁶⁴*

Bágyog-Rábaszovát falusi baktéréinek nagypéntek éjszakájára külön versük volt:

*Ejjél után egy az óra,
Menjünk el a verrasztóba,
Mert a Jézus balva fekszik,
Szűz Mária siránkozik.
Sirjunk mi is Máriával,
Az Ur Jézus szent anyjával,
Sirassuk meg vétkeinket.
Ejjél után ütött egyet,
Dicsértessék Jézus Krisztus.⁶⁵*

18. Mária János házához megy (2 előfordulás). Ez a mozzanat inkább olvasmányból, mint énekként ismeretes.

A Makula nélkül való Tükör szerint⁶⁶ Mátia a szomorú anya maga társaságával a Sion hegyére, hol a végvacsorát megtette szent Fia, mene. Az hová sok ábitatos asszonyok késérték. József és Nikodémus örömet házokhoz vitték volna, de a Szent Szűz alázatosan megköszöné, mondván: az én szent Fiam halálakor Szent Jánosnak ajánlott. Azért ahol ő akarja, ott maradok. Az Atya mindenható Isten légyen megjutalmazója a ti járadásitoknak és jó akaratotoknak, kit énbozzám és szent Fiamhoz mutattatok . . . Azután az asszonynak is megköszönvén jó akaratjokat, el-

búcsúzik tőlük, és a maga társaságával beméne az házba, és a nagy sirás miatt semmit sem evének. Oh elhagyatott Anya, mely nagy a te keserűséged. Oh mely igazán mondbatod ezeket: ne bíjjatok engem Noéminak, azaz szépnek, de bíjjatok engem keserűnek, mert megtöltött engem az Úr keserűséggel. Bétöltve mentem ki és üresen tértem vissza...

19. *Búcsúimádság a Megváltóhoz* (1 előfordulás).

Ezzel elvégeztük középkori kódexeink dokumentációjának, illetőleg Kardos Tibor csoportosításának és folklórhagyományunknak szűkrefogott szembesítését.

Vannak olyan más költött, apokrif jelenetek is, amelyek középkori kódexeinkben még nem bukkannak föl.

Csak a barokk folklórhagyomány ismeri a *Bolygó Zsidó*, másként *Ahasvér* mondáját, amely bizonyos mediterrán előzményekből a XVI. század folyamán tűnt föl, és azóta számtalan változatban ismeretcs.⁶⁷

Az elterjedt *Csodák Könyve* előadását⁶⁸ nyilván német népkönyvből költötte át. Jézus a keresztúton Ahasvérus jeruzsálemi csizmadia háza előtt akart megpihenni, ez azonban öklével megütötte és elkergette. Az Úr megátkozta, hogy ne haljon meg, hanem örökké vándoroljon a világban. Bolyongása közben egy villámsújtott cserfát látott, amelyet még vékony cserjeként ismert. Elfogta a sirás és panasz, majd elaludt. Álmában úgy tetszett, mintha temetőben állott volna. Hirtelen vihar támadt, és a világ lángbaborult. Mintha a halottak feltámadtak és hódoltak volna a dicsőségben megjelenő Úr előtt, aki szelíden nevén szólította Ahasvért. Ez boldog rettenetében porrá omlott, és mintha az égbe emeltetett volna. Álmából fölébredve, rádőbrent a végzetére, a világ végeztéig való további vándorlásra.

A mondat nagyjából a *Csodák Könyve* nyomán *Varga Lajos* is versbe foglalta.⁶⁹ A végén a hívő lélek így fogadkozik:

*Szenvedő Megváltóm, bár én lettem volna,
Hogy szívem ajtaján megpihentél volna.
De befogadnálak, de átölelnélek,
Magamtól soba el nem eresztenélek.
De így sem bagylok el, megyek teutánad,
Könnyezve csókolom véres keresztjád.*

A *szegedi* tanyák előszavas hagyománya szerint Jézus a keresztúton Ahasvér gazdag zsidó padjára akart leülni, ez azonban elkergette. Ezért nagyon megbűnhődött: ezerszer megkerülni a világot és nyugtot nem találni. A halált keresve, oroszlánok ketrecébe ugrott. Szétmarcangolták, mégis életben maradt. Háborúban a golyó nem éri.

Apokrif hagyomány a *Veronika kendője* is, amelyről majd a névnapnál emlékezünk meg bővebben.

Jézus szenvedése, üldöztetése számos természeti mondáknak is forrása lett. Az országszerte elterjedt, de még nem rendszerezett hagyományokból idézzük a *náprádfai* szóbeszédet:

Amikor Krisztust hajszolták, egy nyárfá alá menekült és így szólt hozzá: én fám, nyárfám borulj alá! A nyárfá azt felelte: én nem borulhatok rád, mert miattad meghajigálnak, talán ki is vágnának. Krisztus azért megbüntette. Azóta reszket a nyárfá levele.

A nyárfától a párnafához, vagyis a jegenyenyárhoz futott Krisztus. Az sem adott neki menedéket, hanem inkább fölnyúlt. Azóta is olyan magas maradt.

Ezután az Úr a cserfához menekült, de ez sem borult rá. Megátkozta: a ménkű üssön meg! Ezért csap a villám leginkább a cserfába.

Most pedig a nyárfá alá ment, az szépen ráborult. Azóta hajlós a nyárfá ága.

Amikor pedig üldözői megfogták, ide-oda hajszolták tuskön-bokron át, de csak egy nagyon tuskés bokor szaggatta meg az Úr testét és tépte le a ruháját. Ezért lett aztán az Úr anyaszült meztelen, azóta mai napig *istenátkozta túske* a neve.

Ugyancsak *Náprádfa* hagyománya a madarokról így emlékezik meg: amikor az Úr kinszenvedése előtt a fák között bújdosott, a cinegemadár ezt mondogatta: csincserere, csincserere! Vagyis nincs ott, ahol keresik. Egy dárdával megdobták, ti zenkét darabba szakadt. Krisztus futtában a részeket fölkapta és egy növendék fára hajigálta föl, ahol életet nyertek. Ezért olyan kicsi a cinege és ezért költ mai napig is tizenkettőt.

A *kakukk* mindig ezt hajtogatta: kukucs, kukucs! Így vezette nyomra az üldözőket. Az Úr megátkozta: többet ne szólj sohasem. Szent Péter azonban könyörgött, hogy az ő nevenapjáig mégis szólhasson. Krisztus ezt meg is engedte, de a kakukk Péter–Pál után már nem szólhat, nem is költethet.

A *huputamadár*, vagyis a büdösbanka csúfolta Krisztust, amikor üldözték. Mondogatta: hupp, hupp! Ezért kell neki csúnyasággal táplálkoznia.

A *varimadár*, a varjú károgott, amikor Krisztust ütötték: kár ütögetni őt! Ezért károgat mai napig.

A *gilicemadár* altatta az Istent: prú, prú! Azóta ilyen a szava.

A *vadgalamb* meg azt mondta, amikor Krisztust már megfogták: nyúzzuk, nyúzzuk! Azért szól így máig is.⁷⁰

Dési hagyomány szerint mikor Krisztust fel akarták feszíteni, alkalmas fát kerestek, hogy kiácsolják. A tölgy keményen ellenállott. A fűzfa jobbra-balra hajlongott, hogy ne tudjanak hozzávágni. A fenyő a szurkával védte magát. De a nyárra nem hederítettek, vágni kezdték. Rezgett belé minden levele. Ma is folyvást reszket, mert fél, hogy megint ráakasztanak valakit.

Mikor a zsidók Jézust ostorozni vitték, egy fűzfáról vágta fiatal ágakat és azzal ütötték őt. Senki nem sajnálta Jézust, inkább vadul csúfolták és szidalmazták. Az Úr most a fűzfához szólt: szomorkodjál fűzfá! És mikor Jézus elesett a hóhérok csapásai alatt és a fűzfavesszők pirosak lettek vérétől, a fa ágai szomorúan a földig hajlottak. Amit tehát fájdalomában parancsolt az Úr a fának, azt hűségesen megfogadta.⁷¹

Az 1752-ben előadott somlyai misztériumban több *interlocutio* elmondja, hogyan választanak a fák királyt maguknak. Nincs azonban bennük utalás a keresztfára.⁷²

Említettük, hogy a nagypénteki társulati körmenetek, élőképes felvonulások, passiójátékok a hazai középkorban már virágoztak, de adataink nagyon szűkösek. A hagyomány később sem szűnt meg. A XVII. század puritán hitvitázói elitelőlen emlegetik. Pósa János szerint⁷³ a katolikus Egyháztól való elszakadás egyik oka többi között a *Cbristus szenvedésének és halálának játékos komédiára való fordítása, amely Jesu Christust bosszantó szokást esztendőnként a pápistáknál szemünkkel tapasztaltunk . . . Czeglédi István így kiált föl: mégsem szűntök meg Christus Urunk szenvedését kitragediázni? . . .*

A barokk fejlődés két irányban halad. Az egyik a *csiksomlyai misztérium* franciskánus útja, amely nyilván a középkorba visszanyúl, és népies elemekkel átszőve, főleg a Mária-siralmak élőszavas világától is ösztönözve, az iskoladráma barokk műfajában teljeseedik.

Hatása nem szorítkozik az ifjúságra, iskolai előadásra. Külön játékszínen került nagypénteken bemutatásra. Az alkalomra Csikból, Gyergyóból, Kászónból, de a Székelyföld távolabbi vidékeiről is nagyszámmal vándorolt ide a jámbor nép, amely húsvéti gyónását is itt, ekkor végezhetette el. A prologusok mindig emlékeztetik a nézőket az előadás épületes szándékára:

*Krisztus szent halálán kesergő bús lelkek,
Kik az ő példáját ma nézni jöttetek.
Kifolyt szent vérének jutalmát vegyétek,
Kévének örökké vele örvendjétek . . .*⁷⁴

Helyi hagyomány szerint előfordult, hogy az ifjak olyan hatásosan jelenítették meg a szereplő személyeket, hogy a felindult nép Pilátust és a keresztre feszítőket megverte.⁷⁶

A játékok nagyobb része nem maradt ránk, jó esetben lappang. Alaposabb drámatörténeti elemzésük, hasonló, főleg osztrák játékokkal, barokk világdramával való összevetésük, illetőleg a székelység élőszavas hagyományvilágában való utóéletük vizsgálata lényegében még mindig a jövő kutatás feladata. Egyes mozzanatokra, egyezésekre már többször rámutattunk.

Föltűnnek a jezsuitáktól kezdeményezett vezeklő körmenetek, élőképes felvonulások is. Ezeknek a penitenciatartás és megigazulás épületes szándékával való fölidézése, szemléltetése elsősorban a deákság és jámbor társulatok feladata.⁷⁶

A Paolo Segneri (1624–1694) olasz jezsuitától kezdeményezett töviskoronás, önostorozó, kereszthordozó körmenetek a XVIII. század elején

hazánkban is elterjedtek.⁷⁷ Különösen a *Congregatio Bonae Mortis* és a *Congregatio Jesu Christi Agonizantis*, másként röviden: *Congregatio Agoniae* tagjai vettek részt bennük.

A *temesvári* Agónia-Társulat följegyzései szerint a hívek nagypéntek délután fekete vezeklő kámszába öltözve, körmenetben látogatták az egyes templomok szentsírait. Hátuk csupasz volt. Korbáccsal, kötéllal ostromozták magukat. Suhanc gyerekek edényben meleg vizet vittek utánuk, és időnként lemosták róluk a megalvadt vért. A Megváltó példájára némelyek nehéz fakeresztet is hordoztak a vállukon. A püspök a látványos felvonulást 1732-ben eltiltotta.⁷⁸

A *pécsi* kongregáció tagjai a nagyböjt pénteki napjain önostorozást végeztek, nagypénteken pedig fekete zászló alatt a jezsuita templomból kiindulva, vezeklő ruhában körmenetet tartottak. Részt vettek benne a vármegyei tisztviselők, a város kapitánya és huszárai, majd zászló alatt az önostorozók csoportja. Egyikük a keresztet, a többiek pedig a kínszenvedés jelvényeit (arma Christi) vitték. Egyes helyeken, talán a stációkat jelezve, a menet megállott, és a deákok latin, magyar, horvát, német nyelven beszédet rögtönöztek. A menet végén föltűnt a szentsír, amelyet egyesek vállukon hordoztak. Négy sarkán egy-egy angyalnak öltözött fiú foglalt helyet. Könnyezve mutogatták a kínszenvedés eszközeit, és ők is bűnbánatra buzdították a népet. A szentsírt tizenkét fegyveres, egyenruhás városi hajdú kísérte (1713). Nesselrod pécsi püspök később (1717) a körmenetet megtiltotta, az önostorozást azonban nem tudta megszüntetni.⁷⁹

A jezsuiták *Buda-vízivárosi* Szent Anna-templomának nagypénteki körmenetét a deákság nyitotta meg. Fekete csuhába öltözött, vállukon keresztfát fordozó, önsanyargató (flagelláns) hívek követték. Nyomukban hozták Szent Mihály lován a halott Krisztusnak fekete lepellet borított szobrát, amelyet kétoldalt fáklyás polgárok és a kínszenvedés eszközeit vivő, fehér angyali köntösbe öltözött ifjak kísérték. Ezután haladt baldachin alatt a lefátyolozott Oltáriszentséget vivő pap. Nyomában újra a kereszthordozók és flagellánsok gyászoló csoportja. A menetet a hívek sokasága zárta be. Visszatérvén a templomba, Krisztus szobrát a szentsírba fektették.

A délelőtti vezeklő gyászmenetet délután a Felsővásártéren felállított nyílt színpadon Krisztus kínszenvedésének előadása követte. Ezt a franciskánusok rendezték. Amikor az előadásban a kereszthozóhoz értek, a hét főbűnt jelképező alakok után a megkorbácsolt, töviskoronás Krisztus, vállán a keresztfával, üzve az ütlegető pribékektől és kísérve a flagellán-

soktól, bejárta az egész Vízivárost, és a várat. Visszatérve a színpadra, megtörtént a keresztfeszítés is, az összeverődött néptömeg nagy álmélkodására. A krónikás szerint Krisztus alakítója⁸⁰ ugyancsak megszenvedett a pribékeket játszó hidegkúti parasztoktól. A gyászkörmenet később túlzásokba csapott. A flagellánsok másokat is beszennyeztek vérükkel, és sokakban iртőzatoszt keltettek. Ezért az érseki helynők 1782-ben eltiltotta.⁸¹

Christus címen előadott jezsuita iskoladramáink a kinszenvedésből sarjadó megváltást mutatják be nagypénteki vezeklő körmenetek, esetleg úrnapi felvonulások élőképeként, anyanyelvi betétekkel, olykor *interludium* formájában: *Christus patiens* (Trencsén 1651, 1652, 1665, Selmecbánya 1665, Kassa 1680, Zágráb 1694), *Crucis imitatio* (Sárospatak 1664), *Christus humanum genus redimens* (Trencsén 1671), *Pálátus előtt* (Trencsén 1694), *Christus triumphans* (Zágráb 1688).⁸² Egy nagyszombati játék: *Moriens Deus-homo pro homine peccatore* (1703, négy szimbolikus bibliai jelenet).⁸³

Nagypénteken került színre (Trencsén 1666, Nagyszombat 1667, 1675, Szokolca 1674) az evangéliumi szőlőművesekről szóló példázat (Lukács 20, 9–17) is, akik a gazda fiát megölik.⁸⁴

A piaristáknak is voltak nagypénteki iskoladramáik, de előadásuk körülményeiről – címükön kívül – semmit sem tudunk: *Christus patiens sub allegoria vineae illius Evangelicae* (Privigye, 1673), *Reus Charitatis Christus Jesus* (Privigye, 1690), *Fortis Agon Amoris Divini pro Anima* (Pozsonyszentgyörgy, 1700), *De vineae administratoribus* (Szeged, 1743), *De Christo patiente* (Szeged 1744), *Christus sub figura Isaaci* (Szeged 1749).⁸⁵

A nagypénteki vezeklő felvonulások patetikus látványosságát, hatás-keltő külsőségeit egyidejűleg átveszik a bármely időszakban, mégis leginkább nagybőjten tartott *népmisziók* is, amelyek a hitélet elmélvítésén, bensőségebbé tételén fáradoznak. Az előbb elmondottakból érthető, hogy nagymesterei a jezsuiták.

Jánosí Gyula jeles művében olvassuk, hogy a kor penitenciára hajló szellemisége a misziós szentbeszéd keretében tartott bűnbánati, engesztelő körmeneteken (*supplicatio de poenitentia*) nyilvánkozik meg a legbeszédesebben. Szinte a flagellánsok középkori világa elevenedett bennük újjá. „Töviskoronák, óriás keresztek – írja⁸⁶ – láncok, kötelek, kövek, bűnbánati ruhák és az önsanyargatásnak annyi eszköze jelenik meg előttünk, amennyit az erősen érzelmes lélekből fakadó bűnbánat ki tud magának találni. A bűnbánat fokozására még sok helyen hozzájárult a trombiták harsogása, a dobverés tompa pergése, a lélekbe markoló bűnbánati zsoltárnak, a „Miserere”-nek muzsikuskok által való játszása. Sok más helyen még ezzel sem elégednek meg, hanem barokk módra a lelkek

minél nagyobb megrendítésére mozsarakat durrogtatnak és fegyvereket pattogatnak. Ki csodálkoznék ezek után azon, hogy a bűnbánat annyira magával ragadta a lelkeket, hogy a könny szinte patakokban folyt le az arcokról és a sírás, jajgatás töltötte be a levegőt, hogy szinte nem is lehetett mást hallani.”

Egy felvidéki tót missziós körmenet (1744) élén a misszionárius haladt. A fejét töviskorona övezte, nyakáról kötéll csüngött le, azonfelül még nehéz láncokat is rakott magára. Utána következtek a férfiak: legelől a gyermekek töviskoronával a fejükön, kereszttel a kezükben. Majd az ifjak és meglelt férfiak válogatott kínzóeszközökkel. A férfiakat a nők követték. Itt is elől a kislányok, majd a serdültebbek töviskoronával, végül az asszonyok, akik arcukat kendővel – Veronika Képmást ábrázoló kendőjének másával – fődtek el és nagyrészüket szintén töviskoronát viselt. Sokan voltak mezítláb.

Selmecen a misszionáriust a város zenészei követték, akik gyászénekeket játszottak. Utánuk négy előkelő hajadon feketébe öltözve vitte a keresztre szegzett Megváltónak eltakart képét.

Maga a missziós hitszónok is megostorozza magát a szószéken, hogy a híveket bűneik igaz megbánására, életük megjavítására bírja. A hatás nem is marad el. Egyik misszió alatt a *székelyek* lángbuzgalma még a misszionárius szeméből is könnyet csal ki. Úgy tekintenek rá, mintha egyenesen az égből jött volna közéjük. Összegyűjtik az ostromozásnál kicsorduló vércsöppjeit, hogy aztán szent emlék gyanánt megőrizték. Csokolgatják ruhája szegélyét, lába nyomát. Ilyen, *Nagyszombat* városában tartott körmeneten az ifjú Eszterházy Pál is részt vett. „Egyizben – írja később – nagypénteki processión disciplinát csinálván, ecettel mosták a hátamat . . . Igen kisebesedett s egynéhány hétig rosszul voltam miatta”

A jeuzsita módszert a ferencesek is átveszik. A szentéletű minorita, *Kelemen Didák* írja⁸⁷ az első *miskolci* misszióról, amely a XVIII. század első felében volt:

... Oly nagy zokogással voltak, hogy meg kellett inteni az népet, hogy az prédikációt kontinudlbassam, hogy csendesedgyenek, szűnyenek az sírástól. Voltak lstennek bála kétezerbatszázan, láncok, kötelek nyakokban. Voltak, kik keresztek bordtak, kik magokat disciplinázták; az ellenkező atyafiak közül is csak ezen alkalmmal öten tértek meg . . .

A kinszenvedés és kereszthalál megünnepzése, a *memoria passionis* nem marad meg a liturgia, misztériumjáték, ájtatosságok zártabb, alkalmoszerűbb keretei között, hanem a templomból, a középkori *trimpbus* magasságából kilépve, architektonikus kompozícióként reprezentálva

megjelenik a profán környezetben: *Kálvária*, olykor *Szentgarádcis* építésében, kereszttek, keresztutak állításában.

Nem tudjuk, hogy hazánkban mikor kezdődött a szabadban való Kálvária-emelés. Szakrális kordivattá nálunk mindenesetre a XVIII. században lett: a hódoltság után éledező katolikus társadalmunk áldozatkészségét a pestisjárványok szorongásai is növelték. A jezsuitáktól alapított Agonia-társulatok kezdeményezésére, illetőleg példájára emelt, uralkodó helyen, magaslaton, hegyoldalban emlékeztető Kálváriák barokk városképeiknek (Selmecbánya, Eperjes, Kismarton,⁸⁸ Kőszeg, Szombathely, Pécs, Pápa, Győr,⁸⁹ Esztergom, Szentendre, Kassa,⁹⁰ Rozsnyó, Gyöngyös⁹¹), olykor faluinknak (Buják, Szíhalom, Püspöknádasd, Bába, Máriagyűd, Csiksomlyó, Dorog) jellegzetes, artisztikus, atmoszférateremtő értékei.^{91/a} A városi polgárságot a falusi nép, a jezsuitákat más rendek is követik.

A *győri* Kálváriát (1714) jellemző módon az egykori vesztőhelyre építik. Első kápolnáját Dizmasz, a jobb lator tiszteletére szentelik.

A Kálváriahegyhez vezető stációkápolnák, oszlopok száma eleinte változó. A pápák csak később, a XVIII. században szabják meg tizennégyben, a franciskánus gyakorlat elismerésével. Eszerint a *via crucis*, *via dolorosa* állomásai, illetőleg templomi ábrázolásai ezek: 1. Pilátus halálra ítéli Jézust. 2. Jézus vállaira veszi a keresztet. 3. Először esik a földre. 4. Édesanyjával találkozik. 5. Cyrénei Simont kényszerítik, hogy segítsen neki. 6. Veronika kendőjét nyújtja. 7. Másodszor roskad a földre. 8. Jeruzsálem síró leányaival találkozik. 9. Harmadszor esik a földre. 10. Megfeszítják ruháitól. 11. Megfeszítik. 12. Meghal a kereszten. 13. Leveszik a keresztről. 14. Sírbatétel. A jelenetekből csak kilenc olvasható az evangéliumokban. A többi öt tiszteletre méltó apokrif hagyományokból való: háromszor roskad le a kereszt súlya alatt, Máriával találkozik, Veronika kendője.

Igy aztán eredetileg csak a szentföldi zárandoklathoz, a Megváltó jeruzsálemi keresztútjának végigjárásához fűzött búcsúkíváltságot és élmények a szülőföldre ígezett szentfölddel elérhetővé, szinte megszokottá válnak. Az ünnepélyes menetben fölvonuló, reprezentáló kálváriajárás ma már szinte mindenütt a múlté. Az imitáció barokk szenvedélyéből napjainkra már a templomi keresztút előtt végzett csendes megemlékezés lett. A keresztutat egyes helyeken (Szolnok, Gyöngyöstarján) olyan kereszt körülhordozásával végzik, amelyen az *arma Christi* is rajta van. *Szentistván* matyó faluban nagypéntek délután a stációkat fáklyafény mellett járták.

A Kálvária hiedelemvilágának, helyi jellegzetességeinek megörökítésével már alighanem elkéstünk. Diószegi Vilmos jegyezte föl,⁹² hogy az elmaradt, beteges, szőrös, tájszóval *agos* gyereket édesanyja a moldvai *Pusztina* faluban hétköznapi elvitte a templomba, amikor senki sem volt ott. A harangozótól elkérte a kulcsot. A gyereket hozzáverte a keresztút 14 képéhez, utána pedig imádkozott.

A *Szentgarádics* a passiókultusznak egyik jellegzetes, de ritka barokk sarjadéka. Mintaképe a római *Scala Sancta*.⁹³ A jámbor hagyomány szerint Szent Ilona császárnő hozta magával a helytartó palotájának lépcsőjét, amelyen nagypénteken a Megváltó többször is fölment, miközben vérét hullatta rá. Eleinte a régi Lateráni Palotában tisztelték, majd V. Szent Pius pápa 1585-ben fényes ünnepséggel a mostani helyére, külön épületbe vitette át. A XVIII. században a lépcsőket diófa burkolattal látták el, hogy a hívek faragcsálásától megkíméljék. Ereklje gyanánt vágtak le belőle. Vezeklésből máig térden kapaszkodnak föl a 28 lépcsőfokon, miközben búcsúval járó imádságaikat végzik.

Mását a jezsuita Agonia-társulatok ösztönzésére Rómán kívül is sokfelé felépítették. Májig állanak tudomásunk szerint *Selmecbánya*, *Eperjes*,⁹⁴ *Malacka*, (Malacky) *Kismarton* szentlépcsői, amelyeket a hívek valamikor messze környékről is fölkerestek. A kultusz hazai jellegzetességeiről sajnos nem sikerült adatokat szereznünk.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Kálvária, Szentgarádics, Ecce Homo, Szentsír ájtatosságai és architektonikus megjelenítései legtöbbször elvegyülnek egymással és számos helyi változatot szültek. Külön is említést érdemel a nyírbátori Krucsay-oltár, amely az egész szenvedéstörténetet szimultán egységben tárja a hívek elé.⁹⁵ Magyarpolány szépfekvésű Kálváriájához öt stációs kápolna vezet: fájdalmas olvasó öt titkát örökítvén meg.

Ebből a kompozícióból olykor az Ecce Homo-szoborcsoportozatot ki is emelik és föltűnő helyen állítják fel. Ilyen volt a *máriagyűdi* templomnak az utóbbi években elkótyavetyélt együttese.

A nagypénteki templomi liturgiának máig egyik legjellegzetesebb mozzanata a János-passió anyanyelvi előadása, amelynek hagyományrendjéről elég keveset tudunk.

Az egeri székesegyházban a középkor folyamán mezítláb adták elő.⁹⁶ Amikor a bencés templomokban az éneklésben odaértek, hogy a katonák Jézus ruháit elosztották maguk között, akkor a Pray-kódex szerint szét-

szakítottak két vászonleplet és eltűntek velük. Csak a csonkamisére öltöttek sarut.⁹⁷

Galsán (Holiša), illetőleg az Ipoly felső vidékén, de bizonyára még sok más helyen is a passió szerepei egy-egy családban nemzedékről nemzedékre öröklődnek.⁹⁸ *Hétfalu* evangélikus csángósága körében még a századforduló táján is járta az énekelt passió, amelyre évről évre gondosan készültek. Amikor a kóruson befejezték, a templomban ülő asszonyok rákezdték a katolikus ihletettségre *Mária siralma* éneklésére. A szokást legtovább *Tatrag* (Tarlugeni) őrizte meg. *Csernáfaluban* (Cernatu) szintén nagyhéten énekelte egy rátermett parasztember az *Ádám siralmát*. Ezért a kántortól fél véka búzát kapott.⁹⁹

Megjegyezhetjük különben, hogy a passió és lamentáció a reformációtól egészen a XIX. századig része volt a magyar protestáns istentiszteletnek. Szövegei rendszeren a kancionálék, graduálok függelékeként szerepeltek: az énekező az evangélisták szövegét, illetőleg Jeremiás siralmait énekelve adta elő. Ez maradt meg a református kultuszban a katolikus liturgiából legtovább.¹⁰⁰

A szentsír,¹⁰¹ másként *Úr koporsója*, Csököly katolikusainak ajkán *Isten koporsaja*, sajátos hazai, illetőleg közép-európai liturgikus fejlemény. Első hazai nyomai Hartwik győri püspök Agendájában bukkannak föl. A kereszt imádása és az Oltáriszentség kitétele szolgált kiindulással. A szentsír eredetileg csupán a keresztből állott. Ezt földték be gyászének kíséretében gyalccsal, sőt miseruhával és stórával is. Meghintették szentelt vízzel, és úgy füstölték meg, mint a temetésnél szokás. A drámai hatás fokozására követ is helyeztek rá, lepecsételték, még őrséget is állítottak melléje. Így fejlődött ki a szentsír állítása, amely voltaképpen a jeruzsálemi szentsír utánképzése.

Legszebb hazai emléke a *garamszentbenedeki* bencés apátságé.¹⁰² Az esztergomi Keresztény Múzeum őrzi. Alsó koporsószerű részének két hosszanti oldalán alvó katonák. Egyik végén Krisztus alászáll a poklokra, és kézenfogja Ádámot meg Évát. A másikon a feltámadás anyala és a szent asszonyok. A felépítményt a tizenkét apostol faszobra díszíti. Hozzá tartozott még egy meztelen, ágyékkendő Krisztus-corpust, amely máig Garamszentbenedeken maradt. Ennek karjai mozgathatók, ami kétségtelenné teszi, hogy évközben a kereszten függött. Nagypénteken levették, nyilván föl is ravatalozták, utána háromnapos nyugalomra az Úr koporsójába helyezték, eltemették. Ez a szertartás talán nem állott egyedül a hazában. Garamszentbenedeken egyébként – nyilván elnépiesedett középkori liturgikus hagyományként – a XVIII. században a megkorbá-

csolt és oszlophoz kötözött Krisztus szobormását hordozták körül a templomban.

Manapság a nyitott koporsóba fektetett Krisztus-szobrot a benedekiek már nagycsütörtök este ravatalra helyezik, felvirágozzák és a hívek késő éjszakáig virrasztanak imádsággal és énekkel mellette. Nagypénteken a csonkamise végeztével a koporsóban hagyott corpust Szent Mihály lovára teszik, és a templomon körmenetben kísérik végig a Koháry-sírbolt fölé állított szentsírhoz.¹⁰³

Hasonló felvonulást figyelt meg *Szebelléb* (Sebechleby) szlovák faluban is Divald Kornél.¹⁰⁴

Ilyen elmozdítható szentsír *Pozsonyban* és *Ráckeven* máig látható. Számukat a szorgos kutatás nyilván még gyarapítani fogja.

A barokk szentsír-állítás szinte külön művészetté vált.¹⁰⁵ Ennek hazai emlékei – tudomásunk szerint – alig maradtak ránk, a felvilágosodás liturgikus közönye száműzte, valósággal kisöpörte a templomból, és legtöbb helyen egyházművészeti giccsek kerültek a helyükre. Így történhetett meg az is, hogy a *sümei* plébániatemplomban egy háttérül szolgáló Maulbertsch-freskót is elfödtek, még jó, hogy el nem pusztították. Csak napjainkban tárták ismét föl.

A sír körüli díszörség-állás valamikor céhes, illetőleg jámbor társulati kiváltság volt. *Csanádpalotán* a *jézuskatona* alkalmi névvel illették őket. A ferencjózsefi időkben városi helyeken a katonaság adott öröket.

A szentsírt a *tápai* asszonyok régebben rozmaringgal, a múlhatatlan szeretet virágával ékesítették.

Csepel régi német hívei a szentsír díszítésére hat nagyobbacska üveggömböt állítottak föl. A ministráns gyerekek nagycsütörtökön kétkerekű kocsin két kis hordót húztak végig a falun, és a szőlősgazdáktól bort kértek. Az egyik hordó piros, a másik fehér borral telt meg. A szentsír előtt álló üveggömbökbe váltakozva fehér és piros bort öntöttek. Mindegyik mögött gyertya égett, amely átvilágította az üvegeket. A kimaradt bor a papot illette.¹⁰⁶ A többi alighanem alkalmi szentelmény volt, de felhasználására már nem emlékeznek. A hagyomány nyilván a szőlőprésben szenvedő Krisztus tiszteletével függ össze. Erről a szentvér ünnepénél szólunk bővebben.

A régebben fehér gyászba öltözött *csökölyi* református asszonyok tiszteletadásból meglátogatták, látogatják a helybeli katolikus templom szentsírját.

A nagypénteki szentségimádással legtöbbször az előtte fekvő szentkereszt előtti hódolat is együtt jár. A keresztfa nemcsak száraz, elhalt

lignum, hanem eleven *arbor* is. A liturgia is különbséget tesz közöttük. Egyszer: *ecce lignum crucis*, máskor: *crux fidelis*, *arbor una nobilis*. Ilyenkor pénzdarabokat szokás a keresztre elé dobni. Mai általános vélemény szerint a virágdíszítés költségeire fordítják, eredetileg azonban másról volt szó.

Istensegítség székelyei a szentsír elé fektetett feszülethez térdencsúszva közeledtek és úgy csókolták meg: pénzt és piros tojást tettek melléje. Szeged Temesközbe, Szaján faluba vándorolt népe nagypénteken és nagyszombaton a szentsírt látogatva, tojást vitt a *Kisjézus* néven emlegetett feszület mellé.¹⁰⁷ A mohácsi sokácoknál is hasonló hagyomány élt. Az adatokat még nyilván szaporítani lehetne.

Bár hazai források előttünk egyelőre nem ismereteseek, külföldi párhuzamok nyomán mégsem kétséges, hogy a középkorban nálunk is szokás volt húsvéti gyónás alkalmával a papnak pénzt (Beichtkreuzer) átnyújtani. A *simonia*, vagyis a szent dolgokkal való üzérkedés látszata miatt a zsinatok ezt szigorúan tilalmazták. Ehelyett alakult ki az a *laudabilis consuetudo*, közvetett gyakorlat, hogy a hívek a szentsírra hoztak tojást (Beichteier), illetőleg vetettek pénzt.¹⁰⁸

Öreg emlékezetében sokfelé máig él a *nagypénteki kenyér* híre. Ez nyilvánvalóan a középkori nagycsütröttői eulógia, vagyis az Oltáriszentség szereztetésének emlékezetére szentelt kenyér elnépiesedett, nagypéntekhez tapadt, eucharisztikus színezetű maradványa és sajátos alkalmazása.

Nagypénteken a *szegedi* tájon nem ég a tűz, tehát kenyeret sem szoktak sütni ezen a napon. Akkorát mégis dagasztottak, mint egy libatojás. Később megszáritották, eltették, és akkor vették elő, amikor valaki vízbe fulladt. Ilyenkor a közepét kifúrták és égő szenteltgyertyát állítottak bele. A vízre eresztették, és ahol a gyertya belefördült, hitük szerint ott kellett a holttestet keresni. *Algyőn* úgy tudják, hogy a holttest oda is úszott, ahol a kenyeret, benne a hétszer megszentelt égő gyertyát a vízre eresztették. A hiedelmet a dunai hajósok is emlegetik.¹⁰⁹ Öreg *szőregiek* szerint, aki a nagypénteki kenyérből evett, azt a háborúban nem érte fegyver.

A szentelt kenyérnek e sajátos erejét már a középkorban híresztelték. Bornemissza Péternél olvassuk: *minden nagy és kicsiny dolgokba sok ezer bűvölés-bájlás, superstitio és hamis vélekedő erősség vagyon. Mint-*

*la valaki vízbe bal, tányérra viaszgyertyát gyűjtsanak, es ott megaluszik, ahol fekszik.*¹¹⁰

Nilván az eulógia képzetköréből sarjadt az a *székesfehérvár*-felsővárosi, *pölöskefői* szokás is, hogy a gazdasszony régebben az ünnepekre nagyesütörtökön sütötte a kenyeret, de csak akkor nyúltak hozzá, amikor a pap a húsvéti elegelekkel együtt ezt is megszentelte.

Hazai németiségünk nagypénteki kenyérsütése is ebbe a paraliturgikus összefüggésbe tartozik. *Abaliget* gazdasszonyai egyetlen kenyeret sütnék. Mint mondogatják: Jézus erre a kenyérszagra támad majd föl.¹¹¹ A *Buda-vidékiek* a sütest úgy magyarázzák, hogy a Kálváriára hajszolt Jézust annak a friss kenyérnek illata erősítette, amely egy pékműhelyből áradt feléje.¹¹² Hasonló hiedelem él a vegyesajkú, de katolikus *Dávod* bácskai faluban is. *Csátalja* német gazdasszonyai sütés közben a kiskaput is kinyitják, hogy a sült kenyér illatától a szenvedő Krisztus jobban érezze magát.¹¹³

Csanád német asszonyai¹¹⁴ nagypénteken kenyeret szoktak sütni. Ez a *Karfreitaglaibchen*, *Karfreitagmitschel*, amely áldást hozott a házra. Egészen a következő nagypéntekig őrizték, különösen árvíz idején tartották foganatosnak. Akadtak házak, ahol húsvétkor az első koldusnak adták oda, hogy imádkozzék a családjáért.

Országszerte több monda valami nagypénteki látomást idéz.

A békési *Gerendás* határában van egy *Alberthegy* néven emlegetett homlokhalom templomrommal és felszínre kerülő sok embercsonttal. A helyi hagyomány szerint a templomot a törökök éppen nagypénteken, Úrfölmutatáskor lőtték össze. A pap és a ministránsgyerekek ottmaradtak a romok alatt. Még most is minden nagypénteken Úrfelmutatásra megjelenik a pap és áldást ad a csontokra. Ez addig lesz így, amíg a törökök újra föl nem építik a templomot.¹¹⁵

A múlt század közepéről származó szegedi följegyzés¹¹⁶ szerint, ahol pénz van, ott a föld a nagypénteki passió éneklése alatt megnyílik. Anynyit ki lehet szedni belőle, amennyi csak jólesik. Jaj azonban annak, aki elkésik, mert a föld a passió elvégzése után becsukódik.

Németpróna (Slovenske Pravno) hagyománya¹¹⁷ szerint a közeli Vishehrad hegyen minden századik évben a nagypénteki passió alatt gyönyörű szép vár látható. Szintén ezen a hegyen ugyanekkor barlang nyílik meg, tömérdek kincs van benne. Aki be tud jutni, sokat szerezhet belőle.

Úgy véljük, hogy itt a középkori Grál-legenda élőszóval fenntartott és céltudatos gyűjtéssel bizonyára még szaporítható hazai változataival van dolgunk.

A Grál-történetből tudjuk, hogy minden nagypénteken galamb szállott az égből alá, szájában a szentostyával, amely a Grál-ereklyét erővel, lovagjait gazdagsággal töltötte el. A kincset a *Mons Salvationis* várában éppen a Grál égi erejével, sugallatával épített, drágakövekkel tündöklő templomban őrzik.

Ugyanezen a napon jut be egyik szövegváltozat szerint a bolyongó, Grál-kereső Parsifal a várba, ahol balgaságból nem kérdezősködik a beteg Amfortas király baja felől, akinek gyógyulása éppen a felebaráti szeretet szavától függ. A kelyhen utódként mégis Parsifal neve tűnik föl, aki jóváteszi mulasztását.

Albrecht von Schaffenberg továbbiszöve Wolfram von Eschenbach előadását, leírja a Grál-templom csodálatos szépségét és további történetét. Az emberek bűnbe merülnek, ezért a Grál eltűnik, illetőleg megszire, napkeletre kívánczik. Amerre híveivel átvonul, mindenütt megajándékozza a kolostorokat, kórházakat és a szegényeket. Végre *János pap* országába, a paradicsom szomszédságába jutnak, ahonnan a csodálatos bibliai folyók erednek. A templomos lovagok könyörgésére az Úr ide parancsolja a Grál-templomot is, Parsifal pedig papkirályként uralodik.¹¹⁸

A mi mondai látomásainkban, továbbá archaikus népi imádságainkban ez a templom villan föl.

Ami az étkezést illeti, nagypénteket református, evangélikus szlovák¹¹⁹ népünk is böjttel üli meg. Még más vonatkozásban is szólnunk róla, hogy a középkor liturgikus szemlélete és gyakorlata értelmében a tüzet nagycsütörtökön este eloltották, és a húsvéti szentelt tűz parázsából gerjesztették újra. Ahol ennek emlékezete még él, így hagyományőrző *szegedi, tápai* családok körében, ott csak hideg ételek kerülhetnek nagypénteken az asztalra (olajban főtt káposzta, bab, laska, olajban sült guba). Addig nem ettek, amíg a délelőtti templomi szertartásokról: passióról, csonkamiséről haza nem tértek. Vacsorára megelégedtek a sós paprikás kenyérrel. *Hercegszántó* régi sokácai, *Versend* horvátjai egész nap böjtöltek, csak este, amikor a hold és csillagok már feljöttek az égre, ettek egy darabka szárazkenyeret és vizet ittak rá.¹²⁰ *Miskén* régebben akadtak, akik három búzaszemen és három csöpp vízen böjtöltek.

Felnémet, Belpátfalva és bizonyára még más környékbeli palóc faluk hagyománya szerint nagypénteken éppúgy szokták az asztalt megteríteni, mint karácsony estéjén: a fölterített abroszon az ételek mellett fokhagyma is volt. Alatta szakajtóban búza, kukorica, zab a jószágnak, továbbá bab

és más vetőmag. Mint látjuk, a palócoknál egyes karácsonyesti szokások ide települtek át.

Zagyvarékason nagyhéten piros almát dobtak a kútba. Egész héten erről ivott az ember is, jószág is, hogy egészséges maradjon. Húsvétkor vették ki és megették.¹²² Az alma itt már a keresztfának a Megváltóra emlékeztető gyümölcse.

Nagypénteket ma is hallgatással, különös meghatottsággal, valami naiv, de annál bensőségesebb átéléssel ünnepli a nép idősebbje. Teljes a csend, a tűz kialszik, a tükröt fekete kendővel takarják le, az órát megállítják, illetőleg nem húzzák föl. Úgy járnak-kelnek, mintha halott volna a háznál.

Istensegús székelyei az *innapló* *gúnyát* nagypénteken kitették az udvarra, hogy a szél fújja meg. Ez hitük szerint áldást hozott a viselőjére. *Csíkszentmártonban* (Sinmartin-Ciuc) moly ellen szokták szőtteseiket kirakni. Ez nyilvánvalóan már másodlagos fejlemény.¹²³

Aki nagypénteken káromkodik, a *zagyvarékasiak* szerint oda vág a villám.¹²⁴ Az *ipolymenti* palóc gazda így oktatja füttyörésző, káromkodó szolgáját: az Úrjézus halálakor ne örülj, de ne is káromkodj!¹²⁵

Még a közelmúltban is az egész család kora reggel, jóval az isteni szolgálat előtt elment a templomba. Az apátfalvi tanyák népe gyalog érkezett. Ezen a napon a kocsira ülést illetlennek tartották volna. Gyalog ment a nyíregyházi nagytemplomba a *bokortanyák* evangélikus tírpságája is. ¹²⁶ *Nagyécsfalú* legényei elmentek ugyan a nagypénteken is a nekik kedves lányhoz, de nem keresték a vele való találkozást. Csak egy fekete szalagot kötöttek a fára.

Nagypénteken régebben fekete gyászban mentek nemcsak az asszonyok, hanem még a lányok is a templomba. *Csököly* református asszony-népe még a század elején is tiszta fehérben, eltakart arccal *igazodott fel* a nagypénteki gyászistentiszteletre. Ezt a ruhát csak kézzel volt szabad megvarrni.¹²⁷ Ormánságban is fehérret öltöttek magukra nagypénteken. Fehérben mentek azonban a csonkamisére a vend eredetű *Tarany* asszonyai és lányai is. Az utóbbiaknak még fehér szalag is volt a hajukba fonva.

Református hagyomány, hogy a nagyszalontai anyák nagypénteken apró gyermekeiket elviszik a templomba, hogy hamarabb kezdjenek beszélni.¹²⁸ *Görgeteg* református anyái kisgyermeküket szintén nagypénteken viszik először templomba, és fejét – nyilván hasonló szándékkal – háromszor a falához érintik.

Napjaink liturgikus reformja az ünnep hagyományos rendjében nagy változásokat idézett elő. Így a csonkamisét délutánra helyezte, fölújította a hívek nagypénteki áldozását,¹²⁹ lehetővé tette az anyanyelv liturgikus használatát. Mi a hagyományt ábrázolván, a régi évszázados gyakorlat bemutatására törekedtünk. Ez a meglett korú nemzedékek emlékeztében még elevenen él.

NAGYSZOMBAT

Az ősegyházban a nagyhét három utolsó napján Krisztus halálának emlékeztére eloltották a gyertyákat és csak a föltámadás ünnepére gyújtották meg újra.

Az újtűz nagyszombati kultuszát előmozdította a pogány szakralizmus hagyatéka is. A germánok isteneik tiszteletére tavaszi tüzet gyújtottak, hogy elégessék a tél, sötétség, pusztulás démonait, és így földjeiknek termékenységet biztosítsák. Bonifác, a németek apostola, ezt az ősi szokást a nagyszombati tűzszenteléssel, és annak egyházas értelmezésével helyettesítette. Az egyházi szimbolikában a kialvó, majd újra fellángoló tűz jelképezi Krisztust. Más magyarázat szerint a kovakő, amelyből tüzet csiholnak: Krisztus, a tűz pedig: a Szentlélek, amelynek útját, kiáradását a Megváltó előkészítette.¹

A liturgikus gyakorlat ma is él: a gyertyát, a feltámadó Krisztus jelképét megszentelt tűz lángjánál gyújtják meg. Ez általában úgy történik, hogy a tavaly szentelt barkára tüzet csiholnak, és ennél gyújtják meg a gyertyákat, illetőleg az örökmécset. A templomi hagyománynak sajátos népi fejleményeként az *istensegítsi* asszonyok pimpóval, vagyis virágvasárnap szentelt ággal gyújtanak tüzet az elkészítendő húsvéti eledlek alá.

Máshol, így *Göcsejben*, továbbá *Babarc, Elek, Rezi, Vásárosmiske, Kunsziget, Nagykörmű* faluban a harangozó, esetleg a ministráns gyerekek régebben összeszedték a temető korhadt fakeresztjeit. Ezeknek tüzét szentelték meg, és róluk gyújtották meg a gyertyát, örökmécsest. A gyerekek a csíptetővel kiemelt paraszat poharakba, ibrikekbe tették és sietek vele haza. A hamut jövő hamvazószerdára tették el.

Említettük, hogy számos helyen a temetőből összehordott korhadt keresztfák tüzét szentelte meg a pap. Paraszából a hívek vittek haza és el-

tették. Az így keletkezett faszból Szent György és István vértanú napján adtak a jószágoknak. Mindezeknél gondoljunk arra, hogy valamikor a templom és temető (cinterem) egymás szomszédságában volt: a tűzszentelésnél, vagyis a *lumen Christi* fényénél a küzdő, szenvedő és diadalmas egyház találkozott egymással.

Rábagyarmaton a falu gyerekei leszedték a ház gerendáin, faereszcin képződött ímohát, taplót. Ebből gerjesztették az újtűzet, majd a paraszát hazavitték.² Megfüstölték vele a jószágokat, meg a méheseket is. A sajátos szokásnak szlovén párhuzamai is vannak.

Nagykér (Milanovce) nyitrai magyar faluban a keresztelésnél, utolsókenet föladásánál használt és esztendő folyamán félretett vattát a nagyszombati tűzben, de még szentelés előtt szokás elégetni. A műveletnek *júdáségetés* a neve.

A szentelt tűzet a pap, illetőleg diákonus a templom szentélyébe viszi, majd az előírt szertartások során meggyújtja a hatalmas gyertyát, amelyet áldozócsütörtökig minden ünnepi misén szintén meggyújtanak. Ezt a szokást Szent Bonaventúra kezdeményezte³ a franciskánus templomokban, majd (1607) a pápa az egész Egyházban előírta. Fényességénél czután az *Exultet* éneklése következik.

Egyelőre csak kevés néphagyományt ismerünk, amely a húsvéti gyertyához (*cereus paschalis*) fűződik.^{3a} Aki a papnak először fizet reá, annak családja *Csanytelek* szegedi eredetű népe szerint szerencsés lesz, mert Krisztus gyertyája világít bele az életébe. A gyertyamaradványnak Krisztus öt sebét jelképező tömjénseméből *Gyöngyöspatán* kérnek egy darabkát a harangozótól és cénára fűzve sírós, szemmel megvert csecsemő nyakába akasztják. Lehetséges, hogy itt még a fehérvasárnap említendő *Agnus Dei* elfeledett kultuszának utóéletéről van szó.

Mihályi falu díszes barokk húsvéti gyertyatartóján (1764) Krisztus feltámadásának,⁴ *Császár* faluén pedig a lángokból újjászülető főnixnek fa domborműve is ki van faragva. Ez középkori szimbolika csökevénye. Ugyanis a gyertyatartó az élet fáját jelképezte. Így a *S. Paolo fuori le mure* bibliai jeleneteket is ábrázoló, fává stilizált gyertyatartóján (1130) ezt olvassuk:

*Arbor poma gerit. Arbor ego lumina gesto.
Porto libamina. Nuntio gaudia. Sed die festo
Surrexit Christus. Nam talia munera praesto.*⁵

Az egyház hatására a hívek sem gyújtottak, és sok helyen még ma sem gyűjtanak tüzet a *sacrum triduum* idején. Az új tűz, amellyel húsvéti eledeleiket is megfőzték, a megszentelt tűz paraszából vagy szénéből lobbant lángra. Ennek természetesen szentelmény jellegét tulajdonítottak.

Az erre vonatkozó első hazai följegyzést a Pray-kódex liturgikus rendelkezései között olvassuk: ... *Tunc apponatur incensum et aspergatur aqua benedicta et per omnes domos extincto veteri igne, novus dividatur civibus.* Más helyen: ... *Per universas domos extinguatur ignis et incendatur de novo et benedicto igne.*⁶

Szkhárosi Horvát András később idézendő gúnyversét nem számítva, csak a XVIII. század végéről (1792) jegyezte föl a hazánkban járó Scipp Kristóf, hogy *Pestbudán* nagyszombaton az emberek a templomok kapui előtt famáglyát gyűjtanak meg. Amikor a fa már csaknem szénné égett, jön a pap kíséretével, és az izzó faszenet szenteltvízzel hinti meg, miközben elmormol néhány szót. Most a tüzre vizet öntenek és eloltják. A pap ezt a *néma* szentet is megáldja. Végül a nép a széndarabokat széthordja. Úgy tartja, hogy a villám nem üt az olyan házba, ahol ilyen faszenet őriznek.⁷ Az elcsodálkozó följegyzés egyúttal a felvilágosodás korának a szimbólumok iránti érzéketlenségét is jellemzi.

A tűznek ez a hazahordása ilyen vagy olyan formában hazánkban több vidékén még manapság is megtalálható. *Kerekegyháza*n nagyszombaton addig nem akarják a tüzet meggyújtani, amíg a másik háznál nem füstöl a kémény. Már kora reggel járkálnak az utcán és nézegetik a kéményeket, hogy hol ég már a tűz. Ez a füstnézés azoknak az időknek elhomályosodott emléke, amikor a szentelt tüzet házról házra vitték, vagy esetleg az egyik szomszéd adott a másiknak belőle. Emlékeznek rá, hogy *Sümege*n a szentelt parázson rakták meg a tűzhelyen a nagyszombati új tüzet. *Búcsúszentlászló*n a gazdasszony az elszenesedett parazsat összetörte és a ház helyiségeinek, istállóinak négy sarkát fölhintette vele. *Rezi* már említett gyerekei csíptetővassal szedték a parazsat pohárba, ibrikbe, és sietve vitték édesanyjukhoz haza. *Pápán* edényekkel szoktak állani az asszonyok a tűzszentelés körül, hogy parazsat vihessenek haza. *Szakacs* tolnai faluban szintén ilyen parazsat vetve a tüzre, főzték meg a húsvéti eledeleket.

Bakonyszentivánon a hamut is elviszik és kiszórják a földre, hogy jó termés legyen. *Bársonyoson* a szentelt tűz szénét kiviszik a szántóföldekre és szőlőkre és ott elültetik, hogy a termést vagy szőlőt jégverés ne érje. Mások a föld négy árkába ássák le, hogy semerről se érje a földet vesze-

delem. *Lázi* faluban régebben szokás volt, hogy a szentelt tűz szénét elvitték haza, kivitték utána a szántóföldekre, hogy termékenyek legyenek. A szénét a libák itató edényébe is beleteszik, és erről itatják meg a jószágokat, hogy egészségesek legyenek. Vihar idején a szénét tűzbe teszik, hogy a villám elkerülje a házat.⁸

Székesfehérváron a barátok templomában osztogatták a szentelt parazsat azoknak, akik kérték. Akinek már nem jutott, a tűz helyén maradványokat *koport*, keresgért. Égiháború idején tűzre, gyertyalángra vetettek belőle. Az *esztergomi* nép még századunk elején is lámpában vitte haza a szentelt lángot. Ezzel gyújtottak tüzet, amelyet nagycsütörtökön este oltottak el.

A soproni *Hegykő* faluban régebben a szentelt tűz szénével otthon úgy gyújtottak be, hogy a virágvasárnapi barkát és a szendarabot keresztben tették egymás fölé. Napjainkban megszentelt parazsat és a szentelésből megmaradt tömjén-szenet Gyertyaszentelőkor szentelt gyertyára teszik, és a házban gonoszűző célzattal körülhordozzák.⁹

Mohácson a sokac gyerekek a tűzszentelésre fazekakban, vödörkben vizet is vittek, hogy az áldás ezt is érje. Vittek haza szentelt parazsat is. A vele gerjesztett tűznél a hazahozott „szentelt” vízben főzték meg a sonkát, tojást. Vetettek bele egy-két szentelt barkaszemet is. Közbevetőleg említjük meg, hogy *Nagyrona* (Velké Rovné) szlovák asszonyai a nyilván hasonló eredetű vízben megfőtt sonka levéllel marhavész ellen tehenek száját és körmét szokták megmosni.¹⁰ *Bátya* katolikus délszláv asszonyai az elszenesedett parazsat a bölcsőbe tették magzatuk feje alá. *Dusnokon* a ház bejáratát, vagyis a konyhaajtót keresztbezik meg vele, de a tűzre és a sonka levébe is vetnek belőle. *Hercegszántó* öreg sokácai a parazsat közé tették annak a tűznek, amelyet addig otthon már meggyújtottak. Volt olyan is, aki taplót gyújtott a szentelt tűznél, mert ennek parazsa hazavitel közben tartósabb volt.

Hajós német faluban a gyerekek dróttal rúdra erősített fanyársakat szoktak a szentelt tűz lángja fölé tartani. Egy-egy fiúnál 8–10 nyárs is volt. Kissé meg is üszkösödtek. Hazafelé menet olyan házakba is betértek, ahol nem volt magukfajta gyerek. A gazdasszonynak egy nyársat átnyújtottak. Tojást vagy pénzt kaptak érte ajándékba. A szentelt nyársat eltették és vihar idején tűzbetartották villámcsapás ellen.

Szaniszló német eredetű szatmári faluban hazulról hozott hosszú károkat szoktak máglyaszerűen a tűz fölé rakni, majd éppen tűzvész ellen házuk ereszébe szűrni. Így a *budaörsi* és környékbeli, továbbá *szigetcsépi* németek is. Ők azonban égiháború idején is égetnek belőle.¹¹ *Nagymá-*

nyok németjei a megpörköltödött karót tűzvész elhárítására a padlás szarufái közé dugják. Égiháború idején lehozzák és villámcsapás ellen a tűzhelyen meggyújtják.¹² A *babarci* németek Judas, a *kakasdiak*¹³ pedig Jud néven emlegetik. A következőkből föltehető, hogy mindez eredetileg szőlőkaró lehetett. *Pécsváradon* csakugyan abból is hozzák. Kormával itt az istálló falára három keresztet vonnak, majd a padlásra viszik.¹⁴

Móron a szentelt karóból két szilánkot lehasítanak, és a szőlő két végébe szúrják. *Aba* hajdani magyar hagyománya szerint a tűzszentelésre szintén szőlőkarókat vittek. A lángokba tartották, majd otthon eltették. Ha haldokló volt a háznál, és készült a szentségek fölvételére, a házbeliek néhány szilánkot vágtak le belőle, és a tömjénező parázsra vetették.

Várgesztes, *Vértessomló* német ministráns gyerekei a temető kidőlt fakeresztjeiből gerjesztettek tüzet (Kreuzweihung, Judvapreina). Szentelés után a gazdák a paraszt, illetőleg megszenesedett fadarabot szántóföldjükön szétszórták.¹⁵

A szentelt tűz maradványát a bukovinai *Andrásfalva* székelyei *Júdászén* névvel illették. Disznózsírral keverték össze és sebet kentek vele.

Gyöngyös szőlősgazdái a szentelt paraszt a szőlő négy sarkába ásták el, egyben megmetsztették a négy sarki tőkét. *Felnémet* hagyománya: a tűzbe tartott, *vínege* néven emlegetett venyigét a szőlő négy sarkába szúrták.

Szeged-Alsóvároson a hívek még századunk elején is szőlőjükből szoktak vinni vesszőket, amelyeket szertartás alatt vagy ők, vagy megbízott koldusok tartottak a tűzbe. Az így megszentelt venyigéket aztán a szőlőnek, esetleg szántóföldnek négy sarkába ásták el.

A szokás föltétlenül hajdani liturgikus gyakorlatnak nyomait őrízte meg. Egy középkori prágai eredetű Obsequiale szerint a tűzszentelés szertartása így folyt le: *Fit processio ad benedicendum novum ignem praecedentibus vexillis, candelis, thuribulo vacuo, aqua benedicta. Et tunc excusso de silice igne incenduntur vites et cantantur septem psalmi poenitentiales etc.*¹⁶ Vegyük ehhez még hozzá a Bod Pétertől idézett középkori versezetet:

*Ante diem Paschae vetus apte exstinguitur ignis
Et novus e silicem venis extruditur: illum
Adinuat multis adversum incommoda Pastor.
Cujus quisque capit torrem molimine summo,
Fertque domum ut quando tempestas ingruat astra,
Succenso, coeli plaga sit tutus ab omni.*

Ebből érthető, hogy *Sopronban* a középkor végén egész fuvar szőlővenyigét készítettek elő a templom mellett.¹⁸ Nyilván, hogy mindenkinek jusson belőle. *Sióagárdon* legalább jelképesen nagyszombat délelőtti szőlőt szoktak metszeni, az előzmények már feledésbe merültek.

*Ácsteszerén*¹⁹ a jószág megrontása ellen a nagyszombati szentelt tűz elhamvadt parázsával az istálló ajtajára írják: *Názáreti Jézus, a zsidók királya*. Hasonló *Szulimán* (Somogy) hagyománya is. Kiskanizsán az elszenesedett paraszt az istállóban rejtik el, hogy a jószágnak ne legyen baja. *Csanádpalotán* a jószág itató vizébe vetik.²⁰ A német *Mecseknádasdon* a hozott faszénnel az istálló, ol ajtaját megkeresztezik. Fogantatosnak tartották tehénrontás ellen is. A tűzbe régebben favéget tartottak, hogy több keresztet is lehessen vele írni. *Erdősmárok* németjei csillagjelet írnak a tűzszentelésről hozott szénnel az istálló, borospince szemöldökfájára.

Göcsejben a nagyszombaton égetett keresztfának szénét fehér nyárfagával és keserű gombával a szántóföldekre viszik, nagyszombaton szentelt vízzel meghintik. A szentelt szénből egyébként három szemet a kemencébe vetnek, hogy ne legyen jégeső.²¹ *Bőhönyén* hosszabb, Júdást jelképező fadarabot vetnek a tűzre. A megszentelt parázból visznek haza, hogy a házról minden olyan veszedelmet elhárítsanak, amit a tűz okozhat nekik. A szentelt szén elteszik. Ha kisgyerek megijed, egy pohár vízbe beletörnek belőle és ezzel itatják meg.

Vásárosmiske öregasszonyai emlékeznek rá, hogy a szentelt parázs eltett hamuját a múlt században égháború idején tűzre szórták.

Kaposszekcső leányegyház mivoltával, tehát a nagyszombati szertartások hiányával, laikus helyettesítésével magyarázható az a sajátos helyi hagyomány, hogy az édesanya virradat előtt az utcán tüzet rak, majd gyermekeit felkölti, hogy melegedjenek mellette. Hasonlóképpen a közeli *Vázsnok* faluban is, amely szintén filia.²²

A középkorban, a Pray-kódex tanúsága szerint a nagyszombati próféciák éneklése alatt volt a gyermekek hitoktatása az első szentáldozásra. Régebben, Szent István idejében talán a felnőttek megkeresztelése is. Ez magyarázhatja a keresztszülők és keresztyermek között máig élő, jó részt már laikussá vált húsvéti hagyományokat is, melyekről később szólnunk.^{22/a} Már itt megemlítjük, hogy a *bozsoki* keresztanya ruhát vesz keresztyermekének. Ez nyilván a keresztelőing hagyományaihoz tartozik.

Jellegzetes népi hagyományok kapcsolódnak a vízszenteléshez, vagyis

a plébániatemplom keresztvizének liturgiájához is. A *Rituale Romanum*, nyomában a *Rituale Strigoniense* (1909) és a *Rituale Agriense* (1815) azonos házszentelési szövegei (benedictio domorum in sabbato sancto paschae) tudomásunk szerint már régóta nem élnek a hazai lelkipásztori gyakorlatban. Eszerint a pap karinget és fehér stólát öltve magára, a keresztkútból a szentolaj belevegyítése előtt merített vízzel elindult a lakóházak megszentelésére. A könyörgés szövege:

Exaudi nos, Domine sancte, Pater omnipotens, aeternae Deus: et sicut domos Hebraeorum in exitu de Aegypto, agni sanguine linitas (quod pascha nostrum, in quo immolatus est Christus, figurabat), ab Angelo percutiente custodisti: ita mittere digneris sanctum Angelum tuum de coelis, qui custodiat, foveat, protegat, visitet, atque defendat omnes habitantes in hoc habitaculo. Per eundem Christum Dominum nostrum. Amen.

A házszentelés emlékeztétét több helyen őrzi a hívő nép, főleg a székelység. *Csikdelnén* (Delnița) a szentelt vízzel hintik meg az udvart, hogy a békák, férgek ne járják. *Csekefalván* (Ciucani) a lakószobát és a gazdasági épületeket szentelik meg vele, sőt még az ivóvízbe is töltnek belőle. A fejfájós embert meghintik vele, a beteg jószággal pedig itatják. *Csikszentgyörgyön* (Șangeorgiu) a jószág legelőre kicsapása előtt keresztalakban megmossák vele. Kásonfeltizen a gyermekek piros tojásért hordják a szenteltvizet a házakhoz.²³ *Csikménaságon* (Armașeni) a pap a templom udvarán csöbrökben odakészített vizet megszenteli. Ebből mindenki merit és hazaviszi. Otthon a pimpóval, vagyis a virágvasárnapi szentelt barkával a családbeliek hintik meg a jószágot, udvart, gazdasági épületeket. Nagybetegnek ebből a szenteltvízből adnak inni a felépülés reményében.²⁴

Klézse csángói megkerülik a templom előtti nagy kutat, isznak a vízből, utána meg a templomot kerülik meg.

Borzosván (Bîrzava) csak a szenteltvízzel való mosakodás után foghatnak a szentelt elköltéséhez. *Zagyvarékason* a család iszik belőle, és csak azután nyúl a húsvéti elegelekhez. Keresztalakban a kútba is öntenek belőle: *Uram, Jézusom, tartsd meg, aki iszik ebből a vízből, egészségben: jószágunkat, meg magunkat is.* Megszentelik a házat, istállót, ólat is. Ki mit tud, azt mondja hozzája: *őrizzen meg a jó Isten minden szerencsétlenségtől.* Vagy: *négy evangélista álljon a négy sarkára, hogy a gonosz sátán meg ne kísértesse.*²⁵

Akit a húsvéti szenteltvízből először keresztelnek meg, annak keze,

Jánosbida népe szerint, áldásos lesz. *Zagyvarékason* ivott belőle mindenki, mielőtt az ünnepi eledlekhez nyúlt volna.

A szenteltvíznek *újvíz* a jellemző *bangonyi* nye. Itt is úgy tartják, hogy szerencsés lesz az a gyerek, akit ebben keresztelnek.

A göcseji *Lendvavásárhelyen* a gazdasszony az ismét megszólaló harangok hallatára vizet, eredetileg nyilvánvalóan ezt a húsvéti szenteltvizet öntötte a háztetőre tűzvész ellen.²⁶ *Kálló* népe harangszóra a patakban mosdott meg. *Somodi* faluban is leszaladtak a gyerekek, fiatalok a patakra, és ott szoktak megmosdani, hogy szeplősek, betegek ne legyenek.²⁷ A hagyomány itt nagypénteki mozzanatokkal vegyült. *Litkén* déli harangszókor mennek a húsvéti kocsonyavízért.

Ipolyi Arnold örökítette meg azt a hiedelmet, hogy az ilyenkor merített víz borrá változik.²⁸

Sióagárdon kinyitják az ablakokat és megrázzák az almafákat.

Göcsejben ilyenkor temetőárkot szoktak tisztogatni.²⁹

A bánati *bolgárok*, akik katolikusok, a harangszóra kútvízben mosakodnak, arcukat pedig szentelt vízzel hintik meg, hogy jól lássanak és ne legyenek szeplősek.³⁰ Szeplő ellen mosakodtak ilyenkor hazai németjeink is (Budavidék, Németpróna, Gölnicvölgy).³¹

Németprónán a harangszóra patkányűző célzattal kulcsosomót rázogatnak.³² E szokásnak az a magyarázata, hogy a zajjal a gonoszokat elriasszák. Ezek most, amikor Krisztus sírjában fekszik, különös heveséssel, ádáz haraggal törnek az emberek megrontására. Az újra megszólaló harangszó, Isten hatalmának, a föltámadt Krisztus dicsőségének hirdetője segít az elűzésben, és így a gonosznak, ártalmasnak meg kell szégyenülnie ez ünnepélyes pillanatban.

Amikor a harangok ismét megszólaltak, a *mobácsi* sokác édesanya vagy nagyanya vízzel, eredetileg nyilván a most szentelt vízzel telt tányérba tojást tett. A gyerekek ebből mosdottak, de törölközniük nem volt szabad. Utána a tojással dörgölték meg az arcot.

Az is ennek a szentelménynek elnépiesedett sarjadéka, hogy századvégi följegyzés szerint *Bácskában* a harang szavát meghallva, szintén friss vízben mosdanak, illetőleg egy vödör vizet öntenek tűzvész ellen a háztetőre.

A nagyszombati szenteltvíznek szentelményként való felhasználása régebben bizonyára egyetemesebb volt. További feltárással talán még nem késünk el egészen.

A bukovinai *Andrásfalva* húsvéti előkészületeihez hozzátartozott a *madarka* készítése is. Kifújt tojásba legyezőszárnyakhoz hasonlóan, szí-

nes papírt dugtak, majd a tisztaszoba mennyezetére erősítették. Egész éven át ott függött.³³

Ismeretes, hogy napjaink liturgikus reformja előtt a nagyszombati szertartások jórészt – az alkonyati feltámadási körmenet kivételével – a papság még a reggeli órákban elvégezte. A hívek az ünnepi előkészületek miatt alig vettek rajta részt. Amikor azonban a harangok ismét visszatértek Rómából, vagyis az ünnepi nagymise Glóriájára valamenynyien újra megkondultak, akkor – még a közelmúltban is – nagy lármát csapott a gyermeknép, a felnőttek pedig legalább jelképesen valami munkához fogtak.

A szegedi tájnak különösen színes a hagyományvilága. Alsóvároson rossz bográcsot verve, a ház minden zegét-zugát gyorsan belszaladozva, a gyerekek ezt kiabálták: *kényók, békák szaladjatok, mögszólaltak a harangok!* Varga János a mondókának a múlt század derekáról még bővebb változatát jegyezte föl: *kigyók, békák szaladjatok, mögszólaltak a harangok. Tücskök, férgek, bogarak, soha itt ne lássalak. Kigyók, békák szaladjatok, itt tovább nem maradhattok, mögszólaltak a harangok.*³⁴ A tápai gyerekek még a századfordulón is csengő- és kolomprázással kerülték meg a házat, miközben mondogatták: *kényók, békák szaladjatok, húzik a mőnnyei harangot!* Kálmány Lajos följegyzése szerint a *terjániak* viszont ezt szokták mondani: *Szent János vére fusson körül a ház környékén, hogy ne ártson semmiféle vesződelőm.*³⁵ Az *újkigyósi* és *veszprémvarsányi*³⁶ asszonyok ilyenkor szokták gyorsan kisöpörni a ház helyiségeit, hogy megszabaduljanak a férgektől. *Miskén*³⁷ a nagylány, vagy gazdasszony söprűjével futvást körüljárja a házat. Szlovák versikéjének magyar fordítása: „kifelé kigyók, kifelé békák, mindenféle csúszómászó. Kifelé egerek, patkányok, ki a mi házunkból!”

*Bácskában, Szerencsen, Nyitra nagykerén, a német Budaörsön*³⁸ a harangszóra meg szokták a fákat rázni, hogy majd sok gyümölcs teremjen rajtuk.

*Kerekegyháza*n az idősebb asszonyok ilyenkor vetik a babot, borsót, mert akkor majd bőven terem.

Magyarbánságon csanádi községben a harang hallatára kinyitják a ház ablakait, hogy beszálljon rajtuk az áldás. Az a szokás is élt itt, hogy a gazdasszony összefutkosta az egész házat, kezében kulcsokkal, kolompokkal, hogy elűzze mindazt, ami a családnak ártalmára lehet.

Bocs palóc faluban amikor a harangokat ismét meghúzzák, az udvart szép tisztára szokták kisöpörni, hogy béka ne legyen benne, a gyümölcsfák törzsét pedig késsel körülkopogtatják a férgek ellen. *Egervidéki* el-

népiesedett hagyomány szerint a harangszóra a kútból vizet kell húzni, benne megmosdani. Így majd minden szeplő elmúlik az arcunkról.³⁹

Amikor *Nagyoroszi* harangjai ilyenkor megszólalnak, akkor a falubeli pásztorok túlkölni kezdenek.

Az *Ipoly* felső vidékén a harangszóra mosakodnak, amely azonban csak addig hasznos, amíg a harang szól. Valamikor a harangozót külön megjutalmazták, ha ilyenkor hosszút húzott.⁴⁰

A nagyszombat este tartott feltámadási körmenet szakrális célzatai mellett nyilvánvalóan egy archaikus tavaszkezdő szokásnak, a határjárásnak átmentése, az ember közvetlen életterének: otthonának és mezejének, a zsendülő határnak mágikus körbe foglalása, vagyis a gonoszok ártalmának kizárása a közösség világából. Ebben a szemléletben gyökerzik egyébként a *búzaszentelő* és *úrnapja* hagyományrendje is. E hit szerint a feltámadt Krisztus hatalmát megjelentik a földeknek, mintegy megfenyegetik és megszegyenítik vele a gonosz szellemeket, amelyektől a természeti csapások erednek. Látni fogjuk, hogy ez a körmenet a középkorban húsvét hajnalán történt. Laikussá vált, gazdagabb fejleményeivel már csak a Székelyföldön találkozunk. Ezekről később bővebben is szólunk.

Tudjuk, hogy a népüktől *támadás, feltámadás*, Csíkménaságon *kikerülés* néven is emlegetett szentséges körmenetet ősi soron csak Közép-Európában ismerik.¹

A feltámadás liturgiájának középkori jellegzetessége volt, hogy *Egerben* nagyszombat délután a főpásztor vezetésével zászlós, fáklyás processzió indult a szentsírhoz, amelyet a püspök nagypénteken lepecsételt. Most a pecsétet megtörte, majd megnyitotta a sírt. A Szentséget e szavakkal vette ki: *Surrexit de sepulchro, alleluia, qui pro nobis peccavit, alleluia*, vagyis feltámadt a sírjából, aki érettünk a keresztfán függött.^{1/a}

Népeleti sarjadékairól sajnos, megfigyelések és följegyzések híján keveset tudunk. *Jászlady*, továbbá *Tápé* asszonyai, még a legidősebbek is, a feltámadt Krisztus tiszteletére tiszta fehér ruhában, a *bélapátfalviak* fehér kendőben vesznek részt a körmeneten. A *vásárosmiskei* lányok még századunk első évtizedeiben is a körmeneten fehér szalaggal kötötték át derekukat, hajukat pedig kieresztették. A *kalocsai* lányoknak viszont bekötött fejjel kellett megjelenniök.² Öreg *kiszomboriak* tisztára szokták a lábukat mosni, és úgy mennek el a szertartásra. Mint mondogatták, csak így lehet majd az üdvösségre eljutniuk. *Sándorfalva* népe szerint annál több gyümölcs terem, minél többen jutnak el a család tagjai közül a feltámadásra.

A szentsírnál végzett szertartás után meginduló menet élén a feltámadt Krisztus szobrát viszi egy érdemesebb férfi, *Miskén* az, aki a passióban Jézust énekelte.³ *Mezőkövesden* régebben maga a bíró, mellette a *bítes*, vagyis falusi esküdt, a húsvéti gyertyával.⁴ A bíró vitte egészen a legújabb időkig a szobrot *Bácsalmás*, *Bácsszentgyörgy*, *Borota*, *Dávod*, *Gara*, *Hercegszántó*, *Jánosbalma*, *Kecel*, *Madaras*, *Nagybaracska*, *Rém* bácskai falukban. *Szil* rábaközi helységben a *cébmester*, vagyis a harangozó, *Hosszúhetényben* a kisbíró, *Szarvaskőn* a templombíró, *Nagybör-*

zrőnyben a legénybíró (Burschenrichter). A jánosbalmi, keceli, mélykúti, miskei, nagybaracska, sükösdői körmenetben az égő húsvéti gyertyát is meghordozzák.⁶ A szobornak Győrött, Kisalföldön (Szil), Halimbán, továbbá Székesfehérvárott *alleluja*, Baja környékén *feltámadás*, Ajkarendek, Lippó németjeinek ajkán *Fleischmännlein*, Himesházán, Magyarpolányban *Ostermännlein*, Németbólyban *Osterlammchen*, Abaligetén, Nagynyáradon *Auferstebung* a neve. A liturgikus előírás szerint körmenet után a főoltárra kerül, és ott marad egészen áldozócsüttőtökig. Jánosbida szobra egyik lábával koponyán áll, így is jelképezvén a halálon nyert győzedelmet.

A baldachint az *Ipoly* mentén, továbbá Magyarpolányban házassulandó legények viszik. Mindkét oldalán keresztszülők: komák, komaasszonyok, legény- és lány-cimborák. Ez mintha a *mátkálás* egyik helyi mozzanata lenne. A menet élén két újházás ember kezében a lobogó.

A moldvai *Lészped* csángó faluban az a szokás, hogy a szertartásról hazaérkezve, a családtagok az ünnepi asztalhoz ülnek, és így szólnak egymáshoz: *Feltámadt Krisztus!* Felelt: *Higgyünk valóban*. Így van ez görögkatolikusainknál is. A szokás nyilvánvalóan a keleti egyház hatása. Az északi csángók nagyszombat estéjét, azaz az ünnep vigíliáját *húsvét szennvedje* néven emlegetik.⁷

Ismeretes, hogy körmenet közben a négy világtáj irányában szentségi áldásban szokták részesíteni a körmenet mély csöndben térdeplő résztvevőit. Szeged-Alsóváros népe azonban áldás közben ezeket mondja: *Jézus, Jézus, Jézus, Mária, Mária, Mária!* Ezt mind a négy áldáskor elnyújtott, panaszos, éneklő hangon megismétlik. A szokás eredete a helyi monda⁸ szerint még a török időkbe nyúlik vissza. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az invokáció a még szóbakerülő húsvéti *batárkerülés* csökevényes maradványa.

A feltámadási körmenet idején történt díszlovésekről is van emlékezés, illetőleg följegyzés. Így Alsószéplő nógrádi falu számadásai között (1845) olvassuk: *az Isten dítőségére Húsvéti Ünnepeken puskapor veddvén 2 Ft 45 kr.*⁹ Eredeti gonoszúzó célzatuk kétségtelen. A szokást a határjárás hagyományai őrzik.

A szabadságharc idején a bácskai *Boldogasszonyfalva* (Gospodince) ostrománál a szegedi honvédszázlóalj azt kívánta, hogy a támadásban a legelső legyen. Úgy is történt. Nagyszombat napja volt (1849), és a rohamra induló csapatban felhangzott az ének: *Feltámadt Krisztus ez napon!* Erre az egész zászlóalj *alleluja*-harsogás közben véres közelharccal be is vette Gospodince sáncait.¹⁰

Nem lehetetlen, hogy ez a jelenet a középkori magyar vitézi szokásoknak kései fölvyllanása. Laskai Oszvát ugyanis a *Gemma fidei*-ben a következőket írja: amikor a jámbor magyar katonák csatába indulnak Krisztus keresztségének ellenségei, a török ellen, előbb önmaguk biztatására mondogatják: hálát adunk az Úristennek, hogy az igaz hitben vagyunk és ezért harcolunk. Akár győzünk, akár meghalunk, megdicsőülünk. Kiáltasuk, tehát háromszor erősen a mi nagy királyunknak, Krisztusnak nevét. Azután egyesek magukat a Boldogságos Szűznek ajánlják, mások a szent királyoknak: Istvánnak és Lászlónak, némelyek megérintik testüket és ezt mondják: tudom, hogy az utolsó napon a földből feltámadok, és ebben a percben meglátom Megváltó Istenemet. Ez az én lelkem reménysége. Azután közösen elkezdik hatalmas hangon (nyilván magyarul. B. S.) a canticumot Krisztus Urunk feltámadásáról:

*Christus surrexit,
Mala nostra texit,
Et quos hic dilexit,
Hos ad coelos vexit:
Kyrie eleison, alleluja!*¹¹

Tímár Kálmán mutat rá¹² arra, hogy ennek a himnusznak föltétlenül volt egykorú magyar átköltése is. Meggyőző érveléssel, jogosan Kájon János két következő énekével azonosítja. Az egyik szekvencia:

*Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá,
És kiket ő szerete, mennyországban felvívá.
Kyri eleison. Alleluja...*

A másik:

*Krisztus balált meggyőzé,
A sátánt megkötőzé.
Poklokat elpusztítja.
Atyákat szabadíta.
Már mi mind örülünk,
Az átokban kik voltunk,
Krisztus megbékéltetett
Áldott Atyaistennel,
Magát értünk áldozván.
Kyrie eleison. Alleluja...*

A hazai *szervita* egyházakban (Budapest, Eger), sokáig nem lévén plébániatemplomok, nem volt ünnepélyes föltámadási körmenet. Helyette a rend liturgikus hagyományai szerint virágot szoktak szentelni, majd a *Mennyei Királyné Asszonya*-antifona eléneklése után a feltámadt Krisztus Anyjának szobrát koronázzák meg.¹⁴ A virágszentelményt a hívek hazavitték, hogy otthonukat a betegség, járvány, ördögi incselkedés elkerülje.

Országsgzerte föllelhető archaikus néphagyomány húsvét napjára virradóra *Jézus keresése*, Agyagosszergényben *istenkeresés*, Kiskunmajsán *Szentasszony követése*, Battonyán *szentsírkeresés*, amely nyilvánvalóan a középkori liturgikus gyökérzetű *ludus paschalis* emlékezetét őrzi. Főleg Székelyföldön a *batárkerülés* mozzanataival is keveredett.

A húsvéti misztériumjátéknak négy hazai szövegváltozata is van, amelyet rendre Hartvik püspök Agendája (XI. század második fele), egy Grácban őrzött kódex (XII. század), a Pray-kódex (XIII. század legeleje) és a soproni illetőségű Golso-kódex (1363) őrzött meg. Bemutatásuk előtt azonban a liturgikus hátteret, szertartásokat kell röviden megismernünk.

Nagypénteken a templom alkalmas helyén – mint láttuk – felállították Jézus jelképes sírját, amely leginkább a jeruzsálemi *Szentsír-bazilika*ra emlékeztetett. Sokszor hordozható, tolható alkotmány (*sepulchrum Christi*) szolgált a szertartás céljaira. Ennek egyetlen hazai, de európai viszonylatban is igen jelentős emléke Garamszentbenedek bencés apátságáé volt. Az esztergomi Keresztény Múzeum őrzi. Figyelemre méltók azok az ábrázolások: faszobrok és fadomborművek, amelyek külsejét díszítik. Felső baldachin-szerű részén a tizenkét apostol álló alakja. A koporsó két hosszanti oldala három-három mezőre oszlik, mindegyikben egy-egy katona. Két végén Krisztus pokolraszállása: Ádám és Éva és talán Ábrahám, illetőleg feltámadása: a három Mária és a gyolcsot felmutató angyal.¹⁵

A nagypénteki csonkamise után a szent keresztet ilyenféleképpen helyezték el. Húsvét reggelén a sírhoz ment a papság. Illendően fölemelte a keresztet, és helyébe gyolcskendőt vagy fátyolt tett a sírba, amely azokat a ruhákat jelképezte, amelyekben az Úr teste betakarva nyugodott a koporsóban. Ilyen fátyol emléke egy 1535 körül írt pannonhalmi leltárban¹⁶ is megmaradt.

Hartvik szövege¹⁷ után a XIII. századból is maradt ránk egy *Quem quaeritis*-játék,¹⁸ amelyet Grácban őriznek. Világi papok számára készült, valószínűleg a kalocsai érsek hatósági területén. Igen szűkszavú, jóformán csak jelzéseket ad. Inkább biblikus, mint liturgikus jellegű. Feltárását és értelmezését Mezey Lászlónak köszönjük. A játék előadása a nagyszombati vecsernyéhez kapcsolódott. E szokatlan időpont okát, Mezey szerint egyelőre nem tudjuk megmagyarázni.

Pray-kódexben megörökített szertartás¹⁹ szerint a húsvét hajnali officium nocturnum harmadik versiculusa alatt két angyalnak öltözött pap, diakónus, esetleg gyermek lement a sírhoz és ott megálltak, vagy leül-

tek. Amikor a harmadik versiculust is elmondták, az egész papi kórus levonult a sírhoz. Kettő-három a Jézus keresésére induló asszonyokat jelképezte közülük (Márk 16, 1–7). E Máriák és a két angyal között folyt le a dráma párbeszéde, amelynek végén az angyaloknak e szavaira: nincs itt, feltámadt, jöjjetek és lássátok a helyet, – ketten fölvettek a gyolcsruhát és bizonyosságul a nép felé fordulva felmutatták. A szertartást prédikáció és áldás fejezte be.

Garamszentbenedeken a szentsírhoz hozzátartozott egy szobor is, amely a feltámadt Krisztust ábrázolja olyan helyzetben, mintha a levegőben lebegne, magasba törne. Valószínű, hogy e szobor a feltámadásnak mintegy a szemléltetésére szolgált. Amikor a papság ajkán felhangzott a *Resurrexit*, az Úr koporsója mögül a szobrot láthatatlan kezek szép csendesen a magasba vonták, amíg a mennyezetig fölvont és felhőket jelképező kárpitok között el nem tűnt.²⁰

E középkori liturgikus gyakorlat az újkor elején megváltozik, szétágazik. Mint mondtuk, egyfelől ihleti a *jézuskeresés*, palócosan *krisztuskeresés*²² népi hagyományvilágát, másfelől azonban a vigíliára előhozott sajátosan magyar, illetőleg közép-európai szertartási fejleményként a nagyszombat-esti feltámadási körmenetben megérte napjainkat is.

Nyilvánvaló az is, hogy a középkor végén felbukkanó és húsvéti játékokra utaló följegyzések szintén a misztériumnak nemzeti nyelven megszólaló sarjadékaira vonatkoznak. Adataink *Pozsony* (1439) és *Bártfa* (XV. század első fele, továbbá 1498, 1516) levéltáraiból kerültek elő. E német nyelvű előadások szövegei sajnos, nem maradtak ránk. Tartalmukra, fölépítésükre Ábel Jenő osztrák és délnémet párhuzamokból következtet.²³ Ez az elnépiesedett liturgikus hagyomány föltétlenül megvolt magyar városainkban, a magyarság szélesebb köreiben is. Ennek – mint röviden említettük és most látni fogjuk – bizonyossága a *jézuskeresés*, amely a húsvéti misztériumjáték elnépiesedett formáit, szinte utóéletét őrzi. Hozzátapadtak főleg a Székelyföldön a tavaszi *határkerülés* archaikus-szagrális célzatai is.

A soproni eredetű Golso-kódex szövege már kevésbé játékjellegű, mégis ebbe a liturgikus összefüggésbe tartozik. Más későbbi kéziratok, sőt nyomtatott misekönyvünkben (Pozsony, Pécs, Zágráb, Buda, Eger, Esztergom, Kassa) is megtalálható.²¹

A *Felső-Ipolyvidék* magyar faluiban²⁴ nagyszombat éjszakáján, éjjel előtt a templom bejáratánál szoktak gyülekezni a hívek. Ott van a falu apraja, nagya. A szülők gyermekeiket is magukkal viszik. Igen fontosnak tartják, hogy ezen az ájtatosságon mindenki ott legyen. A távolma-

radókat számontartják és megszólják, éppen úgy, mint azokat, akik hűvét előtt nem gyónnak, a nagybőjti stációkat nem járják. Az előimádkozó az előénekekkel a templom ajtajához térdel és elkezd a bevezető imádságot. Az előforduló imádságokban Jézus szenvedéséről, haláláról, feltámadásáról, a kenetvivő asszonyokról van szó. Könyörögnék azoknál, a bűnösök megtéréseért, mindenféle károk távolmaradásaért, jó termésért. Azután csendben fölfejlődik a körmenet. Énekelve mennek a legelső határkeresztig és onnan sorba minden kereszthez, ami a falu határában van. Mindegyiknél imádságot mondanak. A legtávolabbi és egyúttal a legutoljára hagyott keresztnél van elhelyezve a feltámadt Krisztus szoboromása, amelyet valóságos diadalmenetben visznek vissza a templomba. Kigyúlnak a gyertyák, lobognak a napraforgószárból készített fáklyák. A körmenet a temetőbe kanyarodik be végül, itt mindenkinek akad kedves sírja, ahová letelepszik már csonkig égett gyertyájával. Hajnalodik, amikor abbahagyva az előimádkozó után mondott imádságokat, alvó gyermekeikkel hazatérnek.

Litke palócai is keresik Jézust: egészen a virradatig ájtatoskodnak a templomban. Hajnali harangszóra énekelve végzik az Űrangyalát, majd hazafelé indulnak. Megmosakodnak a patakban, amely most öregek jámbor hite szerint *aranyvízzé* válik. A Jordánon átmenő Jézus változtatja át.^{24/a}

Székeljudvarhely városában²⁵ a Jézus keresésére régebben a céhek indultak, a zászlókat maguk a céhmesterek vitték. Ez a mozzanat régi hagyományt őrzött meg, mert a középkorban a liturgikus játékok rendezése sokszor a céhek föladata volt. A lovasmenet hajnalban a nyeregkapákban fegyverrel felszerelve indul el Krisztus keresésére, akinek a szobrát elrejtették a búzában és ezt kell fölhalálni. A büszke és boldog megtaláló hozza a szobrot a lovasok kíséretében, akiket *Jézus katonái* néven emlegetnek. A város szélén áll Jézus kápolnája, egykor híres búcsújáró hely, a menet itt út táborát. Elküldik az *előköszöntőket* a városba jelenteni, hogy megtalálván Jézust, indulhat a processió eleje. Az előköszöntők élükön a bíróval térnek vissza. Kis idő múlva a processió is jön, szent zsolozsmákat énekelve. A zászlókat Jézus szobra előtt meghajtják, Jézus katonái dísztüzet adnak, majd nagy lövöldözés közben megindul a menet a városba. A keresztet előtt meg-megállanak. A piacon sokat lövöldöznek a kálvinista templom felé. A templom elé vonulva még egyszer dísztüzet adnak, utána pedig szentmisét hallgatnak.

A szokás a múlt század második felében *Szegeden* is virágzott. A Jézus

keresése a Kálvárián az összes városrész részvételével történt. Részleteket sajnos, már nem sikerült föl kutatnunk.

Tápn a Jézus keresésére éjjel két óraker gyűlnek össze a hívek a temetői kápolnában. Az énekes asszony könyörgést mond, hogy az ájtatosságot megkezdzhessék és be is végezdhessék. Utána a Szentháromság olvasóját imádkozzák és elindulnak a szent kereszttel a templom felé. A templom ajtaja ezúttal nem nyílik meg előttük, hanem ott az ajtó előtt eléneklik a *Szent vagy Uram* . . . kezdetű éneket, utána elmondják az Oltáriszentségről szóló litániát. Közben énekelnek is. A menet most a dicsőséges olvasót imádkozza és visszaindul a kápolna felé. A kápolna ajtajában a *Föltámadt Krisztus e napon* . . . kezdetű éneket énekelik.

A szegedi szakrális tájhoz tartozó *Csanádapácán* nagyszombaton éjfélikor összegyűlnek a hívek a templomban és egy feszülettel elindulnak a temetőbe Jézus keresésére. Amíg mennek, ezt énekelik: *Hol vagy én szerelmes Jézus Krisztusom?* . . . Kinn a temetői keresztnél imádkoznak, majd megkerülik énekelve az egész falut. Ekkor az emberek fölkelnek ágyukból, kimennek és megcsókolják a szent keresztet. Amikor bejönnek a templomba, ezt énekelik: *Föltámadt Krisztus ez napon alleluja* . . . Végül a Jézus-keresők is megcsókolják a keresztet és hazamennek.

A szokás a mi tudomásunk szerint ismeretes még a szintén szegedi gyökérzetű *Algyőn, Sövényházán, Szőregen, Újkigyóson, Mindszenten, Padén*. Előfordul természetesen az ország több helyén is, tudomásunk szerint *Szakcs, Zalaszentbalázs, Kányavár, Csáford, Búcsúszentlászló, Vasboldogasszony, Csolnok, Esztergom, Nagybörzsöny, Horvátzsidány* (Boga iskati), *Vízkelet, Kiskunmajsa, Apátfalva, Jászládány, Dány, Tápiógyörgye, Gyöngyöspata, Nagykörű, Mezőkovácsbáza* községekben is, részletező adatokkal azonban alig rendelkezünk.

Megjegyezzük még, hogy *Csanádpalota* hívei az ájtatosság végén a *katekizmusi ének helyi változatát* énekelik: *egy az Isten, kettő Mózes kötélalája, három a Szentháromság, négy a négy evangélista* . . .²⁶

Nyilván a középkori húsvéti fénymisztika elnépicsedett maradványa, a *jézuskeresés* sajátos helyi fejleménye, hogy egyes falukban, amelyeknek számát a gondos kutatás hihetőleg még gyarapítani tudná, a hívek virrasztva várják, hogyan kel föl az éjszaka sötét sírjából a nap, mintegy a *lumen Christi* jelképe és angyala, akinek *tekintete olyan volt, mint a villám és rubája, mint a hó* (Máté 28, 3).

Hosszúbetény Baranyának egyik középkori gyökérzetű magyar szigete. A férfinép húsvét éjszakáján nyilvánvalóan sokkal gazdagabb, de föltét-

lenül szakrális jellegű régi hagyomány nyomán, talán még napjainkban is egyenként folszállingózik a *Zengő* tetejére. Itt tüzet gyújtva, várják a napkeltét. Sajnos, a szokásról többet nem sikerült megtudnunk. Még csak annyit hallottunk, hogy egy falubeli fiatal pap ott főtt a hegyen, várakozás közben gyóntatott is.

Muraköz vendjei körében még a múlt század derekán is élt a *vazmenka*, a horvát *vazmenak* „húsvéti tűz” tájszólási változata. Nagyszombat éjszakáján *Alsódomború* (Donja Dubrava) fiatalsága, pásztornépe, a falu alsó és felső végén – hajdanában nyilván szentelt parázzsal – tüzet gyújtott. Húsvét napjára virradó hajnalban a legények folytonos ostopattogtatás mellett, hajtották a tűzhöz a jószágot: marhát, disznót. Mindenki iparkodott, hogy első legyen. Kicsúfolák azokat, akik virradat után értek csak oda.²⁷ A szokásnak másfelé is vannak horvát párhuza-
mai.²⁸

Húsvét hajnalán az erdélyi evangélikus szász ifjúság – nyilván még megőrzött középkori hagyományként – ki szokott vonulni a magaslatokra, hogy a fölkelő napban a Húsvéti Bárányt megpillantsa.²⁹

A kutatás jelen állapotában még nehéz volna megfelelni arra a kérdésre, hogy a XVII. és XVIII. században bevándorolt idegen ajkúakból települt faluink párhuzamos jelenségei autochton hozományuk-e, avagy részben már a magyar hazában, a magyar licenciátus jámborság hatására mutakozó fejlemények.

Hercegszántó idős sokác népe Jézus keresésére húsvét hajnalán, igen korán kimegy a temetőbe. Sem menet, sem jövet nem szabad beszélni, csak imádkozni, énekelni. Itt mindenki a maga hozzátartozóinak sírján gyertyát gyújt. Föltételezhető, hogy a láng valamikor a nagyszombati szentelt tűz, esetleg húsvéti gyertya fényéből származott.

A német hagyományú *Orfű* faluban az asszonyok mindjárt éjfél után kimennek a temetőbe, ahol sírjaikat virágvasárnap szentelt barkával és somvirággal, Krisztus királyi dicsőségének tanujelével tűzdelik körül. Majd a temetői keresztnél összegyülekeznek: virrasztanak és imádkoznak a halottakért. Amint hajnalodik, feltámadási énekeket kezdenek énekelni.³⁰

Csepel hajdani német jézuskeresőit a legények lóháton kísérték. Kimenet éjszakai sötétben még Jézus kinszenvedéséről énekeltek, amikor azonban a nap feljött, húsvéti énekekre zendítettek.³¹

Budaörsi hiedelem szerint a fölkelő nap is háromszor ugrik, sugárzik örömeiben. Megjelenik benne a Húsvéti Bárány is.³²

Leányvár német népe húsvétvasárnap kora reggel szótlanul szokott a

Kálváriára fölmenni, ahol mindenki a dicsőséges olvasót imádkozza magában. Ugyanekkor a legények szintén szó nélkül kilovagolnak a mezőre, hogy a *húsvéti harmat* (Ostertau) használjon nekik és lovaiknak. Ez nyilván a húsvéthétfői Emmaus-hagyományból került előre.

A *piliscsabaia*k éppen így mennek a Kálváriára és ott a húsvéti harmatban a szent sebek tisztelésére őt Miatyánkot és Hísekegyet végeznek.

A *pesthidegkúti*a k kálváriai ájtatosság után letérdelnek, és a hajnali nap felé fordulva imádkoznak, végül a harmatban megmosdanak.

Pomázson és Budakalászon az öregek már csak a kertjükbe mennek, és ott harmatos kézzel végigsimogatják az arcukat. Mint mondják: betegség és szeplő ellen. A *solymári*a k is harmatban mosakodnak e szent hajnalon.

Pilisborosjenőn hajdanában mezítláb jártak a harmatos réten. *Buda-fokon* nagyszombat este vízzel telt mosdótálat szoktak állítani az udvarra. Húsvét reggel, a Kálváriáról hazaérkezve, e szavakkal mosdanak meg benne: *ich wasche mir meine Krankheit*.³³

Himesbáza németjei kora hajnalban szótlánul kimennek a mezőre, a harmatban megmossák a kezüket, miközben ezt mondják: *ich wasche meine Hände im Ostertau. Was meine Hände das ganze Jahr bestreichen, soll alles heil und gesund werden*. Ha a marha felfúvódik e szavakkal húzogatják meg: +++ *Heut' ist der beilige Ostertag, da wasch' ich meine Hände im Tau, was meine Hände das ganze Jahr bestreichen, soll verblähen und verblasen*, ++++. Utána három Miatyánkot és egy Dicsőséget mondanak el Jézus feltámadásának emlékeztetőre.³⁴

Hasonló *Vókány* hagyománya is. Itt, amikor kezüket a falu határában folyó vízbe mártják, ezt mondják: *jetzt wasche ich meine Hände im heiligen Ostertau, was ich ansehe und ansebau, soll alles verblau*. A felfúvódott marhát itt is húzogatják és háromszor ismétlik: *jetzt streich ich mit meiner rechten Hand, was ich anseh' und ansebau soll alles verblau*. +.³⁵

Kakasd jámborabb német népe húsvét hajnalán a Kálváriára megy imádkozni. A harmatban (Morgentau) megmosakszik, ez megvéd a bűntől, betegségtől.

A vegyesajkú *Szőkéd* baranyai faluban húsvét hajnalán a legelői gémeskútból szótlán vizet (Ostertauwasser) hoztak. Az ünnepi ebédet mind a horvát, mind a német asszonyok ezzel főzték meg.³⁶

Hőgyész németjei a nagyszombati szenteltvízből a kútba is szoktak önteni. A húsvét hajnalán belőle merített víz az *Ostertau*. Ebből mindenki ivott, sőt az elhalt családtagok sírjára is hintettek belőle.³⁷

A hagyomány évszázados erejére jellemző, hogy *Aba* református ma-

gyar népe húsvét hajnalán még pár nemzedékkel ezelőtt is kiment a maga temetőjébe, ahol a tiszteletes áldást mondott.

Dunaszentmiklós német asszonynépe hajnali kakasszó előtt a határban némán keresi Jézust. Később a sekrestyés megnyitja előttük a templomajtót, hogy az üres sír előtt imádkozzanak. A szokásnak *Ostertaubeten* a neve.³⁸

Az *egyeki* német asszonyok napkelte előtt a temetőbe mennek és halottaikat sírját szenteltvízzel meghintik.³⁹

A régi ország több vidékén, főképpen a peremeken elszigetelődött szokásként máig él a húsvéti *határkerülés*. Hogy katolikusok is, erdélyi protestánsok is egyaránt ismerik, arra mutat, hogy a középkorban a szokás történelmi hazánkban általános lehetett.

Ismeretes, hogy a középkorban tavasszal a jelesebb ünnepeken a földeken, a vetések között ereklyékkel, zászlóval, énekszóval körmeneteket tartottak, hogy a vetést mintegy bővebb termésre hozzák, a kártevőktől, gonoszlélektől megoltalmazzák. E hagyományból sarjadt a *búzaszentelő* és *úrnappja* liturgiája is. Az ünnepek ünnepén, húsvét hajnalán hírül viték a földeknek is az Úr nagy győzelmét, a feltámadást, hogy a gonosz szellemeket, a természeti csapásokat, a föltámadt Krisztus hatalmával a határtól elrettentsék.

A középkori hagyomány szívósságára vall, hogy a már félszázad óta reformátussá vált Szilágyságban, Szilágysomlyó városában – amint az 1615. évi gyulafehérvári országgyűlés panaszolja – a tiszttartó *az elmúlt húsvétban keresztet adott ki Krasznára*, és az odavalósiak az egyszerű kereszttel, pap nélküli processziót jártak a mezőn. A szentegyházba is be akarták vinni, azonban a prédikátor tiltakozott és még a cinterembe sem eresztette be őket a kereszttel. *De azzal nem gondolván, a cinterembe bementek, és ott minden ceremóniákat perágáltak. Annak utána lövöldöztenek, és a prédikátort illetlen szókkal illették.*⁴⁰

Szintén a váradi egyházmegye területéről származó későbbi följegyzés (1665) szerint *az mi romano-catholica religionkban régi, bévőtt szokás az volt, hogy mink az karácsonyi és húsvéti innepeknek éjszakáin hajnalig is miseszolgálatban foglaljuk magunkat, akkoron az ifjúság szokott lövöldözni: affelett az is régi, bévőtt törvényünk volt, hogy minden húsvét napján határt kerülénk, azaz processziót járánk.*⁴¹

A múlt század derekán a határkerülés lefolyása a Székelyföldön⁴² ez volt: a legények és fiatal házasemberek vacsora után a cinteremben, azaz a templomot környező temetőben gyülekeztek, ahol megválasztották előljáróikat. Ezek a főkirálybíró, dúlók, bírák, pap, énekeszető és mások. Utána zoltárénekléssel megkerülték a

templomot, majd az alkalmi pap imádságot rögtönzött ilyenformán: *Úristen, áldd meg batárunkat, szőlőbeyeinket, kertjeinket! Áldd meg falunkat, bajlékainkat! Áldd meg bazánkat, nemzetünket! Küldd el bozzánk az igazságot, a törvényt, adj jó előljárákat! Távoztass el mezeinkről jégesőt, sáskát, árvizeket, falunkról a tüzet, idegeneket! Adj bő termő esztendő és békességet! Úristen, balld meg imádságunkat!*

Az imádság után végigvonultak a falun. Menet közben folyton énekeltek és imádkoztak, azonkívül az útjukba eső mezei forrásokat kitakarították, és egy-egy rövid imádságot mondtak, hogy Isten bő forrással, jó ivóvízzel áldja meg őket. Ha az idő kedvezett, akkor a falu egész határát megkerülték. Ha nem, akkor csak a vetéskertet, a *búzabátárt*, és utána visszatértek a templomba. Itt az éneklést és imádságot megismételték, majd a pap áldása és a főkirálybíró intelmei között osztottak szét. Ez utóbbi lelkükre kötötte, hogy a falu határait el ne felejtse, egyben az elhányt vagy elfelejtett halmokat, határjeleket mindannyiszor megújítsák, és a község igazát mindenkor megoltalmazzák.

Ekkor már hajnalodni kezdett. A legények fenyőágot törtek, színes szalaggal, cifra papirossal, himes tojással feldíszítették és kedveseik kapujára tűzték föl. Húsvét másnapján aztán a virágtevő legények locsolkodni mentek. A fiatal házassok pedig *dideregtek*, azaz elmentek az ablakok alá, és ott fázósan bebocsájtást kértek. Közben előldották a házbelleket minden jóval, ugyanakkor azonban tréfásan kibeszélték a falu népének, főképpen a fiatalságnak titkait. A *didergők* jutalomban részesültek.

A Nyárád vidékén⁴³ a múlt század végén húsvét szombatján este, amikor már napi munkájukat bevégezték, a falu fiatalsága, negyven-ötven legény összegyűlt a piacon határkerülésre. Itt maguk közül néhány előljárót választottak, akik az egész menetet kormányozták. Útnak indultak.

A faluból kivezető út végén elkezdték a szoltáros énekeket: *Tebenned biztunk eleitől fogva ... Vagy: Határt rendelt az Úristen ...* Egy-egy darab út után pihenőt tartottak, amikor felváltva a jobb szónokok hálaimádságot mondtak, amiért a határt és a falut eddig is megővta Isten minden veszedelemtől, és egyúttal kérték, hogy áldja meg bő természellel. Távoztasson el tőlük minden veszedelmet. Óvja meg tüztől, víztől, jégesőtől, rossz ember szándékától, a barmokat pedig a dögvészről. A lakosságnak adjon erőt, egészséget a mutakozó termés betakarítására. Ezeket az imádságokat valósággal kiabálták, hogy Isten mintegy meghallja, a gonoszokat pedig elriassza. Az út további folyamán még néhányszor tartottak pihenőt, amikor is énekeltek, és más-más határkerülő megismételte a fentebbi kéréseket. Amikor pedig a szomszéd falu határához értek, itt mindkét község határának jó természetért, boldogulásáért kölcsönösen imádkoztak. Rendesen csak késő éjszaka tértek vissza.

Vadasd (Vadaş) marostordai faluban⁴⁴ a múlt század végén a legények már nagy-pénteken összeverődtek, összejárták a határt, és minden forrást, csorgót, amit a téli viharok, őszi esőzések megrongáltak, helyrehoztak, kitisztítottak, hogy a következő mezei munkák idején a szomjúhozók ne szűkölködjének soha friss italtban.

Maga a határjárás nagyszombatra esett. Alkonyatkor hangos kürtszóval, kurjongatással indult el néhány legény az egyik faluvégről végig az utcákon. Mind többen csatlakoztak hozzájuk, és a falu határában lévő *vetéskert* felé mentek. Itt pihenőt tartott a gyülekezet és hozzáálltak nyomban a szervezkedéshez. Választottak egymás közül egy írástudó alkalmi papot, aki a szokásos könyörgéseket olvasta fél

az imádságos könyvből. Ez volt az első tekintély: szent és sérthetetlen, akárcsak a király. Azután választottak egy éneklő mestert, aki az éneklést vezesse, és a szövegeket előmondja. Egy ember lett az ítélőbíró, hogy igazságos megtorlásban részesüljenek a határjárás alatt netalán előforduló kisebb kihágások. A bírói ítélet végrehajtására megtettek egy izmos, jókötésű legényt. Ez volt a *csapómester*. Végül kiszemeltek egy kürtöst és négy felvigyázót, akik a rendről gondoskodtak. Két legényt előre küldöttek a vetéskert utolsó pontjára, hogy ott jó tüzzel várják a határjárókat, amikor azok feladatuk végeztével éjjel tájban odaérnek.

Törvényeket is szereztek. Káromkodni tilos. Haragot, gyűlöletet egymás iránt erre az időre mindenkinek el kellett felejtetni, és csak a szeretet hangján volt szabad egymáshoz szólni. Aki a másikat tegezve szólította, súlyos kihágást követett el. Az idősebb ember titulusa: bátyám uram, a fiatalé: öcsém uram. Menet közben nem lehetett duhajkodni, engedetlenkedni, léhaskodni. Akit mégis a felügyelők élet kellett vinni, arra személyválogatás nélkül ráverték.

Nagy későre indult el a menet égő lámpásokkal, óriási láрма és zivajgás közben a vetéskert körül. Az ájtatos zsoldárok dallamát kurjongatások, kürtölések szakították meg. Közben meg-megállottak több helyen és a választott pap után buzgón imádkozva kérték a vetéskertre Isten áldását.

Később két suhancot előre küldöttek a hegytetőre, hogy a szomszéd falu birtokterületétől elválasztó határdombot megkeressék. Ez volt a legháládatlanabb hivatal, mert a két legényke a határdombra fektetve, okvetlenül kikapott. Ha megtalálták azért, hogy jövőre még inkább emlékezzenek rá. Ha meg nem találták meg, akkor büntetésből olvasták az ítéletet rájuk. A tisztség elől megszökni nem volt tanácsos, mert aki ezt megtette, húsvét másodnapján a templom előtt istentisztelet után részesült verésben.

A legmagasabb határhegyen meggyújtottak egy-egy jó nagy szalmazsúpot, hogy a szomszéd faluknak is hírt adjanak a határjárásról. Ha ilyenkor idegen határjárókkal találkoztak, letelepedtek egymással szemben, és együttesen énekeltek valamely húsvéti éneket, majd mindkét fél papja rendre egy-egy könyörgést végzett el. A végén pedig teljes erejükből felkiáltottak: adj Urani bort, búzát, bőséget, csöndességet a magyar hazában!

A határjárás végeztével fölkeresték a két tűzgerjesztőt, akik kötelesek voltak a társaságot olyan tüzzel várni, amely még csupa eleven szénhalmoz, láng és üszök nélkül. Ez is áldatlan hivatal volt, mert az odaérkezők addig mesterkedtek, amíg valami kis hibát nem találtak a tűzben, és át nem szolgáltatták őket a csapómestereknek. Ez azonban már a szertartás tréfás része volt.

Innen hazatértek a határjárók ismét a faluba, de most már csöndesen, hogy az alvókat ne zavarják. Végigjárták szép rendben a falut, és ahol lány vagy ifjú menyecske volt, fehér barkaágat tűztek a kapura. Ezzel illedelmesen azt akarták ki-
puhatolni, hogy húsvét másnapjára virradólag hol várják őket szívesen, ha öntözni mennek. Ez volt a *bajnalozás*. Ahol a kapuról reggelre levették az ágat, oda hajnalozók be nem tették volna a lábukat semmiért.

*Gyergyóban*⁴² még századunk első évtizedeiben is a határjárás eleje az volt, hogy a feltámadási körmenet után a pap kihirdette: húsvét reggelén mise, áldozás, az eledlek megszentelése, majd ezt követőleg a határkerülés.

Nyolc órakor harangoztak. A gyalogosok a templomkerítésben, az az cinteremben, a lovasok pedig a piactéren gyülekeztek. Indulás előtt a lovasok vezetője megmagyarázta az út célját, amiért kivonultak a vetés-határba: hálaadás a húsvéti lelki megújulásért, a nagy természet újra ébredéséért, könyörgés Isten áldásáért.

A lovasok jobbra, a gyalogosok pedig balra indultak, hogy kint a határban egy keresztnél találkozzanak. A faluban ezt énekeltek: *Feltámadt Krisztus ez napon*. A falu végétől a dicsőséges olvasót imádkozták. Megérkeztek a szokott helyre, ahol a szomszéd községek: Szentmiklós, Alfalu, Csomafalva, Újfalú, Kilyénfalva, Tekerőpatak népe találkozott egymással. Ekkor közösen elénekeltek a *Mennynek királyné Asszonya* antifónát. Ennek végeztével zászlók és lobogók lengetésével köszöntötték egymást a körben kifejlődő gyalogosok és lovasok.

A soros község vezetőembere az összeseregletteknek szívből boldog alleluját kívánt, és röviden elmondta a találkozás célját: köszönteni egymást a feltámadt Jézus nevében, bizonyosságot tenni az egymáshoz való tartozandóságról, atyafiságos szeretetről, a községek közötti békességes egyetértésről, az ősoktól örökölt igaz katolikus hitről, a sok évszázados szokások hűségese megtartásáról, és hogy – támaszkodva az evangéliumi biztatásra: ahol ketten vagy hárman összejönnek az Úr nevében, ő is ott lesz közöttük – együtt imádkozzanak azért, hogy Isten a földnek bő gyümölcsét adja és megtartsa. Ezután e köszöntéssel: dicsérettessék a mi mostan feltámadott Úr Jézus Krisztusunknak áldott szent neve, hángos szóval elmondja, *órálja* a régi imádságot:

Adjunk bálát a mi kegyelmes teremő Urunknak és Istenünknek, hogy megadta érnünk a mai dicsőséges szent napot, úgy mint Krisztus Urunk halottaiból való dicsőséges feltámadásának szent ünnepét, és kegyes és irgalmas szemét rajtunk tartván, őrizett és oltalmazott sok rendbéli szomorú változásoktól és mindenféle keserves romlásoktól, károktól. Minthogy pedig sok rendbéli szükségek alá vagyunk vetve, melyek nélkül naponként nem lehetünk, azért legelőször is könyörgünk Isten ő szent fölségének, hogy a mezeinken lévő és leendő veteményeinket, melyeknek megáldásáért a mai dicsőséges szent napon szép isteni dicséretekkel batárainkba ki szoktunk jární, Isten ő szent fölsége köesőtől, sáskától, ragyától, szélvészttől és a csillagoknak mérgétől megőrizze és megtartsa. Azért irgalmasságát kérjük ezen vetésekre, hogy azokat a jég el ne verje, a forgószél föl ne forgassa, a fergeteg el ne tiporja, a bőség ki ne egésse, az árvíz el ne ölje, hanem épségben megtartván, a kezünkbe méltóztassa, hogy az ő szent nevének legnagyobb dicsőségére romlandó testünknek táplálást vehessünk, s annak fölötté sok szegény atyánkfjának irgalmasan kedveskedhessünk, kegyesen engedje.

Utána hasonló barokkos érzelmességgel könyörgött a szentséges római pápáért, majd rendre az egész papságért, királyért, a bűnök megszűnéséért, a pogányok meg-

téréséért, a nem katolikus atyfiakért, végül hetedszer *mindennemű elbogyott, szegény nyomorultakért, ügyfogyottakért, ágy fenekén fetrengő szegény balálos betegekért* . . .⁴⁶

Az órálast e szavakkal végezte: *míndezekért teháť és amelyek nélkül naponkint szűkölködünk, minányájan egy szívvel-szájjal és egy lélekkel hívjuk segítségül a mai dicsőséges szent napon a feltámadt Úr Jézus Krisztust, az ő szent anyjával, Máriával egyetemben és velem együtt kiáltások: Uram Jézus! Uram Jézus! Uram Jézus! Mária! Mária! Mária! Hála legyen! Hála legyen! Hála legyen az Istennek! Amen.*

Ezután közösen felhangzott a *Feltámadt Krisztus e napon!* . . . kezdetű ének, majd a lovasok és gyalogosok más-más irányban indultak hazafelé. Útközben elvégezték a Mindenszentek litániáját, de a faluba érkezve, ismét a feltámadási éneket kezdték zengeni. Iparkodtak egyszerre hazajárni. A templom előtti téren a pap palástosan várta őket. Együtt énekeltek a *Mennyeek királyné asszonyát*. Utána az óráló beszámolt az útról, majd megismételte a falusiak érdekében az egész könyörgést. Végül az *Uram Jézus!* az egész nép együtt mondotta. Alatta a szentsír őrei dísztüzet adtak. A pap most megköszönte a szent munkát, majd megkezdte az ünnepi nagymiséát.

A lusztrációs hagyomány középkori liturgikus eredetét és elszigetelődését az is bizonyítja, hogy nemcsak a katolikus székelységnél él. *Szentgerice* marostordai református faluban húsvét szombatján még a századfordulón is járta a *dűlőkerülés*.⁴⁷

Rövid híradások szerint a határjárás *Csiklázárfalva* (Lazarești), *Csikszentsimon* (Sinsimion), *Barót* (Baraolt), *Páva* (Pava) falukban is élt.⁴⁸

Jellemző, hogy az ország nyugati pereméről is vannak hasonló bizonyágaink. Ebből is nyilvánvaló, hogy a húsvéti határjárás a Tridentinum előtt egyetemes, hajdani liturgikus gyakorlatunkkal összefüggő szokás lehetett.

Még a múlt század derekán is *Zalaegerszege*n⁴⁹ nagyszombat éjjél előtt a város piacán, a templom előtt gyülekeztek a hívek. Időnként puskaropogás verte föl az éjszaka csöndjét. A férfiak puskával és baltával gyülekeztek. A templomban a pap teljes díszbe öltözve, feszülettel a kezében rövid imádságot mondott, majd a menet megindult a határ felé. Elöl zászlók, majd a dobos és tárogatós következtek. Az asszonyok a pap után mentek. A jámbor ajkakon felhangzott az ének. A határjárókat a városon kívül eső kálváriáig elkísérték a pappal együtt a hívek is. Itt a pap megáldotta és útra bocsátotta őket, ő meg a többi hívekkel együtt visszafordult, esetleg a kálvárián még ájtatoskodtak.

A határjárás nagy lármával, zajjal, puskalövessel vegyes imádsággal és énekléssel egészen reggelig tartott. Újra közeledtek a város felé. Valósággal elborították magukat zöld ágakkal. A kálváriánál az otthon maradtak ünneplőbe öltözve már várták őket. A céhek is megjelentek zászlóik alatt. A kálvárián misét hallgattak, ezalatt is ropogtak a puskák és tarackok. Utána a nagytemplomban az egész hívőssereg áldásra gyűlt össze. Az egerszegi határjárás csökevényei még megérték századunk első évtizedeit.

A szokás XVIII. századi előzményeit legújabbán Takács Lajos tárta föl⁴⁹ egy tanúvallomási jegyzőkönyvből (1761), melyben a Zalaegerszeg és Bazita közötti határt kívánták tisztázni, rögzíteni. Az évről-évre ismétlődő ünnepélyes húsvéti bejárásra, keresztekkel megjelölt tölgyfák azonosítására, földhányások, földhalmok énekszóval, dobveréssel, imádsággal való megújítására is többször történnik benne utalás.

Hári Mihály ebergényi tanú tapasztalásából valla, hogy az elő Gyermekségétől fogva Egerszegiek Esztendőnkint számossan Zászlóval és dobbal énekelve szokták Határaikat járni, és azon alkalmatossággal is Bazita felül a' meg írt jelek szerént jártak batárjaikat, banem néha isteni szolgálatra sietvén azon okbul, ha történt hogy némely helyekre nem mentek, azon Határ járásokat pedig nem hogy cselekedettel, de szóval sem ellenezte senki, azt mostanáig is ritka Esztendőn mulatják el. Más tanúk is így vallanak.

Egy áthúzott bejegyzés a régebbi időköt is idézi: még Török báboru tartott, hogy galiba nem történnyen, fegyver viselő Egerszegbi katonák is azon batár járókkal, de annak utánna nem lévén Töröktől félelem, fegyveres ember nélkül csendesen szoktak járni és régi keresztekot a fákön ujítani.

A szokás a zalai tájon hajdanában nyilván egyetemesebb volt. Erre vall az a *lendvavásárhelyi* hagyomány,⁵⁰ hogy nagyszombaton az egyházi körmenet után a nép a falu környékét is megkerülte.

A múlt század végéről való följegyzés szerint a közeli *Rábakethely* faluban feltámadás után a hegyeken örömtüzeket raktak, és pisztollyal lövöldöztek egészen a húsvéti mise utánig.⁵¹ Ez is föltétlenül a határjárás maradványa.

Céltudatos kutatással még bizonyára számos értékes hagyományt lehetne föltárni.

A nógrádi *Héhalmon* és bizonyára még más helyeken, így *Zalában*, *Gőcsejben* (Goturfölde, Nemesszentandrás, Búcsúszentlászló) is nagyszombat éjszakáján, a *mi Urunk Jézus Krisztus megdicsőülésének öröndetes stációja* végzésére került még századunk első évtizedeiben is sor. Kántorpoézisra valló szövege ponyván is megjelent.⁵² Sajnos, barokk előzmé-

neyi, külföldi párhuzamai egyelőre nem ismeretesek előttünk, de nyilvánvalóan ez az áhítatforma is a határjárás képzetkörében fogant. Az ájtatosság egyébként *tizenegy* állomásból áll. Kezdeté:

*Jöttünk a szent begyre buzgó szeretettel,
Mint a szent asszonyok illatos kenettel.
Aldunk téged szent hálaérzettel,
Alléluja, alleluja!*

Régi *kaposváriak* húsvét éjszakáján, úgy két óra tájban kertjükben elimádkozták a teljes olvasót,⁵³ vagyis fölidézték magukban az egész megváltástörténetet.

Húsvét napját a székelység, északi csángóság⁵⁴ és őrségi magyarság *húsvét*, a szlávóniai *Körögy* református népe *búsvéit*,⁵⁵ a moldvai csángóság *búszit*, Göcsej *büsit*, *büsiét*⁵⁶ alakváltozatban emlegeti. Az ünnep egyik horvát, Zsidányban is élő neve *vazam*, nyilván tükörszó. A horvát „venni, fogadni” jelentésű igéből a magyar *húsvét* mintájára született.⁵⁷

Hollókő, *Gyöngyöspata*, és bizonyára még más palóc faluk népe ajkán *nagyvasárnap*. A *karancsalji* palóc lányok és menyecskék ilyenkor tiszta fehérbe öltöznek. A bánáti bolgároknál *veliki dan*,⁵⁸ a horvátoknál is *velik-dan*, a szlovéneknek pedig a palócokhoz hasonlóan *velika nedelja*.⁵⁹

A szó az Árpád-korban keresztnévként is fölbukkan. 1211. *Isti vero sunt vdvornici Thopos Strab Karassun cum filio suo cwsveth*. 1240. *is villa Fer est unus vinitor, nomine Hvsuet*.⁶⁰ Viselője nyilván erre az ünnepre született. Kérdés, hogy a ma élő *Húsvéth* családnév keresztnévi eredetű-e?

Szatmárnémeti (középkor, elenyészett),⁶¹ *Pozsonyhidegkút* (Dubravka u Bratislavy), *Rezsőháza* (Rudolfgnad, Kničanin, 1875) bánáti német falu, továbbá *Szabadka* egyik új, a temető és a Kálvária szomszédságában települt városrészén épült templomának (1933) patrocíniuma, illetőleg búcsúnapja *húsvét* (Sacratissima Domini Nostri Jesu Christi Resurrectio).

Feltűnő sok temetői kápolnát találunk a feltámadt Krisztus dicsőségére a győri egyházmegyében: *Győr*, *Gyömöre*, *Kisbér*, *Moson*, *Mosonszolnok*, *Nagycenk*, *Szany*, *Szilsárkány*, *Vértesszőlős*. Még a pécsiben: *Németbóly* (1843), *Szajk* (1861), *Turbék*, a szatmáriban *Máramarossziget*. Ez *Veszprém* Károly-templomának igazi titulusa is. Okát a jámborságtörténet valamelyik előttünk egyelőre ismeretlen áramlatában kell keresnünk.

A boldog föltámadás reménységéből sarjadt a *Három Mária* középkori tisztelete is.

Márk evangéliumában (28, 1–8) olvassuk: *és mikor elmúlt a szombat, Mária Magdolna és Mária Jakab anyja és Salome, fűszereket vásárlának, hogy elmenvén, megkenjék Jézust. És korán reggel a hét első napján a sírhoz menének napfelköltekor.* A követ elhengerítve találták, de Jézus már nem feküdt a sírban. Angyal közölte velük, hogy mi történt. Ez a jelenet ihlette többek között a *Victimae paschali* kezdetű híres húsvéti szekvenciát.

A három szent asszony tiszteletére a győri dominikánusok temetőjében Héderváry Lőrinc kápolnát emeltetett (1417). Oltáruk állott a győri székesegyházban is.⁶² A kisszebeni templom egyik, a Szépművészeti Múzeumban őrzött táblaképén (1510), továbbá a garamszentbenedeki Úr koporsóján Jézus megjelenik a Három Máriának.⁶³ Föltűnnek Vörösbereény barokk szentsírkápolnájának freskóján is.

A bánáti, 1773-ban németektől betelepített *Kiskomlós* (Comlosul Mic) falunak *Ostern* a német neve. Helyi monda szerint,⁶⁴ amikor e birodalmi parasztok a Bánátba települtek, egyik csoportjukban volt az öt Fraunhoffer-testvér is Straubing városából. Egyikük, Péter a szent keresztet vitte a vándormenet élén. Éppen húsvét táján értek leendő lakóhelyükre. Ezért adták azután falujuknak az *Ostern* nevet. A keresztet a Fraunhoffer-család kegyeletesen megőrizte, a falu népe pedig *Ansiedlerkreuz* néven emlegette.

Németpróna németsege az ünnepekben a maga nyelvén így szokott köszönni: *Dicsértessék a Jézus Krisztus, aki balottaiból föltámadott.*⁶⁵

A bánáti bolgárok új ruhájukat húsvét napján veszik föl és benne mennek a templomba.

Főleg szerzetestemplomok őriztek a középkorban, de még később is egy sajátos hagyományt, amelynek deákul *risus paschalis*⁶⁶ volt a neve. Ez abban állott, hogy a húsvéti ünnepekben a prédikáló pap az Úr feltámadásának örömeire jámbor hallgatóságát iparkodott megnevetetni. Az Egyház – bár nem helyeselte – mégis tűrte, hogy a spanyoloknál külön személyek mesterkedjenek a húsvéti templomi sokadalom felvidámításában, a franciák pedig egy zsidót állítsanak pellengérre, és bent a templomban tréfálkozzanak vele.

*Nébol meg-vólt az – írja*⁶⁷ Bod Péter –, *hogy a Tanítók a Prédikáziók bellyett nevettséges fábulákat beszéllettenek, hogy inkább nevettséget indítbassanak az Hátgatókban, melyet mondottanak Risus Paschalis Húsvéti nevettségnek. Panaszlottak erről sok jó Keresztyének. Nébol valami nagy festett Kigyót bordonztanak rúdon, melyet vertenek. Perszonákat öltöztettek, Judást nevelték, Málkusnak füleit el-*

vágták, a népet sok bolondságokkal katzagsdra indították, melyekről Ludovicus Vives azt mondja: *Fiunt baec magno scelere non tam eorum, qui spectant, quam Sacerdotum, qui hoc in Templis fieri permittunt.*

Kérderik – veti föl a Cornides-kódex (1514) húsvéti prédikációja –, *hogy Krisztus Urunk miért jelentené meg először az ő feltámadását asszonyállatoknak?*

Feleltetik erre: *Tevé ezt Idvezítőnk azért, mert azt akarta, hogy az ő feltámadása megjelentetnék egyebeknek. De miért az asszonyállatok titkot nem tarthatnak, de valamit hallanak, azt legottan megjelentik egyebeknek, azért akará Urunk is az ő feltámadását először megjelenteni asszonyállatoknak, hogy hamarabb kibirdetessék.*

A kérdést Káldi György jezsuita is megismétli egyik húsvéti beszédében (1631), de teljes komolysággal azt is hozzát teszi, hogy *nem azért, a mint némellyek trágárkodnak, hogy cháchognók lévén, hamar hírt vittek mindenüvé; mert Urunk nem szűkölködött senki csácsogása nélkül.*⁶⁸

A tréfás *exemplum* néphagyományainkban is gyökeret vert. A *dombiratosi* változat a húsvéthétfői locsolkodást vele magyarázza. Amikor Jézus föltámadt, az asszonyok elmentek keresni, de nem találták a sírjában. A zsidók, akik ott voltak a sír körül, leöntötték vízzel őket, nehogy elhíreszteljék Jézus feltámadását. Az asszonyok azonban annál inkább hirdették, újságotlák, hogy Jézus feltámadt.

A húsvéti *ételszentelés*, egyes vidékeken *ételáldás* a szentelményeknek egyik máig elevenen élő fajtája. Az ételek megáldására már Jézus példát adott a csodálatos kenyérszaporításnál és az Utolsó Vacsorán. A megszentelt húsvéti eledel megvédte a híveket a hosszú böjt, megtartóztatás után a mértéktelenség kísértésétől. Ezek az ételek többfélék, és jelképes értelmük is van.

Szimbolikájukat már a Sándor-kódex⁶⁹ magyarázza: *Az mennyországban az szentök tudod-e, mit esznek? Én bízom, hogy nem tudod. Az mennyországban mentül jelösb étök az kókonnya. Micsoda az a kókonnya? A kókonnya ünnönmaga Őr Krisztus, Isten és embör... mert valamik kellene az kókonnyához, avagy az húsvéti könyérböz, úbenne mind megleletnek avagy példázatnak.*

Az húsvéti könyérböz sajt és tej, tikmony, tiszta tészta, környül tésztából koszorú-módra kell csinálni, meg kell sütni, meg kell szentöltni, egymásnak kell benne küldözni...

Vedd eszödbe immár mind ezöknök értelmöket, avagy példázásokat. Az sajt és az tej példázák Krisztusnak szentséges testét... Az tikmonynak az fejérén értetik az ő fejérségü lelke, ki eredendő büntül igen távol lön. Az tikmonynak az széken értetik az ő istensége, mert miként a tikmonyszékben vagyon élete az tikfiúnak, ezönképpen Krisztusnak istensége mindenöket elevenit... A szép tiszta tésztán,

kire az sajtot rakják s az tikmonyját és az tejet, értetik az három szövényben az Fiúnak szövénye, mely szövényben az isteni természet az emböri természettel egyesüle.

Az téstából csinált koszorún, kivél az húsvéti kenyért megkönyékezik, értetik az mimódon az atyja, anyja, az mostobája és az ű házánépe útet megkoszorúztá volt. Az ű Atyja megkoronázta útet az ű istensége szerént, dicsőségnek koronájával... Koszorút csinála neki az ű anyja is, szegénységből és sok nyavalyaszenvetésből... Megkoszorúzá útet az ű mostobája is, az vala az zsidóság, kik tiúvissel koronázván feszítették meg útet. Koszorút csinál neki az ű házánépe is, ezek az mennyországbeliek, kik látják útet dicsőülvén, igazságnak koszorújával eljőnnie ez világot megítélni.

Az megsütésen értetik az körösztfának kemencéjén ű testének megszáradása, isteni nagy szerelemnek nagy tizétül.

A megáldáson értetik az útet megáldás. Megáldaték Szent Atyjától, mikor azt szólja vala neki: Ez az én szerelmetős Fiam. Megáldaték Erzsébtől asszonytul is, ki azt mondja vala anyjának: Aldott te mébednek gyümölcse. Áldaték az néptül is, kik ezt ivőltik vala: Aldott, ki jött Űrnak nevében...

Egymásnak való küldözésön értetik Jézusnak húsvét napján sokféle való jelölési: először jelönék Szűz Máriának, azután Magdalénának, azután az két Máriának, azután Pétörnek, azután Emmausba menő tanítványoknak... Az két tál közt az polcra felleveesen értetik az magas élésházba, az tüzes égbe testével, lelkével való jelmenése. Az két tál az test és az lélek.

A hitújító Bornemissza Péter nem egészen jóhiszeműen írja: *a pópások Isten parancsolatja ellen való dolgokat sok ezért szerzetlek: kókonya, gyertya, víz, búza szentelést, holtak imáadását.*⁷⁰

A húsvéti eledelnek jellegzetes régi neve tehát *kókonya*, *kókonnya*: a Sándor-kódex írója szerint maga Jézus Krisztus. A szó népünk körében részben ebben az értelemben, részben bizonyos jelentésmódosulással máig él. A *Székelyföldön*, továbbá a bukovinai *Andrásfalván* a húsvéti szentelt eledel (kalács, sonka, bárány, tojás, só) összefoglaló neve. 1544. *az mel pap húsvét napján az kokonnyát megszentelé.*⁷¹ A *szegeci* nép ajkán jelenti a megszentelt húsvéti keménytojást. Így emlegetik az *udvarhelyi* székelyek is. Az *istensegitsi* székelyeknél viszont a húsvéti kalács neve. A *gajcsánai* és *klézsei* csángómagyarok is *kókénya*, *kókénnya* névvel illetik a húsvéti tojást, túrós süteményt.⁷² A szó régebben az egész magyarság körében általános lehetett, amit az is bizonyít, hogy az ősi, még szóbakerülő húsvéti játékot, a tojásütést Göcsejben *kókálás*, Somogyban *kókányolás*, Vásárosdombón *kokonyázás*,⁷³ Ormánságban *kókázás* néven emlegetik, ami a náluk már nem élő *kókonya* szó származága.

A *kókonya* szó nyelvészeink véleménye szerint vallon eredetű, amit talán nem is a *latini* hoztak magukkal, hanem másfél századdal előttük együtt honosodhatott meg liturgiánkkal, amely a legújabb kutatások sze-

rint rajnai-frank eredetű. Sajnos, nem állott módunkban megállapítani, hogy az európai nyelvtudomány a szó eredetét már tisztázta-e. Úgy tűnik azonban nekünk, hogy a *Cucania*, *Cucagna* neve is ebből a szócsaládból származik. Turóczi-Trostler József európai kitekintésű kutatásaiból tudjuk,⁷⁴ hogy e meseország az evés-ivás hazája, a földi paradicsom. A nagyobbított szigorú táplálkozási fegyelme után valósággal ez a kulináris paradicsom nyílt meg a hívek előtt, amikor kiéhezetten a húsvéti eledelék mellé ülhettek. A farsanghoz hasonló tobzódást azonban a szentelés távoltartotta, hiszen most idézték föl az Utolsó Vacsorát magukban, a maguk közösségében, szeretetvendégségében, amelyet nagypéntek komor vigíliáján mégsem ülhettek meg méltóképpen. Találón mondja Turóczi-Trostler a böjt és lakoma titokzatos húsvéti összefüggéséről: „A középkori ember tudja, hogy amiye van, Isten kegyelméből való hűbér, és hogy rajta van az elmúlás és ideiglenesség minden jegye. Azt is tudja azonban, hogy teste, érzékei vannak. Száz fenntartás, halálos gond és aggodalom közepett is magába fogadja a világ szépségeit”, jelen esetben az asztal megérdemelt örömeit.

A néprajzi, illetőleg nyelvátlasz-kutatás nyilván pontosan meghúzná valahol a nyugati és keleti egyház határvidékein azt a vonalat, ahol a húsvéti eledelket nyugati eredetű *kókonya*, illetőleg keleti *páska* névvel tisztelik meg. Ismeretes, hogy a *pascha* egyházi nyelven a húsvétot, illetőleg a testét, vérét az emberiségnek áldozott Megváltót jelenti: *pascha nostrum immolatus est Christus*.

Egészen természetes, hogy a magyarság körében mindkét szó él, ami földrajzi sorshelyzetünket is kifejezi. A *kókonya* nyilván általánosabb volt, azonban a *páska* is föltehetően már az Árpád-kortól használatos a görögkatolikus magyar népnél, továbbá a római katolikus moldvai csángók bizánci elemekkel átszínezett vallási világában is.

A húsvéti ételszentelés a böjti fegyelem állandó lazulása, illetőleg spiritalizálódása következtében napjainkra már majdnem elvesztette hajdani, még a múlt században is eleven ünnepélyességét, társadalmi, családi jellegét.

Göcsejben a századfordulón a szentelésre sonkát, kalácsot, tojást, tormát szoktak kengyeles kosárban küldeni. Hiedelmük szerint a tojás Krisztus keresztfáját, díszítése Krisztus kötelét, a torma meg a keserűséget jelképezi. A család minden tagja először a tormából eszik, eredeti értelme szerint bizonyára azért, hogy erős íze, könnyfacsaró illata a gonosz lelkeket elriassza. Utólagos magyarázat szerint, hogy nyáron a szabadban való

pihenésük alatt a kígyó szájukba ne másszék és hogy gyomorgörccsük ne legyen.

Aki húst nem küld szentelni, az nagyszombat este a kosárba helyezett ételneműeket a szoba ablakába teszi ki, és reggelig otthagyja, mert akkor éjjel az Úr angyala minden házat megnéz, és a kint talált eledeleket megáldja. E képzet öszövétségi hátterére még rámutatunk. Evés alatt a szentelt tojásból megkínálják egymást. Arra nagyon vigyáznak, hogy kivel ették, mert ha az erdőben eltévednek, csak az illetőre kell gondolni, és mindjárt eligazodnak. Máshol, aki a sonkából eszik, az sem téved el az erdőn, hozzáthetjük: az élet rengetegében.

Sümeprága, Csabrendek, Csökölly öregjei között hallottuk, hogy a századforduló táján azok az uradalmi cselédek, pásztorok, akik távol éltek a templomtól, húsvét hajnalán ünnepi eledeleiket tarisznnyában, kosárban kiakasztották a közeli fákra. Úgy tartották, hogy ilyenkor szenteli föl a *rómapápa* a világot, megáldja az ő ételüket is. Ez talán a pápa húsvéti *urbi et orbi*-áldásának pusztai magyar emlékezete.

Kethelyen a múlt század végén úgy vélekedtek, hogy óvatosan kell bánni a szentelt hússal és kaláccsal, mert ahány darabka szentelt hús esik a földre, annyi iccével kevesebb zsírja lesz a disznajuknak, és ahány szem morzsa hull le a szentelt kalácsból, annival kevesebb búzájuk terem.⁷⁵

Felsőberkifaluban a hazavitt *szentüttet* először a méhekhez vitték, keresztet vetettek vele a kasra, csak azután került a család asztalára.^{75a}

Szil rábaközi faluban a szenteltből régebben csak az ehetett, aki buzgón megtartotta a nagybőjtöt és meggyónt, megáldozott.⁷⁶ *Fertőszéplakon* a koldusok is kaptak belőle.

Zamárdi parasztok tojást, sonkát, kenyeret, bort szenteltettek. Az öregek mondogatják, hogy aki ebből a piros tojásból eszik, nem fog szentség nélkül meghalni. Ha pedig valami baj éri őket, eszükbe jutnak azoknak, akik velük együtt ettek a szentelt ételekből.

Vásárosdombon a század elején a szentelésre egész *ebédösvéka* ételt vittek a menyecskék a fejükön. A kosarakat gyönyörű hímzett terítőkkal terítették le. Ezeket máskor csak a *poszita*, vagyis az újszülött anyjának vitt étel hordásakor vették elő. Akinek nem volt ilyen terítője, egyszerű fehér abrosszal takarta be kosarát. A kosárban volt *küjesztött sunka*. Tettek melléje főtt kolbászt, főtt tojást: egyet-kettőt félbevágva, a többi egészben, továbbá megtisztított tormát, sót, egy üveg vizet és *szentütt* néven emlegetett kerek, fonott kalácsot. Ezt is megszegették. Egyébként az egész kosár ételnek is szentütt volt a neve.

A templomban félig kibontották a kosarakat és a pad mellé sorban le-

tették. Az első padba az újmenyecskék ültek, akik a múlt évi szentelés óta mentek férjhez. Szertartás után letakarták a kosarakat, és siettek haza. Ilyenkor senkivel nem állottak meg beszélgetni. Valamikor futottak, mert az volt a hiedelem, hogy aki először ér haza, annak a családja lesz az aratással elsőnek készen. Odahaza a család minden tagja asztalhoz ült, és megkezdődött a *húsvét*, a szentelt elfogyasztása. Úgy számolták az éveket, hogy a család már hány szenteltet evett meg együtt.⁷⁷

Patosfa asszonyai – a falu akkor még leányegyház lévén – századunk elején Németladra vitték eledeleiket megszenteltetni: sonkát, tojást, kenyeret, tormát, sót, paprikát. A templomi padok között állottak föl, a szentelő pap úgy ment végig közöttük. Visszamenni azonban már alig tudott, mert minden asszony annyira sietett haza, hogy szinte fölborították egymás vékáit. Úgy tartották ugyanis, hogy aki legelsőnek teszi meg visszafelé a félórás utat, a kapálásban az lesz majd a nyáron legelső.⁷⁸

Aki betegség, vagy más súlyos ok miatt nem tudta ételét *Ladra* elvinni, az hajnalban a favágítóra helyezte, ahol hite szerint Isten angyalai szentelték meg. Ez a hiedelem *Boronka*, *Görgeteg*, *Kadarkút*, *Csököly* katolikus cselédnépe között is él.

A szenteltet húsvét reggelén szokták megkezdni. A gazda két falatot készít el legelőször: egy darabka kenyérre mindenkől rak. Az egyik falatot a tűzbe, a másikat pedig a kútba veti. Amíg ez meg nem történik, senki sem nyúlhat a maga részéhez.

Pölöske baranyai faluban ételszenteléskor vittek – már előre külön elkészítve – egy patkó kalácsot, egy szelet sonkát, kolbászt. Szentelés után a templom lépcsőjén várakozó szegényeknek adták.⁷⁹ A kalács *bosszúbetényi* neve – alakja után – *patkó*, a perec alakú *magyaregregyi* kalácsnak pedig *baranyakarika*.

Bátya asszonyai a szentelésről hazatérve, a szentelttel háromszor nyomban megkerülték a házat, hogy a gonoszt, kártevő férget távoltartsák tőle. Csak ezután léptek a hajlékba.⁸⁰

Az Ipoly felső vidékének, főleg *Galsa* falunak magyar népe a húsvéti misére kosarakban szokta elvinni a kalácsot és sonkát. A kosarakat a padok mellé rakják, és asztalkendővel, kis abrosszal terítik le. Minden gazdasszony arra törekszik, hogy az övé legyen a legkiválóbb, legszebb. Az újasszonynak legelső teendői közé tartozik, hogy ezt az abroszt elkészítse, kihímézzé. Sokszor a lakodalmi kalácsot is ebben viszik a lakodalmas házhoz.

Régebben a vetőabroszt is elvitték a templomba. A gazda a karján

tartotta, vagy a kalács alá, a kosárban helyezték el. Délben az ebédnél ezt terítették föl az ünnepi asztalra.⁸¹

Lucskán (Lučka) a hívek húsvét napján tormát, sót, vaját, szalonnát, sonkát, kalácsot visznek szenteltetni. A tojást meghámozva, a sonkát kicsontozva viszik a templomba, hiszen a héjat és csontot nem költik el, nem valók tehát szentelésre. A szenteltet lányok hozzák haza. Szaladnak vele. Mint mondják azért, hogy a munkában is elsők, ügyesek legyenek.

A húsvéti szentelt kalácsot *Hangony*, *Szentsimon* barkó falukban *morvány*, *Bujákon* pedig *pusztakalács*, a székely *Gyergyócsomafalván* meg *kókonyakenyér*^{81/a} névvel illetik. Hangonyban külön cipókat sütöttek a szegények, cigányok számára is, a család halottjaiért való imádság fejében. *Domabázán* a húsvéti ebéd maradékát másnap estig az asztalon hagyják, nem szedik le.^{81/b} Ez nyilván a halottkultusz megnyilatkozása.

Szihalom asszonyai a megszentelendő ételek mellé gyołcszacskóban kukorica-, árpaszemeket is tettek. Ezeket a jószág ünnepi takarmánya közé szórták. A húsvéti abroszból vetette a gazda a búzát.

Csikménáság helyi szokása szerint a pap nagymise után szenteli a húsvéti eledeleket. Már előre odakészítik csíkos tarisznýában, *radinás*, vagyis keresztelői kosarakban. Szép lenabroszokkal vagy más szöttes kendőkkel vannak letakarva. A szentelt: kenyér, kalács, sültbárány, sonka, tojás, só, A húsvéti ebéd itteni neve *Krisztus lakomája*.⁸²

Istensegíts népének ajkán a húsvéti kalács neve *kokonya*. Vittek még szentelésre pirostojást, sonkát, szalonnát, kolbászt, tormát, fokhagymát, sót. Húsvét reggelén mise után volt az ételszentelés. Siettek vele haza. Éhomra ették a gyerekek is. A családfő osztotta szét. A gyónást sokan hagyták húsvét napjára, hogy a szenteltből áldozás után a kegyelem friss állapotában egyenek.⁸³

Hadikfalva népe szintén azt szenteltette, mint az istensegítsiek. Amikor a templomból hazaértek, mindenből beledobtak egy kis darabot a kútba, hogy a vize romlatlan maradjon.

Húsvétkor a *szamosbáti* katolikusok ételcikkal süketcsalánt (*Lamium purpureum*) is szenteltetnek.⁸⁴ Megaprítják és rántottába sütvé eszik meg. Egy személyre három tő csalánt számitanak. Úgy vélik, hogy aki ilyen ételt eszik, azt abban az esztendőben nem fogja a járvány.

A szegedi tájon részben a pasztoráció kényelmessége miatt, részben a bőjti fegyelem enyhülése következtében az ételeket: fonatoskalácsot, lepényt, *kókonnya* néven emlegetett tojást, sonkát, kolbászt a feltámadási körmenetet követő vacsorán a családfő szokta a kéznél lévő szenteltvízzel meghinteni. Ha lehetséges, húsvét napján bárány kerül asztalra.

A *páska*, *pászka* szabolcsi görögkatolikus népünknel külön erre a célra tartogatott kosárban sonka, tojás, túró, tetszetős formába öntött vaj, bárány, torma, bor. A pap a templomban, templomkertben ünnepélyesen szenteli meg. Valósággal menekül vele haza a nép. *Nyíracsádi* naiv hiedelem szerint még abban az esztendőben meghal, aki leghátul marad. Húsvét napján csak ebből a szenteltből szokás enni, mégpedig először a tojásból. Ha telt, volt bőven, akkor a család egészen tamásvasárnapig, azaz fehérvasárnapig ezen élt, még a közbeeső pénteken is.

Hosszúpályi faluban régebben csak azok ehetek a pászkából, akik húsvéti gyónásukat, áldozásukat elvégezték. Az elhalt vagy távollévő családtag részét koldusnak szokták adni. A hulladékot elégettik. *Ópályi* lányok a szentelt pászkát a fejük fölé szokták emelni és ezt mondogatni: *bíres legyek, mint ez a páska.*⁸⁵ Az elajánlás ősi liturgikus szokás, gesztus csökevénye. Tudnunk kell ugyanis, hogy az ősi keleti szakrális hagyományban a halotti szertartáson vagy útrakelők számára kenyeret, kalácsot emeltek a levegőbe, és ezt mondták: *nagy a Szentháromság neve! Legszentebb Nagyasszonyunk, Mária, Isten anyja, segíts meg bennünket! Ha útrakelőről volt szó: N. szolgálodat! Az ő közbenjárása által Istenünk irgalmaz nekünk és üdvözíts bennünket!*

Ez a fölemelés szerzetesközösségekben minden ebéd után is megismétlődött. Eredetileg nyilvánvalóan a halottak jelképes etetését, a róluk való megemlékezést és gondoskodást jelentette.

A *panagia*, vagyis szentelt kenyér fölemelésének az első világháború előtt Pócson még volt nyoma. A Máramarosból odazarándokolt rutének és románok az elhunytakért végzett szertartáshoz (parasztáz) égő gyertyákkal díszített kenyeret vagy kalácsot tettek az oltárra, és ezt a szertartás végén a *kathismalion* (leülő ének) megismétlése mellett, a levegőbe emelték, és ismételten föl- és aláingatták, amint az ószövetségi eledel-áldozatokra nézve Mózes (Exodus 25, 2) előírja: *szólj Izrael fiainak, hogy szedjenek nekem első ajándékokat. Minden embertől, ki önként ad, vegyék el azokat.*⁸⁶ A Tárkányi-magyarázta héber szöveg szerint: *emlék* áldozatokat, mert fölemelték, hogy mintegy ányúítsák az Úrnak.

Ez a képzetkör ihlette tehát *Ópályi* hagyományvilágában a pászka fölmelesét, *Nyíradonyban* pedig azt a szokást, hogy égő, eredetileg nyilván szentelt gyertyát is fészkeltek bele.

Anarcs faluban a szentelésről hazavitt pászkát körülhordozzák a házban, hogy a gonosz meg a féreg elkerülje a családot. Csak azután fognak az elköltéséhez. Sok görögkatolikus falu, így *Veléte* asszonyai, régebben akkora pászkát sütöttek, hogy a kemence száján nem fért ki. Meg kellett

bontani. Férfiak vitték szentelni oldalszalonnával; túróval, vajjal együtt. Odahaza a családfő a pászkát megfordította és az aljából Krisztus megváltó sebeinek tiszteletére öt helyen egy-egy darabkát kivágott belőle. Ezeket eltették és szentelményként tisztelték. *Cséke* faluban a gazdasszony a pászka tetejére tésztából kiformálja az öt szentebet és a kínzó eszközöket (arma Christi).

A moldvai csángó *Lésped* népénél a *pászka* tojásos túróselepény, melléje *kozsona*, vagyis tejjel, tojással, túróval, mézzel, mazsolával készült húsvéti sütemény, továbbá hímestojás. A feltámadási szertartás után szoktak melléülni, miközben mondogatják egymásnak: *feltámadt Krisztus. A felelet: biggyük valóban.*⁸⁷

A *Nagyság* völgyének ruszinjai szerint a bőregér úgy keletkezett, hogy egyszer az egér hozzájutott a pászka morzsáihoz és ettől szárnyra nőtt.⁸⁸

Rozsály görögkatolikus faluban ismert legendamese szerint⁸⁹ egy szegény ember nagypénteken búzát vagy egy kis lisztet kért attól a nagygazdától, akinél dolgozni szokott, de nem kapott. Mitévő legyen? Húsvétra pászkát kell sütni és megszenteltetni. Kiment az erdőbe és ott fából faragott pászkát, meg kalácsot is. A felesége a kemencében megpirította. Ezt vitték húsvét reggelén szentelésre. A nagygazda teli kosara szépen betakarva, az övé pedig tarisznyában mellette. A szegény ember titokban kicserélte őket.

Szentelés után a nagygazdánál a szenteltből enni készültek. Nem fogta a kés. Fának vált – mondta az asszony –, mert nem adtál annak a szegénynek. Erre a gazda fogott egy másik pászkát, egy zsák lisztet, még egy nagy sódart is hozzá. Elvitte a szegény emberékhez.

„Így van ez, mert a zsidó pap is azt mondta: ha semmi sincs, de pászkának lenni kell. Így oszt lett mit enni, lett pászka. Az Isten a szegényeknek kirendeli, mert szereti.”

A húsvétra sült kalácsnak a románoknál is *pasca*, magának az ünnepnek *Paște*, *Paști* a neve.⁹⁰ *Alsófehér* románságától a pap a szentelésért szép fehér bárányt kap, amely húsvéti istentisztelet alatt ott jár szabadon a hívek között.^{90*} Román hagyomány szerint húsvét napján délután a sírokon gyertyát gyújtanak és a családtagok a szenteltet onnan eszik. Más vidéken húsvét másnapján szőnyeggel, abrosszal takarják le a sírokat. Ezekre kerül a szentelt, így a pirostojás, továbbá a pasca, amelybe égő gyertyát szúrnak. A pap ilyenkor végigjárja a sírokat, megáldja őket, majd az ételek elosztása következik. Megkínálják még vele a rokonokat, ismerősöket, végül a szegényeket is.⁹¹

A húsvétvasárnapot követő három nap a látogatások ideje. Ilyenkor húsvéti kalácsot és piros tojást visznek egymásnak ajándéku.

A húsvéti szenteltet a románok is szentelménynek tekintik.

A *halottak búsvétja* hozzátartozott a mi görögkatolikusaink ünneplő hagyományaihoz, amelyre fehérvasárnapra, ónaptár szerint *tamásvasárnapra* virradó hétfőn került sor. Ez volt a *pocsajiak* szerint a *kishúsvét*. Néprajzi dokumentációját Béres Andrásnak köszönjük, az ő nyomán haladunk.

„Az ő hiten lévőeknek régi szokásuk az – mondja egy XVIII. századi vallomás, hogy a Temetőben Húsvét után egy héttel Hétfű napon, mely Halottak húsvétjának közöttünk hivattatik, az Nép a Temetőben holmi korsókat s más edényeket és kalácsot is kivisznek a temetősirokra. Reák rakják és ottan azt a Pap minekutána megszenteli, megint ki ki magának haza viszi.” Egy másik vallomás szerint halottak húsvétján, húsvét után való héten hétfőn „akiknek halottjuk volt a temetőben, korsókat s más edényeket és kalácsot vittek, majd a sírra rakott dolgokat szentelés után azt a halottaknak lelkéért a szegényeknek elosztják... az edényekből részletetik a papot is, a többit pedig a szegényeknek adják.” Mások vallomásából arról értesülünk, hogy új edényeket és korsókat szoktak kivinni és megszenteltetni.

Máriapócson tamásvasárnap egy edényben kalácsot, vízben főtt búzát, aszaltszilvát és diót szoktak vinni a templomba, ahol a pap megszenteli. A következő vasárnap, azaz *Kenethozó asszonyok vasárnapján* mindezt kivitték a temetőbe és ott temetési énekek éneklése közben mindenki megérinti a tálat... A végén a papnak meg kell kóstolnia a mézben főtt búzát, a többit pedig a hívek egymás között szétosztják. Manapság ez a szokás a templomban megy végbe.^{91/a}

Most külön-külön is vizsgáljuk meg legjelesebb húsvéti eledeleink mágikus-misztikus képzetkörét.

Az ünnep szinte áldozati jellegű eledele a *búsvéti bárány*,⁹² amelyet húsvétjukon már az ószövetségi zsidók is ettek keserű salátával és kovásztalan kenyérrel, Egyiptomból való menekülésüknek és az ő elsőszülöttjeiknek váltsága emlékezetére. Az Exodus (12, 5–7) írja: *a bárány legyen biba nélkül... És akkor ölje le azt Izrael fiainak egész sokasága estefelé. És vegyenek annak véréből és kenjenek mind a két ajtó mellé-kére, és felső küszöbére azon házaknak, melyekben azt eszik. És azon éjjel egyék meg a tűznél sült húst és kovásztalan kenyeret, vad salátával. Az Úr ugyanis az egyiptomiak elsőszülöttjeit halállal sújtotta, a zsidókat azonban megkímélte.*

Ábrahám áldozatában is Izsák helyett leölt kos szerepel. Engesztelő napjukon a zsidók a pusztába bűnbakot eresztettek.

Mínthogy Jézus Krisztus az emberiség váltságára jött a földre, érthető, ha már az újszövetségi szent könyvek is ezen őtestamentomi szimbólumokra, élőképekre támaszkodva, Krisztust Isten bárányának nevezik. Szent Pál szerint: *El a régi kovással, hogy új téstává legyetek, amint-hogy kovásztalanok vagytok, mert a mi búsvéti bárányunk, Krisztus megöletett* (Kor. I. 5, 7).

A húsvéti bárány áldás-szövege már a Pray-kódexben olvasható:

Deus universae carnis, qui Noe et filiis eius de mundis et immundis animalibus praecepta dedisti, quique sicut olera barbarum humano generi quadrupedia munda edere permisisti, qui agnum in Egypto Moysi et populo tuo in vigilia paschae comedere praecepisti in figuram agni domini nostri Jesu Christi, cuius sanguine omnia primogenita tibi de mundo redemisti et in nocte illa omne primogenitum in Aegypto percutere praecepisti, servans populum tuum agni sanguine praenotatum: dignare, domine omnipotens, benedicere et sanctificare bas ovium mundarum carnes, ut quicumque ex eisdem populis tuis fidelibus comederint, omni benedictione coelesti et gratia tua saturati repleantur in bonis.

*Per eundem Christum dominum nostrum, per quem haec omnia, domine, semper bona creas, sanctificas et praestas nobis . . .*⁹³

A középkorban a hívek, illetőleg jobbágynépek húsvéti bárányt ajánlottak föl a tihanyi monostornak.⁹⁴ Ez nyilván általános volt másfelé is.

Sajátos szegedi hagyomány volt, hogy a régi Rókus-városrészbéli birkaavágók, *cincárok*, régi felsőtanyai juhászgazdák az ószövetségi zsidók módjára a leölt bárány vérével meg szokták kenni az ajtófélfát, hogy az ő elsőszülöttjeiknek se legyen bajuk. Hasonló szokás *Dusnok* „rác” népe körében is élt.

Csikajlád, *Csikszentimre* székely falukban a bárányt nagypénteken ölik meg.⁹⁵ *Zalaegerszegen* nagypénteken volt a *bárányvásár*. Budaörs német népe a húsvéti bárányt egészben szokta megsütni: *csontot meg ne törjete*k benne (János 19,36).

Az *Isten báránya*-ábrázolás föltűnik középkori emlékeinken, címereinken is. Tudnunk kell, hogy a katolikus vallás egyik alapdogmájában, a megváltásban a középkor derekáig, egészen a keresztesháborúk korának Szentföld-élményéig és a koldulórendek elterjedéséig a triumfális mozzanatot, a megváltott emberlét *húsvéti* öröme uralkodik: Isten fia alászállott a poklokra, majd harmadnap feltámadott, és ezzel diadalmaskodott a halálon, sátánon. Az archaikus középkor reprezentáns jelképe még nem a feszület, hanem az égi dicsőségben trónoló Krisztus-király, a Sion hegyén álló apokaliptikus Bárány. Napjaink liturgikus reformja a megváltott emberlét ünneplésében szintén ezt a mozzanatot hangsúlyozza.

Hazai emlékeink az Árpád-kor évszázadaiból: *Csempezkopács*, *Domonkosfa*, *Ják*, *Nagysitke*, *Pécs*, *Szeged*, *Szentmihályfa*, *Zalahátság*. Az ábrázolás hajdanában nyilván országszerte ismert volt.⁹⁶

Sűrűn találkozunk az apokaliptikus: hétpecsétetes könyvön fekvő, zászlót tartó Bárány szobormásával barokk oltáraink tabernákulumainak tetjén.

A húsvéti bárányt látjuk szájából eredő csillaggal Trencsén városának pecsétjén.⁹⁷ Föltűnik Szeged és Debrecen régi pecsétjein is. A címermoti-

vumot nyilvánvalóan e városaink hajdani hatalmas jószágtartása is magyarázza.

A Bárány nyitja meg az üdvözültek számára a mennyország kapuját, ő választja és hívja meg azokat, akik kedvesek neki. A *Júlia szép leány* alakja is nyilvánvalóan még ennek az archaikus világképnek a tükröződése, a báránymisztika balladai kifejezése.⁹⁸

A legrégebbi húsvéti eledelek közé tartozik a *tojás*.

Bod Péter⁹⁹ ezeket írja: *némelyek 1. ennek eredetét keresik a Sídóknál, akik keményen főtt tojást tésznek elő Húsvétban egyebek között. De ezzel a Jerúsálem romlását ábrázolják, mellyen a Keresztények nem sokat búsultanak. 2. Mások úgy adták elő, mintha a föld újjá-születésének vagy termésének volna symboluma, ki-ábrázolója, a melyet igazgatott az Astarté, kit tiszteltek régen a Németség és így ennek tisztességére készítették volna.*

3. *Helyes okát egyebet nem találjuk, hanem ezt, fel-állván a Böjt Keresztýnek között semmi sirost, vajast, s tojást is enni szabad nem volt, a melly szokás mind eddig is megvagyon a Görög Ekklesiában. A melly tojásokat azért a hosszú Böjten egybegyűjtöttek, azokat osztán Húsvétban nagy örömmel ették, osztották jó akaróknak. S hogy kedvesebb ajándék legyen, meg is kezdették festeni, a melly osztán fel ragadott és maradt az emberek között. Ezt erősíti az 1. Hogy tsak Húsvétkor tselekszik, 2. nagy örömmel viszik véghez, 3. hogy adják a gyermekeknek, szomszédoknak, s kivált a kereszt Atyák, Anyák, a magok kereszt-fióknak, leányoknak. 4. Hogy akkor sokkal inkább észik, mint másszor, melyet bizonyít a sok tojás-baj, melly mindenfelé bever. Bod Péter lényegében helyesen szolt a húsvéti tojáshoz fűződő hagyományvilágról.*

A tojás az életnek, újjászületésnek archaikus jelképe. Amint a tojásból új élet kel, éppen úgy támad föl Krisztus is sírjából az emberek megváltására. Más felfogás szerint a tojáshéj az Ószövetséget, belseje pedig az Újtestamentumot jelképezi. Piros színe Krisztusnak az emberiségért kiöntött vérére emlékeztet. Nyilván a templomi szószék, szemléletes franciskánus prédikáció hatására így magyarázza a csíkménasági szóhagyomány¹⁰⁰ is: a piros héj Krisztus elhullatott vérét, a fehér, azaz belső festetlen rész pedig a verejtékét jelképezi. A húsvéti tojás Krisztus feltámadására emlékeztet. Mint mondogatják, amint a csirke áttöri a tojás falát és életre kel, úgy támad föl Jézus is a sírjából.

Gyulai monda szerint egy asszony éppen a színben szedte a tojásokat, amikor Jézus feltámadásának híret meghallotta. A kötőjébe rakott tojással sietett a szomszédba, ahol a hírt kételkedve fogadták: úgy támadt ő fel, mint ahogy a piros a tojás a kötődben. Erre a hírhez asszony a kötőjébe nézett, és csodálkozva látta, hogy minden tojás megpirosodott. Ennek emlékezetére festenek a tojást húsvétra.¹⁰¹

A körmendiek úgy tudják,¹⁰² hogy mikor Jézust keresztre feszítették, odament egy asszony, aki kosarában tojást vitt. Letette és elkezdett imádkozni. Egyszer csak egy csöpp vér csöppent az egyik tojásra és megpirosodott tőle. Ezért festik pirosra a tojást húsvétkor.

Göcsej: a tojás Krisztus keresztfáját (szabatosabban a halottaiból feltámadó Krisztust), díszítése Krisztus kötelét, a szentelt torma pedig a keserűségét jelképezi.¹⁰³

A *hímestojás* színes, gazdag formakincsében vallási, liturgikus eredetű elemet már alig találunk. A festés technikájának, a díszítés artisztikus sajátosságainak jellemzése itt nem lehet feladatunk.¹⁰⁴ Szólanunk kell azonban a húsvéti tojás máig virágzó szellemi hagyományvilágáról.

Nagyszombat, illetőleg húsvét éjszakáján történt az ősegyházban a katekumenok megkeresztelése, majd pedig a keresztségi fogadalom megújítása. Ez a szertartás azonban lassan-lassan veszendőbe ment, csak napjainkban, XII. Pius liturgikus rendelkezése óta született újjá. Ismeretes, hogy e fogadalmat a megkeresztelendő újszülött nevében a keresztszülei, nagyszombaton pedig hitvalló szándékkal már maguk a hívek szokták a templomban elmondani.

A tojás Krisztus-szimbólum, a feltámadt Üdvözítő jelképe. Amikor liturgikus értelmével még tisztában voltak, a keresztszülék kétségtelenül azért küldték húsvét napján vagy másnapján a keresztyervekeiknek, hogy a keresztség szentségével a nevükben vállalt kötelességekre, a megváltás kiváltságos örömeire emlékeztesse őket.

Ez a szándék érezhető ki a Pray-kódex áldásából is: *subveniat Domine, quaesumus, tuae benedictionis gratia huic ovorum creaturae, de qua pullos gallinarum dignatus es procreare, ut fiat cibus salubris tuis fidelibus in tuarum gratiarum actione summentibus.*¹⁰⁵

A tojás liturgikus-szimbolikus jelentése az idők folyamán azonban elhalványult és ünnepi, szinte már profán ajándékozás lett belőle. Így azonban – tudomásunk szerint – főleg Göcsejben és Somogyban, de itt-ott más helyeken is szívósan tartja magát.

Göcsejben a keresztszülék keresztyervekeiknek vastag perecet és két-három hímestojást küldenek, a maguk gyermekei által. Néha személyesen adják oda. Pusztaszentlászlón, Pákán a húsvéti litánia előtt a templomtérén osztják ki a keresztyének ajándékaikat. Az ajándékozás olykor a férjhezmenés, illetőleg a megházasodás idejéig eltart.

*Somogyban*¹⁰⁶ húsvét reggelén a gyermekek elmennek keresztszüleikhez, ahol néhány hímestojással ajándékozzák meg őket. Olykor maguk is

visznek tojást a keresztanyjuknak és ugyanannyit kapnak ők is tőle. Egyes helyeken a keresztanyák el is viszik a gyermekhez. *Magyaregres* református népe talán még a később tárgyalandó *emmausjárás* maradványaként kijárt a közeli *Sikállódomb* néven emlegetett magaslatra. Itt adták át a keresztszülék keresztszülökeiknek ajándékukat, a húsvéti tojást.¹⁰⁷

Vásárosdombó hagyományában még számos archaikus mozzanat is fölcillan. A kereszt- és bérmakomák, komaasszonyok korozsmával tisztelik meg egymást. A *húsvéti korozsma* szép fehér abroszba fogott hímestojásból, almából, süteményből áll. A meglátogatott koma, illetőleg komaasszony az ajándékot hasonlóval viszonzza és a látogatók abroszába takarja. A komalátogatás a keresztszülök menyegzőjéig tart.¹⁰⁸

A tolnai *Tamási* faluban a keresztanya húsvéthétfőn – ha szükséges – még kocsira is ül, hogy hímestojást vigyen keresztfiának.

Budaörsön és a környező német falukban¹⁰⁹ a keresztanyák egész kosárra való tojást, gyümölcsöt, kalácsot visznek keresztszülökeiknek. Az erdélyi evangélikus szászoknál a pirostojást a keresztanya először elviszi a reggeli istentiszteletre, és csak azután osztja szét keresztszülökei között.¹¹⁰ A tojással való templomozás még nyilvánvalóan középkori hagyomány.

Csíkban a kókonya egy darabját megszártítják és rontás ellen a megellett tehén első fejet tejébe vetnek a morzsájából.¹¹¹

Konyár református faluban az első meghúzott barázdába tett tojást beszántották. *Nyírábrányban* a húsvéti szentelt tojás héját szántották a földbe. Volt úgy is, hogy a tojást a vetőzsákba tették és a magot arról vetették. *Mezőkövesden* a jó termés érdekében a föld végén tojást ástak el.¹¹²

Az abaúji *Büttös* falucskában régebben első szántáskor az eke elé néhány lépésre tojást tettek. Ha induláskor nem tört szét, akkor kivitték a mezőre és az első barázdában elföldelték.¹¹³

A háztetőn átdobott szentelt pirostojást ott ássák el, ahol leesett. Így majd elkerüli a hajlékot a villámcsapás.¹¹⁴

Lehetséges, hogy eredetileg még a húsvéti, keresztanya-ajándékozta szentelt tojás képzetkörének csökevénye, elszigetelődött maradványa az is, hogy amikor a *tápai* gyereket az édesanyja először viszi valahova, legtöbbször természetesen a keresztanyához, ott egy tojást adnak neki, amelyik szép, nem szeplős. Ezzel kerekítik meg az arcát: *ilyen szép lögyél, ilyen fehér lögyél, ilyen kerek lögyél, mint ez a tojás!* A tojást azután az első koldusnak kellett odaadni.

Amikor *Sövényházán* először viszik valahová az újszülöttet, a vendéglátók már fölkészülnek rá. A gazdasszony egy szép cipóval megkerekíti a gyerek arcát, közben ezt mondja: *ilyen szép lögyél, ilyen jó lögyél, mint ez a cipó!* A cipót később szintén koldusnak ajándékozzák. A gyerek egy tojást is kap ajándékba, amelyet édesanyja otthon megfőz, és egy morzsányit magzata szájába is tesz, hogy minél hamarabb megtanuljon beszélni, eredeti megfontolással az Urat dicsérni. Nézetünk szerint a cipó is, tojás is, a hajdani húsvéti eulógia maradványa, illetőleg alkalmazása.

Mindezekben és a kutatás által bizonyára még szaporítható esetekben eredetileg föltétlenül a húsvéti szentelt tojásról van szó, amely természetesen magába foglalta a tojásnak, mint a termékenység szimbólumának archaikus hagyományvilágát is.

Emlékeztetve arra, amit a nagyböjti fegyelemről, a tojással kapcsolatos egyházi és népi nézetekről mondtunk, még arra is utalhatunk, hogy a tyúk éppen koratavasszal, tehát a böjt időszakában tojik legszaporábban. A paraszti gazdaságokban fölgyülemlett tojáshoz hajdanában azonban csak húsvétkor nyúltak. Érthető tehát, hogy a tojás bővében az ünnepen, amely szimbólumának is mélyebb értelmet adott, ajándékozni is tudtak belőle.

Mint már ott említettük, az egykori *Istensegits* hívei a szentsír elé fektetett feszülethez pirostojást tettek. Temesköz, vagyis a Bánát *szege*di eredetű népe a múlt században tojást vitt a nagypénteki sírjában nyugvó Kisjézus, vagyis a feszület számára. Nyilvánvalóan e régi gyakorlat szimbolikus maradványa virágzott még századunk elején is *Bény* (Bina) faluban: a húsvéti nagymise után a templom rendbentartásában serénykedő négy *tisztleány* egy-egy hímestojást vitt a paphoz, aki megszentelte és elvette.¹¹⁵ A tudósítás, sajnos, nagyon szűkszavú.

Mint láttuk, a kereplő gyerekek is tojást kaptak ajándékba, de hajdanában nyilván a mester (tanító), harangozó is. Így *Istensegitsen*. Céltudatos kutatás bizonyára még napjainkban is sikerrel járna.

Jézus az evangéliumi kijelentés értelmében az *út, igazság és élet*, a szentelt tojás pedig – ismételjük – Krisztus-jelkép. Nyilvánvalóan ezzel függ össze az a hiedelem, amely országszerte fölbukkan. Kálmány Lajos jegyezte föl a *Szege*dőről kirajzott bánáti nép körében, hogy a kókonyát, szentelt tojást a férj kettévágta. Felét megette, másik felét feleségének adta. Ha az ember eltéved, és rágondol, hogy kivel ette, rátalál a helyes útra. Hasonlóan vélekednek a göcsejiek is: észben tartják, hogy a húsvéti tojást kivel ették meg. Ha az erdőben elbódulnak, vagyis eltévednek,

csak az illetőre kell gondolni, és máris eligazodnak. A szokást, illetőleg hiedelmet Békésszentandrás népe is emlegeti.

A húsvéti tojással összefüggő ünnepi szerencsejáték a sokféleképpen emlegetett *tojásütés*, *koccintás*, *kókányolás*, Istensegíts székelyeinek ajkán *kosolás*, a moldvai csángóknál *csokkantás*, Magyarózdon *töröközés*,¹¹⁶ amely már a középkorban virágzott. Okleveleinkben előfordul a *dies concutionis ovorum*,¹¹⁷ amely ekkor még a fehérvasárnapot követő hétfőre, tehát húsvét nyolcadának végére esett. A szokás szerte Európában ismeretes. Miután szakrális vonatkozásai nincsenek, csak röviden utalunk rá. Fiúgyerekek, legények a keresztszüleiktől, illetőleg öntözködésért kapott tojásaikkal játékba kezdenek: két tojást összeütnek. Akié összetörik, az a vesztes, és köteles átadni annak, akié épen maradt.

A komatálküldés, mátkálás tojascseréjéről fehérvasárnapnál emlékezünk meg.

A *sonka* a parasztlelet gazdasági és kultikus rendje következtében vált már igen régen jellegzetes húsvéti eledellé. Mint már mondtuk, húshagyó után valamikor nem ettek húsfélét, és így a kolbász és füstölthús nem fogyott. Húsvétra azonban elővették és a kalács, tojás, bárány mellett, ezt is megszenteltették. A külön áldást már a Pray-kódex ismeri (*benedictio lardi*).

A húsvéti sonkát számos helyen (Makó, Battonya) úgy eszik, hogy csontot ne törjenek meg benne. A hagyományt a húsvéti bárány képzetköréből vették át. Evése *Algyő* népe szerint megvédi az embert, hogy kígyó ne másszék a szájába, amikor nyáron kint a földön ebéd után megpihen.

Egyik *váci* tárgyaláson (1745) a boszorkánysággal vádolt Nagy Zsuzsanna kosdi asszony ezt vallja: *sódor zsir, melyet Húsvéth napján főznek, melyre az Borjuk ki berélésekor szükségb vagon*.¹¹⁸

Láttuk, hogy egyes vidékeken még tormát, hagymát, sőt is visznek szentelésre. Valamennyinek archaikus gonoszűző erőt tulajdonítanak, amelyet a hívő nép szemében az áldás még csak megnövel. Jellemző, hogy a *göcseji* család először a tormából eszik. Eredeti, nyilvánvaló célzata szerint, hogy erős íze, könnyfacsaró illata elriassza a gonoszlelket, amely most a szentelt előtt szeretne a nyitott szájon át az emberbe hatolni. Mai másodlagos magyarázat szerint a szabadban való nyári nyugvásuk, ebéd utáni pihenőjük alatt a *látványság*, vagyis kígyó, béka, egér a szájukba ne másszék és ne legyen gyomorgörcsük.

A szentelt sóból a gazdasszony némely vidékeken dagasztáskor a tészta tába tesz, hogy majd jó kenyeze süljön.¹¹⁹ A paprikatermelő *Bátyán* a

szentelt sóból, paprikából a jószágoknak adnak, hogy ne legyenek beteg-
gek.¹²⁰ A hagyomány újszövetségi ihletése kétségtelen.

A magyar református nép húsvéti táplálkozási rendjéből a szakrális-
kultikus mozzanatok már jórészt kihullottak. A beregi *Tiszaháton* azon-
ban még sokan akadnak, akik nagypénteken szigorúan böjtölnek, to-
vábbá ételt, italt húsvétvasárnap csak úrvacsora után vesznek maguk-
hoz.¹²¹ *Csököly* katolikus családjai helyi hagyomány szerint a szentelt-
ből küldeni szoktak a református szomszédságnak, komaságnak. Ezek
örömmel és tisztelettel fogadják és fogyasztják el. Úgy véljük, hogy
efféle dokumentumokat a kúfatás még más protestáns vidékekről is
tudna gyűjteni.

Összefoglalóan megismételjük, hogy a húsvéti elegeket részben még
manapság is *eulógia* gyanánt fogyasztják,¹²² *agapé*-jellegüket főleg a szé-
kelység körében napjainkban is őrzik.

Hagyományőrző tájakon, illetőleg családokban oltalmazó és gonosz-
űző erőt még mostanában is nemcsak a magukhoz vett szenteltnek tulaj-
donítanak, hanem hulladékaikat (csont, csülök, tojáshéj, morzsa) is or-
szágszerte ismeretes hagyomány szerint nem vetik oda a kutyának, nem
szórják szemétre. Ha már hiedelmet nem is fűznek hozzá, legalább tűzbe
vetik.

Göcsejben, Sióagárdon a sonka egy darab csontját a kémény füstjáró-
jára szokták tenni, hogy a tüzet elriasszák vele. *Lesencújfaluban* a sonka-
csontot rosszul termő fára akasztják. *Győrvárott* is a *szomogy* alá, vagyis
a padlás szarufájába tűzik. Mennydörgéskor előveszik és egy darabkáját
tűzre vetik. *Csökölyben* láttuk, hogy a szalmatető s ház ereszébe tűzvész
ellen odatűzött csülköt egymás mellett évek hosszú során át megőrzik.
Homokmégy asszonyai a sonkacsont velejéből készítettek betegségről
való kenőcsöt.

Kethely faluban rendkívül óvatosan bánnak a szentelt hússal és ka-
láccsal. Azt tartják, hogy ahány darabka hús esik a földre, annyi iccével
kevesebb zsírja lesz a disznajuknak. Ahány szem morzsa hull le a kalács-
ból, annyiival kevesebb búzájuk terem. A megmaradt csontokat össze-
szedik, és a padláson a tető alá rakják, hogy ezzel házukat a jégveréstől,
dögvésztől, tüztől, tolvajoktól megoltalmazzák. Az öt évnél régebbi cson-
tokat aratáskor a búzakeresztekre tűzdeli a gazda.

Csáford zalai faluban a pirostojás héját a búzavetésbe dobják, hogy
a jégverés és üszög ne ártson neki.

Pincehely hagyománya: a sonkacsontot a szőlőben valamelyik gyü-
mölcsfára kötik.

A *pirostojárás* szentelményként való tisztelete és fogyasztása régebben bizonyára tudatosabb volt, a kutatás figyelmét azonban annyira lekötötte a hímestojás díszítése, hogy a hozzája fűződő szakrális hagyomány megörökítésére alig maradt ideje, de talán hajlandósága sem. Ezért csak néhány paraliturgikus adalékkal rendelkezünk.

Első ismert adatunk boszorkánypörökben bukkan föl. Egy simontornyai tanúvallomás (1743) szerint¹²³ a bűbájossággal gyanúsított Galagonya Tamás *bűsvét napján egy főtt tojást az asztal fölében papirosba felkötött. És hogy azon tojás mire való volna, tudakolta a fatens tőle. Mondotta, ha pünkösztig ottan lérszen, oly tisztá lérszen, mint valamely üveg (üveg), melyben az ember magát meglátbatja. És azon tojással mind veszteti és gyógyítani is lehet.*

Öreg *kalocsaiak* a szentelt elköltése közben így emlékeznek az elmúlt húsvét óta elhalt családtagra: *tavaly még együtt öttük a szentölt tojást.*¹²⁴

Zamárdi öregjei szerint, aki a *pirostojásból* eszik, nem fog szentség nélkül meghalni.

Székesfehérvár-Felsővároson, Vásárosmiskén, Zalavégen, Búcsúszentlászlón egy szentelt *pirostoját* pohárban a tisztaszoba szekrényének tetejére tesznek. Ott marad a következő húsvétig. Okát már nem tudják, de az ősök nyilvánvalóan szentelménynek tekintették. *Dusnok* faluban is kerül a szublót tetejére néhány húsvéti tojás, de már itt sem tudják, hogy miért.

A baranyai *Versend* sokácai húsvét napján egy megszentelt hímestojást kivisznek hozzátartozóik sírjára.

Nagysimonyi, már csak emlékezetben élő hagyomány szerint egy szentelt tojást a kútba dobtak.

Amikor a marhát először kihajtják, *Vép* faluban egyéb szertartások mellett, a kijáráshoz kívül-belül láncot és tojást tesznek. Az őrző gyerek aztán elviszi a tojást a szegényeknek, hogy imádkozzanak a jószág egészségéért. A szatmári *Kisar* helységben régen első kihajtáskor tojáson át hajtották a jószágot, hogy egész évben egészséges legyen.¹²⁵

A szentelt maradványait a katolikus *Székegyföldön* is megbecsülik. *Csikcsekefalván* a tüzes sebet a megégetett szentelt morzsa füstjével orvosolják. Nyáron verebek kártevése ellen hintik meg vele a gabonaföldeket, miközben ezt mondják: távozzatok innen kártékony madarak. Kászonfeltíz faluban a morzsát tűzbevetik, hogy ne kerüljön oktan állat szájába.

Csikszentkirályon (Sincraini) a sonka csontját az istálló gerendájára kötözik, hogy a *szépasszonyok*, vagyis boszorkányok ne bogozzák össze

a lovak farkát, sörényét. Kászonfeltizen viszont úrnapján kiviszik a búzavetésbe, hogy a verebek ne pusztítsák. Csekefalván *verébverés* idején, vagyis amikor ellepik a verebek, visszafelé kerülnek meg a földet, és a csontot utána vetik a búzába.¹²⁶

Csikménaságon a pirostojás héját az utcákon, tereken szórják szét, hogy Krisztus kálváriajárására emlékeztessen. Az eredeti célzat azonban nyilvánvaló: az utaknak a gonosztól, rontástól való megoltalmazása volt.¹²⁷

Kolozsvárott és vidékén a begöngyölgetett és gerendára felakasztott szentelt kalácsból tűzvész idején a lángok közé szoktak dobni, hogy ki-aludjanak.¹²⁸

A *szegedi* tájon a szentelt tojáshéjat kerti veteményekre szórják, Tápén aprójószággal etetik meg, Kömpöcön tűzbevetik, hagyományőrző Szeged-alsótanyai családokban a szőlőföld négy sarkába ássák. A sonkacsontot az ünnepek alatt az asztal alá teszik, pedig gyümölcsfára, ólajtóra kötözik. Idősebb tápai asszonyok fájós torkukat is szokták vele húzogatni. Magyarszentmártonban vízbevetik, hogy a békák messzire elkerüljék a falu határát. Kiszomborban a legtermékenyebb gyümölcsfa tövébe ássák.

Nagykátán a jégverés távoltartására kiviszik a szőlőbe. Hasonló cézzal vetik *Győrvár* asszonyai tűzbe az eltett tojáshéjat.

Hercegszántó sokác népe a csontokat villámcsapás ellen régebben a szalmatetőbe szúrta, a tojáshéjat pedig az elültetett kotlóstyúk fészkébe szórta.

Lehoczky Tivadar a múlt század végén a beregi görögkatolikus *ruszin* népéletéről szólva elmondja,¹²⁹ hogy a húsvéti szentelt eledelek legkisebb hulladékát sem szórják a szemétbe, hanem gondosan összegyűjtik és nagy körültekintéssel vízbe vetik. Mint mondják, ott, ahol a víz a tengerbe ömlik, a világtól teljesen elzárva, él egy keresztény nép. Még az sem tudja, hogy mikorra esik húsvét napja. Az odajutó tojáshéjakból tudja meg, hogy itt a húsvét. A hagyomány nyilván Szent Tamás legendája is színezi. Az apostolt egyébként a görögkatolikusok *tamásvasárnap*, a latinok *fehérvasárnap* ünneplik.

Történeti tanúságul most végül összefüggően idézzük Szkhárosi Horvát András dühösen elfogult verselményét,¹³⁰ a húsvéti liturgia ihletett jelképrendszerének hagyománytagadó, puritán bírálatát:

*Semmit ezekről én szólni nem akartam,
Mert az foltos bíttről csak szólni akartam,
De virágvasárnap, szentelti berkét láttam,
Kinek ez óráig basznát nem tudbattam.*

*Tekintsze meg immár az nagy heti dolgot,
Ingyen majdan ott látsz sok ördögi dolgot . . .*

*Jézus urunkat ők ezekkel tisztelik,
Éjjel az gyertyákat egyenként elszedik,
Az földet erőssen pálcákkal veretik,
Csetepaté zérzúr, hol mit basznát nekik?*

*Nem bagyd a Krisztus ezt testamentomba,
Hogy szent testét rekesszük írott koporsókban,
Oduban, ketrecben, sem a szent oltárban,
De a bűnös népnek életül ajdnlá.*

*Jaj mely szemérem pápa az te szentséged,
Nagyszombaton látjuk az tüzet kerenged,
Sok viasz kerestvel sugdva bűvöled,
Az vízre lebellesz, azzal szentté teszed.*

*Az veternyére bogy búsvét napján juttunk,
Az koporsó környül kerengve bazudtunk,
Szűötlő tókéböz fejenként békékedtünk,
Az igazi Istennek ott nagy bosszút tettünk.*

*Im a rosszas tókét Krisztusnak kidltják,
Meg sem tagadhatják, bátokon bordonozák,
Tisztességben tartják, térdén csókolgatják
Krisztus tisztességét az bálványnak adják . . .*

*Rothadt tókéknek térdet fejeket bajtunk,
Az disznó soldornak innepet szentelünk,
Kit nagy zabálásságban farsangban elbagytunk,
Sóv vízzel megbintjük, szenteltnek állítjuk . . .*

HÚSVÉT MÁSNAAPJA

Húsvéthétfő, egyes vidékeken *vízbevetőhétfő*, másként *húsvét másnapja* már a profán emberi örömek, elsősorban a fiatalságnak ünnepe.

A világias jellegű öntözés, locsolkodás bemutatása voltaképpen kívülesik könyvünk magunkszabta keretein, így csak röviden, egy-két adalékkal utalunk rá. Archaikusabb jellegű tájainkról idézünk, ahol a szilaj szokást még a közösség paraszti formakészsége szabályozta.

Az erdélyi Nyárád mentén a múlt század végén minden valamirevelő székely legény kötelességének tartotta, hogy húsvét napjára virradóra kedvesének kapujára vagy más feltűnő helyre szép fenyőágot tűzzön. Ha a falunak nem volt fenyvese, elmentek érte a negyedik, ötödik határba is. Ha pénzért vagy szép szóért nem kaphatták meg, ellopták. Két-három fenyőágot szépen összekötöttek, és papírszalagokkal, tojásokkal díszítették föl. A legjobb ráncosoknak vőfély volt a neve, az ő feladatuk volt húsvéthétfőn a *hajnalozás*. Minden házba, ahol fenyőágot találtak, bementek a legények, és a lányokat derekasan megöntözték. Azt mondogatták, hogy ez azért történt, hogy a ház virágszála el ne hervadjon.

Egyik háromszéki beköszöntő:

*Feltámadt a Jézus, mondják az irások,
Vízöntő bétűre buzognak források.
Eljöttem bezzátok ifjú létemre,
Hogy harmatot öntsek egy szép növendékre,
Mert ha meg nem öntöm ezen esztendőben,
Nem virágozik szépet nekünk jövőndőben.
Virágozzék szépet, ékes virágokat,
Nyerjen az egekben fényes koronákat.²*

Az öntözés kétségtelenül a tavaszi *lustratio* egyik erotikus célzatú változata, amelynek eredete még nem egészen tisztázott. Mindenesetre keresztény hagyományok is szövődnek bele, hiszen hajdan a vízbemerítéssel, leöntéssel történő keresztelés húsvét táján volt. Amikor az egyház már az esztendő bármelyik napján keresztelt, az ősi gyakorlatot a nép tartotta fönnt, alkalmazván a maga sajátos szemlélete és igényei szerint.

A húsvét hétfőjén felbukkanó *emmausjárás*³ a határjárásnak egyik, régebben bizonyára a liturgiába is beleépült változata, amely az aznapi emmausi tanítványokról (Lukács 24, 13–35) szóló evangéliumból is merített indítást. Ez is a húsvéti szent örömnélküliség túláradozó, de már elvilágiasodott megnyilatkozása, szinte áldomása.

Sajnos, az Emmaus-ünneplés középkori hagyományairól nincsenek hazai főljegyzéseink. Ismerve azonban az egykorú középkori európai gyakorlatot és népi fejleményeit (Németország, Lengyelország), nekünk is kellett hasonló szokásrendünknek lennie. Mindenesetre föltűnő, hogy egyik szepességi falunak, Arnótfalvának (Arnutowce) *Emaus* a német neve. Ez föltétlenül a kultusz egykori hazai virágzásáról tanúskodik.

Világos, hogy a *Schwäbische Türkei*, azaz Baranya, Tolna, illetőleg Veszprém német faluiban (Bóly, Véménd, Babarc, Erdősmárok, Máriakéménd, Feked, Villány) élő *Emmaus* a régi hazából hozott hagyomány, és nem folytatása a föltételezhető hajdani magyar Emmaus-kultusznak. E faluk apraja-nagyja, öregje, fiatalja húsvét másnapján délután, de olykor már-nagymise után is, amelyet *Bólyban* most a Kálvárián mutat be a pap, szentelt ételekkel és egyéb finomságokkal megrakodva fölkerekedik, és kimegy a faluszéli borospincékbe, ahol reggelig tartó mulatságot csap. Mindenki örül, ha még vendéget, akár idegent is kaphat. Akinek nincs pincéje, azt a szomszéd hívja meg. A lányok, legények kint a szabadban labdázhatnak, hancúroznak, az öregek pedig bent a pincében borozgatnak. Esti lakoma után körültáncolják a pincét és megkezdődik a táncmulatság, amely hajnalig tart.

Német szomszédjai példájára máig hasonlóan ünnepel *Mohács* sokáé népe is.⁴

A *budai* hegyek német faluiban is él még az emmausjárásra (Emmausgehen) való emlékezés. Így nevezik Budakeszin azt a szokást, amikor húsvéthétfőn részben helybeliek, részben szomszédos faluk rokonsága kölcsönösen meglátogatják egymást: Emmausba mennek. Leányvárótt a jámborabb hívek korán reggel napkölte előtt szoktak kimenni a szabadba (Emmausgehen) és az olvasót imádkozzák. Imádkozva mennek a szomszéd falukba *Pula* asszonyai is.

Egyelőre kevés laikus magyar hagyományt tudunk idézni. Öreg *vásáromsiskeiek*, amikor húsvéthétfőn kimennek a szőlőhegyre, ezt mondogatják: *kimegyünk Emmausra!* Az evangéliumi történetre már nem gondolnak. Így *Bozsok* népe is. Szil rábaközi faluból is mennek Emmausba: a szomszédos községekben rokonokat, ismerősöket látogatnak, egyúttal a fiataloknak alkalmat adnak az ismerkedésre.⁵ *Somogyszobi* hagyomány a *húsvéti rét*: a fiatalság délután kiment az uradalmi rétre labázni. Ott volt különben az egész falu.

A leányvári hagyományt már láttuk. A *budaörsi* legények húsvéthétfőn kora hajnalban, már három óra tájban kilovagoltak a rétre, és a haratos fűvön megjáratták a lovaikat. Ilyenkor a falu gulyásának és kanászának is ki kellett hajtania a fűre a jószágokat. A hegyen lakók a ház előtti füves térségre, vagy a pincék zöldellő tetejére hajtották ki malacikat és kecskéiket. Az *Emmausreiten* Bonomi Jenő szerint még *Piliscsabán, Budakalászon, Békásmegyeren, Ürömön, Solymáron, Budafokon, Torbágyon, Etyeken* is élt.⁶

A székesfehérvári *Csutura-temető* kápolnájának Emmaus a titulusa, amely talán még régebbi liturgikus hagyomány fejleménye. A kápolnát a helybeli születésű Kálmán János felsővárosi plébános emeltette (1862). A hívek egészen áldozócsütörtökig minden vasárnap, kora hajnalban a Szentháromság-szobor körül szoktak gyülekezni. Innen a dicsőséges olvasót imádkozva, vonulnak a kápolnához. Megérkezve, a *Feltámadt Krisztus e napon* éneklésébe fognak, majd egész reggelig énekelnek, imádkoznak.

A hagyománynak napjainkig élő egyházas maradványa, hogy hittudományi főiskoláinkon, így *Kalocsán, Szegeden* a szép, de fárasztó nagyheti, ünnepi liturgikus szolgálat után húsvét keddjén a kispapok, tehát a leendő tanítványok szabadnapot kapnak és kirándulnak, *Emmausba* mennek. Hallottuk azt is, hogy a Collegium Germanico-Hungaricum végzett papnövendékeit valamikor éppen Emmaus ünnepén eresztették vissza hazájukba. A szokásnak előttünk ismert legrégibb említése Kiss Ferenc győrvári plébánosnak a vasvári dominikánusokat invitáló levele (1741): *régi dicséretes szokás szerint Emmaus itt vagyon számotokra és én – amint tudástok van róla – szívesen töröm meg nektek az utolsó kenyyeremet is.*⁷ Sajátos *soproni* barokk hagyomány volt, hogy húsvét másnapján a franciskánusok és jezsuiták a korai mise után együttesen mentek növendékeikkel és a hívekkel *Bánfalvára* és az ünnepi istentiszteletet ott tartották meg.⁸

*Sümege*n a XVIII. század derekán *elevenítette* föl Padányi Bíró Már-

ton püspök az Emmaus-hagyományt. Mint Darnay Kálmán emlékezik,⁹ Somoskert nevezetű gyümölcsösében látta vendégül Emmausra, egy kis testi jóra a híveit. „A hevenyészett sátor alatt a nemesurak, táblabírák együtt szórakoztak a pázsiton tanyázó jobbagyokkal.” A szokás később is élt, de a püspök halála (1762) után az ökörsütés már elmaradt, és így lacikonyhások látták vendégül a népet, komédiások is voltak. A sümegek ma már a hírére sem emlékeznek.

Szintén a barokk időkből örökölte meg¹⁰ Dugonics András a budai, tavaszi népünneppé vált hagyományt: „A Magyaroknak ama játékos beszédgyekről is híres szent Gellér högye, hogy itt a boszorkányok gyülekezetet tartanak minden éjszaka. Híres mostanában arról is, hogy minden esztendőben, húsvétnek második napján délután Pestnek és Budának lakosi temérdek nagy csoporttal fel szoktak menni, amint ők szokták mondani: Emausra. Pattogatják a puskaport, elnézik a világot, kibeszélik magokat, esznek-isznak, ha van mit, végtére haza széllyelednek.”

A múlt század közepén még virágjában volt az a *kecskeméti* szokás,¹¹ hogy a nép húsvét másnapján a város szélén álló Mária-kápolnához vonult ki, ahol mulatsággal, vendégeskedéssel, játékkal, lóversennyel töltötte el az időt. A hagyományban különösen a lófuttatást tartjuk jelentősnek. Ez ugyanis bizonyosága, hogy a lovon való húsvéti határkerülés a magyar népnél is járta. Ennek már csak külföldi, illetőleg hazai, de nem magyar párhuzamait ismerjük.

Emmaus hazai ikonográfiájához egyelőre csak kevés emléket tudunk említeni. Ilyen a *soproni* bencés, továbbá az *egervári*, *nagybörzsönyi*, *vámosmikolai* templom tabernákulum ajtaja, *Tolna* szószékének dombozműve, a *bágyogi* templom barokk sekrestyeszekrényének Emmaus-faragása.¹² Ilyen továbbá az a szintén barokk táblakép, amely *Gyöngyöspata* templomának sekrestyéjében függ, és nyilvánvalóan e jeles szőlővidék föltételezhető régi Emmaus-kultuszának hírmondója. A feltámadt Jézus a két emmausi tanítvány között ülve a kenyérre és borra mutat. A kép felírása a 44. zsoltár, azaz a *Canticum pro dilecto* eleje:

Eructavit cor meum verbum bonum: dico ego opera mea regi: Lingua mea calamus scribae velociter scribentis.

Speciosus forma prae filiis hominum, diffusa est gratia in labiis tuis: propterea benedixit te Deus in aeternum.

Magyarul:

Az én szívem jó beszédet áraszt. A királynak ajánlom énekemet. Az én nyelvem az író tolla, aki gyorsan ír.

Ékes alakú vagy az emberek fiai fölött, kedvesség van előttve ajakidon, azért áldott meg téged az Isten mindörökké.

Több régi szerzetes kolostor ebédlőjének (refectorium) fő falára az emmausi kenyértörést ábrázoló táblakép került. Ilyen biztosan emlékezünk az érsekújvári franciskánusoknál. Ez a *máriacsaládi* (Novy Lot) hajdani pálos kolostor ebédlőjének freskódíszje is.¹³

A hazai Emmaus-ünnepnek tudomásunk szerint egyedülálló, céhlakozással, meg-hitt polgári mulatsággá vált szegedi sarjadékát a múlt század derekán Varga János jegyezte föl.¹⁴ A *komakulacs* emlegetése a fehérvasárnap, vagyis az ország más vidékein máig élő *mátkulcsvasárnap* képzetkörére utal.

„A komakulacssal rendesen vőfélyviselt legények járnak házról házra vendég-hívogató komolysággal, ha valamelyik tehetősebb gazdának eszébe jut, hogy jó barátait terített asztalához húsvétkeddre vagy a legelső vasárnapra, azaz fehérvasárnapra *Emmaus*-ba beinvitálja. A legény verse így hangzik:

*Koma küldi komának,
Húzzon egy jót magának.
Ha jót húzott magának,
Küldje odább komának.
S ba nem kéne magának,
Küldje odább komának.*

Ez annyit jelent, hogy aki ivott belőle, az eljön Emmausba. Aki pedig nem ér rá, az ne igyék.

A legény ujján vagy a botján rovással számolja, hány teríték legyen az asztalon. Az emmausi vendégek aztán bor és kalács mellett eldarvadoznak.

Ebéd után a legöregebb vendég tele pohárral a kezében ezt énekli:

*Mikor Jézus föltámadott,
Emausba látogatott
Vendégségbe.
Egy pohárral tele töltött,
Hűzt gazdára köszöntött
Szívességgel.*

*A jó példát eltanuljuk,
Nagy szívesen gyakoroljuk
Mink is itten.
A kondért csordulig töltjük,
Házigazdára köszöntsük:
Éltesse a jó Uristen!*

Most tehát a legöregebb vendég köszönt tele pohárral, majd a gazda mondja el az éneket. A második szakaszánál azonban a *bázigazdára* szót mindig valamelyik vendége nevével helyettesíti. Az *emmausi pohár*, azaz a gazdára éneklés és áldomásívás valamennyi vendégnek kijár. Legvégül kissé ázottan ezt dalolja a társaság:

*Kerek a kétgarasos,
Se bossza, se vége.
A mi jókedvűnknek is
Csak úgy legyen vége.*

Varga János még megjegyzi, hogy a szokás már az ő idejében is erősen hanyatlóban volt.

Nem lehet vitás, hogy az ünnepnek helybeli, azóta elenyészett szász Emmaus-hagyományoktól ihletett és népszokássá színesedett sarjadéka élt és talán még máig is él Brassó bolgárszegi románjai között. Orbán Balázs így örökítette meg: „húsvét első napján a legények az egyházi hatóság felügyelete alatt előljárókat (vatáf) választanak, akik amint a fiatalság minden mulatságait, a húsvéti népünnepeket is rendezik. Ez ily rendben folyt le: az alsótemplom előtti téren, az úgynevezett porondon az összesereglett nép előtt a legények eljárlják a buzogánytáncot ily módon: előbb körbefogódzva táncolnak, rendre aztán mindenik beugrik a kör közepére s egy tíz-tizenkét fontos ónos buzogányt háromszor dob fel, úgy, hogy leestében elkaphassa. Aki elejti, amellet, hogy kinevetik és kigúnyolják, minden elejtésért pár krajcárt fizet a vatáfoknak. A buzogánytáncot aztán más, nőkkel közösen járt táncok követik. Ez az ünnep másodnapján ismétlődik.

Húsvét harmadnapja reggelén a fiatalság többnyire lóháton cifrán felvirágozva, felaranypillézve, az aranypillés fenyőágakat vivő vatáfok vezetése alatt nagy néptömegtől kísérve, kivonul a Salamon köveihez.¹⁶ A vatáfok előre állást foglalnak a Puskaporos patak hidjánál, a felmenőktől vámot szedendők. Ebből és a buzogányejtés bírságából vendégelik a népet és fizetik a zenészeket. E napon a Salamon kövének magányos környéke a kisereglnő nép ezreitől megnépesedik. A legények itt újból eljárlják a buzogánytáncot. Azután nagy tüzek mellett a húsvéti bárányokat sütik. Esznek, isznak, mulatoznak estvefeléig, mikor a vatáfok a lovasokat sorakoztatva kezükben tartott fenyőágakkal ünnepélyes levonulást tartanak a Lópiac-kapuhoz. Onnan megfordulva lövöldözések és ujjongatások között a Szentlélek-kapu felé a porondra húzódnak. Itt szétoszlanak, hogy a zöld ágakat a vatáfok és a leányos házak kapujára föl-tűzzék.”

A példaképpül szolgáló hajdani szász hagyományt szintén Orbán Balázs¹⁷ ismerteti: „Húsvét másodnapján a fiatalság egybegyűlt a templom előtt. Itt egy gyümölcsökkel, cifra cafrangokkal, aranyos csecsebecsékkal fölépített fenyőágra arany pillével beraggatott fehér kakas kötötetett föl.

Ekkor ének- és zeneszóval kivonult a fiatalság a Szent Márton-hegyre és ott elénekelt egy alkalmi, Krisztus föltámadását tárgyazó éneket, melynek kezdő verse ez volt: *Surrexit Christus hodie*. Ezután föltűzték a fenyőfát a kakassal, s nyilakkal célba lőttek rá. Ki a kakas életét eloltó legszebb lövést tette, az volt a nap hőse, s az áldozat tollaival fölékítve díszmenettel vezették be az iskolába, hogy gyümölcscsel vendégelje meg tanuló társait. Ezen ünnepély 1719-ben tiltatott be.” A kakas-ütés hajdani neve *kukeslon*.

A *hétfalusi és apácai* (Apata) csángók, továbbá a *szakadati* (Sacadate) szigetmagyarság húsvéthétfői, egyébként teljesen profánná vált kakas-ünnepére alkalmasabb összefüggésben *Gál* napján utalunk.

*

Húsvét keddjén sok helyen viszonzásul asszonyok, lányok locsolják meg a férfiakat. Rábaközből külön mondókájuk is van:

*Kanyarodik már a nap,
Keljenek föl az urak,
Krisztus fölkel a sírjából,
A balál batalmából.
Megmosta lelkünket,
Megváltott bennünket.*

Ekkor locsolnak; majd folytatják:

*Illat száll el sírjából,
Derága koporsójából.*

Apátfalván húsvét után való szerdán, mint ők mondják: *száraz szerdán* még nem dolgoznak semmit. Azt tartják, hogy aki ezen a napon dolgozik, annak elszárad a keze. A pihenés még abból az időből maradt fenn, amikor húsvét nyolcadát is megszentelték. A népi magyarázat már utólagos.

Más nyomok is utalnak arra, hogy a nyolcadot hajdanában a nép számontartotta. Máig *fehérbét*, Somogyban *komázóbét* a neve. Mindkettő már a fehérvasárnapra is mutat. Görögkatolikusaink ajkán *fényeshét*. Ilyenkor a halottakat fehér palástban temeti a pap.

A kettős ünnepre, főleg húsvét után következő szerdának a szegedi tájon *forgószerda* a neve, amely asszonyi dologtiltó nap.

Görögkatolikusainknál ez a *csonkabét*, fehérben jártak. Az ő hagyományaik szerint a húsvét és pünkösd közötti pénteken a feltámadás öröme miatt elmaradt a hústól való megtartóztatás. Az első pénteken egyébként sokszor még a maradék pászkát ették.

A húsvéti ünnepekre következő péntek az *ebijesztő péntek*. Dugonics András a „büntetések” között idézi ezt a szólást: *elért az ebijesztő péntökre*. „Húsvét után – írja¹⁸ – a legelső pénteket a magyarok ebijesztő pénteknek hívják. Erre hamar eljutván az ebek, azon gondolaton vannak, hogy ismét az elmúlt negyvennap böjtje érkeztek”.

FEHÉRVASÁRNAS

Fehérvasárnap, *Magyaregres* református népének ajkán *kishúsvét* szorosan a húsvét ünnepeköréhez tartozik. Nevét (Quasi modo geniti infantes, dominica in albis) eredetileg onnan vette, hogy a nagyszombaton keresztelt katekumenek ekkor vetették le fehér ruhájukat.¹ Keresztszüleik ilyenkor föltétlenül megvendégelték őket, utalással a királyi ember lakomaszerezéséről szóló evangéliumi példázatra (Máté 22. 1–14.) is, az évfordulókon pedig ajándékokkal, elsősorban a húsvéti eulógiával emlékeztették őket a nevezetes eseményre: a keresztség szentségében való újjászületésükre.

Később, amikor a katekumenátus megszűnt, és már az újszülötteket is megkeresztelték, ezen a napon történt hazánkban – adatok híján tisztázhatatlan előzmények és kezdeményezések után – a házások, illetőleg a házasulandók között a leendő keresztkomáknak, keresztszülőknek kiszemelése. A magyarság körében, több hagyományőrző tájunkon legújabb időkig élő *komálás*, *komatálküldés*, *mátkálás* ennek az ókeresztény liturgikus képzetkörnek laikussá vált maradványa, amely egyébként lényegében ősrégi primitív szokásokban is gyökerezik. Innen a hahóti *mátkavasárnap* elnevezés.

Szinte minden népnél megtaláljuk, a Balkánon még napjainkban is a *testvérré fogadás* különböző fokozatait és változatait.² Lényege az, hogy nem vértrokon legények vagy leányok, vagy ritkábban legények és leányok különböző szertartások közben – egymás véréből isznak, keresztényeknél együtt áldoznak – egész életükre testvérül fogadják egymást.³ Halálig ragaszkodnak egymáshoz, mindenben segítik egymást, jobban mint édestestvéruket. Ez a szokás a kereszténységgel sem szűnt meg. A *lelki rokonság* keresztszülék és keresztyermek, továbbá kereszttestvérek között ennek a szublimációja, átlelkiesítése.

Göcsejben fehérvasárnap délutánján a gyermekek, ifjak, leányok a falu valamelyik alkalmas helyén, templomnál, haranglábnál, kocsmánál összejőve, az egykorúak ezen szavakkal: *komáll meg velem!* vagy: *koma, koma komállunk meg!* továbbá: *mátka, mátká, mátkállunk, száz esztendeig szánkállunk!* – tojáscserére szólítják föl egymást. A felszólított, ha a tojás tetszik neki, a komaságot elfogadja és e szavakkal: *mától fogva komák vagyunk* – tojásaikat kicserélik. Többel is lehet komálni.

A nagyobb lányok, a legtöbb helyen a hímestojást házhoz küldik, kiszemelt leánytársuknak. Egy-két kisebb lány viszi el a tojásokat fehérbe öltözve, a kisebbek koszorúval a fejükön, koszorús, pántlikás bottal a kezükben. A *mátkatál*ba egy üveg bort és néhány tojást tesznek. Az üvegre perecet akasztanak. Ha ketten mennek, rendszerint mindketten fogják a tányért és úgy viszik. A megtisztelt leány a tájásokból kettőt vesz el és egyet ad helyettük, vagy megfordítva. Ha ugyanannyit adnának vissza, az nem volna mátkálás, hanem csak kicserélés.

Göcsej más vidékén régebben öt leány vitte el a mátkatálát és több lányhoz is mentek. A kiszemelt mátkához e szavakkal léptek be: *N. N. tiszteli, ha megmátkálná a tojást!* A tojások kiváltása után az illetők egymást *kegyelmezik*, azaz magázzák még a gyerekek is és *mátka-*, vagy *komaasszony* megszólítás járja még akkor is, ha asszonykorukban nem is keresztelnének egymásnak gyermeket. A legények a komálásnak már nem tulajdonítanak akkora fontosságot, mint a leányok. Az ily módon létrejött komaság neve: *tikmony-*, vagy *tojáskoma*.⁴

Somogyban, így Karádon a leányok ünnepi ruhába öltözve keresik föl azokat, akikkel *komálni* akarnak. Szép fehér tányérra tesznek egy palack bort, köréje egy-két hímestojást és perecet. A leány azután fehér kendővel letakarja és úgy viszi el kiszemelt komaasszonyának. Ilyenkor különböző mondókák kíséretében átnyújtják a tálát és összecsókolóznak. Ilyen mondóka:

*Komatálát kaptam,
Föl is aranyoztam.
Koma küldi komának,
Koma váltsa magának!*⁵

A napnak Ormánságban *mátkázóvasárnap* a neve.⁶ Valamikor még a századforduló táján a nagylány vitte legkedvesebb lánypajtásának, leendő komaasszonyának az életreszóló mátkaság jegyét, a szép tarka keszkenyővel letakart mátkatálát. Kicsiny fanyélen keresztben álló gyufavastag bádogcső végébe ecsetformán selyemfonalat húztak. Ez volt a

tojáshímező *gica*. Ezzel hímezték azokat a tojásokat, amelyek a komatálból kikandikáltak. Maga a lány festette őket. Karján többszörösen körültekert, cafrangos szélű, *szódótt pánk*, sült-főtt perec. Ez is a lány készítése volt. A tál közepén szép csokor pántlika, közte papírlap, ezzel a versikével:

*Mátka, mátká, mátkázzunk,
Hónap délre komázzunk.
Ha éljünk, ha baljunk,
Mindig mátkák maradjunk.*

Bement a lány a házba, megcsókolta a leendő mátkáját és átadta neki a mátkatálat. Ha a lány a mátkaságot elfogadta, akkor visszacsókolta, elvette a tálat és megköszönte. A következő évben már ő is voszonozta a tálküldést. Előfordult azonban, hogy akkorra már komatál lett belőle.

A mátkázás megbecsülése volt az egész háznak. Síríg tartott és kedves volt hallani, amikor öregasszonyok is *mátkámozták* egymást. A halott asszonyt mátkája nyújtóztatta ki. Mint mondogatta ilyenkor: *együtt es-tűdtünk, együtt vēradtunk*, vagyis este, reggel együtt voltunk valamikor.⁷

Drávaszentesen a napnak *komica*, *kumica* a neve.

Vásárosdombó új, farsangi menyecskei fehérvasárnap menyasszonyi ruhájukban szoktak a misére menni, a koszorút és fátyolt azonban már nem teszik föl.⁸

Somlóvásárhely leányai fehérvasárnap litánia után meg szokták kerülni a falut, miközben erre az alkalomra szóló nótát daloltak: *Járj, járj zöld ág...* Ez nyilván a húsvéti határjárás hagyományának sajátos helyi megnyilatkozása: szüzek hártják el a gonosz ártalmat a faluról.⁹

Gyöngyös városában a mátkatál küldéséből az eredeti indíték már teljesen kiveszett, jellege szerint házassági puhatolódzássá lett és pünkösdi napjára került át. Múlt századvégi följegyzés¹⁰ szerint a lányok kedvesüktől, a legények viszont a lányoktól szoktak mátkatálat kapni. A legény lányt, a lány pedig legényt kér föl rokonai közül. Ennek a kezébe ad egy palack bort, amelynek nyakán cérnára fűzött orgonakoszorú van. Egy porcelán tányérben pedig pattogatott kukorica, cukor, piros-tojás, mézeskalács, dió és más olyan csemegék vannak, amelyek ékesítik a tányért. Egy fehér kendőbe kalács van belekötve. A palackkal, tényérrel és kendővel az illető rokon odamegy, ahova küldik. Ha elfogadják a mátkatálat, ez azt jelenti, hogy a küldő vonzalma szíves viszonzásra talál, amit azzal is kifejezésre juttatnak, hogy most már a maga mátká-

tálát küldi cserébe. Az el nem fogadás tehát visszautasítást jelent és a mátkatálát másnak viszik.

Hasonló szokás a múlt század derekán Eger városában is pünkösdkor virágzott.¹¹

A mátkálásra a barkó *Szentsimon* öregjei is emlékeznek. Az összemátkásodó lányok ezentúl halálukig magázták és így szólították egymást: *Mari mátkám, mátkámasszony*.¹² Kántorpoézisra valló versüknek már csak a legelejét tudták:

*Szép fehérvasárnap a mi ünnepünk,
Töltsé be örömmel a mi szívünk, lelkünk.*¹³

A szokás még föltétlenül középkori liturgikus hagyományainkban gyökerezik, hiszen megőrzött régiségként az elszigetelődött moldvai csángók körében is él. Itt *mátkaváltó vasárnap*¹⁴ a neve: „húsvét után egy hétre volt a mátkaváltó vasárnap. Akkor két leány összeállott, ki csak úgy akart mind – az volt a szokás – mátkát váltani. Akkor a két leány keresett egy keresztanyát magiknak. Akkor a keresztanya a két leánynak összefogta a keziket: *ha ezen a világon voltunk barátok, virisórák* (unokatestvérek), *másik világon, meg ezen a világon es legyünk mátkások*. Akkor a keresztanya elvágta a keziket, azt mondta: *az Isten adjon szerencsét, szerencsés órában legyen!*”

Gajcsána moldvai magyar faluban a szokásnak a *vésároskodás, összevésároskodás* a neve. A szó nyilvánvalóan a román *virisora, ver, verișoara* átvétele. Két lány vagy két legény *mátkázó* vasárnapján két piros-tojást fog. Közben ezt mondják: *vére, vére, hótig vére, hótunk után testvér*. Most *csokkantanak*. Amelyiké összetörik, azt a tojást közösen megeszik. Ezután unokatestvérnek tekintik egymást.¹⁵

A moldvai *Bákó* és *Román* vidékén¹⁶ tojást cserélve, leányok leányt, fiúk fiút választanak mátkának. Ezután a lányok *mátka*, a fiúk, legények pedig *koma* névvel illetik egymást. Ilyenkor „a leányok tesznek egy keresztanyát, a fiúk egy keresztapát. Egy idősebb lány vagy legény.” A két mátká, illetőleg koma ezután „jobb kezébe fogja a tojást, s a kicsid ujját összekapcsolják a jobb kezükhöz, a keresztanya pedig gyertyát gyújt, és bal kezibe fogja a gyertyát, jobb kezével pedig alulról fölfelé elvágja, elválasztja kezeiket, s mondja: ezen a világon lejetek mátkások, s a más-világon lejetek testvérek. Vaj komások, a fiúnak. Aztán többet nem es tetgetik egymást, hanem kendezik.”

Az erdélyi románoknál a mátkálásnak keresztbarátság (*fratie de cruce*) a neve és a húsvét utáni negyedik csütörtökön, Tódor napján ünneplik. A régi Alsófehér románjai körében két férfi kenyér és só fölött ezt az esküt mondja el: testvéred leszek halálig. Inkább válok meg a kenyértől és sótól, mind tőled. Ezzel a két férfi „keresztbarát” lesz. Egymást *frate*, *fertate* megszólítással illetik. A Küküllő mentén a lányok hasonlóképpen kötnek szövetséget. Nevük *surata*, vagy *ver*, *verijoara*. Csak egy személylyel lehet ilyen barátságot kötni. Házasság után már szövetség nem születhet. A kapcsolatnak csak a halál vet véget. Mikor az egyiket temetik, a másik hajadonfővel tartozik a koporsót kísérni. Amíg él, így emlegeti: volt egy kereszttestvérem, de nem volt szerencsém hozzá. A keresztbarátok gyermekei között házasság nem jöhetett létre. Mindig jó egyetértésben éltek, nem civakodtak, egymás titkait el nem árulták, jóban-rosszban összetartottak, szinte két lélek egy testben.⁷

A hagyomány a muraközi vendek körében is él. A legények szövetkezését *bratinstvo*, a lányokét *sestrinje* néven emlegetik. Fehérvásárnap a legények, lányok valamelyik házba összejönnek. Hideg ételt, tojást, bort hoznak magukkal. Esznek, majd tojást cserélnek egymással. Megfogadják, hogy egymást mindig szeretni és magázni (*poštuvati*) fogják.¹³

*

Agnus Dei, vagy röviden *agnus* névvel illetik azokat a viaszképeket, amelyeket régebben a pápa fehérvásárnap a Santa Croce in Gerusalemme templomában a húsvéti gyertya maradványaiból szentelt. Alakjuk hosszúkás, egyik felükön könyvön fekvő bárány keresztes lobogóval. Feliratuk: *Ecce Agnus Dei, qui tollit peccata mundi*. Alul a pápa neve, uralkodásának éve és a folyó év. A másik felükön valamelyik szent, rendszerint Lőrinc és Damasus képe.¹⁹

Az Agnus Dei szentelménynek számít. Eredeti célzata szerint pogány szokást helyettesít, illetőleg nemesít meg. A pogány rómaiak ugyanis illetlen képekkel jelölt érmeket akasztottak gyermekeik nyakára a megigézések ellen. Az Agnus Dei viselőjét a megváltás titkaira, a húsvéti Báránnyra emlékezteti, továbbá megóvjá a kísértésektől, a lélek különböző ártalmaitól, a vihar, villámlás, jégeső, tűzvész, járvány, árvíz csapásaitól. A nehézkesekeket megkíméli a szerencsétlen szüléstől, minden híveket pedig a hirtelen haláltól.

Az Agnus Dei hazánkban sem volt valamikor ismeretlen. Így megemlékeznek róla a pannonhalmi főapátság régi leltárai.²⁰ Amikor Alamizsnás Szent János ereklyéit a pozsonyi káptalannak átadták (1530), leltárt is készítettek. Ebben olvasható: *In una pixide sunt agnus Dei. Item In una catula lignea continetur similiter Agnus Dei*.²¹

A XVI. század végén a váradi jezsuita misszió ördögűzésre használta. Ugyanebben az időben Fenes faluban egy gazdának kigyulladt a háza és

már hatalmas lángok nyaldosták. Az ott működő jezsuita atya tanácsára a gazda ilyen Agnus Dei-t tartott a lángok fölé, és a tűz egyszerűen ki-
aludt.²²

A protestáns Magyar István természetesen már rosszállón szól róla: *ilyen emberi szerzés ez, hogy bizonyos napokon az pápa olajjal elegyített fehérviaszból valami apró bárdnyképeket csinál. Azokat Istennek bárdnyának nevezi, az Szent János ellen, ki az Krisztust mondja annak lenni. És azokról az képekről azt tanítja a pápa, hogy ba ki nyakában viseli, tebbt szintén úgy elmossa bűnét, mint az Úr Krisztus vére. Hogy az villámlást elűzi, gyermekszülőket megtart, és tüztől, víztől megoltalmaz. Melynél mi lebet ég alatt nagyobb káromlás?*²³

A barokk időkben több helyen oltárok, szobrok, hathatós díszeként is szerepel. Pálffy Tamás csanádi püspök több ilyen bárdnyt és olvasót küldött (1657) helytartójának, a Szeged-alsóvárosi barátok gárgyánjának. Ezek sajnos, nem maradtak ránk. Az 1674. évi Canonica Visitatio szerint Nagybóflány templomában négy Agnus Dei volt.²⁴

Apor Péter írja, hogy a kolozsvári jezsuita kollégium deákjai húshagyói vendégeskedés alkalmával olvasót, szentképet, Agnus Dei-t kaptak a páterektől ajándékba.²⁵ A pécsi jezsuita miszió hatására a XVIII. században elterjedt az Agnus Dei nyakéremként való viselése egész Baranyában.²⁶

Még manapság is láttunk belőlük a rozsnyai székesegyház, váci franciskánus templom, továbbá Péli földszentkereszt búcsújáró kápolnájának oltáraín. Kultikus célzatukról azonban már a papság sem tud: egyszerűen dísznek tekintik.

Az Agnus Dei fogamatosságát a barokk *Fasciculus Triplex* így dicséri:

*Balsamus, et Cera munda, cum chrismatis unda
Conficiunt agnum, quod munus do tibi magnum.
Fonte velut natum, per mystica sanctificatum.
Fulgura desursum depellit, et omne malignum.
Peccatum frangit, ut Christi sanguis, et angit.
Praegnans servatur, simul et partus liberatur.
Dona refert dignis: virtutem destruit ignis.
Portatur munde, de fluctibus erigit undae.*

Középkori okleveleinkben föltűnik a *fehérbétfő*²⁷ is, vagyis a fehérvasárnapot követő hétfő.

Sokfelé fehérvasárnap a gyermekek első szentáldozásának ünnepe. Hagyományvilága kevésbé ismeretes. Szil rábaközi faluban az elsőáldozókkal szüleik, keresztszüleik is együtt áldoznak.²⁸

ÁLDOZÓCSÜTÖRTÖK

Áldozócsütörtök az Érdy- és Vitkovics-kódexben *áldozónap*, régi erdélyiek ajkán *áldozó, áldozónap*; moldvai csángó népünkénél *iszpász*,¹ Jézus mennybemenetelének ünnepe, egyúttal több régi templomnak búcsúnapja.

Esztergom: *Barsfűss* (Trávnica, kápolna), *Farkashida* (Vlčkovce), *Hont* (1775), *Kéménd, Alsópél* (Dolný Pál), *Letkés* (1811), *Szomolány* (Smolenice, kápolna).

Rozsnyó: *Ipolytarnóc* (1688, új templomának titulusa: Krisztus király), *Kecő* (Kečovo), *Vereskő* (1825), *Béna* (Biena 1896).

Eger: *Baktalórántháza* (1519), *Szibalom* (1758),² *Emőd* (1774), *Balmazújváros* (1786), *Mándok* (1814), *Felsőnyárad* (1864), *Portelek* (1890).

Kassa: *Véke* (középkor), *Órmező* (Štražke, 1763), *Tarcal*, Komaróc (Komarovce), *Szakácsi* (1858), *Felsőlászlófalva* (Vysné Ladičkovce 1902), *Vilmány* (1906), *Opálhegy* (Pakostov 1934).

Szatmár: *Szatmárnémeti székesegyház*, *Máramarossziget*, *Nagykároly* (kápolna), *Nagyszőlős* (1791), *Putkabelmec*, *Krasznaterebes* (1838).

Vác: *Kecskemét* (főtemplom, 1772), *Apostag* (1776), *Forráskút* (1931).

Kalocsa: *Regőce* (Ridjica 1817).

Veszprém: *Apácatorna*, *Bolbás*, *Galambok*, *Gige* (kápolna), *Gyúgy*, *Köveskál*, *Magyarszerdabely* (szőlőbeli kápolna), *Mosdós*, *Pakod*, *Péterbida* (kápolna), *Sand*, *Sümeg* (plébániatemplom), *Szabadhidvég*, *Szilasbalbás*, *Törökkopány* (kápolna a szőlőhegyen).

Győr: *Fertőrákos* (1777), *Felszopor* (Újkét), *Szilsárkány*, *Felsőrámóc* (Ober-Rabnitz).

Szombathely: *Bagonya*, *Nagykölked*.

Pécs: *Gyulaj* (1752), *Szekszárd* (1805), *Nagybicsérd* (1837), *Szakcs* (szőlőbeli kápolna).

Erdély: *Vingárd* (Vingard), *Uzon* (Ozun), *Kiskapus* (Copsa Mica), *Székelytamásfalva* (Tamaşfalau), *Kézdialmás* (Mereni), *Kézdivásárhely* (kápolna), *Magyarfenes* (Vlaha), *Mocs* (1783), *Dés* (kápolna a Rózsahegyen), *Nyárádremete*.

Számos középkori egyházunk, kolostorunk a *Megváltó* (Salvator) oltalmába ajánlotta magát. Így a bencés *Szekszárd* (1061), *Kapornak* (XII. század), *Lékér* (1340), a pálos *Batina* (Kiskőszeg, 1334), továbbá *Derzs* (1393), az újkorban *Pozsony* (jezsuiták, 1672), *Bazin* (kapucinusok, 1674), *Léva* (ferencesek, 1677).³ A búcsút a középkorban még áldozócsütörtökön tartották, de a XV. századtól Urunk színévaltozása ünnepén is. Ezt az áttételt elsősorban az obszerváns *Provincia Salvatoriana* szorgalmazta.

Számos búcsjáróhelyünknek (Gyüd, Mátraverebély, Radna) a keresztjáronapokat követően áldozócsütörtök az évkezdő nagy ünnepe.

Vízoly gótikus diadalívének freskóján, egyik XIV. századi pozsonyi missale iniciáléján,⁴ továbbá Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki Mennybemenetelén⁵ a mennybeszálló Krisztus a földön hagyja a lábnyomát. Az ábrázolásnak ez a sajátos, igen ritka módja népünk középkori Szentföld-élményének bizonyossága. A Mennybemenetel az Olajfák hegyének bethániai oldalán történt (Lk 24, 50). Az itt álló templomot a hagyomány szerint Szent Ilona asszony emeltette, nyilván egy régebbinek helyén.

A franciskánus Kiss István szemtanúként így írt (1767)⁶ róla:

A kápolna ajtaján bémenvén, jobbra az ajtótul az Úr Jézus Krisztusnak lábnyoma vagyon a kemény kősziklába, mint valami puba viaszba. Mert innét csudálatosan tanítványainak láttára a mennybe fölmenvén, mind a két lábainak nyomait a kősziklán hagyta örök emlékeztetül, hogy tiszteltessenek a világtól. Midőn mennybe fölmené, éjszak és napnyugat között volt arccal fordulva, amint az ő bal lábának nyoma nyilván jelenti. Az jobb lábának nyomát az törökök a Salamon templomában vitték és ott oly nagy tiszteletben tartják, hogy nagyobb épségben vagyon, mint a keresztényeknél, mivel ezek a nagy buzgóság miatt sok darabocskákat már kitérődtek belőle. De most teljességgel nem szabad, éppen meg nem engedik a törökök...

Búcsúszentlászló franciskánus templomában Szentföldről hozott, keretbe foglalt pergamen lap, rajta a lábnyommal: VESTIGIUM D. N. I. C. IN MONTE OLIVETO. Mellette a római *S. Croce is Gerusalemme* bazilikában őrzött szög-ereklye és *titulus* hitelesített másolata. A búcsú-sok nagy tiszteletben tartják őket.

Jézus földön hagyott lábnyomait a magyar középkorban bizonyára még többfelé is ábrázolták, így *Tata* városának mostani Kálváriahegyén, a hajdani Szentistvánhegyen is, amelyet talán egy Szentföld-járó helybeli zarándok ajánlott föl: emlékeztetni a híveket a Megváltó mennybemene telére, és majdani eljövetelére. Erről az ikonográfiai utalásról azonban

a vidék népe a törökvilág balladai forgatagában megfélekezvén, a régi templom helyére újat épített, és így az emlék megsemmisült. A szent lábnyomok azonban belekerültek a helyi mondába.

Zsigmond király idejében a vitányi vár birtoklása miatt két főúri család harcra szállott egymás ellen. A Szentistványhegyen gyülekeztek, hogy másnap hajnalban összecsapjanak egymással. Fegyverbe öltözve virrasztott mindkét fél a templom körül.

Éjfél tájban a sötétből tündöklő alak emelkedett föl, töviskoszorúval a fején. Megismerte mindenki, maga Jézus volt. Áldóan, békéltetően emelte rájuk a kezét. Nem álmodták, hiszen megvirradva megtalálták az Úr kőbe hagyott lábnyomát. A csata elmaradt, az ellenfelek megbékültek egymással.⁷

A mennybemenetel ábrázolásával találkozunk még *Berki* (Rokycany 1480), *Garamszentbenedek* (Hronsky Benadik 1427), *Lőcse* (1494), *Szászsebes* (Șebișul Sasesc, 1524), *Szentbenedek* (Benediug, 1510), *Szepeshely* (Spišské Pohradié, 1490) gótikus szárnyasoltárain. A szobrokat még nem vették számba. Ezeknek valamikor a középkorban az ünnep liturgiájában is részük volt, bár a barokk időkben sem enyészik még el egészen.

A sárospataki plébániatemplomban, amely akkor a jezsuiták kezén volt, a pap áldozócsüdtörtök délután a közepén fölállított asztalkához ment, amelyen a mennybemenő Krisztust ábrázoló szobor állott. Szentbeszéd után a szobrot kötéllal fölhúzták a magasba, ahol égő gyertyát tartó angyalszobrok várták. Közben mindaddig harsonák szóltak, amíg a boltozat nyílásán Krisztus alakja el nem tűnt. Innen most különféle ajándékokat szórtak le, amelyeket a nép mohón kapkodott föl.⁹

A kultuszhoz Tímár Kálmán idézi¹⁰ Magyar Istvánnak, a katolikusok bálványozó szertartásait ostorozó szavait: *Az fa legények nyakon kötve, felakasztva – mintha Krisztus menne mennybe – a templom padlására való felhúzása.* Tímár utal még Draskovics György prépost boldogfalvi egyházlátogatására (1634). Itt kérdezősködött, hova lettek az egyházi tárgyak. Egy Farkas Jakab nevű vén róka azt felelte, hogy az apácák mindent Pozsonyba vittek: *etiam Fa legint. Crucifixum ea voce petulanter significans.* Tehát a feszületet illetve a *falegény* gúnyszóval.

Erről és egyebekről Bod Péter így emlékezik: *ezen a napon a tudatlanság idején (vagyis a reformáció előtt) azt cselekedték az emberek, hogy egy darab tőkét, amelylyel a Krisztust ábrázolták, a templomban felvontatnak annak mennyezetére. Más, amellyel ábrázolták a sátánt, kivetettek a templomból, amelyet vertek és egybe-rontottak annak előadására: immár a sátánnak a Krisztus mennybemenetele után*

nincs hatalma az eklézsián. Ismét a templom mellett elbintetennek bolmi diót és egyéb gyümölcsöket, melyeket midőn kapdosott az odagyűlt nép és gyermekek, feljúl vízzel megöntözték és nevettséget indítottak belőle. Mellyel azt akarták kidbrázolni, hogy a Krisztus feljúl adja az élet vizét.

A hágyomány említett liturgikus háttere az volt, hogy az egyház a középkorban áldozócsüörtök napján, mise közben meg is jelenítette Jézus mennybemenetelét. Krisztus-szobrot húztak a templom padlására. Ilyen a garamszentbenedeki apátságban ránk is maradt.¹¹ Bizonyára még több is lappang.¹²

Közben szekvencia gyanánt az angyalok, azaz deákok kara párbeszédes formában énekelt. A himnusz latin szövegét áldozócsüörtöki szentbeszédében Laskai Osvát öröklti meg, de ismeri a régi zágrábi misekönyv is, amely tudvalevőleg számos archaikus magyar szertartási jellegzetességet őrzött meg egészen a jozefinizmusig. Itt a Timár Kálmántól gondozott szöveg eleje¹³ következik:

Versus	Responsio
1. <i>Sursum sonet laudis melos Rex virtutem scandit caelos Coelesti potentia,</i>	<i>Hoste nostro triumphato Et inferno spoliato Scandit cum victoria.</i>
2. <i>Lauda coelum, et congaude Redemptori nostro plaude Jubilo laetitiae,</i>	<i>Para thronos principales, Leva portas aeternales, Ut intret rex gloriae.</i>
3. <i>Quis est iste gloriosus Sua forma speciosus Mira pulcbritudine? . . .</i>	<i>Hic est rerum procreator, Adae lapsus reparator Sua fortitudine . . .</i>

A franciskánus szereztetésű Érsekújvári-kódex¹⁴ áldozócsüörtöki elmélkedése himnuszunk szimbolikus értelmét fejtegeti: *ez szentséges dicséretet mondja és éneklí az anyaszentegyház és minden biveknek gyülekezeti . . . Ób, te magas mennyország és mennyei boldogság, vigadj és örülj az mi édes Megváltónknak nagy édes-séges öröndetességet tévén. Ób te Urístennek méltóságos országa, ékesítsed meg udvarodat, építsed föl te székeidet, avagy te tisztelendő karaidat. Bocsássad le te öröklöl fogva megszerzett kapuidat, nyissad ki te megékesült ajtódat, mert ime bemegyén az nagy dicsőségnak királya nagy batallmassággal, nagy sokasággal és nagy győzelemmel. Itt ez helyen megértsed, hogy nem minden angyalok ismerték mi nemes Urunk Jézus Krisztust embersége szerint, de csak azok, kiket ű istensége szerint akart szolgálnia, öbozzd jönnie. Ezek valának külön-külön seregekkel, övele mind az bü lelkekkel egyetemben.*

Vala akkoron nagy rémölés és indulat Krisztus Jézusnak mennybemeneti koron az szent angyalok kezett mennyeknek országában. Azért jöttek vala ő eleiben az

angyalok, hogy látnák és ismernék meg, ki legyen ez nagy dicsőséggnek királya, kit annak előtte soha nem láttak vala és kit soha ingyen bírral sem ballottak vala.

Azért mondják vala ez igéket az angyaloknak, kik valának az édes idvezítő Jézussal: kicsoda e nagy dicsőséges, kinek személye nagy szépséges, nagy mondhatatlan képességgel. És az édes követek felelének, mondván: ez, ki minden állatoknak teremtmője, Ádám esésének és romlásának megépítője, ily nagy erős készüllettel.

Meg ezt kérdék: kicsoda ez, kivel körülvetetött. Ezt kérdvén, az ő szent emberiségét látván, mire az nagy király felség befederzetetött. Ki nem szükségfedezzetett ezt monda az Istenségnek drágalátos szépségéről, ki ő szent lelkével egyesítetett vala. Az édes követek felelének mondván: ez az szép ruba és az drága fedél, űneki kegyességes szent teste, fogadván asszonyunk Máriától, minden emberi nem nélkül.

Meg ezt kérdék: mire, hogy ez drágalátos ruba megszakadozoit, és mindenfelől megfestetett, ha vérben mártották volna. Az édes követek felelének, mondván: ezek az szentséges sebek, kiket szenvedvén bordoza. Ez az drágalátos szent vér, ki öbelölle származék, meghalván emberi nemnek válttságáért.

Meg ezt kérdék: kicsoda ez ily nagy sokasággal, ily nagy fölséges és ünneplő készüllettel, mire jó el nagy sokságú készüllettel vagyon megkönyékezzvén. Az édes követek felelének mondván: ezek az megboldogult lelkek, pokolnak kénos fogságával kiszabadulván, kik valának megtartatván és megfogtatván az első szüléknek vétkeikért. Azért minden ájtatos lélek eszében vegye, mert ez okáért az édes Jézus Krisztusnak ez szent mennybemenetinek napján minden mennyei karokban így szent angyalok az szeplőtelen Szűztől született szép magzatnak mondnak egyetemben dicséretet.

A szertartás részleteiről többet nem tudunk, de mindenesetre áldozatul követelte a Tridentinummal életbelépő *Missale Romanum* tipizáló, illetőleg egyszerűsítő szelleme.

Az eltűnt liturgikus hagyomány azonban a két évszázadon át számtalan kiadásban megjelent *Makula nélkül való Tükör* épületes előadásában¹⁵ még századunk elején is él. Eszerint Urunk Jézus mennybe menetelének dicsőséges processziója így történt:

Elsőben Szent Mihály elől memvén, vevé a kereszt jelét, mint valami győzelem zászlóját, amely által meggyőzetett az ellenség. Őtet követték sok angyalok trombitabarsogással, és más muzsikazengéssel. Azután a kilenc angyali karok, mindenik énekelvén az ő Urának, Istenének dicséretét. Urunk Jézus előtt menének némely angyalok, akik kinszenvedésének eszközeit vitték. Utoljára Urunk Jézus, mint valami dicséretes vitéz, őket követé. És fényes fölbőben, mint valami dicsőséges szekérben ült vala, körül Szent Lukács emlékezik, mondván: és a fölbő befogd őtet szemek elől. Mert az a fölbő dicsőséges szekér módjára vala formálva, és az angyalok nagy tisztelettel előtte mentek: mintha magok után vonták volna. Azután menének a Szentatyák szép rendben és ékes öltözetben. Kiket mint valami fejedelmeket kísérték az angyalok, kinek-kinek az ő érdeme szerént...

Oh Urunk Jézus csudálatos dicsőséges mennybe menetele! Micsoda nagy örömet vallott az ő szent teste és a Szentatyáknak lelkei, midőn az Hold, a Nap és több plánéták fölben mentek, és az Istenséget világosan látták és egek forgásinak min-

den cselekedetét megismerték. Sokan úgy vélekednek, hogy az angyalok az égi csillagokat egy helyről másikra hordozzák. Azért kétség kívül mindenik angyal a maga csillagát az ő Ura, Istene eleibe vivén, néki tiszteletet tett vele . . .

Midőn a dicsőséges processzió a mennyei kapuhoz érkezett volna, aki világ kezdetétől be volt zárva, és mindaddig azon senki bé nem ment, kétségkívül Urunk Jézus' azt nagy pompával felnyitotta. Megállván ott a dicsőséges processzió, mindjárt kezdének az angyali karok kiáltani: emeljétek föl fejedelmek a ti kapuitokat! Emelkedjenek föl örökkévaló kapuk és a dicsőség Királyát fogadjátok bé. Ottan mondá a Kerubin angyal, akiknek Isten parancsolta tüzes pallossal őrizni a mennyország kapuját: kicsoda a dicsőség Királya? Felelének az angyali karok: az erős Úr a badakozásban, a dicsőség Kirdlya. Ezen kérdés és felelet bárom izben vala, míg az erős, hatalmas Úr fölkelvén az dicsőséges székéből a szent keresztet kezében vevé. Oly erősen megüti a mennyország kapuit, hogy nemcsak felnyíltak, hanem sarkokból kiestek, és ottan mindnyájan nagy örömdetes ének- és muzikaszóval a mennyország kapuin béméntek . . .

Oh Uram Jézus Krisztus, aki szent keresztet ereje által a mennyország kapuit felnyitottad, nyisd föl nekem is a te kinszenvedésed érdeme által akkor, mikor bűnös lelkem az én testemből kiszakad, és e szarándokságból fogadj bé az örökkévaló hazdába.

A középkori áldozócsüörtők hazai liturgikus világából a paraszti sorban bujdosó szakrális hagyomány még mást is megőrzött.

Annak emlékezetére, hogy Jézus tanítványait kivette az Olajfák hegyére, e napon mind a keleti, mindpedig a nyugati egyházban körmenetet tartottak. Ennek a megemlékezésen túl bizonyára könyörgő jellege is volt: a vetéstől akarták távoltartani a rontás szellemét, illetőleg megnyerni vele a megnyílt ég különös áldását. Nyilvánvalóan ezzel függ össze a Pruisz János váradi püspök Pontificáléjában olvasható szentelmény: *benedictio panis, quae diebus dominicis, vel in festo ascensionis*. Népi utóéletéről sajnos, nem tudunk.

A szokás a középkorban a kalocsai egyházmegyében is biztosan élt.¹⁶ Miután Szeged ekkoriban a kalocsai egyházmegyéhez tartozott, valószínű, hogy az a szokás, hogy áldozócsüörtőkön az alsóvárosi gazdák zászlóval fölvonulva még a közelmúltban is misét szolgáltattak, hogy Isten bő terméssel áldja meg őket, föltétlenül középkori eredetű. Utána áldomást ütek.

Érd katolikus délszláv hívei a XVIII. században ezen a napon a szőlő-hegyre mentek.¹⁷ *Ercsiben* a falut kerülték meg. Rokon hagyomány élt még a közelmúltban is *Hosszúhetény* baranyai faluban: a hívek kereszt alatt mentek föl a Zengőhegy tetejére, a Mária-képhez. Ez már a barokk Mária-kultusz fejleménye, a hagyomány nyilván még középkori. Részleteiről sajnos, nem tudunk meg semmit.

Még szintén középkori liturgikus hagyományból sarjadt *Torockó* (Rimetea) unitárius magyar népének Orbán Balázstól¹⁸ megöröklött ünnepi szokása, hogy áldozócsütrötökön föl szoktak menni a Székelytő tetejére, ahol egész nap és este örömtűzek mellett vígadtak, és „ottlétük emlékére magas csóvákat szoktak feltűzni.” A szokás utólagos mondanak magyarázatul úgy mesélik, hogy a hegyre vonulás a székelyeknek a mongolokon nyert győzelmét hirdeti.

Nagy Miklós jegyezte föl¹⁹ azt a sajómenti *Girincs* faluban élő hagyományt, hogy – miután Jézus a déli órákban ment föl a mennyekbe – déli harangszóra százával sietnek vissza a templomba, hogy „e pécében az Úr Jézust imádvá, mintegy utána küldjék legfontosabb kéréseiket az ég felé.” Úgy vélik ugyanis, hogy Jézus után a mennyország egy órára nyitva marad. Végül a dicsőséges olvasót imádkozzák.

Székesfehérvár–Felsővároson, *Esztergomban* még ma is akadnak, akik a déli harangszó hallatára az ég alatt, vagyis kint a szabadban mondják el az Úrangyalát. Kérésüket hitük szerint ilyenkor maga az égbeszálló Krisztus viszi az Atyaisten trónjához.

Herceghút német eredetű magyar falu. Öregek még emlékeznek a *Himmelfahrt* hagyományára: a nép délután 1 órakor körmenettel, olvasót imádkozva, kiment a határba a búzavetésekhöz. Innen templomi hálaadásra tértek vissza.²⁰

Dusnok katolikus „rác” asszonyai nem körmenetben keresik föl a temetőt. Ki-ki magában imádkozik, hogy halottjai Krisztus nyomán égbe jussanak.

A *békéscsabai* evangélikus szlovákság régebbi hagyománya szerint²¹ áldozócsütrötökön (stupenia) a tanyán gazdálkodó fiatalok kocsira rakták a már városban élő szülőket, hogy a határt, fejlődő termést ők is láthassák. A menyecske jó ebédet készített a számukra, majd délután visszavitték őket Csabára.

Sajátos módon *Harta* protestáns német asszonyai régebben áldozócsütrötökön napkelte előtt mentek le vízért a Dunára. Megmosdottak benne, hogy egészségesek legyenek. Ebből a vízből orvosságul is eltettek. A most szedett orvosi füveket különösen foganasnak tartották.²² Mind-ez nyilvánvalóan a megnyílt ég áldásával függ össze.

Egy múlt századvégi, nem egészen szabatos följegyzés szerint, ha e napon áldozásnál kiesik az ostya az ember szájából, akkor nemsokára meghal, és pokolba jut.²³ A hiedelem bizonyára összefügg az egyháznak az a régi rendelkezésével, amely a hívek számára az évi egyszeri szentáldozás határidejéül áldozócsütrötököt szabja meg. Ha ez utolsó alkalom-

mal valaki nem méltó Krisztus testének befogadására – mint a főntebbi esetben is – az bizonyára elkárhozik. Ebből sarjadt az a tréfás csengődi sentencia is, hogy áldozócsüörtörtökön gyónnak a lókötök, vagyis akik e hártánapig gyónásukat nem érték rá elvégezni, azok hitüket könnyen veszík, haszontalan emberek.²⁴

Szintén ide sorolható az a hódmezővásárhelyi hiedelem is, hogy áldozócsüörtörtökön vérré válik a bor az emberben.²⁵ E laikussá vált képzet szerint is nagycsüörtörtök misztériumát áldozócsüörtörtök pecsételi meg véglegesen.

Hevesaranyos palóc népe szerint²⁶ a hegyek akkor keletkeztek, amikor Krisztus Urunk a mennyekbe ment. A föld is emelkedett utána, de Jézus intett, hogy maradjon. A föld erre megállapodott, de úgy maradt: nem ment egészen vissza a helyére.

Ságújfalu hasonló hagyománya szerint is a föld utánament a mennybe szálló Krisztusnak. Amen szavára azonban megállott. Ebből lettek a hegyek, maga a Karancshegy is. Tetejére az angyalok építették a kápolnát.²⁷

VÁRÓVASÁRNAS

A szó már nem él. A *Sermones Dominicales* egyik szentbeszéde az áldozócsütörtök nyolcadába eső vasárnapot (*Exaudi*) *vaaro vasarnap* (*dominica octavae ascensionis, dominica expectationis*) névvel illeti, mert az apostolok Jeruzsálemben visszavonulva imádság és böjtölés között várták a Szentlélek megígért eljövetelét.¹

Amikor eljött a mennybemenetelre következő vasárnap, az apostolok közül „mondnak vala – írja² az Érsekújvári-kódex – némelyek ily beszédet: *ma illik, bogy jöjen az Szentlélek, mert ez a nagy nap, kin Ursten teremé ez világot. Azért még ezen napon újojtja meg az Szentléleknek miatta. Elmúlván azért az nap, csodálkozak vala, mire nem jütt volna el. Azonképpen ténék az másod napon bétfön. Nékik mondják vala: imáran ma kell eljőnie, mert bétfő napon teremé Ursten az égnek magasságát és elválasztá az égen való vizeket az felden való vizektül. Kivé jelentvén Ursten, bogy azonképpen elválasztandók volnának az jó emberek és az mennyiek az gonoszoktül és ez földi emberektül. Harmad napon mondának: ma jó el, mert ma tett Ursten ez felden plántáló fákat. Negyed napon mondának: ma teremé Ursten az égen való nagy két világosságokat, napot és boldot. Azért ma jó el. Eted napon mondának: ez mai napon ment mennyországba, azért esmég ez mai napon bocsátja el. És igen szomorkodnak vala, mert nagy édes szívvel-lélekkel várják vala. Hatod napon mondának: ez mai napon jó el, mert ez mai napon szervede embereknek válttságokért. Imáran szombat napra kelvén mondának: ez mai napon jó el, mert ez mai napon vagyon a zsidóknak pünkestnek ünnepe napja. Mind ez számos napok elmúlván nagy bánatban és nagy keserűségben esének. Tartának tanácsot és egymás akarattjával gyülekezének és menének az édes Szűz Máriához, az édes szűzeknek virágához és liliomához. Strván, óhajtoán kéri vala az édes Úrnak szent anyját, bogy imádna ő érettek.” A Szentlélek most már rájuk is szállott.*

A föltételezett *váróhé*t magyarul nem fordul ugyan elő, de ezt is említi a *Sermones Dominicales* (*hebdomada expectationis*). Okleveleinkben is előfordul (*septimana Exaudi, septimana Exaudi Domine*). Ez voltakép-

pen kilencnapos időköz, amelyen a katolikus egyház az összes keresztyéneknek a hitben és szeretetben való egységéért szokott könyörögni. Ennek egyetlen népi nyoma ismeretes: *Somorja* jámbor asszoyai a csupasz oltárok előtt olvasós ájtatosságot tartanak az apostolok Szentlélek-várásának emlékeztetére.³

Egy múlt századból való, Czuczor–Fogarassy szótárában előforduló adat szerint a pünkösöd előtti hétnek *vöröshét* vagy *piroshét* a neve. Századunk elején élő kalocsai öregek szerint ez azonban a pünkösöd és Szentháromság vasárnapja közötti hét volt. A szegedi nép ajkán *pünkösöd hete* a váróhét neve.

A pünkösöd ünnepét megelőző hosszabb-rövidebb böjtöt a *Sermones Dominicales*, magyarul *Szentlélek adventje* (ieiunium Spiritus Sancti), a szegedi régiség pedig *pünkösöd kántora*⁴ néven emlegeti. A szegedi nép idősebbje ezt még nemrég is megtartotta.

Csertalagos népének *pünkösdpéntek* fogadalmi ünnepe.

Pünkösöd szombatja a szegedi tájon régebben fürdési kötelezettséggel járt, amelynek középkori, esetleg bizánci kultikus eredete aligha kétséges. Még a múlt század végén is apraja-nagyja lement a Tiszára fürdeni, megmosakodni. Ha hajnalban történt, akkor ez a tisztálkodás hitük szerint távoltartott minden betegséget. Ebből a hagyományból sarjadt, hogy a tiszai fürdőket Szegeden az újabb időkig mindig pünkösöd szombatján nyitották meg.

Görögkatolikusaink a napot a halottak emlékének szentelik.

Pünkösdi a moldvai csángóknál román jövevényszóval *ruszáli*.¹ Minden népnél megtalálható valamilyen formában a tavasz megünneplése, elővarázsolása: a telet jelképező szalmabábot vízbe dobják, esetleg elégetik. Mégis legjellegzetesebb talán a *pünkösdi király* és *pünkösdi királyné* választása, akik a tavasz eljövetelét, a termést, szaporodást akarják titokzatos, részben már értelmükvesztett szertartásokkal biztosítani. Ezek az ősi tavaszi ünnepek az európai népek megkeresztelkedésével leginkább pünkösdhöz tapadtak.² Az Egyház, ha nem is tudta teljesen kiirtani, keresztény tartalommal iparkodott megtölteni őket. A tavaszi virágzásban mintegy a Szentlélek ajándékát hirdette a híveknek.

A pünkösdi király legrégibb hazai emlegetése: *rex pynekstbyensis*. Így nevezi gúnyosan Kállay János Ferdinánd királyt Báthory Andrásához intézett levelében.³ Magáról a hagyományról való első magyar nyelvű följegyzések Geleji Katona Istvántól származnak (1647), aki ezekről a „farsangos, pünkösdi királyokról” elmondja, hogy *királyi ruhában öltöztetvén, egy falkáig magokat királyok gyanánt viselik, valamely királynak históriáját és magaviseletét tüntetik, tettetik, sőt a nézőktől is mind annak ábrázoltatnak lennie, de ez csak addig tart, míg a komédia elvégződik, mely meglévén, mindjárt levonnák a királyi ékességet rólok és a magok viselt ruhájokra szorulnak*.

A XVII. századból Jánosi és Pálfalva gömői magyar falukról tudjuk, hogy pünkösdi királyt szoktak választani, aki rövid ideig volt ugyan a hatalom birtokában, de uralkodása alatt a legfőbb bírói hatalmat gyakorolta a faluban, és királynak címezték. A XVIII. századból is vannak szórványos, de jelentéktelen falusi följegyzéseink.

A pünkösdi királyságért Dunántúl a legények löversenyben vetélkedtek. Ennek jellegzetes birodalmi párhuzamai is vannak.

1715-ben a loretoi (Sopron) szervita prior ezeket írja naplójába: *fuit concessa recreatio: das Raidt des Pfingstkönig*.⁴ Cseprek városkában a

versenynek az volt a föltétele, hogy minden legény a tulajdon lován nyereg és kengyel nélkül egymásután háromszor futott és kifeszített kötélakadályokat ugrott át.⁵ A győztes lett a pünkösdi király, akinek tilosba tévedt lovát, jószágát büntetés nem érthette. Ha kocsmába tért, koronaformára font virágkoszorút kapott a lányoktól, és azt az egész multság alatt a fején hordta. Engedelme nélkül táncot nem rendezhettek. Más helyeken még az is a kiváltsági közé tartozott, hogy minden lakodalomra, mulatságra hivatalos volt. A község rovására minden kocsmában ingyen ihatott. Jószágát ingyen őrizték. Büntetést nem szabhattak rá. A dicsőség egy álló esztendeig tartott, és nyilván beletartozott a hajdani legénycéhek hagyományvilágába is. Megemlíthetjük még itt, hogy a pünkösdi királyságért tartott lóversenyek színes, költői leírása olvasható Jókai Mórnak *Egy magyar nábob* című regényében.

A pünkösdi királyjárás töredékes hagyományai Somogy magyarosodó német faluiban (Lengyeltóti, Bonnya, Teklafalu, Ecseny)⁶ is éltek. A *Pfingstkönigreich* Leányvár⁷ német legényei között is járta: a királykoronáért felsallangozott lovon versenyeztek.

Ugocsa megyében az obsitos katonák közül választották a múlt században a pünkösdi királyt, aki álarcot, fején papírkoronát, oldalán kardot, kezében fokost, mellén mindenféle érdemrendeket szokott viselni, és szedett-vedett tarka ruhába öltözködött. Egyébként rozszant gebére szokták ültetni. Kísérlete: a palatinus, azaz nádor, egyéb főméltóságok, udvarnép szintén álarcban és tarka viseletben rajzoltak körülötte. A falun átvonuló menetet mindenfelől meg szokták dobálni: repült a sok törött tál, rossz edény, hamuval telt fazék a király felé. A furcsa ünnepséget, mely nyilvánvalóan már csak töredéke egy teljesebb, az európai emberiség primitívebb korszakába visszanyúló kultusznak, multság fejezte be. A pünkösdi király volt a *bálgazda*, a szokott kiváltságokkal. Uralkodása azonban itt csak egy napig tartott.⁸

A kiegyezés után Ferenc Józsefet pünkösddvasárnapján akarták királlyá koronázni. Valakinek azonban még idejében eszébe jutott a *pünkösdi királyság* egynapos dicsősége. A kedvezőtlen előjel elkerülése végett előrehozták pünkösdi szombatjára.⁹

Az ugocsa multság nyilván a *buszárkirály* hazai hagyományvilágából sarjadt. Takáts Sándor írja,¹⁰ hogy a XVI. században magyar és török katonának egyaránt pünkösdi volt a legkedvesebb ünnepe. A hadakozás ilyenkor szünetelt. A paripákat fűvelgették, a vitézek hazamenve ünnepeltek. Erre utal *A borivóknak való*, Balassi Bálint költeménye:

*Aldott szép Pünkösdsnek gyönyörű ideje,
 Mindent egészséggel látogató ege,
 Hosszú úton járókat könnyebbítő szele!
 Neked virágoznak bokrok, szép violák,
 Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak,
 Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.
 Sőt még az végbeli jó vitéz katonák
 Az szép szagú mezőt kik széjjel bejárják.
 Most azok is vigadnak, az időt mulatják.
 Ki szép füven lévén bánik jó lovával.
 Ki vígan lakozik vitéz barátjával,
 S ki pedig véres fegyvert tisztítat csiszárral...*

Régi huszárezredeinkben még a XVIII. században is huszárkirályt választottak, akinek hivatala egyezett a pünkösdi királyéval, és szintén csak egy napig tartott. Ez idő alatt azonban az óbesterig mindenki engedelmeskedni tartozott neki.

A *pünkösdi királyné* archaikus alakja a *pünkösödölés* néven országszerte ismert ünnepi rekordációban manapság is él, sőt Kodály Zoltán kóruskompozíciója révén már az urbánus magyarság tudatába is belekerült. Egyes részletei a *Cantus Catholici* (1651) pünkösdi énekével egyeznek. Tudjuk, hogy ez az énekgyűjtemény ősi élőszavas népi gyakorlatot is rögzített. Így föltételezhetjük, hogy a hagyomány már a magyar középkorban élt. Kardos Tibor szerint¹¹ a pünkösödölés emlékeztet a *májusi grófnő* ünneplésére, amely Bologna városában már a XIII. században virágzott. A szokás a vándordíások révén onnan terjedhetett el az Alpokon túli országokba, így hazánkba is. Meghonosodását tanúsíthatja, hogy a *tavaszi királynője* ünnepe Nagy Lajos udvarában már ismeretes. Természetesen nemcsak a tavasz természetes emberi öröme, hanem az egyházi ünnep liturgiája is tükröződik benne.

Dömötör Tekla a XVII. századból idéz¹² egy székelyföldi egyházi rendelkezést, amely szerint tilos a *királynéasszony-ültetés*, ami nyilvánvalóan a pünkösdi királyné kultuszára vonatkozik.

A pünkösödölés legrégebbi ismert népi szövegét Dugonics András jegyezte föl.¹³ A szokást az ország számos vidékén máig ismerik.

Szegedről származik¹⁴ a játék első részletes följegyzése Miskolczy István tollából: „Hat lányok tiszta fehér nyak-kendővel, olyan ing-vállal és köténnyel, fejeken virág-koszorú, jobbikban lilium-levelek és párosan össze fogódzva (legidősbik 12, legfiatalabbik 7 esztendősen lehetett) ilyen képpen játszásk szerepeiket. Jobbikban levő lilium leveleket lógázza minden mesterség s bizonyos mérték nélküli hangon de még is érthetőleg, imígy énekeltek mindnyájan:

*Megjeleni a pünkösd napja,
Mellyet Krisztus ígért vala,
Midőn mene mennyországba
Mindenek láttára.*

*A pünköstnek jeles napján
Szent lélek Istent küldötte
Megerősíteni szívöket
Az apostoloknak.*

*Tüzes nyelveknek szállása
Ügy mint szeleknek zúgása
Leszállott az ő fejekre
Nagy birtelenséggel.*

Ezen ének után lépett a leányok legidősbike, és szinte zöld lilomát lógazva imígy énekelt:

*Minekünk adattassék szent lélek malasztja,
Mellytől árnyékoztaték a szűzek virága,
Midőn őtet Gabriel üdvözölve áldta,
S testbe öltözött ígét keblébe fogadta.
Szűz anyától született Krisztus istállóba,
Kint és halált szenvedve jutott koporsóba,
És magát megjelentetvén feltámadásába,
Tanítványi láttára méne mennyországba.
Pünköst napján szent lelkét Isten elküldötte,
Az apostolok szívét megerősítette,
És szent ígét azok lelkébe öntötte.
Hét féle ajándékot akkoron vevének,
Hogy minden nyavalyákat által élbessenek,
A szenvedés óráján el ne csüggedjenek,
Hanem mindent Istenért jó szívvel tűrjenek.*

Ez után a 2-dik leányka lépett elő, és azon képpen forgatván kezét nem énekelt, hanem ezen verseket mondá el:

*Ó te örökkéig pirosló szép rózsá,
Kit az égi dongó ámbár megmardosa,
Vérével megmosa mindeneknek ura,
Hogy légy bázas társa. –*

3-dik leány verse azon képpen elő adva:

*Egy kis fehérségben tulajdon Istenség:
Hiszlek, hogy jelen vagy, ó te drága szentség,
Szentséges Istennek csudálatos volta*

*Adámnak vétkéért maga fiját adta.
Kelj föl úr Istennek választott serege
Föltetszett már néked egek fényessége.*

4-dik leány versei:

*Én gyöngye rózsácska vagyok,
Ezt szavaimból halljátok,
Friss éjszaka járok
Édes szülőimnek kellemes kertjében
Úgy kinyíltam én is, mint viola szépen.*

5-dik leány versei:

*Légyen földeteken gyümölcs, bor és búza,
Az új Messiásnak kibimbózott ága,
Júda nemzetségnek királyi pálcája,
S király-koronája.
Az Isten áldása szálljon ezen bázra
Mint régenten szállott az apostolokra.*

6-dik leány versei:

Ezt királynénak nevezik; fehér fátyol fedi el képét, s leginkább a legfiatalabbik szokott lenni, és ettől még mindig ezen verseket hallottam:

*Én kicsinyke vagyok,
Nagyot nem szólhatok
De még is Istennek dicséretet mondok.*

Ezek után egyik kilép a többiek közül, s a királynéhez ezen verseket mondja:

*A Karsai rozsa kibajlott az útra
Szedje föl királyné arany koszorúba.*

Végre párosan össze ölelkezve, és lassú táncz-forgás között imígy énekelnek:

*Mi van ma, mi van ma, piros pünkösdi napja,
Holnap lesz, holnap lesz a második napja
Andreas
Bokrétás
Felséges jó tánczos
Jól megfogd, jól megfogd a lovad kantátrát,
bogy el ne tipossa, tapossa a pünkösdi rózsát.*

Ez után megajándékozgatva ismét párosan elmennek.

Egyes helyi változatokban *Szent Őrsébet asszony* a püskösi királyné. Sebestyén Gyula azt gyanítja, hogy itt Árpád-házi Szent Erzsébetről van szó, aki gyermekkorában lett menyasszony, és akinek legendájában az ismeretes rózsacsoda szerepel. Az előforduló *Adorjás bokrétás* pedig édesatyja, András király volna. A föltevés megerősítésre szorul.

A püskösi király és királyné hagyományvilágának bemutatásában még megközelítő teljességre sem törekedhetünk.

Nádas (Trstín) egyik plébánosa Sverteczky Lipót püskösi rózsaszünetpély rendezésére tett alapítványt (1835). Kamataiból minden év püskösdjén egy jámbor parasztlányt díszes keretek között megjutalmaztak és ártatlansága jeléül rózsakoszorút tettek a fejére.¹⁵ Ez az épületes kezdeményezés a középkori püskösi királyné-választásoknak kései visszhangja. A nádas pap példáját később máshol is követték.

Egyik XVIII. századbeli halasi kéziratban református püskösi köszöntőt¹⁶ olvashatunk:

*Régen a Noé galambja
Hogy megszűnt a vízőzön babja,
Bárkának ne lenne rabja
Zöld ágat vitt be ő szája.*

*En is azért mint zöld ággal,
Béköszönök bozsánnával.
Legyen az Isten ez bázzal.*

A zöld ágat, a tavasz jelképét, amelyre versezetünk is utal, sok helyen ki szokták tűzni püskösd hajnalán; az egész háztájékot feldíszítik vele. A hagyomány nyilván még középkori. Szívósságára jellemző, hogy XVII. századi *evangélikus* zsinatok határozata értelmében megtartandó az a szokás, hogy a diákok püskösdkor zöld gallyakkal ékesítsék föl a szent épületeket. Ez azonban ne lövöldözéssel, vagy más szertelenséggel történjék, hanem énekléssel.¹⁷ A bánáti katolikus *bolgárok* is hajlékukat bazsarózsával (buzdur) és virágzó bodzaággal (trambaz) díszítik.^{17a}

Piros püskösd hajnalán a *szegei* táj népe – Tápé kivételével, amely úrnapiján díszít – zöld ággal: fűzzel, de főleg bodzával ékesíti föl házatáját, különösen a kerítést, ablakot, de régebben a vizimalmokat, hajókat is. Ez a bodzázás, ami *Őszentivánban* a legények dolga és a lányosházakra is kiterjed. A szegei tanyák népéből települt *Csölyospáloson* azért tűzik ki az ágakat, hogy – mint mondogatják – az Isten haragja, vagyis a mennykő elkerülje a házat. Az ünnepek után régebben ezeket a bodza-

ágakat eltették, és ha valakit *szél*, azaz szélhűdés ért, megfüstölték vele. Az *újkigyósiak* a pünkösdi hajnalán szedett bodzavirágot foganatos orvosságnak tartják. A *kiszomboriak* a zöldágakat pünkösdkor nyíló virágokkal is megtüzelik.

Ugyancsak a kiszomboriak az ünnepen kenyeret szoktak elégetni. Hamuját a gabonaföldre szórják, hogy az aratás gazdag legyen. Szerencsés lesz, ki pünkösdi hajnalán születik. Pünkösdi rózsát szoktak szórni ilyenkor a mosdóvízbe, hogy egészségesek legyenek.

Apátfalván az öregek úgy tartották, hogy a pünkösdi bodza leveléből és virágjából főzött ital orvossága minden betegségnek. Az a *gőcseji* szokás, hogy a pünkösdi rózsa levelét megszáritják és a beteg tehénnek adják, halavány nyoma a régi pünkösdi liturgiának.

Székesfehérvár-Felsővároson a várandós asszonyok fürdővizébe szárított pünkösdi virágot, ágat szoktak tenni. *Bátya* „rác” öregasszonyai a bodzát szentképhez tűzik, ott megszárad. Ha a családban köhög valaki, ebből főznek teát.

Zöld ággal díszítettek az erdélyi és szepességi *szász* legények is. Az előbbieket kalapjára a lányok virágkoszorút tettek.¹⁸

Aki a pünkösdi harmatban megmosdik, azon a palóc *litkeiek* szerint nem fog a nyári nap.¹⁹

Az ünnep liturgikus sajátosságairól, egyházas ihletéseiről emlékezve, először hallgassuk meg Bod Pétert: *a Paskabáránynak megétele után a zsengének bémutatásától fogva, ötven napot számláltak, az ötvenedikén az Istennek áldozatot mutattak a mezei áldásért, amely ugyan ünnep volt és görögül pentekosté, ötvenedik, a mi nyelvünkön abból formáltatott szóval mondatik pünkösztnek. Ez nevezetessé tétetett osztán, midőn a Szentlélek az apostolokra elküldetett. Nemcsak azt az ötvenedik napot tartották pedig innepnek, hanem az egész ötven napokat, amelyeken nem böjtöltek, térdet nem bajtottak, hanem fennállva könyörgöttek, szent énekléssel töltötték idejeiket, kivált a halléluját mindenütt énekeltek, amelyet a negyven napi böjt idején nem cselekedtek. Szent Ambrus így szól: az Úr rendelte, hogy a negyven napokon szomorkodjunk, az ötven napokon pedig örvendjünk.*²⁰

Erre az örvendezésre emlékeztet az ország egyes vidékein (Szeged, Zenta) a húsvét és pünkösdi közötti időszaknak *zöldfarsang*, *bárányszang* elnevezése is. Budaörsön hasonló: *Lamplfarsching*.²¹ Ilyenkor már ismét szabad a menyegző.

A liturgiátörténetből tudjuk, hogy a középkorban a szél zúgását, amely a Szentlélek eljövetelét megelőzte, úgy akarták utánozni, hogy a nagymise szekvenciája: *veni Sancte Spiritus* . . . előtt kürtöket és harsonákat szólaltattak meg. A tüzes nyelveket helyenként égő kócokkal jelképez-

ték, amelyeket a templom padlásáról a hívek közé dobáltak. E veszélyes szokást sok helyen rózsának és a felhőt jelképező, természetesen szentetlen ostyának hullatásával cserélték föl. Néhol galambokat eresztettek széjjel a templomban. Magyari István *Az országokban való sok romlásoknak okairól* elmélkedve, a még eleven szokást megörökítve, gúnyosan írja: *az pünkösdi napi fagalambnak mint ha mennyből Szentlélek jőne, alábocsátása.*²² A székelyföldi Csíkszéplő templomának középkori szentélyházába régebben pünkösdi napján fehér galambot zártak, amelyet mise alatt szabadon eresztettek.²³

Somorja jámbor asszonyai még a közelmúltban is pünkösdi hajnalán az egész templomot földiszíttették piros pünkösdi rózsával, és amikor elkészültek, a templom ajtaját, ablakát sarkig kinyitották, hogy *széljárás* legyen az első pünkösdi szélvihar emlékezetére.²⁴

Budaörs német népe pünkösdi reggelén nyitva szokta tartani az ablakokat, hogy a Szentlélek átjárja a házat. A pünkösdi esővizet (Heiligengeistwasser) elteszik, és szemborogatásra használják.

Jámbor szegedi öregek szerint a szél a Szentlélek szájából jön. Nem jó tehát szidni, mert a *szél*, azaz szélhűdés, *guta szele* éri, üti meg az embert.

Számos Máriát dicsérő kegyhelyünknek, így Csíksomlyónak, Radnának, Mátraverebélynek, Máriakönyének, Pálosszentkútnak, és még több másnak pünkösdi is búcsúünnep: a Szentlélek hét ajándékát az ő mátkája, az Apostolok Királynéja, közvetíti a hívő lelkekbe. Szegedi hiedelem, hogy aki tisztalelkű, az pünkösdkor meglátja a Szentlelket Pálosszentkút vizének tükrében.

Orbán Balázs írja,²⁵ hogy a *Széphavas* tetején egy kápolna romjai láthatók, amelyet a Szentlélek tiszteletére emeltek. Ide gyűlt össze régen, minden pünkösdkor a kilenc moldvai csángó falu lakossága fehér ruhában, aranyhímzésű fehér zászlókkal, ezt énekelve: *Zeng az erdő, zúg a levele Mária öröme*. . . Itt találkoztak csíki testvéreikkel. Zászlaikat összeérintve, együtt mentek a somlyai búcsúra. Visszatérőben az egész nép elkísérte őket a Széphavasig. Itt miséztek, mulattak, s jövő évre találkozást adva egymásnak, érzékenyen köszöntek el a távozó rokonoktól. 1744-ben a járványok miatt eltiltották a moldvai csángók hazajárását.

*

A liturgia szavaival: a Szentlélek hét ajándékával megújítja a föld színet és betölti híveinek szívét. Lángra lobbantja bennük a *fervor caritatis*

tüzét, a felebaráti szeretetszolgálat készségét, minden rászorulóknak önfeláldozó gondozását.

A középkori ispotályok különös bizalommal helyezték magukat a Szentlélek oltalma alá.²⁶ Titulusukat közvetlenül vagy közvetve a római *Szentlélek-társulat* (Confraternitas S. Spiritus in Urbe, ismertebb olasz nevén S. Spirito in Sassia) ösztönző hatására választották. Ehhez azonban tudnunk kell, hogy a XII. század végén Montpellier városában egy Guido nevű gazdag francia nemes olyan társulatot alapított, és helyezett a Szentlélek oltalma alá, amely fő feladatának a szegények és betegek kórházban, ispotályban való gondozását tekintette.

Itt a szegények, betegek, elhagyatott árvák, öregek találtak otthonra, ápolásra. A betegeket hajlékukban is fölkeresték, a szegényeket élelemmel és ruhával támogatták. Az előljáró (magister, másként praeceptor) és alattvalók egyaránt laikusok: testvérek és nővérek. Ez utóbbiak a nőket és gyermekeket gondozták.

Montpellier mellett a rend másik anyaháza a római *Hospitale S. Spiritus in Sassia* lett. Ennek körzetéhez tartozott hazánk is.²⁷ A rend nyugat- és közép-európai házainak száma a XIV. század folyamán elérte az ezret. Magyarországon eddigi adataink szerint Nagyszebenben (1292) és Budán (1330) tűnnek föl először. Régi oklevelek utalnak még *Marosvásárhely*, a barcasági, német lovagrend-alapította *Földvár* (Marienburg, Castrum Mariae) és *Glurni* (?) ispotályaira is. Szentlélek-kórházokról tudunk Bártfán (1446). Adatok híján nehéz eldönteni, hogy *Nagyvárad* (1339), *Kassa* (1363), *Lelesz* (1405), *Pécs* (1497), továbbá *Lőcse*, *Sárospatak*, *Gyöngyös*, *Sajólad* középkori Szentlélek-ispotályait szintén a rend alapította-e, vagy csak ihlette őket.²⁸ Biztos azonban a pécsi dominikánus (1497), továbbá a szegedi premontrei apácák (1511) kolostorainak, illetőleg ispotályainak. a S. Spirito in Sassia-val való kapcsolata.²⁹

E Szentlélek-ispotályokat, egyúttal a *devotio moderna* hazai bizonyosságait majd mindenütt a helybeli polgárság áldozatkészsége tartotta fenn, részletekről azonban itt nincs módunkban szólni.

A Szentlélek kultusza, illetőleg titulusa természetesen már az Árpád-korban fel-tűnik. Oltalma alatt állott a bencés *Berzétémonostor* (XII. század), *Bátmonostor* (XIV. század), a pálos *Piliszszentlélek* (1263). *Dédes* (1346), *Jolsva* (1473), a franciskánus *Nagyvárad* (1301), az ágostonrendi *Hrapkó* (1334), az antonita *Kassa* (1363) kolostora.³⁰

Szentlélek-oltárok: *Buda* (Magdolna-templom 1390), *Sopron* (1402?).³¹

Ami hazai ikonográfiáját illeti, *Zsiga* (Schigra, Zehre) templomának egyik fal-képén a Szentlélek glóriás aggastyán alakjában jelenik meg.³² Két kézre fogott

kendőben kilenc gyermek, vagyis a Léleknek Szent Páltól felsorolt (I. Kor. 12, 8–10) kilenc ajándéka: *A Lélek ajándékait pedig kiki azért kapja, hogy basználjon vele. Egyik ugyanis a Lélektől a bölcsesség adományát kapja, a másik a tudás adományát ugyanattól a Lélektől, a harmadik meg a hitet kapja ugyanabban a Lélekben, vagy a gyógyítás adományát ugyanabban a Lélekben. Ez csodatevő hatalmat, amaz meg a prófétádságot, egyik a szellemnek elbármolását, másik többféle nyelvet, a harmadik viszont a nyelvek megfejtését. Mindezt azonban egy és ugyanaz a Lélek műveli, tetszése szerint osztva kinek-kinek.*

Pünkösöd csodáját, a Szentlélek eljöveteletét ábrázolja *Csikszentlélek* (Leliceni, 1510), *Nagyszeben* (kálvária, 1520), *Szászsebes* (Sebişul Saseş, 1524) főoltára.³³

A Szentháromság személyei között való ábrázolásról másból szólunk.

Ma élő titulusok:
Esztergom: Dévényújfalú (Devinska Nová Ves), *Ipolytölgyes, Kátló* (Kátlovce), *Pernek, Péterlak* (Petrova Ves), *Piliszentlélek, Budapest-Herminamező*.
Besztercebánya: Zólyomlipcse (Sohler-Liptsch, Slovenská Lupča, 1330), *Besztercebánya* (1650).

Rozsnyó: Oldalfala (Stranské u Tornale), *Szomolnok* (Smolnik, 1666), *Fülek-szavoly* (Savol, 1805).

Szepes: Zsegra (Schigra, Zehra, XIII. század), *Lőcse* (franciskánusok), *Leibic* (Libica), *Tarnóc* (Liptovsky Trnovec).

Eger: Gyöngyös (kápolna, 1540?), *Szuba* (1710), *Alsóábrány* (1750), *Bükkszék* (1759), *Aldebrő* (1760), *Pásztó* (1765), *Hort* (1779), *Tiszagyulabáza* (1927), *Tarna-lelesz*.

Kassa: Kirdybelmec (Královsky Chlumec, 1330), *Szepsi* (1331), *Kassa* (1730, kápolna), *Nagykőpaták* (Kvakovce, 1772), *Koskóc* (Koškovec, XVIII. század), *Alsóberek* (Brestov, 1929).

Szatmár: Szatmárnémeti (középkor), *Vállaj* (1771), *Mezőpetri* (Pestreşti, 1786), *Gálospetri* (Galoş Petrei).

Győr: Sopron (1221).

Szombathely: Rédics, Horvátnádálja, Boba.

Veszprém: Csurgó, Kiskorpád (kápolna), *Porva, Rinyakovácsi* (kápolna).

Székesfehérvár: Remete (Kertváros, 1942).

Kalocsa: Soltvadkert (1809).

Csanád: Rékás (1390, elenyészett).

Nagyvárad: Olasz (1749).

Erdély: Csikszentlélek (Leliceni), *Kászonjakabfalva* (Jacobeni), *Kézdiszentlélek* (Sanzieni), *Túr* (Tiur).

A *Lelki Paradicsom* Szentírásból összeszedett litániája jellegzetes megnyilatkozása a barokk jámborságnak. Terjedelme miatt sajnos nem idézhetjük.

Említésre méltó végül, hogy a *pünkösöd* az Árpád-korban keresztnévként is fölbukkan. 1252. *Clauigeri eisdem vinitoribus Pincusd, Kereu*.³⁴ Viselője nyilvánvalóan erre az ünnepre született. Az időbeli távolság miatt kérdéses, hogy a *Pünkösdi* családnév a keresztnévből származott-e.

ÚRNAPJA

Úrnapja a szegedi eredetű Lányi-kódexben *szentvértnap*, a Szentháromság vasárnapját követő csütörtökre eső parancsolt ünnep.

Az Egyház a nagyheti gyász miatt nem ünnepelhette méltóképpen az Utolsó Vacsora misztériumát, az Oltáriszentség szerzését. Bár *csütörtök* ősidőkől fogva egészen napjainkig az Oltáriszentség emlékezetére rendelt nap, mégis sokáig hiányzott a Kenyér és Bor kiváltságos ünnepe.

Kialakulását a kalendáriumi megfontolások mellett az Oltáriszentség sajátos középkori kultusza ihleti. Ugyanis a szentostya megszentelő erejéhez, gonosz és ártalmas dolgokat elűző hatalmához már a kora középkorban számos jámbor képzet és szokás, olykor babona fűződött, amelyeket az Egyház is részben helyeselt, részben tűrni volt kénytelen. Másfelől a középkor utolsó századaiban felbukkanó eretnokségek éppen az átlényegülés misztériumát vették tagadásba, amelyekre az Egyház az eucharistikus hit ünnepélyes megvallásával felelt.¹

Az előzményekhez az is hozzátartozik, hogy valamikor égháború esetén a Szentséggel körüljárták a falut, hogy a földeket megoltalmazza vele. Egyébként is általános szokás volt, hogy az Oltáriszentséget meghordozták a tavaszi vetések között, hogy egyrészt távoltartsa tőlük a természeti csapásokat, másrészt pedig, hogy bőséges termés járjon a nyomában. Ezekből az áldáskérő felvonulásokból, *theophorikus*, azaz Oltáriszentséggel olykor lovon, sőt hajón történő körmenetekből is indítást kapott az úrnap processzió, a Karancs vidékén *gulyibajárás*, amelynek a négy világtáj felé adott áldása ma már szimbolikus jellegűvé vált, régebben azonban nagyon is gyakorlati rendeltetése volt: az embernek, földnek, zsendülő vegetációnak megáldása.² A négy áldás egyébként alighanem hazai liturgikus fejlemény.³

Az ünnep megkedveltetésére közvetlenül sokat tett a XIII. században

Szent Júlianna, lüttichi apáca, aki egy látomásában a teliholdat látta, amelyből azonban egy darabka hiányzott. Mennyei sugallat révén megtudta, hogy a hold az egyházi évet jelképezi, hiánya pedig az Oltáriszent-ség ünnepe.

Julianna látomása többek között Pantaleon Jakab lüttichi papot is megindítottá. Jakab később IV. Orbán néven pápa lett. Éppen Orvietóban nyaralt, amikor hírül vitték neki, hogy a közeli Bolsena városában az ostya a pap kezében átváltozás alatt vérezni kezdett (1264). Ismeretes, hogy a csodát egyik vatikáni freskón Rafael is megörökítette. Orbánt a csoda most már arra bírta, hogy úrnapijának megünneplését az egész Egyházban elrendelje,⁴ Aquinói Szent Tamást pedig megbízta az ünnep miséjének és zsolozsmájának összeállításával. A filozófus Tamás költőként is remekelt: az ünnep szekvenciája (Lauda Sion, Salvatorem) és körmeneti énekei (Pange lingua gloriosi, Sacris Sollemniis, Verbum supernum) a középkori himnuszköltészet legcsodálatosabb alkotásai közé tartoznak. Számos szép magyar fordítást ihlettek, köztük a két legnagyobbat, Babits Mihályét és Sík Sándorét, továbbá Szedő Dénesét.

Az úrnapi kultuszt éppen hazánk a legelső között karolta föl. Keltezésekben hamar felbukkan. 1271. Kolozsvár: *quinta feria proxima ante festum SS. Corporis Christi*. 1301. Nagyszeben: *feria sexta post festum SS. Corporis Christi*. 1313. Nagyvárad: *in festo corporis Christi*. 1315. Székesfehérvár: *in quindenis festivitatis corporis Christi*.⁵ Mindezek az adatok úrnapijának már virágzó kultuszáról tanúskodnak. Kibontakozásukban részük lehetett a *latin* (vallón) kereskedőknek és az erdélyi szászok rajnai kapcsolatainak is.

Az újszerű eucharisztikus szemléletnek és érületnek állanak szolgálatában hazánkban is a *Krisztus Teste*-társulatok, papi, olykor világi közösségek: Buda, Pest, Magyaróvár, Sopron, Bazin, Pozsony (1349. *fraternitas corporis Christi*), Pozsonyszentgyörgy, Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmechánya, Eperjes, Bártfa, Kiszseben, Lőcse (1402. *Bruderschaft des heiligen Leichnams Christi*), Kassa, Eger, Kolozsvár, Szászbeszterce, Nagyszeben (1372. *Gesellschaft des heiligen Leichnams, fraternitas excelsi et mirifici sacramenti corporis et sanguinis Christi*), Brassó városokban. Budán és Sopronban két Krisztus Teste-társulat is virágzott. Budán az egyiknek, amelynek a Mária Magdolna-templomban volt oltára, a magyarok, a másiknak pedig, amelynek oltára a Nagyboldogasszony templomában állott, a németek voltak tagjai. Sopronban ellenben az egyikhez papok, a másikhoz pedig világiak tartoztak. Az első társulat Pozsonyban alakult, a többi általában a XV. században.⁶

E társulatok célja Isten dicsérete és Krisztus testének tisztelete. A tagok az Oltáriszentség dicsőségére minden csütörtökön énekes nagymisén vettek részt. Gondoskodtak arról, hogy közülük senki meg ne haljon az Oltáriszentség vétele nélkül, és hogy a pap illő kísérettel vigye a beteghez. A város szegényeit és az idegeneket a társulat temette el.⁷

Az Oltáriszentség tisztelete nemcsak azokon a helyeken virágzott, ahol külön tiszteletére alakult vallásos társulatról is vannak adataink. Szerte az országban, falun-városon egyaránt sok Oltáriszentség tiszteletére szentelt templom, kápolna, vagy legalább oltár állott.

Későközépkori búcsújáró helyeink túlnyomó része: *Báta, Szeged, Kassa, Ludbreg* (Horvátország), *Vasvár, Győr, Pécs, Garamszentbenedek* szintén eucharisztikus jellegű: a bennük tisztelt *vérző ostya* történeti és kultikus háttéréről, egyben az *imago pietatis* hazai ábrázolásainak európai összefüggéseiről a magyarországi búcsújárásról készülő munkánkban szólunk bővebben.⁸

Ez az eucharisztikus szellemiség úrnapiját az egyházi év legnagyobb ünnepei mellé emeli. Évszázadokon át a katolikus társadalomnak legünnepelesebb: dramatikus elemekkel, misztériumjelenetekkel, látványosságokkal is színezett hitvallása, reprezentációja lesz belőle, amelyen – mint látni fogjuk – olyanok is tartoznak rész venni, akik foglalkozásuk miatt helyhez voltak kötve (pásztornép), sőt a nem katolikusokat is kötelezték a passzív ünneplésre.

Az úrnapi körmenetekről szólva először a királyi udvar felvonulását, különös hagyományvilágát mutatjuk be, amelybe a középkor folyamán számos hazai sajátosság is beleszővődött. Értékes egykorú följegyzések maradtak róluk.

Már az átlényegülést tagadó huszitákkal bajoskodó Zsigmodnak nagy gondja volt az úrnapi körmenetek fényes, hitvalló, egyúttal állampolitikai célzatú megülnésére. Egyiken (1424) az öreg II. Mánuel görög császár is megjelent, aki a török ellen jött segítséget kérni Budára.⁹

Daniero Tamás modenai követ írja le¹⁰ a budavári körmenetet II. Ulászló idejében (1501). A király részvételével tartott felvonulás legnagyobb látványossága egy jóslat megjelenítése volt. Eszerint a mohamedán hitnek csak akkor lesz vége, ha Mohamed koporsóját sikerül szétrombolni. Ezt a következőképpen adták elő: Mohamed mecsetjét fölállították, koporsó függött benne, melyet a szultán és számos basa vett körül.¹¹ Amidőn a király és a körmenet a mecset elé ért, óriási tűzsugár sújtott le a koporsóra és ezt, valamint a körülálló törökök nagy részét lángba borította (ezek úgy látszik, bábok voltak). Ami pedig el nem

égett, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel ízzé-porrá zúzta, sőt fogaival is szaggatta. A főtér közepén igen csinos szökőkút állott, melyből egész nap kitünő bor folyt. A tömérdék nép bögrével, fazekakkal, kalapokkal merített belőle, sőt némelyik csak a száját tartotta a borsugárhoz. A sűrű tömeg közé kappanokat, ludakat és galambokat dobáltak. A követ megjegyzi, hogy soha életében ilyen nagy ünnepet nem látott.

II. Lajos fényes úrnapi oltárt emeltetett és a királynéval együtt megjelent a körmeneten apródjai kíséretében, akik égő gyertyát tartottak kezükben, és a körmenetben az Oltáriszentséget kísérték. A menetben ereklyéket, kereszteket, képeket hordoztak körül, amelyeket bíborbársonnyal kötöttek a hordó eszközökhöz. Az ereklyetartókat virággal díszítették föl, de már ekkor is hintettek a Szentség elé rózsát és más virágokat.

A középkor elején nálunk még nem ismerték a monstranciát és így az Oltáriszentséget csak kehelyben vitték. A szepesi zsinatnak egyik kánonja arra enged következtetni, hogy a körmenetben több Oltáriszentséget is vittek, és mint mondtuk, az ereklyéket is körülhordozták.¹²

A baldachin alatt vitt Oltáriszentségen Szkhárosi Horvát András így csúfolódik:

*Viseled az bálvánt Úrnapiján árnyékba.*¹³

Már itt említjük, hogy a következő században Komáromi Csipkés György elítéli, hogy Úrnapiján *superlát alatt iszonyú sok muzsikálással, leövéssel, dobolással, trombitálással, zászlókkal hordoztatik az ostya.*¹⁴

Az ünnep további népszerűségére jellemző, hogy 1551-ben az evangélikusok is megtartják *Szákon* a körmenetet, de az ostya körülhordozása és imádása nélkül.¹⁵

Talán a hajdani magyar hagyományvilágból is elárul egyet-mást az 1593-ban *München* városában tartott úrnapi körmenet. Egyik jelenetét ugyanis a magyar Barakha Miklós rendezte: a csoport élén magyar ruhába öltözött zászlós, sárga magyar csizmában. Lovát strucc tollak ékesítették. A menetben Barakha fiai mellett egy törpe mór, továbbá muzsikások is felvonultak, valamint tizennégy zsidó és száz perzsa lovas. A menet közepén a fáraó lovagolt, a végén pedig tizenkét alabárdos következett. Az egésznek az *exitus Izrael* megjelenítése volt a célja, ami egyúttal talán a magyar népnek a török rabságból várt szabadulására is akart utalni.¹⁶

A felsorolt szórványos középkori adatokból és utalásokból kitűnik, hogy hazai városaink úrnapiját nagy fénnel ülték meg. A már elmondottakból érthető, hogy rendezésükben különösen a Krisztus Teste Társula-

tok és céhek buzgólkodtak. *Kassán* a kereskedők céhe díszítette a baldachint és hintette be fűvel a menet útját. A *szászkerézi* mesterlegények kezükben égő gyertyával, fejükön zöld koronával vonultak fel.^{16/a}

Pozsonyban a polgárok leányai söpörték fel a körmenet útvonalát (1440).¹⁷ A város a menetben feldíszített frigyszekrényt¹⁸ is vitetett. Trombitások muzsikáltak, a bástyákon ágyúk dörögtek, a kapuban és utcákon díszőrség állott (1494). Valószínű, hogy az *öt okos és öt balga szűz* evangéliumi példázatából költött és 1545-ben előadott pozsonyi játék szintén az úrnapi misztérium egyik jelenetéből önállósult.

A katolikus barokk restauráció a körmenetbe új elemeket iktatott, amelyeknek fényesebb, misztériummá teljesedő külföldi párhuzamait is ismerjük.¹⁹ Bod Péter bizonyára ezekre gondolva írja,²⁰ hogy a *processióban* nébol 1. *Ursula mégyen a sok szűzekkel*, 2. *György öli a sárkányt*, 3. *ördögök ordítanak, futkosnak, hogy hatalmokat elvesztették*, 4. *Kristóf bordonzza öleiben a kisgyermeket*, 5. *Katarina a kardot, kereket*, 6. *Borbála a kenyeret, pobárt*, 7. *Keresztelő János mutatja az Isten bárányát*, 8. *mások terítik a virágokat, zöld ágokat*, 9. *némelyek énekelnek*, 10. *búza körül járnak, szentelik*, 11. *csengettyűkkel zörgetnek*, 12. *lámpásokat gyűjtanak és sok egyebet cselekszenek*.

Nagy szerephez jut a körmenetben a *praefiguratio*, vagyis ószövetségi előképek megelevenítése és újszövetségi jelenetekkel való párhuzamba állítása. Különösen kedvelt a *Frigyszekrény* és *Oltáriszentség* együttese. Mint mondtuk, az úrnapi misztériumjelenetek előadásában céhek, jámbor társulatok, szerzetesgimnáziumok tanulói, közöttük is a diákok buzgólkodtak.

A pozsonyi jezsuita gimnázium növendékei úrnapiján (1628) az utcákon felállított oltárok előtt mondták a *salutatio*-kat, vagyis ünnepi dicsőítéseket, a franciskánusok kolostora előtt pedig nyílt utcán bibliai jelmezben az Utolsó Vacsorát ábrázoló jelenetet adták elő.²¹

A rozsnyai jezsuita gimnázium úrnapi színjátékának töredékes kézírata (1668) megmaradt: *A szentséges Úr testének ünnepe és processiója, melyet Michol feleségétől kicsúfolt Dávid király példájában, midőn az Úr frigy szekrényét a maga városába dicsőséges processióval behozná*. Kitalyok 6. *A rozsnyóbányai Jézus Társasága iskoláiban tanuló nemes indulatú ifjúság a keresztények elébe adott Úrnapiján*.²²

A XVII. században a soproni körmenet első állomása a jezsuiták Szent György-templománál, a második a királyi harmincados, harmadik a püspök házánál, a negyedik pedig a barátok klostromának bejáratánál volt. Közben a jezsuita templom előtt magyarul, a barátoké előtt pedig németül adtak elő vallásos játékokat.²³

A kolozsvári jezsuita kollégium ifjúsága 1700 úrnapi *salutatio*-ja: *Deus eucharisticus . . . Dum feriis Theopboriae sacris, per urbem ad domum parochialem solemni pompa inferretur, actione salutatus. Ab illustrissima . . . juventute academica Claudiopolitana*.²⁴

Úrnapi vonatkozásai vannak még a *Tékozló fiú* és a *Jézus, Mária fia* franciskánus szereztetési iskoladramáinak,²⁵ a csiksomlyai misztériumjátékok műfaji előfutárainak.

A XVIII. századból, Juhász Máté minorita szövegezésében²⁶ maradt ránk az úrnapi játékok legrészletesebb hazai emléke: a prefigurációk egyik sajátos, hét jelenetből álló csoportosítása. Címe: *A Krisztusnak éretünk való kinszenvedéséről és némely példáiról, melyek előre árnyékozták és jelentették jövődöbéli kinszenvedését és ártatlan balálramenését és megölettetését* (1761).

Az elsőben Saul, Dávid és Góliát történeteivel párhuzamosan az Utolsó Vacsora szerzéséről van szó.

A második prefigurációban József panaszkodik bátyjaitól való eladatásáról és sok nyomorúság szenvedéséről, melyeket álmai is előrejelentettek. Utána a papi fejedelmek tanácsot tartanak és Júdással a harminc ezüst pénzben megalkusznak.

A harmadik prefigurációban Ádám és Éva jelenete: a kígyó megcsalja őket, fölismerik bűnüket, majd az angyal átkozza meg őket. Párhuzamul: Jézus a Gecemáné kertbe megy imádkozni és maga mellé veszi Pétert, továbbá Jakabot és Jánost, Zebedeus fiait.

A negyedikben Sámson a filiszteusok kezére kerül, Jézust elfogják és megkötözik.

Az ötödikben az ártatlan Zsuzsanna vádolása. Párhuzamul Jézust a papi fejedelmek vádolják és megítélik.

A hatodik prefigurációban Náboth a maga szőlőjéért megkövetkeztetik. Jézust megkötözve a Pilátushoz viszik és halálra ítélik.

A hetedik prefigurációban Kain és Ábel története. Jézust megfosztják papi kötötétől, keresztre feszítik. Közbevetve Magdolna és János kesergése, a Szűzanya siralma.

Sajnos Juhász Máté könyvéből nem derül ki, hogy e megverselt prefigurációkat előadták-e valahol: Miskolcon, Egerben, Lőcsén, Aradon, Szegeden, Kolozsvárott, Nagybányán, Kézdivásárhelyen, ahol a XVIII. században a minorita rend barokk buzgósággal apostolkodik.

Nagyfalusy Lajos értékes adatgyűjtése és összeállítása²⁷ nyomán még számos más jezsuita úrnapi játék híre is fennmaradt. Különös kedvvel clevenítik föl – természetesen deák nyelven – az Oltáriszentség ószövet-ségi előképeit: *Rézkígyó* (1617 Zágráb), *Egből hulló manna* (1671 Trencsén), (1674 Szakolca), *Kánaáni szőlőfürt* (1667 Sárospatak, 1670 Trencsén),²⁸ *Melkizedek áldozata* (1609, 1616 Zágráb, 1666 Nagyszombat, 1668 Székelyudvarhely, 1713 Pécs), *Izsák feláldozása* (1616 Zágráb), *illés prófétának és az Oltáriszentségnek kenyere* (1667 Trencsén, 1671 Lőcse, Munkács), *Az oroszlánok vermében ülő Dánielnek angyaltól való tápláltatása* (1663 Trencsén, 1666, 1675, 1676 Nagyszombat, 1672 Szakolca, 1674 Kassa), *De comedente exivit, cibus*, vagyis: az evőből éték jött ki és az erősből edesség eredt (Sámson találós kérdése. Bírák 14, 14. 1665 Selmebánya), *Ninive királya* (Lőcse, év nélkül).

Az újszövetségből merített *Az irgalmas Szamaritánus* (1673 Zágráb).

E szakrális játékokba olykor nemzeti vonásokat is belevittek. Így

Trencsénben előadásra került: *Hungarica Ecclesia Providentia numinis tutata ac gloriose provisa sive Daniel in lacum Leonum coniectus et pane Deo ita mirabiliter providente pastus tandem e carcere liberatus*. Vagyis: A Magyar Egyház az isteni Gondviselés dicsőséges oltalma és szárnya alatt, vagy: az oroszlanok vermébe vetett Dániel, kit az isteni Gondviselés oly csodás kenyérrel táplált és végre börtönéből kiszabadított.

Ellenreformációs célzatú: *A tékozló fiúnak megtérése az atyai házba, vagyis Magyarországnak visszatérése az Oltáriszentségben jelenlévő Istenhez* (1674 Lőcse).

1668 úrnapiján Székelyudvarhelyen, szabad ég alatt, magyar nyelven került előadásra a *Melkizedekek áldozata*. A nagyszámú nemesség között ott volt István moldvai fejedelem, aki azért jött át az erdélyi havasokon, hogy e színjátékon jelen lehessen.

Egyéb úrnapi játékok: *A testvéreinek örömlakomát adó egyiptomi József és az utolsó vacsora vendégsége* (1663, 1668 Trencsén, 1673 Szakolca). A lelki szomjúságot csillapító Oltáriszentséget egyik színi jelenet Mózesnek a pusztában való vízfakasztásával ábrázolja (1717 Eperjes, Selmezbánya). *Jerikó esete* (1630 Győr). *Jeruzsálem városának szorongatása Jeremiás próféta idejében* (Győr, év nélkül). *A templomépítő Salamon, a békekirály és Krisztus, a békeség királya* (1637 Nagyszombat, 1706 Sárospatak), *Józsuá oltalompajzsa és az Oltáriszentség* (1677 Ungvár).

Általános volt a Társaság-irányította körmeneteken az Oltáriszentséget magasztaló, anyanyelven költött versezetek (carmina, rythmi) előadása is, amelyeket angyaloknak öltözött gyermekek, ifjak mondtak el. *Pécs* (1688): magyar, német, horvát, *Bécs* (1712): német, magyar, horvát nyelven. A szokás élt más helyeken, más rendekben is, mint már Juhász Máté méltatásánál láttuk.

Az úrnapi prefigurációs jelképek között külföldön is, hazánkban is talán a *Frigyszekrény* tűnt föl legtöbbször. Ezt örökíti meg egyik legszebb köztéri műemlékünk, a győri Frigyszekrény-szobor (1731) is, amelyet engesztelésül állítottak.

A győri jezsuita kollégium *asylum*, menedékhely volt. Ide menekült 1729-ben egy Weingassner György nevezetű katona, akinek a várparancsnok a kiadatását követelte. Ezt a rektor régi egyházi kiváltságra hivatkozva, megtagadta. A katonaság ezután vésztegár alá vetette az épületet, és megakadályozta a külvilággal való érintkezését, így az élelmiszerral való ellátást. Sinzendorf bíboros, győri püspök a katonát a maga hatalmasabb védelmébe kívánta venni, úrnapi körmenet alatt a székesegyházba próbálta átmenteni. A ministráns ruhába öltöztetett menekült azonban a Duna-kapu őrsége a Káptalándomb alján fölismerte és rárontott. Dulakodás közben a monstranciát kiűrték a pap kezéből, a Szentséget pedig össze-

riporták. A megbotránkoztató eljárás engesztelésül maga a király, III. Károly állította az emléket. A hagyomány szerint az ostyá porból fölszedett maradványait is elhelyezték a frigyszekrényben.

A merénylet helyére állított emlék állványzatán a kinszenvedést ábrázoló kődombormű. Angyalok tartják fölötté a Frigyszekrényt, ennek tetején a megdicsőített Bárány: Felírása:

PANI ANGELORUM INCORRUPTIBILI
CAROLUS VI ROMAN IMPER AUSTRIUS
REGNI APOSTOLICI CONSERVATOR ET VINDE
LAESAM ADORATIONIS CAUSAM
CORRECTIS SEDUCTORUM AUDACIIS
PERPETUAE DEPRECATIONIS MONUMENTO
AD EXPIANDAM OFFENSI NUMINIS IRAM
EX AVITA PIETATE
RESTITUI JUSSIT ANNO SALUTIS 1731²⁹

A Frigyszekrény-Oltáriszentség együttese tűnik föl a Szeged-alsóvárosi templom sekrestyeszekrényének képdekorációján, a győri származású Falussi Zsigmond alkotásán (1764) is. Az ajtószárny egyikén az Újszövetséget jelképező pápaalak egyik kezével elvonja a fátylat a mellé álló zsidó pap szeméről, aki az Ószövetség szimbóluma. A pápa a másik szárnyon látható Oltáriszentségre mutat, amely a Frigyszekrényen foglal helyet.³⁰ E föltűnő ábrázolás bizonyára összefüggésben volt Szegeden is az úrnapi drámájával, talán az alsóvárosi körmenetnek valamelyik barokk mozzanatával, eredeti indítékáról azonban biztosat már nem mondhatunk.

Úrnapija a barokk időkben a katolikus Egyházhhoz való tartozás kifejezésének, megvallásának ünnepélyes alkalmá. Olyanok is részt vesznek rajta, akik körülményeiknél fogva vallási kötelességeiket nem teljesíthették minden ünnepen.

A *debrődi* confraternitas regulái (1633) között olvassuk,³¹ hogy Jászóra, amely ebben az időben az egri egyházmegye székvárosa is volt, tartozik az kongregáció és a konfráterek mindnyájan úrnapiján Jászóra bemenni, az processióban, s jelen lenni. Az mint szokás, ketten-ketten az fráterek és mindjárt az deákok előtt járnak. De ezi Krisztus Urunk dicséretire az atyjok és az dékánokkal vagy legfőbb konfráterek tizenketten Urunk környül legyenek: batan egyfelől, másfelől is batan az konfráterek égő duplerekkel nagy ájtatosan és buzgó imádságokkal tiszteljék mennynek és földnek Teremtőjét az szent irgalmasságban, és az tizenkettő menyeelettül el ne távozzék és ebben az processióban konfráternek koszorú legyen az fején. És így eképpen szolgáljunk az irgalmas Istennek, az ki az mi lelkünkért megbolt, hogy halálunk után magához végyen az örök boldogságban az mi lelkünket.

Nádasdy Ferenc 1649-ből való utasítása szerint³² tartoznak ők az mezei grófok, avagy marhapásztorok a következőkkel: tartozik minden fertályos mester fejenkint úrnapijára minden pásztorokat cébben parancsolni, hogy Istennek, ő szent felségének tisztességére processióra járnak. Ha ki pedig közülök efféle keresztényi dolgot el-

múlatna, a megnevezett bíró, avagy fertályosmester egy funt viasszal büntesse meg...

A körmenet után mindenik szép böcsületesen a cébmesterhez menjen és az cébmester báza előtt az ő kúrtjökkel egyet kúrtöljenek. Annak utána bázához bemenvén, amit az Isten ad, együtt költsék el...

Az ünnep kivételes tekintélyére jellemző, hogy a hódoltság idején az úrnapi körmenetet a *végeken*, katonai táborokban is megtartották. Ennek – emlékeztetve a budavári mozzanatokra – időszerű szakrális célzata volt: az ellenséges hatalom megszegényítése.³³

Egy 1725-ből való rendtartás előírja, hogy a pásztorok egyik kezükben égő gyertyával, a másikon pedig kampós juhászbottal vonuljanak a körmenetben a Jó Pásztort ábrázoló zászlajuk alatt.³⁴

Az ünnepélyes, már a Tridentinumtól ihletett barokk úrnapi hódolat egyesíti egy-egy város, közösség társadalmát, amint Szeged 1724. évi reprezentációjából,³⁵ továbbá a *tatai* uradalom rendtartásából (1832)³⁶ is kitűnik.

A régi céhvilágban máshol is minden mester többnyire családotól jelent meg a körmeneten. *Németpróna* (Slovenské Pravno) céhzászlajainak három rúdja is volt. Fiatal mesterek vitték. A többiek kezükben égő fáklyával vagy viaszgyertyával követték.³⁷ A *Moson* megyei juhászok egyik kezében pásztorbot, a másikon égő gyertya.³⁸

Temesvári Pelbárt egyik úrnapi prédikációjában elmondja, hogy az Eucharistia ünnepélyes körülhordozásának jeles gyümölcse: védelem minden veszély és rossz ellenében (*defensatio ab omnibus periculis vel malis*). Így sokszor tapasztalni, hogy az égő házakhoz vitt Oltáriszentség eltávoztatja a tűzvészt.

Ez a hiedelem a XVIII. század elején *Debrecenbe* települt katolikus lakosság körében is élt. Piaristák voltak a lelkipásztorai. Csodálatosképpen azokat a katolikus házakat, amelyek előtt a Szentséggel elhaladtak, a tűzvész megkímélte. Ezért a kálvinista atyafiak e szavakkal hívták a szentségvivő papot hajlékukhoz: *tiszteletes uram, ide is avval a Fínyessel a házamhoz!*³⁹ A hiedelem *zsidányi* horvát maradványa, hogy az úrnapi ágat befonják a pajta sövényébe.^{39/a}

Ismeretes, hogy a Habsburg-dinasztia és bécsi udvar milyen nagy fényűzéssel ülte meg úrnapiját. Ennek halvány hazai visszfénye volt a hajdani fővárosnak, Pozsonynak, később pedig egészen 1945-ig Buda várának feudális színezetű ünneplése. Mindezeknek annyiban van néprajzi jelentősége, hogy barokk pompájuk sokszor még a falusi körmeneteken is visszatükröződött.

A kutatás egyébként alighanem már elkésett ezeknek az ünnepi külsőségeknek: felvonulásnak, viseletnek és viselkedésnek megörökítésével. Így csak kevés hagyományra hivatkozhatunk. Tudjuk, hogy *Bernecebaráti* új menyecskéi menyasszonyruhájukban vesznek részt a körmenetben.

Adács faluban még a legújabb időkben is a Szentséget vivő pap előtt halad három fiatal lány égszínkék, füzöld és tűzpiros ruhában a Hit, Remény és Szeretet jelképeivel. A tisztség már régidőktől kezdve ugyanazokban a családokban öröklődött.⁴⁰

Általános a fehérruhás málialányok kezéből a Szentség előtt való szíromszórás. A Württembergből települt *Budaörs* és *Budakeszi* magyarosodó, de német hagyományait is őrizgető népe virágszőnyeget készít az úrnapi felvonulás számára. Az ünneplésnek ez a fényes módja hazánkban nyilván csak ebben a két faluban él. Szerényebb formában megvan *Budafokon*, *Törökbálinton* is. Adatok híján nehéz volna eldönteni, hogy a hagyomány közvetlenül még az ősi szülőföld barokk ünneplését idézi-e, vagy már hazai fejlemény. A budakeszi öregek szerint a díszítő gyakorlat már emberemlékezet óta él. A virágszőnyeg pár évtizeddel ezelőtt sokkal hosszabb volt, amikor az úrnapi sátrakat még a faluban állították föl. Újabban csak a templomkertben készül, így is mintegy száz méter hosszúságban.

A díszítésben ma is részt vesz az ősi családok apraja-nagyja. A férfiak, főleg a különleges fehér színű földről, zöld ágakról gondoskodnak, az asszony nép pedig összehordja a virágokat, sokszor már nem is a szárán, hanem szirmokra tépve. A földet pár ujjnyi vastagságban, a templom körül szalagszerűen ráterítik a före, a széleivel együtt szépen elegyengetik, majd lelocsolják. Ez férfimunka, hasonlóképpen a zöld ágak letűzdelése is. A templomi padok széleihez is erősítenek ágakat. Ezeken belül halad a körmenet.

A földre belekarcolják a díszítések vázlatát, illetőleg körvonalait, és pedig szent jelképeket: oltáriszentségtartót, kelyhet, szívet, keresztet és hasonlókat, továbbá geometrikus formákat. Ezekre szórják rá nagy jártassággal és jó színérzékkel a lányok, asszonyok a szirmokat, kitöltőnek pedig szétmorzsált sárga és zöld mezei virágokat.

Az úrnapi sátrak díszítése olyan, mint más helyken. Virágkoszorút készítenek a pap monstranciájára, a baldachinok rüdvégeire is.

A menetben csak a szentséget vivő pap léphet a virágszőnyegre. Végig ezen halad. Budaörsi hiedelem szerint majd tűz pusztít a faluban, ha a szőnyegen székér megy át.⁴¹

Sajátságos hagyomány, hogy a virágszőnyeget nem hordják szét. Mindaddig megmarad, amíg az eső szét nem áztatja, a szél el nem fújja, vagy az ég madarai föl nem csipegetik.

Mondottuk, hogy azelőtt a virágszőnyeg végigkiglyőzött a falun, kocsiutakon. A házak elé zöld ágakat tűztek. A szőnyeg és ágak közeit a gazdák szórták tele frissen kaszált fűvel, mindegyik a maga hajléka előtt. Ezt a végén jószágaikkal etették meg.

A budaörsi úrnapiját nem láttuk, de alig lehet a készülődésben, disztésben nagy eltérés. A budakesziektől mindenesetre úgy hallottuk, hogy mégis ünnepélyesebb volt, mert az ottani nép hagyományos viseletében is reprezentált.

Nyék (Neckenmark) hajdan az Eszterházy-hitbizományhoz tartozott. A falusi ősök részt vettek abban a csatában, amelyet Eszterházy Miklós nádor győzelmesen vívott meg Tarródy Mátyással, Bethlen Gábor vezérével (1622).⁴² A földesúr szép selyemzástól ajándékozott nekik és fiatalságuknak kiváltságul megengedte, hogy ünnepelőül az uraság hajdúinak viseletét és fegyverzetét hordja. Az úrnapi körmenetben most is ebben az ősi viseletben, kucsmásan, puskával vonulnak föl. Végül a zászló tiszteletére a templomtéren felállnak, hordozója pedig félkezével többször megforgatja a levegőben. Ez a *Fahnschwingen*, amely Nyugat-Magyarország hajdani legénycéheinek világát is idézi.

Hasonló régi hagyomány a *Halterschnalzen*, vagyis a pásztorok ostor-durroztatása, amely *Kismarton* (Eisenstadt) városában úrnapija után való vasárnap az Eszterházy-rezidencia előtt, a herceg tiszteletére történik. Ezért áldomás jár nekik, amely az uradalmi kiadások között *Martinitrunk* néven szerepel. Mint látni fogjuk, Márton (nov. 11) volt a pásztorok igazi nagy ünnepe itt is.⁴³

Ugyanekkor a közeli *Lorettóban* túlkeiket fújták a *Vater*, vagyis céhmesterük háza előtt.

Szil rábaközi magyar faluban a húsvéti *Alleluja*-szobrot még a közel-múltban is bevonulás előtt álló regruták vitték az Oltáriszentség előtt asztragán sapkában, fehér ingben, kék mellényben, csizmában. Ez is nyilvánvalóan a táj egykori legénycéheire emlékeztet. A virágszirmokat elsőáldozók gyűjtik össze már napokkal előtte. Az úrnapi virág a lakásbeli szentképekre kerül, előbb azonban a gazdasszony szentelt vízzel fölhinti a szobát.⁴⁴

Sükdödön, de biznyára a kalocsai főmegye más faluiban is, úrnapiján a templom kövezetét fűvel és virágszirmokkal szórják tele. Az ünnep nyolcadán, egészen Jézus Szent Szíve ünnepéig ott is marad. A fűvet és

virágot ekkor hordják szét és szentelményként őrzik. Hasonló hagyomány él *Mezőkovácsbáznán* is: a nyolcad után jószágnak adják.

Mezőkövesden is teleszórják a templomot kakukkfűvel. Az asszonyok hazaviszik, tehénnek adják, hogy jól tejeljen; véreset ne fejjenek tőle.

Röviden már szó esett a négy világtáj irányában a négy úrnapi sátor állításáról, ahol a menet megáll, a pap pedig áldást oszt. A sátrakat, amelyeknek *Nyitra* nagykéren (Veliky Kyr) *budák*, *Buják*, *Karancsvidék* palócainak ajkán *guliba*, *gulyiba*, *Hangonyban szénke*, azaz kis szín, *Somodi* abaúji faluban *oltárka*, a mohácsi sokácok ajkán, *oltári*, bolyi németekén *Laubbütte* (innen az ünnep ottani neve: *Laubbüttenfest*) a nevük⁴⁵ vagy egy-egy jámbor társulat állítja és díszíti föl, vagy pedig egyes családok, nemzetségek vállalják. Vannak, főleg a kalocsai és pécsi egyházmegyében faluk, ahol a háztelken, utca vonalában állandó kis kő-kápolnát építettek, amelyeket természetesen a gazda gondoz. Hagyományvilágukról alig vannak ismereteink.⁴⁶

A *mohácsi* sokácok pár emberöltővel ezelőtt fehér lepedőt vittek és terítették a sátor oldalára. Eltették: a család halottjainak szemfedőül szolgált.

Az ünnep, illetőleg a körmenet hangulatához még századunk elején is sokfelé hozzátartozott a kirendelt katonaság dísztüze, amelynek eredetileg gonoszűző célzata volt. Szegeden a puskamíves céh mozsárágyúból adott díszlövéseket.⁴⁷ Szilánkját fogfájás ellen tartották fogatosnak.

Az úrnapi szentelt, helyesebben magával az Oltáriszentséggel megáldott ág, virág egyike a legtiszteltebb, legtöbbre tartott népi, paraliturgikus szentelményeknek. *Zalaszentbalázi*, kihalóban lévő neve *versmondó ág*. Az elnevezést már nem tudták megmagyarázni.

Vannak faluk (Tápé, Szentsimon), ahol nem Szent György, illetőleg pünkösdi napján zöldágazzák fel a házat, hanem úrnapiján.

A *szegedi* tájon az úrnapi virágot kertekből hordták a hívek össze. Sokan a maguk földjén kötöttek búzából és mezei virágból koszorút és a sátor falára akasztották. Szertartás után ezt kérték vissza. Tápén az úrnapi koszorú kendőbe takargatva még manapság is álmatlan beteg feje alá kerül, hogy pihenni tudjon. Alsóvároson a halott feje alá a koporsóba, még a közelmúltban is, olyan virágot, fűvet tettek, amelyen a sátorban a Szentség állott. A tápaiak akasztanak belőle az istálló horogfájára is. Földeákon a háztető alá tűzik, hogy a villám bele ne csapjon a házba. Kiszomboron a körmenet útvonalát szénával szokták meghinteni. Szer-tartás után széthordják és a jószággal etetik meg. Az úrnapi széna itt a

beteg állatok megcsutakolásához is használatos, hogy a baj, seb tűnjék el róluk.

Obecsén az úrnapi virágból koszorút fonnak, és oltalmazó céllal kitesszik a ház udvari részén lévő falra. Ez talán a pravoszláv rítus hatása: a helybeli szerb házakon hasonló megfontolással Szent Iván napján kötött koszorú látható. A gyulladásban lévő szemet a virág főzetével szokták mosogatni. A részben bunyevác eredetű *Tompa* asszonyai összeszedik azokat a virágszirmokat, amelyekre a Szentséget vivő pap rálépett. Megszárítják, majd a párnába, dunnába szórják a toll közé. Az úrnapi sátor zöld ágait és virágait odaerősítő zsineget a *bajai* gyerekek a századforduló táján *szentelt madzag* néven emlegették. Fürdéskor a bokájuk fölött a lábuk szárára kötötték, hogy a görcs meg ne fogja.⁴⁸ *Hódmezővásárhelyen* régebben a kálvinisták is úgy ünnepelték az úrnapiját, hogy nem végeztek szolgálai munkát. Ez vagy középkori hagyomány maradványa, vagy pedig arra a barokk gyakorlatra megy vissza, amikor a katolikus földesúr másvallású alattasaitól is elvárta, hogy a katolikus ünnepeket, ha passzíve is, de megüljék. *Hajdúszoboszló* katolikusai szerint, ha valaki hosszú útra megy, a magával vitt úrnapi virág megoltalmazza minden bajtól, szerencsétlenségtől.

Szilágyságban úrnapi füvel, virággal szokták füstölni a nyavalyatörőseket.⁴⁹ A *Székelyföldön*, Csíkrákoson (Racul) *erős idő*, vagyis égiháború alkalmával úrnapiján szentelt virággal füstölnek, *Göröcsfalván* (Plaesii de Sus) a négy oltár közé vert jegenyéaggal a jószágot szokták megfüstölni. *Kászonfelfűzen* (Satul Nou) az úrnapi oltárról egy-egy ágat visznek haza, és annyi Miatyánkot végez mellette a család, ahány levelet olvasnak meg rajta.⁵⁰

Az úrnapi virágot *Istensegits* bukovinai székely népe is orvosságnak tisztelte. *Andrásfalván* az úrnapi koszorú az istállóba került, hogy a jószág egészséges maradjon, a *Szépasszonyok*, vagyis a boszorkányok ne fonják be a lovak sörényét. Tettek belőle a kisdedek fürösztővizébe is.

Ludányhalászi hagyománya szerint a monstrenciát díszítő virágkoszorúval a beteg gyermeket szokták megfüstölni.⁵¹ *Hangony*, *Dernő* (Drnava) falukban az ágat kertbe, kenderföldbe szúrják le. *Gyöngyöspatán* vihar idején a sátorgallyból vetnek a tűzre, a virágból pedig a beteg fürdőjébe tesznek. *Hollókő* asszonyai a gyerek fürösztővizébe szórnak a virágból. Az ágat villámcsapás ellen az eresz alá tűzik. *Lucskán* (*Lučka*) a *szemtölésés* néven emlegetett szemverést úrnapi virág főzetével mossák le a gyerekekről. Ellés után először ezzel itatják meg a tehenet.

Úrnapjának, az úrnapi ágnek, virágnak párhuzamos szlovák hagyományvilága is nyilván igen gazdag. Erről azonban mi sajnós, igen keveset tudunk, csak a magyar nyelvű forrásokat idézhetjük. *Privígye* (Prividza) népe szerint az úrnapi virág betegség ellen fogatos. Abba a házba nem üt az istennilya, ahol úrnapi ágat őriznek.⁵² *Németprónán* a kakukkfűből font úrnapi koszorút parázsra szokták tenni, és a beteg jószágot megfűstölik vele.⁵³

Egy régi följegyzés (1746) szerint olyan úrnapi koszorúval fogatos a beteget megfűstölteni, amely a Szentségen függött.⁵⁴

A *gőcseji* sátornak a nyírfaág a legszokottabb dísz. Szertartás után egy-egy ággal megsöprik a palántaföldet, majd férgek ellen bele is szúrják (Bucsuta). Az ágy derékaljában rejtik el. Szédülő embernek meggőzölik vele a fejét (Nagylengyel). Forrázatával a köszvényes tagot orvosolják (Páka).⁵⁵

Vásárosmiske vasi faluban az úrnapi virágot rögtön a körmenet után kiviszik a családtagok sírjára. Akinek még nincs halottja, Krisztus temetői keresztjére teszi.

Rábaközben a sátorleveleket a jószág szénájába szokták tenni, hogy ne legyen kehes. A nyavalyatörőst *Csornán* is úrnapi ággal, tehát Jézus-szimbólummal ütögették régebben, hogy magához térjen: a Mester is kiűzte a betegekből az ördögöt (Máté 8, 16). Szintén csornai, eucharisztikus ihletésű időjárású regula: *ha fényes az úrnapija, búzakeresztekkel telik meg a pajta*.⁵⁶

Karmacs veszprémi faluban⁵⁷ a frissen kelt aprójószágot: csirkét, kacát, libát a gazdasszony szitára teszi. Előbb azonban hitvány lábasba vetett parázon úrnapi virágot, Zöld ágat éget. Ennek füstje fölé tartja a szitát. Annyi ez a szárnyasoknak „mint az embereknek a keresztelés”.

Baranyában: *Vasas, Martonfa* falukban is a sátor zöldje beteg jószág orvossága.⁵⁸

Dusnoki „rác” szokás szerint a virágot kiviszik az elhalt családtagok sírjára. Tesznek a halott koporsájába is.

Budakeszi minden hagyományörző német családja köt koszorút, amelyet mind a négy áldásnak érníe kell. Utána kiviszik a temetőbe halottaik sírjára. Budaörsi német monda szerint⁵⁹ az úrnapi szentelt virág még az állattá varázsolt embert is visszabűvöli. Leányvár németjei az úrnapi koszorút elteszik. Karácsony estéjén levágnak belőle, parázsra vetik és megfűstölik vele a házat, udvart, istállót, ólat, borospincét. Égiháború idején is ebből a virágból vetnek a tűzre és fűstölnek vele.

Bornemissza Péter Ördögi Kisértetekről szóló könyvében olvassuk: (Kisért az ördög) az úrvacsorájával is, hogy az ostyát tared a szádban és vidd a méhkasba, és sok mézed lesz.

Zalán Menyhért a babona magyarázatával kapcsolatosan rámutat,⁶⁰ hogy a középkorban sokszor visszaéltek az Ostya szentségével, így a méhkasba tették. Úgy hitték, hogy a méhek majd jobban mézelnek. Egy föltehetően hazai eredetű, XII. századból való kézirat szerint egy parasztember az Oltáriszentséget a kaptárba tette, hogy több méze legyen. Az ember azonban rövidesen megbetegedett, és meggyónva sötét tükát fölfedte a papnak. A pap megnézte a kast és csakugyan ott találta a Szentostyát. A méhek viaszból kis kápolnát hordtak köréje, és mintha zsoldtárt döngöcséltek volna a tiszteletére. A pap ünnepélyes körmenetben a néppel együtt a templomba vitte, és a viaszkápolnát ott helyezte el.

A középkorban Európa-szerte ismert legendával, illetőleg a belőle sarjadt mondakörrel Leopold Kretzenbacher is foglalkozván,⁶¹ számos párhuzamot felsorol, amelyek a mai anyagunkat is egyetemesebb összefüggésben világítják meg. Idézi azt a szöveget is, amelyből Zalán merített: *Carmen de rustici cuiusdam profanatione SS. Sacramenti, qui illud in alveo reposuit.*

A történet már Petrus Venerabilis cluny bencés († 1156) *De miraculis* c. művében is felbukkan. Itt a parasztember a misén megáldozik, de az ostyát nem nyeli le. Szájában hazaviszi és belélehel a kaptárba. Azt mondták ugyanis neki, hogy így méhei nem hálnak meg, nem vesznek el. Közben azonban az ostyát a szájából ki-ejti. Erre a méhek a kaptárból gyorsan előröppennek és az ostyát a földről nagy tisztelettel fölemelik, majd az ember szeme láttára hajlékukba viszik. Ez némi gondolkodás után a méheket megöli. Erre a szentostya Gyermeökké változik, mintegy újjászületve a méz (inter favos et mella) közé fekszik. Megijedve, a csodajelet a templomba akarja vinni, ez azonban hirtelen eltűnik a méltatlan ember kezéből.

A hiedelem nagyjából máig így él hazai vendjeink (Szentmátyás, Sándorvölgy) körében: annak a méhésznek, aki áldozáskor nem nyeli le a Szentséget, hanem zsebkendőjébe rejtve hazaviszi, és méhesében eldugja, nem szokik el a raja. Méhcsaládjai majd szorgalmasan gyűjtenek. Ha akarja, méheket ráküldheti másokéra is rabolni.⁶² A *kétvölgyi* vendek szerint egy ilyen méhkas mellett elhaladva, a plébános a méheket latinul halotta énekelni. A pap kérésére a gazda a kast felnyitotta: az ostyák sértetlenek maradtak. Visszavitték a templomba. *Farkasfa* egyik magyar méhésze, aki szintén ostyát rejtett a kasba, hallotta méheit énekelni: Szent vagy Uram, szent vagy...

Nem kétséges, hogy ebből a legendából sarjadt több helyen is az úrnapi szentelmények egyik sajátos alkalmazása. *Mezőkövesd* hagyománya szerint⁶³ a templomban széthintett, majd hazavitt úrnapi kakukkfűvet a méhes elé szórják, hogy a méhek ráröpkülven, jövőre még népesebb rajt eresszenek. *Rábagyarmaton*,⁶⁴ *Vásáros-miskén* az úrnapi ágat, virágot ráteszik a méhkasra. Okát, célzatait már nem tudták megmondani. A szokás nyilván az ország más helyein is – olykor időben kissé eltolódva – élt, illetőleg él. Így *Csikménaságon* búzaszentelés alkalmával⁶⁵ a szentelt búzalkalászból font koszorút odaakasztják a méhkas fölé, hogy a méhek összetartsanak.

A méltatlan ünneplés úrnapi hagyományvilágához, valamint a tiszteletlenül megsértett Oltáriszentséghez több jellegzetes mondai hiedelem fűződik.

Dévára települt csángók szerint⁶⁶ egy ember úrnapiján ment szántani: ő református, neki nem ünnep. Dél tájban a *Szép asszonyok*, vagyis boszorkányok minden erejét elvették. Utána 18 évig feküdt ágyban, amíg meg nem halt.

Pocsaj bihari református, illetőleg görögkatolikus faluban régebben úgy tartották, hogy úrnapiján nem jó kenyeret sütni, mert kővé válik. *Hódmezővásárhely* népi hagyománya is így vallja. A munkába is beleüt az Isten haragja.

A bokortanyák evangélikus *tirpák* népét a katolikus földesúr parancsa már régen nem szorítja, de félünnepeként máig megülik.⁶⁸

Csanádpalota ünneprontó hagyománya⁶⁹ szerint egy gazdag asszony úrnapiján kényszerítette a béreseit, hogy a mezőn dolgozzanak. Ő is kiment velük, hogy szemmel tartsa őket. Ezek megvárták, hogy ő fogjon munkába. Alighogy hozzálátott, kígyó tekeredett rá és megfojtotta.

Mondják, hogy egy *dunabogdáni* család több nemzedéktől örökölve, máig szorongó tisztelettel őrizget egy kődarabot, amely családi hagyomány szerint egy úrnapiján kővévált kenyér maradványa.

Vásárosdombó baranyai faluban az a régi hiedelem járja, hogy az úrnapija hajnalán süttött kenyér kővé válik. Egy ilyen kenyeret később káposztáskőnek használtak, amíg rá nem szakadt a pince. Sokan nem esznek ezen az ünnepen húst, hogy ezzel is védekezzenek a sertésvész ellen. Valamikor olyan szigorú dologtiltó nap volt, hogy még a jószág takarmányát is előtte este előkészítették. Egy öregektől még ismert emberről beszélik, hogy a nap szentségével nem törődve, hajnalban kiment a takarmányért, hogy azért reggelre elvégezzen. Le is kaszálta, de haza már nem vihette, mert ott a mezőn hirtelen meghalt.⁷⁰

Ezen a napon a jószágot nem szabad igába fogni. A tilalommal függ össze az ország több helyén, így *Veszprémvarsányban*⁷¹ és *Budaörsön*⁷² emlegetett hagyomány, hogy tűz üt ki a faluban, házban, ha a körmenet kocsival találkozik, illetőleg a szekér a virágszőnyegen gázol át.

Úrnapija rendjéhez csakugyan még századunk elején is hozzátartozott a teljes munkaszünet. A szegedi vízi- és szélmolnárok nem öröltek. Említsük röviden itt meg, hogy valamikor éppen a kenyér eucharisztikus misztériuma nyomán a malmok hajdanában, különös kiváltsággént asy-lum-jogot élveztek.⁷³

A mise, illetőleg Oltáriszentség úrnapi kultusszal rokon hiedelemvilágáról, ikonográfiájáról itt nem szólhatunk. Csak felsoroljuk az ünnep *Eucharistia, ad coenam Domini, Corpus Christi* liturgikus nyelven emlegetett patrocíniumait:

Esztergom: *Budapest* (Örökimádás, Erzsébet királyné emlékezetére, 1908).

Nyitra: *Dubovil, Karasznyán* (Krasnany, kastélykápolna).

Besztercebánya: *Besztercebánya* (1473).

Rozsnyó: *Serke* (Sirkovce 1428, elenyészett).⁷⁴

Kassa: *Jánosvölgye* (Jankovce, 1770), *Magyorósfalu* (Lieskovce, 1798).

Eger: *Diósgyőr* (1304, pálos, elenyészett).⁷⁵

Szatmár: *Sztropkó* (1675).

Győr: *Szil*.

Veszprém: *Bács* (1423, Tapolcától keletre).⁷⁶ Ma: *Nagybajom, Simonfa, Tab*.

Pécs: *Pécs* (székesegyház, középkor), *Drávacsébi* (1936).

Vác: *Becske* (középkor, majd 1800).

Erdély: *Csikszentkirály* (Sancraieni, régi „várkápolna”). *Csikszentmárton* (kápolna), *Nagykászon* (kápolna).

Egy XVIII. századból származó kéziratok kiskunfélegyházi énekeskönyv örököltette meg ezt az úrnapi éneket, régi virágénekeink istenes mását:

*Az rózsának, violának nem ér veled illatja,
Liliomnak, biacimbusnak színes szép ábrázatja,
Úr Jézus szent teste, drágalátos vére,
Kit kenyér s bor szín tart elrejtve.*

*Sem nárdusnak, rozsmaringnak zöldelő friss levele,
Balsamumnak, jóillatnak hathatós nagy ereje,
Úr Jézus...*

*Az gyémántot és rubintot messzire fölhaladod,
Aranyat, gyöngyöt, ezüstöt méltósággal fölmutod.
Úr Jézus...*

*Fényes napnál, teljes holdnál sokkal vagy kellemetesebb,
Csillagoknál, plánetáknál, lépesmérzénél édesebb.
Úr Jézus...*

*Mert mindezek, más többiek tőle teremtettenek,
Hatalmából ez világon általa gyönyörködnek.
Úr Jézus...*

*Ez test által sokkal jobban virágoknál zöldellünk,
Minden fölött drágább ízlet lelkünkben érezhetünk.
Úr Jézus...*

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

¹ Ennek több oka is van. Az Ószövetség az új évet ősszel kezdi. Ősszel indul meg az elvetett mag fejlődése. A hagyomány szerint Jézus most kezdte a zsinagógában való tanítását, amikor Izaiás igéit (61, 1) magára vonatkoztatta: *az Úr lelke rajtam, ő kent föl engem . . . hogy szabadulást vigyek az elnyomottaknak, hirdessem az Úr kegyelmének esztendejét* (Lukács 4,14–22).

² Artner Edgár: *Az egyházi évnek, ünnepeinek és szertartásainak kimerítő leírása*. Budapest 1921, 14.

³ XII. Pius pápa „*Mediator Dei et hominum*” kezdetű apostoli körlevele a szent Liturgiáról. Budapest 1948.

ADVENT

¹ Péhm József: *Padányi Bíró Márton* 461.

² Bod Péter: *Szent Heortokrates* 31. Hasonlóan Somogyi Elek: *Idvességes Mulaság* 24.

³ Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. 239.

⁴ *Régi Magyar Költők Tára* II, 183.

⁵ Padányi Bíró Márton: *Evangéliumi kenyérmorzsálékok* 3.

⁶ Tudományos Gyűjtemény 1826, 6, 57. Idézi Csefkó Gyula: *Szótörténeti adatok és magyarázatok*. Nyelvőr 1949, 340.

⁷ Blandl György: *Nagymányok története* 300.

⁸ Domokos Pál Péter baráti közlése.

⁹ Ethn. 1895. 45.

A KARÁCSONYI ÜNNEPKÖR

¹ Jézus születési évének kérdéséről Mahler Ede: *Tanulmányok a vallástörténet és chronologia köréből*. Ethn. 1902. 246. Vö. még Székely István: *Jézus születésének éve és a keresztény időszámítás*. Budapest, 1922.

² *Nyelvemléktár* VII, 126.

³ Idézi Sebestyén Gyula: *Regös énekek*. MNGY. V, 322. Helytelenül írja azonban Maximinust turini püspöknek.

⁴ *Popinceanu* 69.

- ⁵ Kiss Lajos: *Karácsony szavunk őstörténetéhez*. Nyr. 1957.
- ⁶ *OrmSz.* 153.
- ^{6/a} *Tájszótár* I, 342.
- ⁷ Hegedűs Lajos 343. Ilyenkor nem szabad tekerni, fonni, mert a jóság megtekerese dik, megkergül.
- ⁸ *Gönczi* 271.
- ⁹ Bächtold-Stäubli IX, 979.
- ¹⁰ Schneeweis, *Grundriss* 155.
- ¹¹ 1307. Karachuna. Vö. Berrár Jolán: *Női neveink 1400-ig*. MNY. 1951, 176.
- ¹² Ezzel szembenáll az *abonyi* régi hiedelem: a karácsony napján született gyermek a kutyának dobassék. Senki sem méltó arra, hogy Jézussal egy napon születessék.
- ¹³ Berrár 185.
- ¹⁴ Csűry Bálint: *Szamosbáti szótár* I, 455.
- ¹⁵ Balázs Ferenc 103.
- ¹⁶ *Nyelvemléktár* XII, 359. Vö. még Wlislöcki Henrik: *Szibilla királynő és a keresztfa*. Ethn. 1894, 141.
- ¹⁷ Varga Lajos: *Verses Szentírás* 7–13.
- ¹⁸ Talabor völgyi ruszin mondák. Ethn. 1897, 433.
- ¹⁹ Kálmány Lajos: *Világunk alakulási nyelvbagymányainkban*. Szeged, 1893.
- ²⁰ Mindezekről Goetz, Oswald: *Der Feigenbaum in der religiösen Kunst des Abendlandes*. Berlin 1965, 57. skk. Az almaszimbolika kialakulásáról és ikonográfiájáról Guldan, Ernst: *Eva und Maria* 108.
- ²¹ A *jűgét* mutat szólásunkról O. Nagy Gábor: *Mi tán terem?* Budapest, 1957, 118.
- ²² Huszka József: *Az istenfia*. Budapest, 1908. Elavult, de illusztrációi máig tanulságosak. Solymossy Sándor: *Az égbenyúló fáról szóló mesemotivumunk*. Ethn. 1930, 61. László Gyula: *A bonfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944, 385. Szűcs Sándor: *Az „égbenyúló fa” a sárreti népből*. Ethn. 1945. *Diószegi Vilmos: A sámánbit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest, 1958, 149. Uo.: *A bonfoglaló magyarság bitvilágának kérdései. A világfa. Népi kultúra, népi társadalom* II–III, 295–326. Vö. még Spiess, Karl: *Neue Marksteine*. Wien, 1955. *Die zweifache Herkunft des Lebensbaum-motives in der europäischen Volkskunst* 1–55. Felsorolásunkban nem törekedtünk teljességre.
- ²³ Bauerreis, Romuald, O. S. B.: *Arbor vitae*. München 1938. Találó ikonográfiai és liturgiátörténeti dokumentációval. Vö. még *LTbK.* II, 64.
- ²⁴ Lauchert, Friedrich: *Geschichte des Physiologus*. Strassburg, 1889. Horváth Sándor: *A Physiologus*. Ethn. 1921.
- ²⁵ Kaposy Veronika: *Életfa ábrázolás egy románkori timpanonon*. Mű. 1956, 122. Ehhez vö. Bauerreis, Romuald: *Arbor vitae* 12–24.
- ²⁶ Horváth Cyrill: *Pomerius* 60.
- ²⁷ Radocsay Faliképek 255.
- ²⁸ Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek* XI, XXXVIII. tábla.
- ²⁹ Kovács Béla: *A norzvaji templom festett famennyezetei*. Az Egri Múzeum Évkönyve, 1965, II, IV. tábla.
- ³⁰ Tombor Ilona IX, XXVI. tábla.
- ³¹ Bálint Sándor: *A Szeged-alsóvárosi templom* 31.
- ³² Radocsay, Faliképek 109.
- ³³ Ortutay Gyula: *Magyar népművészet* II, 20. Épült 1922-ben: életfa Ádámmal, Évával, meg a kigyóval.
- ³⁴ Fél Edit-Hofer Tamás: *Parasztiok, pásztorok, betyárok* 6, rajz és 30, 31. tábla.
- ³⁵ Zoepfl, Friedrich: *Das schlafende Jesuskind mit Totenkopf und Leidenswerkzeugen*. Ein volkstümliches Bildmotiv und seine Herkunft. Volk und Volkstum I (1936) 117. Vö. még Kirschbaum II, 405.

³⁶ Gerecse Péter: *A pécsi székesegyház*. Budapest, 1893, 79, 89. A pécsi altemplom lejáratainak e domborművei Zala Györgynek az eredeti töredékhez szigorúan alkalmazkodó másolatai, illetőleg kiegészítései. A megmaradt csodálatos emlékeket a szomszédos Kőtarban, hazánk egyik legnagyobb műemléki együttesében találjuk meg. Nekünk itt elégséges tudnunk, hogy a másolatok megnyugtatóan érzetik a ciklus szakrális-liturgikus hivatását. Vö. még *Dercsényi Dezső: A pécsi kőtar*. Pécs 1962.

³⁷ Scheiber Sándor: *A fanyűvő Sámson párbuzamai és forrása*. AE. 1962, 68–71. Sámsonnak erről a cselekedetéről sem a Biblia, sem a zsidó aggáda, illetőleg keresztény legenda nem tud. Az előző magyarázatok önkényes szimbólumaként, illetőleg a művés naiv elbeszélő kedvének megnyilatkozásaként értelmezték. Scheiber hangsúlyozza, hogy Sámson Jézusnak ótestamentumi előképe. Egy középkori egyházi író, Venerabilis Godfridus admonti apát a filiszteusok templomának két oszlopát a keresztfa két ágához hasonlítja. Innen vehette a művész vagy megrendelő az az ösztönzést, hogy Sámson fanyűvőnek ábrázolja. Így roppantja meg Jézus is az ószövetségi világot. Az ábrázolásba belejátszhatott a *fanyűvő* archaikus meseje is.

Cs. Tompos Erzsébet: *A „fanyűvő” Sámson*. Adalék a pécsi székesegyház XII. századi épületplasztikájának ikonográfiai értelmezéséhez. AE. 1963, 113. Scheiber fejtegetéseit továbbépitve, szép dokumentációval kiegészítve utal egy keresztény kopt zsoldárskönyvre is. Eszerint a Megváltó győzedelmeskedett a gonoszokon, mert „a bűn fáját gyökerestül kitépte”, és megszabadítja a hálószerűen összefonódó faágakról elröppenő, madár alakjában ábrázolt lelkeket.

³⁸ Kitűnő leírásuk Petrovich Ede: *Pécsi székesegyház*. Pécs, 1956, 33–37.

³⁹ Dercsényi Dezső: *Az esztergomi Porta Speciosa*. Regnum 1944/46, 95. Önállóan *A Porta Speciosa*, Budapest 1947.

⁴⁰ Nyilvánvalóan erre utal a szegedi premonstrei apácáknak a Lányi-kódexben olvasható előírása is: *az karácsonnak vigílija előtt két ferián (két hétköznap) az Szent Ágoston két sermóját be kell venni*. *Nyelvelméktár* VII, 323. Dercsényi további tanulságos fejtegetései a Porta Speciosa feliratainak, főleg Szent István felajánlásának a magyar kancelláriai gyakorlattal és irodalmi stílussal való összeüthetőségéről már nem tartoznak témánkhoz. A biblikus, illetőleg liturgikus szövegkonvenció mellett, a hazai, esztergomi tradíció is szöhoz jut rajta. Erről Ágota ünnepénél (febr. 3.) még említés történik.

⁴¹ Radocsay Falképek 164. Forster I, 526.

⁴² Lehetséges, hogy meg is jelentették, elő is adták. A freskók a misztérium szövegének szemléltetéséül szolgálhattak, mint nyilván a templom *Dorottya*-, illetőleg *Hét főbűn*-ciklusa előtt is. Mint tudjuk és majd látni fogjuk; a Dorottya-játék évszázadokon át virágzott a hajdani Felvidék német bányászai és szlovák népe körében. A *Hét főbűn* megismertetése, előadása sem volt ismeretlen, amiről a későbbi időkben egyik csiksomlyai misztériumjáték tanúskodik. Az 1769-ben előadott játék szerint az égi tanácsban *Deus Pater* az angyalok és patriárkák kérésére megengedi, hogy Fia a földre szálljon. A világon elhatalmasodó hét főbűn: *Superbia, Avaritia, Luxuria, Invidia, Gula, Ira, Acedia* rendre kérkedik sikereivel, és tovább készül az emberek megrontására. *Deus* a szenvedés jelvényeit (arma Christi) elküldi Jézusnak. A hét főbűnt meghatja a keresztalál és rendre megtér valamennyi.

⁴³ Domokos Pál Péter: *Dramatizált „Credo” a XV. század első negyedéből*. Filológiai közlöny 1964, 123.

⁴⁴ *Nyelvelméktár* III, 99.

⁴⁵ Illyés István: *Lelkitej*. Nagyszombat, 1866, 30, Idézi Domokos.

⁴⁶ RMDE. I, 103, 313. Kardos Tibor gondozásában és magyarázataival. Vö. még Szilády Áron: *Temesvári Pelbárt* 104.

⁴⁷ A játék szcenikai vonatkozásai már nem tartoznak ránk, utalunk azonban Kardos fejtegetéseire.

⁴⁸ *Nyelvelméktár* VI, 197, 257.

- ⁴⁹ Fülöp Árpád 31–34.
⁵⁰ Verses Szentírás 462.
⁵¹ Baldzs Ferenc 63.
⁵² Forster IV, 74.
⁵³ Radocsay Dénes: *Falképek* 166.
⁵⁴ Radocsay Dénes: *Falképek* 125, 147, 154, 164, 174, 193, 197, 237, 240.
⁵⁵ Móra István: *Jeles napok*. Ért. 1913, 88.
⁵⁶ Zöldy Pál honismereti gyűjtő szíves tájékoztatása.
⁵⁷ Schneeweis, Edmund: *Weihnachtsbrauche* 34.
⁵⁸ Schmidt Leopold: *Der hängende Christbaum*. Aus der Arbeit am Atlas der burgenländischen Volkskunde. ÖZV. 1963, 213.
⁵⁹ Podmaniczky Zsuzsanna: *Kapuvár néprajza*. Pécs 1943, 74.
⁶⁰ Gönczi a karácsonyfa állításáról nem szól.
⁶¹ Grün, Helene 123.
⁶² Jankó János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza* 378.
⁶³ Berze Nagy III, 132. Sarosácz György: *Baranyai délszláv népszokások*. I. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1967.
⁶⁴ Ruff Andor 84.
⁶⁵ Solymossy Sándor: *A karácsonyfa története*. Napkelet 1930, 1113. Weiser, Lily: *Jul. Weihnachtsgeschenke und Weihnachtsbaum*. Stuttgart-Gotha 1923. Koren 60., Lauffer Ottó: *Der Weihnachtsbaum in Glauben und Brauch*. Berlin-Leipzig 1934. Sajnos, nem láttuk. Az ő eredményeit viszi tovább Krogmann, Willy: *Die Wurzeln des Weihnachtsbaumes*. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XIII–XIV. (1936), 60.
⁶⁶ Gugitz II, 274.
⁶⁷ Möhl Adolf: *Győr egybázmegyei jeles papok*. Győr 1933, 245. Szerinte a karácsonyfát Bécsben az asperni győzőnek, Károlyi főhercegnek badeni származású felesége honosította meg.
⁶⁸ Schullerus 140.
⁶⁹ A közelgő karácson ünnep. Szegedi Híradó 1861, 101. sz.
⁷⁰ Kálmány Lajos: *Koszorúk* II, 29.
⁷¹ *Karácsony éjszakája, vagy a Kis Jézus megjelenése*. A karácsonyfa eredete. Pest 1863. Bucsánszky Alajos.
⁷² A két álláspontot összegezi Bauerreiss, Romuald: *Arbor vitae* 100.
⁷³ Sági Károly 564. sz.
⁷⁴ Ez nyilván a Szent István-napi sószentelés csökevénye.
⁷⁵ Galambos Ferenc O. S. B. Laurea-dolgozatából.
⁷⁶ Bartalus István 165.
⁷⁷ Alszegeby Zsolt: *Magyar drámai emlékek*, 133.
⁷⁸ Varga Imre: *Magyar nyelvű iskolai előadások a XVII. század második feléből*. Budapest 1967, 24, 84, 93.
⁷⁹ Ethn. 1908, 296.
⁸⁰ Makkai-Nagy 43. Cintorony = cinterem, temető.
⁸¹ A játék előadásának körülményeire még visszatérünk. Ott közöljük az irodalmat is.
⁸² Ernyey-Karsai II, 489–491.
⁸³ Hartmann: Rudolf: *Das Töttöser Adam – und Eva-Spiel*. Deutschungarische Heimatblätter, 1930, 314. Vö. még Schmidt Leopold: *Zur Paradeisspielverbreitung im Osten*. U. ott 1934, 150.
⁸⁹ MNy. 1935, 135. Vö. még Kocsis István-Ernyey József: *Varjasi ökör- és számárjáték*. Ért. 1907, 130.
⁸⁵ Glasnik Zemaljskog Muzaja u Bosni i Hercegovini XIII, 453. Idézi: Ernyey-Karsai II, 543.

⁸⁶ Schullerus 140. Részletesen Wallner, M. Ernst: *Der Weihnachtsleuchter*. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde II. (1951), 179–218.

⁸⁷ Még mindig tanulságos Gyulai Pál: *Karácsonyi mysteriumok és vízkereszti játékok*. MNGy. I, 513. Solymossy Sándor: *A betlehem a népmysteriumokban és a dráma történetében*. EPhK. 1894. Szöveges Dávid O. S. B.: *A karácsonyi játék*. Pannonhalmi Füzetek 34. Budapest 1943. Benedek András: *Les jeux hongroises de Noel*. Folia Ethnographica 1950, 55–94. Vargyas, Louis: *Les mélodies de jeux hongrois de Noel*. Folia Ethnographica 1950, 95. skk.

⁸⁸ Holl Béla: *Egy régi magyar betlehemes játék*. Vigília 1952, 617. Itt említünk meg egy sajátos nógrádi hagyományt: amikor a betlehemesek bejöttek az udvarra, a család egyik tagja azonnal kiszaladt a kapu elé. Ott keresztet húzott a földre, illetőleg a hóba, hogy – mint magyarázták – a gonosz Heródes ne tudjon bejönni.

⁸⁹ Volly István: *Népi játékok*. I, Budapest 1941, 3–24.

⁹⁰ Benedek András: *Betlehemes játék Homoród-Remetén*. Magyarságtudomány 1943, 97–118.

⁹¹ Faragó József: *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson*. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 8. Kolozsvár 1947. *Betlehemezés Csikcsobottalván 1946-ban*. Ethn. 1949, 222, 236. Vö. még Vitos Mózes 897.

⁹² Földes László: *A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése*. Ethn. 1958, 209–257.

⁹³ Benedek András–Vargyas Lajos: *Az istenesi székelyek betlehemes játéka*. Ethn. 1943, 155–176. Vö. még Vargyas Lajos: *Mimos-elemek a magyar betlehemes játékokban*. Antiquitas Hungarica II, 177–184.

⁹⁴ Ortutay Gyula: *Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez*. Ethn. 1956, 91. Vö. még Antal Sándor: *A társadalmi szervezet befolyása egy székely falu betlehemes játékára*. Miscellanea Ethnographica I, Kolozsvár 1947.

⁹⁵ A bukovinai Andrásfalván a betlehemező legények vízkeresztnél rendezett báljának *ingyeniánc* volt a jellemző neve.

⁹⁶ Változata Vitos Mózes 897.

⁹⁷ A céltudatos betanulás másfelé sem volt ismeretlen. Vö. Kovács Ferenc: *Iratosi kertek alatt*. Kisiratosi népköltészet, Bukarest é. n. 167.

⁹⁸ S. Kovács József: *A karácsonyi ünnepkör Gyergyóban*. „Erdély” 1910, 182.

⁹⁹ Domokos Pál Péter szóbeli közlése.

¹⁰⁰ Mindenesetre Kiskunfélegyházán, Tápén a múlt században még férfiak járták az éjfélű mise előtt a templomban is. Erre már régóta csak az emlékeztet, hogy a tápai hívek jóval az éjfélű mise előtt összegyülekeznek és énekelnek. Az *Augusztus római császárnak az idejében* kezdetű, kántori eredetű epikum az első. Vö. Eckerdő László: *Karácsonyi népelemek Tápén*. Délvidéki Szemle, 1943, 12. sz.

¹⁰¹ Alapvető munkát Solymossy Sándor: *A főrévi népszínjátékok*. Ethn. 1911, 257, 321. Vö. még S. Gy. Budapesti előadott népszínjátékok. Ethn. 1912, 21. Benyovszky, Karl: *Die Oberuferer Weihnachtsspiele*. Bratislava–Pressburg 1934. U. 6: *Die alten Pressburger Volksschauspiele*. Bratislava–Pressburg 1934. Karsai Géza: *Főrév és a színház történet*. Ethn. 1939. A kitelepítés utáni gyakorlat Grün, Helene 121.

¹⁰² Ernyey–Karsai II, 134, 517, 534.

¹⁰³ Sebestyén Gyula: *Bábtáncoltató betlehemesek szerepe a magyar mysteriumok történetében*. Ethn. 1906, 101. és MNGy. VIII. 3, 491. N. Bartba Károly: *A szatmárcseki bábtáncoltató betlehem*. Ethn. 1933, 117.

¹⁰⁴ Radocsay Dénes: Faszobrok 194.

¹⁰⁵ Radocsay Dénes: Faszobrok 165. Ma a Szlovák Nemzeti Galériában.

¹⁰⁶ Kitérő újabb tájékoztatás Kretzenbacher, Leopold: *Weihnachtskrippen in Steiermark*. Wien, 1953.

¹⁰⁷ Balany György: *Assisi Szent Ferenc*, Budapest 1927, 378.

- ¹⁰⁸ Kretzenbacher 39.
¹⁰⁹ Petánovits Katalin: *A vörsi bábtáncoltató Betlehem*. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. V. (1966), 303.
^{109/a} Ilyen szobrokat őriz a Szeged-alsóvárosi templom gyűjteménye és a veszprémi egyházművészeti múzeum. Lehetséges, hogy ezeket karácsony előtti vasárnap a templomban fel is állították a hívek épülésére.
¹¹⁰ Takács Lajos: *A Szent Család hordozásához való ájtatosság*. Eger 1907. Szállást keres a Szent Család. Jászládány 1927. MNT. II, 385.
¹¹¹ Manga János: *Szálláskereső*. Ethn. 1947.
¹¹² Wolfram, Richard: *Das „Frautsagen“*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 1957, 173–190.
¹¹³ Makkai-Nagy 71, 169, 181. Az Anasztázia-legenda a Debreczeni-kódexben. Nyelvméltár IX. 32.
¹¹⁴ Nyelvméltár XI.
¹¹⁵ MNT. II. bölcsőcske.

KARÁCSONY BÖJTJE

- ¹ A céh horvát nyelvű szabályzatából (1718). Sarosácz György: *A mohácsi kerámia és története*. Pécs 1971. 15, 93, 94. A zászló egyik oldalán Adám és Éva ezzel a fölírással: *Mobački Koršovara Društva Barjak*. 19. Adam és Eva 06. A másik oldalán Flórián képe: *Mohácsi Korsósok Társulati zászlója*. Sv. Florian.
² Kőhegyi Mihály szíves közlése.
³ Márkus Mihály 240. Az elnevezés a keleti és északi szlovákoknál is általános. Így nevezik a lengyelek és horvátok is. *Schneeweis*, Edmund: *Serbokroatische Volkskunde* 113.
⁴ Penavin Olga: *Székelkeve (Skorenovac) népének bitvilága*. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 11–12, 121.
⁵ Wichmann 128.
⁶ Nyr. 1884, 46.
⁷ Ormánysági Szótár 1.
⁸ Vámszer Géza: *Szakadát* 119.
⁹ Kiss Mária: *Pomáz* 97.
¹⁰ Telbizov 252.
¹⁰ A vigilia tennivalóihoz szőlőtermő palóc vidéken, így *Gyöngyöspatán* az is hozzatartozott, hogy szőlőből hozott négy vesszőt vízbe tesznek, és sarjadásából következtetnek a jövőévi termésre. Kecskés Péter értesít, hogy karácsony böjtjén *Visonta, Domoszló, Markaz, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Gyöngyösbalász* palóc falukban megmetszik a szőlőföld négy saroktőkét a jégverés elhárítására. *Kecskés Péter: Szőlőmetszés a Mátraalján*. Ethn. 1966, 512.
¹¹ Balázs Ferenc 60. Csiki változata Vitos Mózes 942. Hasonló moldvai köszöntések MNT II. Örmény nyelvű erdélyi köszöntő *Tarisznyás Györgyi* 46.
¹² Müller Géza közlése.
¹³ Manga János: *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén* 52.
^{13/a} Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljúj hely 197/a.
¹⁴ Bauerreiss, Romuald: *Arbor vitae* 25, 29.
¹⁵ Radó Polykár: *Az egyházi év* 42.
¹⁶ Nyelvméltár XI., 36.
¹⁷ Csefkó Gyula: *Régi följegyzések a méltatlan ünneplésről*. Ethn. 1931, 152.
¹⁸ Deák Ferenc: *Irodalomtörténeti tanulmányok a kuruc korból*. Budapest 1906.
¹⁹ Szendrey Ákos: *Az életvíze népszokásainkban*. Ethn. 1940, 593.
²⁰ Kovács József kercaszomori plébános gyűjtése.

- ²¹ Csete Balázs: *Karácsonyi és újévi népszokások a kalotaszegi Nyárszón*. NK. 1960, 132.
- ²² *OrmSz.* 513.
- ²³ Domokos Pál Péter gyűjtéséből.
- ²³ Pócs 72.
- ²⁴ Kozár Gyula plébános baráti közlése.
- ²⁵ *E.A.* 4066.
- ²⁶ Schram Ferenc: *Boszorkányperek I.* 279. 374.
- ²⁷ Bednárik Rudolf: *Slowakische Volkskultur* 90.
- ²⁸ Kiss Ilona szakdolgozatából.
- ²⁹ Schneeweis, Edmond: *Die Weihnachtsbräuche* 74, 98.
- ³⁰ Kiss Mária: *Pomáz* 100.
- ³¹ A badnjak-kultuszhoz Schneeweis, Edmond: *Weihnachtsbräuche* 16–29, *Grundriss* 155–159. Jankó János: *Adatok a bácsbodrogi megyei sokácok néprajzához*. Ethn. 1896., továbbá Fehér Zoltán bátyai, Kiss Mária pomázi, Sarosácz György mohácsi és a magunk hercegszántai gyűjtése.
- ³² Szendrey Zsigmond: *Szalontai jeles napok*. Ethn. 1916, 79.
- ³³ Ethn. 1941, 63. Szendrey Ákos.
- ³⁴ *Makkai-Nagy* 190.
- ³⁵ Grynaeus Tamás gyűjtése.
- ³⁶ Gönczi 259, 264.
- ³⁷ Pócs 71, 87.
- ³⁸ Ethn. 1898, 23. Richter István.
- ³⁹ Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéséből.
- ⁴⁰ Kovács József: *A karácsonyi ünnepkör Gyergyóban*. „Erdély” 1910, 185.
- ⁴¹ Gönczi 270.
- ⁴² Interetnikus párhuzamok *Bächtold-Stäubli IX. Nachträge* 915. A teljes irodalom helyett csak néhány összefoglaló dolgozatot emelünk ki. Ezek: Schmidt, Leopold: *Das Weihnachtsstrob im Burgenland*. Burgenländische Heimatblätter 1934. Germán eredetűnek vallja. Távolabbi párhuzamok *Bächtold-Stäubli IX. Nachträge* 879. Dömötör Sándor: *Adalékok népszokásaink ismeretéhez*. Ethn. 1959. Pócs Éva: *A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal biedelemköre*. NK. 1965.
- ⁴³ Hegedűs Lajos: *Ormánsági beszélgetések* 132.
- ⁴⁴ Sági Károly 529. sz.
- ⁴⁵ Gunda Béla: *Magyar népszokások a Zobor vidéken*. Ethn. 1958, 151.
- ⁴⁶ Pócs 54.
- ⁴⁷ Gönczi 265.
- ^{47/a} Sudár János papnövendék közlése.
- ⁴⁸ Márkus Mihály 240.
- ⁴⁹ Fehér Zoltán gyűjtéséből.
- ⁵⁰ Jankó János: *Adatok a Bácsbodrogi megyei sokácok néprajzához*. Ethn. 1896, 162.
- ⁵¹ Dömötör Sándor 346.
- ⁵² Sarosácz György: *Baranyai délszláv népszokások* 105.
- ⁵³ Czirbusz 128.
- ⁵⁴ Lehoczyk Tivadar: *Bereguvármegye, II.* 241.
- ⁵⁵ Sajátos módon a matyóknál, továbbá palócoknál (Bélapátfalva, Felnémet, Egerbakta), Göcsejben már hiába kerestük a karácsonyi szalmaszórás nyomait. A fehér folatok talán a kutatás egyenetlenségeivel függenek össze.
- ⁵⁶ Pócs 53.
- ⁵⁷ Gönczi 266.
- ⁵⁸ Benyák József szíves közlése.
- ⁵⁹ Gunda Béla: *Karácsonyi köszöntés a ráckeresztúri Szentlászlópusztán*. Ethn. 1933, 162.

- ⁶⁰ *Ethn.* 1914, 343.
- ⁶¹ Manga János: *Ünnepi szokások Menyében* 23.
- ⁶² További színes palóc adatok Manga János: *Ünnepek, szokások* 53–64.
- ⁶³ Csefkó Gyula: *Régi följegyzések a méltatlan ünnepelésről* 152.
- ⁶⁴ Pócs 85.
- ⁶⁵ Pócs 164.
- ⁶⁶ Febrle, Eugen: *Feste und Volksbräuche* 21, 37.
- ⁶⁷ Pecbany Adolf: *A tótokról*. Budapest 1913. A szlovák eredetű *Miskén* is az édesanya azzal inti türelemre éhes gyermekét, hogy így majd meglátja a Jézuska aranylovát. Kiss Ilona szakdolgozatából.
- ⁶⁸ Kissé módosult formában itt Szilveszterhez kapcsolódik. Faragó József: *Aranycsitkőverés Magyarbökényben*. Erdélyi Múzeum 1945, 99. Vö. még *Makkai-Nagy* 13, 104. *Aranycsitkő* néven emlegetik Magyarózdton azt a fiatal férfit, aki újév reggelén azokat a házakat keresi föl, ahol gyerekek vannak. Az ajtóban csengőjét rázva nyíhog, majd kissé benyitva mogorót, diót, almát szór be. Horváth István: *Magyarózdai torony-alja* 115.
- ⁶⁹ Krupa 68.
- ⁷⁰ Szilárdffy Zoltán közlése. Délszláv párhuzamok Schneeweis, Edmund: *Weibnachtsbräuche* 206.
- ⁷¹ Jellemző töredékes *szamosbáti* hiedelem szerint ha halottról folyik este a beszélgetés, valaki e szavakkal téríti másra a társalgást: *mikor is volt karácsony első napja?* *SzamSz.* I, 456.
- ⁷² Pócs 76. *Ethn.* 1941, 198. Manga János.
- ⁷³ Schram II, 249.
- ⁷⁴ Gönczi 205.
- ⁷⁵ Fél Edit gyűjtése.
- ⁷⁶ Kovács János: *Szeged és népe* 310
- ⁷⁷ Vélén István szíves közlése.
- ⁷⁸ Bednárík Rudolf: *Slowakische Volkskultur* 90.
- ⁷⁹ *Bächtold-Stäubli* VII, 529. *LTbK.* VII, 1013.
- ⁸⁰ *Ethn.* 1941, 198. Manga.
- ⁸¹ *Ethn.* 1898, 229, 231.
- ⁸² Huszár Mária Magdolnának a pécsi Pedagógiai Főiskolán őrzött német szakdolgozatából.
- ⁸³ Weisz János szíves közlése.
- ⁸⁴ Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéséből.
- ⁸⁵ Grün, Helene 117.
- ⁸⁶ Manga János: *Ünnepek, szokások* 71.
- ⁸⁷ *MNGY.* IV, 112, 139, 173. Idézeteinket bőségesen lehetne szaporítani.
- ⁸⁸ Kiss Ilona szakdolgozatából.
- ⁸⁹ Krupa 34.
- ⁹⁰ Nyáry Albert: *Piliny néprajzi vázlata*. *Ethn.* 1909, 148.
- ⁹¹ *Ethn.* 1894, 124, 1895, 113, 1911, 301. Szövegváltozatok is.
- ⁹² Manga János: *Ünnepi szokások Menyében* 18. Helyi szövegekkel.
- ⁹³ Bödei János: *A karácsonyi ostya*. Vasi Szemle, 1939, 98. Itt a bélekevert festékek miatt már aligha ették meg, a paraliturgikus szentelmény tehát már pusztá emlékké vált.
- ⁹⁴ További felsorolások, hibás következtetéssel Szendrey Zsigmond. *Ethn.* 1941, 64.
- ⁹⁵ Orbán Balázs VI, 296.
- ⁹⁶ Pócs 21.
- ⁹⁷ Gáspár Simon Antal közlése. Archaikus hagyomány, amely lényegében a délszlávok *polažaj*-kultuszával egyezik. Vö. még *Wolfram*, Richard: *Weihnachtsgast und „Heiliges*

Mabl'. Zeitschrift für Volkskunde 1962, 1–31. Itt idegen férfi szíves fogadásáról van szó.

⁹⁸ Sági Károly 332. sz.

⁹⁹ Székely László apátplébános kéziratából.

¹⁰⁰ Kovács József plébános gyűjtéséből.

¹⁰¹ Pócs 22.

¹⁰² Gönczi, 210.

¹⁰³ Febér Zoltán gyűjtéséből.

¹⁰⁴ Ete János gyűjtéséből.

¹⁰⁵ Dömötör Sándor 347.

¹⁰⁶ Grün, Helene 123. Sajnos, nem közli, hogyan történt.

¹⁰⁷ Grynaeus Tamás gyűjtéséből.

¹⁰⁸ Höfler, Max: *Weihnachtsgebäcke*. Z. Ö. V. 1905. Gazdag interetnikus dokumentáció Bächtold-Stäubli IX. 236.

¹⁰⁹ Pócs 69.

¹¹⁰ Kemence, Vác, Búcsúszentilászló, Balástya kivételével Pócs 82, 83. Pócs Éva: *Zagyvarékas* 1102. sz.

¹¹¹ Franz I, 341. Artner 127.

¹¹² Franz I, 599, 600.

¹¹³ Az állati eredetű tej kiszorult az anyaföld-termelte fogások közül.

¹¹⁴ Schneeweis, Edmund: *Weihnachtsbräuche* 168.

¹¹⁵ SzegSz. I., 690. Pócs 35.

¹¹⁶ Valentényi György: *A kiskárpáti tót nép*. Ethn. 1909, 43.

¹¹⁷ Ethn. 1898, 230.

¹¹⁸ Szilárdy Zoltán közlése.

¹¹⁹ Schneeweis, Edmund: *Weihnachtsbräuche* 80.

¹²⁰ Pócs 34.

¹²¹ Reizner János: *Szeged története* IV, 487.

¹²² Piskó ormánsági református faluban még akkor is kerül dió a karácsonyi asztalra, ha a család egész esztendőn át színét sem látta. Pócs 29.

¹²³ Dömötör Sándor 349.

¹²⁴ Manga János: *Ünnepi szokások Menyén* 23.

¹²⁵ Dojcsán Ernő kanonok szíves közlése.

¹²⁶ Gunda Béla: *Magyar népszokások a Zobor-vidéken*. Ethn. 1958, 151.

¹²⁷ Szilárdy Zoltán szóbeli közlése.

¹²⁸ Szíves levélbeli közlésből.

¹²⁹ Bednárík Rudolf: *Slowakische Volkskultur* 90, 91.

¹³⁰ Kiss Ilona szakdolgozatából.

¹³¹ Berze Nagy III, 301.

¹³² Benkóczy Emil: *Egervideki babonák*. Ethn. 1907, 100.

¹³³ Novák József Lajos: *Adatok Bény község néprajzához*. Ért. 1913, 38.

¹³⁴ Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéséből.

¹³⁵ Wichmann Györgyné, Herrmann Júlia: *Moldvai csángó menyegző Szabófalván*. Ethn. 1936, 58.

¹³⁶ Luby Margit: *Rontó babonák*. Ethn. 1928, 200.

¹³⁷ Herkely Károly: *A matyók betegsége és balála*. Ethn. 1937, 183.

¹³⁷^a Mezey László: *Nux est Christus*. Új Ember 1975. dec. 25.

¹³⁸ A hozzáfűződő hiedelmeket felsorolja Róheim Géza: *A lucaszék*. Ért. 1916. Vö. még Pócs 23.

¹³⁹ Kirschbaum I, 123.

¹⁴⁰ EA. 4065.

¹⁴¹ Kálmány Lajos: *Szeged népe* III, 123. Vö. még SzegSz. I, 68.

- ¹⁴² MNT. II, 358. Kiss Lajos gyűjtése.
- ¹⁴³ Magyar Sion 1865, 509.
- ¹⁴⁴ Mohl Adolf: *Lövő* 184.
- ¹⁴⁵ A strázsák és a toronybeli vigyázók az éjfélt, a gonoszok és kísértetek óráját nem merték megkíáltani vagy szólni. Attól tartottak, hogy az ördögök elragadják vagy a toronyból levetik őket. Katona Lajos: *Irodalmi tanulmányok* II, 225. Ehhez vö. még Szomjas-Schiffert György: *Hajnali vagyon, szép piros...* Budapest 1971, 108.
- ¹⁴⁶ Mibályfi 121.
- ¹⁴⁷ Artner 44.
- ¹⁴⁸ Bod Péter 148.
- ¹⁴⁹ Somogyi Elek: *Üdvösséges mulatság* 35.
- ¹⁵⁰ Nyelveléktár IV, 64.
- ¹⁵¹ RMKT. II, 454.
- ¹⁵² Nagy József: *Árvamégyei tót népbabonák*. Ethn. 1891. 132.
- ¹⁵³ Ethn. 1898, 231.
- ¹⁵⁴ Relković Davorka: *A Balaton keletkezésének mondái*. Ethn. 1916, 293.
- ¹⁵⁵ Nyelveléktár XI, 32. Vö. még *Gemma Fidei* 40. sz.
- ¹⁵⁶ Makula nélkül való Tükör 110.
- ¹⁵⁷ Még középkori liturgikus hagyományban gyökerezik a már említett ökör- és számárjáték, amely régi hazánkban a bánáti Varjas (Varias) német faluban virágzott. A szokást egyébként Kőrmöcbánya vidékéről ültette át egy tanító. Erney-Karsai I, XV, 495. Vö. még Kocsis István: *Varjasi ökör- és számárjáték*. Ért. 1907, 130.
- ¹⁵⁸ Jajczay-Schwartz 12. Doering 114, 118. Az ökröt és szamarat az evangélium egyébként külön nem emlegeti, de a betlehemi képhez és szimbólumhoz már az ókeresztény művészetben hozzátartozott. A betlehemi jelenet szimbolikájához tanulságos reflexiók Wachsmayr, Alois: *Das Christgeburtbild der frühen Sakralkunst*. München 1939. Vö. még Kirschbaum II, 86.
- ¹⁵⁹ Náray György: *Lyra coelestis* nyomán Dankó József 310, 327.
- ¹⁶⁰ Jajczay-Schwartz 12.
- ¹⁶¹ Európai és középkori magyar összefüggéseiről Kardos Tibor. RMDE. I. 44.
- ¹⁶² Pásztor, Lajos: *Two Franciscan christmas high masses containing Hungarian shepherd plays*. Archivum Franciscanum Historicum 1950. Idegen eredetüket vitatja Rajeczky Béni: *A gyöngyösi pástortormisék* (1767). Zenetudományi Tanulmányok IV. (1959), 99, 102. A kérdés nem egyszerű, még behatódó vizsgálatot követel.
- ¹⁶³ Móricz Pál: *Régi szegediek karácsony éjszakája*. Szegedi Napló, 1904, 314. sz. Leírása a novellisztikus előadás ellenére is hiteles.
- ¹⁶⁴ Hoc anno pastoribus et opilionibus catenus a longiore jam tempore instantibus permissum est, ut sub missa pastorum in Nativitate Domini in aurora servari solita ante aram in propriis suis vestibulis stare possunt – sub his conditionibus: 1. ut haec eorum sub missa comparatio non ex arrogantia, non ad fastucosam coram confluentibus fidelibus ostentationem, sed ex devotione fiat et de debito homagio ad exemplum primorum pastorum erga natum hodie Salvatorem mundi item et augendam populi fidelis aedificationem et cultus divini solemnitatem. 2. Ut ipsos dona a pastoribus produci solita utpote agnellus, caseus, lac, butirum et similia nato Salvatori offerantur, tempore offertorii per ipsos pastores aram circumueuntes in mensa medium sanctuarii occupante collocanda, dein post sacrum inter pauperes vel in natura distribuenda. 3. Ut stabilita haec eorum comparatio sub missa pastorum, et... (olvashatatlan szó) in posterum servetur. A Historia Domus örökölte meg.
- ¹⁶⁵ Probászka Ottokár: *Soliloquia*. Budapest 1922, I, 275. II. 68. Bejegyzés: 1915 január 2. és 1921 január 1.
- ¹⁶⁶ Bálint Sándor: *A széplaki jubász*. Új Ember 1970, 1276. sz.
- ¹⁶⁷ Patton János himesházi plébános szíves közlése.

- 168 *Markó Imre* Lehel szíves közlése.
 169 *Ambrus Máté* baráti közlése.
 170 *Hajós Elemér: Karácsonyi és újévi népszokások Rábaközben, Soproni Szemle*
 1941, 28.
 171 Bővebben *Róheim Géza: A lucaszék. Ért.* 1915, 1916.
 172 *Ethn.* 1907, 100.
 173 *Ethn.* 1888, 324.
 174 *Ethn.* 1890, 297.
 175 *Dojcsán Ernő* gyűjtése.
 176 *Timár Kálmán* szóbeli közlése.
 177 *Kardos Tibor: Középkori kultúra* 132.
 178 *MNGY.* VIII, 511.
 179 *A tökéletesség tükré* 177.
 180 *Fél Edit* szíves közlése és *Gari Margit* kövesdi asszony mondása nyomán.
 181 *Ethn.* 1895, 112.
 182 *Gönczi* 269.
 183 *Mester György* anyagából.
 184 *Ért.* 1939, 114.
 185 *Ethn.* 1895, 111.
 186 *Hain, Mathilde: Arme Seelen helfende Tote, Eine Studie zum Bedeutungswandel der Legende. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XI. (1958), 54–64. Vö. még Deneke, Bernwald: Legende und Volkssage* 20, 33. Vagy még *Bächtold-Stäubli III.* 536. *Szendrey Zsigmond* néhány száraz közlése. *Ethn.* 1940, 195.
 187 *Ethn.* 1896, 286.
 188 *Kazinczy Gábor: Nagyajtai Cserei Mihály históriája.* Pest 1852, 225.
 189 *Benyovszky, Karl: Sagenhaftes aus Alt-Pressburg* 34.
 190 *Ethn.* 1898. *Richter M. István.*
 191 *Bonomi* 32.
 192 *Febér Zoltán* gyűjtése.
 193 *Versényi György: Erdélyi népmondák. Ethn.* 1901, 315.
 194 *Kelemen Zoltán: Tolna megyei székely népmesék. Szekszárd* 1964, 137. Vö. még *Dégh Linda: Kakasdi népmesék I.* 100.
 195 *Szentkeresztly Tivadar: Nyitra megyei népmondák. Ethn.* 1895, 417.
 196 *Versényi György: Felvidéki népmondák. Ethn.* 1895, 230.
 197 Egyéb történetek *Ipolyi II.* 118.
 198 *Erdélyi Zsuzsanna* gyűjtéséből.
 199 *Madar Ilona* gyűjtése.
 200 *Ethn.* 1898, 229.
 201 *Febér Zoltán* gyűjtése.
 202 *EA.* 4066.
 203 *EA.* 4066.
 204 *Pócs Éva: Zagyvarékas* 1449. sz.
 205 *Czirbusz Géza* 1882, 131.
 206 *Ete János* gyűjtése.
 207 *Grynaeus Tamás* gyűjtése.

KARÁCSONY NAPJA

- ¹ *EA.* 4065.
² *Dominicus a Jesu Maria* 158. *Die Karmeliten in Böhmen und der Prager Jesuskind.* Hitbuzgalmi célokat szolgálnak *P. Soós István: Hóvirágok a kis Jézuskának. P. Bruno:*

Csodatevő Kisded Jézus. Budapest 1944. Ponyvai eredetű litániája Bálint Sándor: *Né-pünk imádságai* 13.

³ Gugitz Gustav: *Österreichs Gnadenstätten* V. 195. A szobor mását selyemre nyomták és ezt sebekre borították. Vö. még Kriss-Rettenbeck, Lenz: *Bilder und Zeichen* 57.

⁴ Rompilger 326. A kultusz ihlette Legerlőf Zelmát *Az Antikrisztus csodái* megírására.

⁵ Némethy Lajos: *A gyermek Krisztus köntöskéje*. Magyar Sion 1901, 301. *Tboemmes* 74 és VII. tábla. Az ereklje teológiai értékelése Zubriczky Aladár: *A gyermek Jézus köntöskéje hittudományi szempontból*. Magyar Sion 1901, 495. Többek között utal a legenda néhány előzményére is. Így *Az atyák életében* Dániel apát elbeszéli, hogy egy aggastyán hosszú kétségeskedés után az áldozat óráján angyalt látott az oltáron, aki gyermeket áldozott föl, és a kisdedből egy részt adott neki áldozás végett. Szent Vazul kezében egy belopakodott zsidó mész idején gyermeket látott, amely részekre oszlott. Erre megtért. Gergely pápa legendáját nem itt mondjuk el.

⁶ A XVIII. században jelent meg: *Wabrhafter Historischer Bericht des wunderbaren hochwürdigsten Röckleins, mit welchem bekleydet, erschienen ist einem Gottseeligen andächtigen Priester einer Königin in Ungarn Hoff-Capellanen in kinderlicher Gestalt Christus Jesus unser lieber Herr und Gott auf dem Altar, als er das H. Mess-Opfer verrichtet. So allbie Cöllen in der Kirchen des Jungfern Closters zu den Weissen Frauen Regularischen Cononissen S. Augustini, unter dem Schutz der H. Patronin Mariä Magdalenä gestiftet aufbehalten wird.*

⁷ Baring, Maurice: *Krisztus köntöse*. Fordította Szenczi Miklós. I-II. Budajest, é. n.
⁸ Mikszáth utalása a hazai hagyományban tudomásunk szerint egyelőre egyedül áll. Néhány zsidó párhuzamot idéz hozzá Scheiber Sándor: *Mikszáth Kálmán és a keleti folklóre* 75.

ISTVÁN VÉRTANÚ

¹ *Nyelvemléktár* V, 138.

² Lajta Edit: *Két adalék a magyarországi középkori festészet ikonográfiájához*. MÉ. 1958, 116.

³ Radocsay 285, 341, 397, 429.

⁴ Zender, Matthias: *Räume und Schichten* 179.

⁵ Hofmann, W.: *Stephanskult und Stephansbruch*. 4. Arbeitstagung über Fragen des Atlas der deutschen Volkskunde in Bonn vom 28. bis 30. April 1964. Protokollmanuskript. Bonn 1964, 90.

⁶ Kardos Tibor: *Megjegyzések Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas kérdéséhez*. Filológiai Közöny 1958, 333.

⁷ Egyesek gyanítása szerint a mai Szent Ignác-templom helyén állott.

⁸ Rupp I, 6.

⁹ Bedy Vince: *Győr vallásos élete* 20, 47.

¹⁰ Bedy Vince: *A győri székesegyház* 56, 135.

¹¹ Balics II, 372.

¹² Jubász Kálmán: *A csanádi székeskáptalan* 87.

¹³ Békefi 49.

¹⁴ Gentzon I, 249.

¹⁵ Békefi 212.

¹⁶ Oswald Arisztid: *Magyarországi középkori premontrei prépostságok* 30.

¹⁷ Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon* 36, 86.

¹⁸ Fülep Lajos: *A magyarországi művészet története*. Budapest 1961, 28. 17. kép.

¹⁹ Aggbázy Mária: *Régi magyarországi faszobrok*. Budapest 1958, 14-16. tábla.

²⁰ Radocsay, *Faszobrok* 152, 162, 168, 177, 180, 199, 204, 218, 222.

- ²¹ Radocsay 355, 376.
- ²² Gerő László: *Pápa*. Budapest 1959, 59, 160.
- ²³ Szmeccsányi Miklós: Eger 104.
- ²⁴ Riedl Frigyes: *Magyarok Rómában*. Budapest 1930, 33. Képzőművészeti méltatása
- Gerő László: *A római Santo Stefano Rotondo, a magyarok nemzeti temploma*, Budapest 1944.
- ²⁵ Mindezekről Pigler Andor: *A pápai plébániatemplom mennyezetképei*. Budapest, 1922.
- ²⁶ MMT. V, 134.
- ²⁷ Békefi 151, 282.
- ²⁸ Jubász Kálmán IV, 105.
- ²⁹ Buzás József 25.
- ³⁰ Dudás Júl. közlése. *Népünk bagyományai*ból. Budapest 1955, 108.
- ³¹ Bunyitay III. 220.
- ³² Hindringer, Rudolf: *Weibeross und Rosswiehe* 53, 54.
- ³³ Schmidt, Leopold: *Burgenländisches Brauchtum am Stefanitag*. Aus der Arbeit am Atlas der Burgenländischen Volkskunde. Ö. Z. V. 1968, 228.
- ³⁴ Székely, Mária: *Die Monographie des ehemaligen deutschen Siedlung Sankt Peter* (Mosonszentpéter) am Heideboden. 1969. Kézírtatos német szakdolgozat a Pécsi Pedagógiai Főiskola gyűjteményében.
- ³⁵ EA. 3615. Följegyezte Gróf János (1901).
- ³⁶ *Agendarius* 162.
- ³⁷ In convertendo bekezdést Franz I, 382 nem ismeri. A többi igen, de a *Deus, qui temporibus* hazai változat.
- ³⁸ Horvát Cyrill: *Középkori magyar verseink* 515.
- ³⁹ RMKT. II, 163.
- ⁴⁰ Bednárík Rudolf: *Slowakische Volkskultur* 92.
- ⁴¹ Gönczi 244, 265.
- ⁴² Ethn. 1933, 57. Moór Elemér.
- ⁴³ Pócs Éva: *Zagyvarékas* 146.
- ⁴⁴ EA. 3233. Molnár József gyűjtése (1943).
- ⁴⁵ Csefkó Gyula: *Régi följegyzések a méltatlan ünneplésről*. Ethn. 1931, 152.
- ⁴⁶ Makkai-Nagy 8, 56.
- ⁴⁷ MNGY. IV, 220.
- ⁴⁸ MNGY. IV, 25, 42.
- ⁴⁹ Sebestyén Gyula: *A regösök*. MNGY. V.
- ⁵⁰ Solymossy Sándor: *A magyar ősvallás*. Magyar Szemle XV, 107. *A magyar csodaszarvas-monda*. Magyarorságtudomány 1942, 157. Vö. még Vargyas, Lajos: *Les analogies hongroises avec les chants „Guillanneu”*. Studia Musicologica 1962, 367.
- ⁵¹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Pásztori magyar Vergilius*. Budapest 1938, 68, 70. Vargyas Lajos: *Mimos-elemek a magyar betleibemes játékban*. Antiquitas Hungarica 1948. U. 6: *Francia párbuszom regösénekeinkhez*. NK. 1957, I.
- ⁵² Pais Dezső: *Reg. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 75. Budapest, 1949. Továbbá *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Bp. 1975, 109. Bp.
- ⁵³ Fettesch Nándor: *A regösénekekről*. Ethn. 1938, 352. *Codex Albensis* 96–98.
- ⁵⁴ Dömötör Tekla: *Árpádbázi Imre berceg és a csodaszarvas monda*. Filológiai Közöny 1958, 317.
- ^{54a} Szendrei Janka: „Szent István szolgái”. Egy regös-motívum német párhuzama. Ethn. 1974, 317. Ebből is nyilvánvaló, hogy itt eredetileg nem István király, hanem a vértanú idézéséről, egyben egy kora középkori európai tradíció adaptációjáról van szó, amely természetesen sajátos magyar elemekkel is gazdagodott.
- ⁵⁵ Berze Nagy János: *A csodaszarvas mondája*. Ethn. 1927.
- ⁵⁶ RMDE. I, 48.

APRÓSZENTEK

¹ A *comites Christi*, vagyis István, János és az Aprószentek (flores martyrium) középkori felfogás szerint a vértanúság három módját állítja elének. István vértanú volt szándéka szerint, és valóságosan (voluntate et opere), János vértanú volt szándéka szerint, de nem valóságosan (voluntate, sed non opere), az Aprószentek pedig nem szándékosan, de valóságosan (non voluntate, sed opere) voltak vértanúk.

² Kniewald Károly: *Hartwick*. 17.

³ *LTbK*. X. 415.

⁴ *Codex Albensis*.

⁵ Békefi Remig: *Balaton* 156.

⁶ Horváth Cyrill: *Középkori magyar verseink* 110.

⁷ *Nyelvemléktár* XI, 44.

⁸ Radó Polikárp: *Aprószentek és a magyar liturgiátörténet*. *Theológia* 143, 257.

⁹ Horváth Cyrill: *Pomerius* 63.

¹⁰ *Régi Magyar Költők Tára* II, 181.

¹¹ Kube, Siegfried: *Frisches Grün! Langes Leben! Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* XI, (1965) 108.

¹² *Nyr*. 1877, 185. Vö. még *Ért*. 1914, 129.

¹³ Vitos Mózes: *Csikmegyei Füzetek* 943. Vö. még *Magyar Népköltési Gyűjtemény* VIII, 171. Gönczi Ferenc: *Göcsej* 279, Berze Nagy János: *Baranya* I. 73. Schmidt, Leopold: *Das Frisch- und Gesund-Schlagen in Burgenland*. *Festschrift für Alphons A. Barb*. Eisenstadt 1966, 522–564.

¹⁴ Timkó György: *Szigetközi leánykorbácsolás és legénycimer*. *Ért*. 1904, 316. Utóéletéről kitűnő jellemzés Németh Imre: *A népi közösségben élő fiatalok életmódja és kultúrája*. Arrabona 1966, 241. Szokás, *Jorgatókönyv, szerep*. Valóság 1966, 50. Bónomi Jenő: *Budaörs* 34, 69.

¹⁵ Székely László gyűjtése.

¹⁶ Makkai-Nagy: *Téli népszokásaink* 20.

ÚJÉV

¹ Knauz Nándor: *Kortan* 273. A középkorban az újév ünnepét sokfelé Gyümölcscsoltó Boldogasszony napján tartották. Ezért van az, hogy az esztendő kilencedik hónapját *szepember*, azaz 'hetedik', a tizediket *október*, 'nyolcadik', a tizenegyediket *november*, vagyis 'kilencedik', a tizenkettediket pedig *december* néven emlegetjük manapság is. Ungváry Antal O. F. M.: *A római egyház liturgiája*, Budapest 1934, 42.

² Mindezekről Szendrey Zsigmond: *A „kongózás”*. *Ethn*. 1931, 21.

³ Irodalomtörténeti Közlemények 1893, 242.

⁴ Dézsi Lajos: *Régi magyar verseskönyvek ismertetése*. VIII. A Körmen-di-kódex. Irodalomtörténeti Közlemények 1928, 250. Református iskolamester, Baksai Textor György munkája (1684).

⁵ Lauchert, Friedrich: *Geschichte des Physiologus*. Strassburg 1889. Horváth Sándor: *A Physiologus*. *Ethn*. 1921, 1. Eckhardt Sándor: *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben*. Egyetemes Philologiai Közöny 1929, 81.

⁶ Hasonlóképpen emlegeti Bessenyei Jakab a házasságról szóló énekében. *Régi Magyar Költők Tára* VII, 183.

⁷ Kallós Zoltán: *Hejgetés Moldvában*. *Néprajzi Közlemények* 1958, 40–48. Ugyanott több színes változat. Vö. Wichmann Györgyné: *A moldvai csángók szokásaiból*. *Ethn*. 1907, 289. Szabófalva (Saboeni) faluban gyűjtött szép töredék:

Keljetek fel bojérek,
Gyűjtsátok meg a gyertyákat,
Nyissátok ki az ajtókat,
Vessétek meg (terítsétek le) a padokat!
Adj Istennek szent angyalát:
Mennyből jöttünk, mennybe menünk,
Lelketeket mennybe vesszük,
Testeteket földbe tesszük.

⁸ Domokos Pál Péter baráti szívességéből.

⁹ Sági Károly: 1, 2, 3, 7. sz.

¹⁰ Grün, Helene 72.

¹¹ Nyomatékosan utalunk Szendrey Zsigmond és Makkai-Nagy idézett közléseire.

VÍZKERESZT

¹ Az itt közölt szöveg erősen megrövidített változata *A Háromkiráltnak a magyar nép-hagyományban*. Teológia 1968.

² Bod 36.

³ Az újabb kutatások szerint az ünnep kultikus pogány előzményei az ó-egyiptomi Osiris-kultuszban gyökereznek. Ez a nap Alexandriában a téli napforduló, egyúttal a fény ünnepe volt, amelyre virasztással készültek, majd a Nilusból ünnepélyes szertartással vizet merítettek. Az a hiedelem is járta, hogy egyes szent helyeken, így Andros szigetén a forrás vize borrá változik ezen a napon. Urának nyomában az Egyház nem eltörölni, hanem betölteni jött a törvényt, bölcs opportunizmussal tehát ebbe az archaikus hagyományba építette vízkereszt ünnepi változatait. Ebből sarjadt a bizánci liturgia kimagasló ünnepe, a nagy vízszentelés (hagiasmos melas): a legszentebbként tisztelt Jézus-szimbólumnak, a keresztnék folyóvízbe merítése nagy körmenet keretében. Artner 71.

⁴ Sajátos görögkatolikus hagyomány, hogy az ünnep vigiliáján a kurátor sok faluban lövöldözni szokott. Ez is a hajdani vízkereszt évközdöt maradványa.

⁵ Schreiber, Georg: *Der Bergbau* 218.

⁶ Ernyey-Karsai I, 169, 469, 531, II, 496, 507, 531, 532, 647, 650, 657; 683.

⁷ Az 1645. évi győri Canonica Visitatio fatemplomat említi. Buzás 110.

⁸ Kollányi Ferenc: *A magán kegyűri jog* 236.

⁹ MMT. II, 190.

¹⁰ Radocsay 36, 37, 85, 145.

¹¹ MMT. V, II, 10.

¹² Legjobb fényképe Gerevich Tibor: *Magyarország románkori művészete* 202. tábla. Így a naumburgi székesegyház falán (1430). Számos ábrázolással találkozunk, ajtókon, bejáratok fölött is. Felsorolásuk Meisen Karl: *Die heiligen drei Könige*. 48, 57.

¹³ Prokop Mária 143.

¹⁴ Radocsay Dénes: *Falképek* 118, 119, 132, 142, 144, 147, 154, 159, 174, 182, 186, 193, 197, 200, 202, 210, 219, 231, 236.

¹⁵ Szőnyi István: *Kőszeg*. Szombathely 1962, 47.

¹⁶ Szővényi István: *Kőszeg*. Szombathely 1962, 47.

¹⁷ Radocsay 257, 263, 278, 283, 287, 288, 291, 296-298, 301, 302, 317, 318, 332, 344, 348, 352, 362, 368, 370, 374, 377, 379, 385, 393, 397, 399-401, 404, 408, 409, 412, 425, 426, 429, 431, 440-442, 445, 450, 451, 454.

¹⁸ Radocsay Dénes: *Faszobrok* 148, 152, 154, 176, 182-184, 211, 214, 215, 221.

¹⁹ Vö. még Radocsay 35, 144.

²⁰ MMT. V, II, 109.

²¹ Grandpierre Edit 38.

- ²¹ Jellemző módon a szintén rajnavidéki *Szeverin* volt a társpatrónusuk.
- ²² *Pásztor* 42.
- ²³ *Lakatos* Ottó II, 170.
- ²⁴ *Domokos* Pál Péter 48.
- ²⁵ *Nyelvemléktár* XI, 65.
- ²⁶ *Colonia*, azaz Köln.
- ²⁷ *Gesta Romanorum* 187.
- ²⁸ *Gath*, Goswin: *Kölner Sagen, Legenden und Geschichten*. Köln 139, 97. *Meisen*.
- Zender Matthias: Räume und Schichten* 202, 207.
- ²⁹ *Thoemmes*, Elisabeth: *Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein*. Aachen 1937, 68–80. Vö. még *Stabéj*, Jože: *Staro božjepojništvo slovencev v Porenje*. Die alten Wallfahrten der Slowenen an den Rhein. Ljubljana 1965, 47.
- ³⁰ *Meisen* 17. Külföldi áldás-szövegekkel.
- ³¹ *Stolz*, Eugen: *Zu den drei Mobren*. Volk und Volkstum II (1937), 336. *Meisen* 20.
- ³² *Radó* Polikárp: *Batthyány Boldizsár misekönyve*. MKsz. 1941, 141. *Meisen* 19.
- ³³ *RMKT*. II. 185.
- ³⁴ *Tömörkény* István: *A Szent Mibály a jégben*. Budapest 1957, 174.
- ³⁵ Egy 1511-ből származó esztergomi misekönyvbe írva. *Varjú* Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. Budapest 1899.
- ³⁶ *Fasciculus Triplex*. E megszentelésre kerülő érmek valamikor nálunk is a Háromkirályokat ábrázolhatták, másik oldalukon pedig Máriát a Kis Jézussal. Ehhez vö. *Meisen* 35.
- ³⁷ Szép ájtatos imádság és énekek a három szent királyhoz, úgymint Gáspár, Menybárt, Boldizsárhoz mindenféle lelki s testi kár s veszedelem ellen. Budán, 1863. Bagó Márton. Más szöveg: Amelyre segéljen engem az Atyaisten, Fiiisten, Szentlélekisten. Gáspár, Menybárt, Boldizsár, legyetek mellettem minden dolgaiban, utazásomban, járásomban, veszteglésemben, akár legyek vízen, akár pedig a földön. Ezek oltalmazzanak meg engemet az ő erős karjaikkal. Az Atyaistennek ajánlom magamat, a Fiiistennek adom magamat, és a Szentlélekúristennek ajándékozom magamat. Ez áldott Szentháromság legyen énfejlöttem. Jézus, Mária, Szent József, Szent Anna, Szent Joachim, Szent Emerencia, Csudatévő Páduai Szent Antal, Szent Flórián testi, lelki, s tűzi pátrónánk legyenek én előttem. Gáspár, Menybárt és Boldizsár legyenek hátam mögött most és mindörökké. Miglen lemegyek az örökkévaló örömbé és boldogságba, amelyre segéljen engem az Úr Jézus Krisztus, Amen. Vö. Legújabb ájtatos imák és énekek Szent Mibály arkangyal tiszteletére. Szeged 1864. Burger Zsigmond. Egyik darabja: Hatbatós ima a Szentháromság és a három szent Kirdlyokhoz.
- ³⁸ *Rónai* Béla kéziratos doktori értekezéséből.
- ³⁹ *Ethn*. 1909. 361. Erről az újabb szlovák szakkutatás bizonyára többet is tud mondani.
- ⁴⁰ *Meisen* 14.
- ⁴¹ *Meisen* 12.
- ⁴² *Kálmán* Béla 70. A magunk kiegészítéseivel.
- ⁴³ A kérdés kitűnő magyar monográfiája *Karsai Géza: Középkori vízkeresztí játékok*. Budapest 1943. Magyar fordítása *Kardos* Tibortól. *RMDE*. I, 243–247.
- ²⁴ A *tractus* nem a csillag kihúzását és felmutatását, hanem a játék egyhuzamban való előadását jelenti. *Karsai* 220.
- ⁴⁵ *RMDE*. I, 308, 310. *Kardos* Tibor fordításában:

Szüz Anyától megszületett a Kisdéd,
Szénán hever, kiscsacsi nézi és borjú
Ismer Istenére s a csillag ujjong
Mind diadallal.

Im, e pásztornép otthagyja nyáját,
Betlehembe futva szét, hogy lássa
Uj Urát a földnek; a három mágust
Vonja a csillag.

Hozzák néki – kérdi Heródes – hírül,
Mely vidéken támad a Krisztus-gyermek,
Hadd zarándokoljon el oltárához
Ő is imádni.

Végre megtalálva a Kisfiúcskát
Térdre hullnak, szép koronájuk földön,
Kincsét mind lerakta s a gyöngye talpra
Csókjuk özönlík.

Lám, a Kisded már mosolyogva nézi
Boldog Anyját, ámde elomlik könnye,
Szép ajándékát, hogy az apja, József
Elteszi tüstént.

Jobban tudják már az utat s az éjben
Vígán eltávoznak a hármak jámbor
Otthonukba s szerte híred, neved száll,
Ó, kicsi Jézus!

Fél Heródes, kisdedeket legyilkol,
Fut szomszéd egyiptomi tájra Krisztus
Szent Anyjával; árad az ártatlan vér
Széjjel a földön.

Most hozsannát angyali kórus fennen
Zeng Atyánknak és a Fiúnak s egyben
Szentléleknek, mert minékünk egy s mégis
Hármas az Isten.

⁴⁶ Domokos Pál Péter 306.

⁴⁷ Takács József 27, 29, 36.

⁴⁸ Jablonkay Gábor S. J.: *Taxonyi János S. J.* Kalocsa 1910.

⁴⁹ Galambos Ferenc 85.

⁵⁰ Ernyey-Karsai I, 124.

⁵¹ Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek* 162.

⁵² Holl Béla: *Egy régi magyar betlehemes játék*. Vigilia 1952, 617.

⁵³ Szabó T. Attila: *Egy XVIII. századközépi népies betlehemes játék*. Erdélyi Múzeum 1946, 121.

⁵⁴ Mathia Károly: *Dunántúli karácsonyi játék a XVIII. század közepéről*. Vigilia 1954, 19.

⁵⁵ Európai elterjedéséről rövidesen Meisen 30.

⁵⁶ Réső Ensel 339.

⁵⁷ Horak, Karl: *Burgenländische Volksschauspiele* 474.

⁵⁸ MNT. II, 401.

⁵⁹ Ebrner Sándor: *Lányok Háromkirályjárása Mogyoródon*. Ethn. 1939, 35

⁶⁰ Kálmány Lajos: *Szeged népe* III, 141. Vö. MNT. II, 33–61.

⁶¹ Külföldi, nyugat-európai párhuzamok Meisen 27–29.

⁶² Czirbusz 135.

- ⁶³ Müller Teréziának a Pécsi Pedagógiai Főiskolán őrzött szakdolgozatából.
- ⁶⁴ Kálmány Lajos: *Szeged népe* II, 220.
- ⁶⁵ Szendrey Zsigmond *Ethn.* 1940, 205.
- ⁶⁶ Herrmann, Anton: *Der volkstümliche Kalenderglaube in Ungarn. Zeitschrift für Volkskunde* 1894, 320. Idézi Meisen 7. A pontosabb adatok hiányoznak.
- ⁶⁷ Czirbusz 135.
- ⁶⁸ Herkely 106.
- ⁶⁹ Czirbusz 135.
- ⁷⁰ Lőrincz Imre szíves közlése.
- ⁷¹ EA. 4065.
- ⁷² Magyarország városai és vármegyéi. *Somogy* 207.
- ⁷³ Müller Géza dolgozatából.
- ⁷⁴ Gönczi Ferenc: *Muraköz* 62.
- ⁷⁵ Berze Nagy III, 277.
- ⁷⁶ Kolumbán Lajos 107.
- ⁷⁷ Damjanovich Pál közlése.
- ⁷⁸ Sági Károly 47. sz.
- ⁷⁹ Moldován Gergely 223.
- ⁸⁰ Zsurek Antal: *A máramarosmegyei Nagy-Ág völgy rutbén népének biedelmei*ől. *Ethn.* 1895, 436.
- ⁸¹ Bonomi 37.
- ⁸² Reizner IV, 491.
- ⁸³ Franz I, 43.
- ⁸⁴ Balogh József: *Szemgyógyítás szenteltvízzel.* *Ethn.* 1926, 37.
- ⁸⁵ Csefkó Gyula: *Szemgyógyítás szenteltvízzel és szentelményekkel kapcsolatos biedelmek.* *Ethn.* 1927, 40.
- ⁸⁶ Bonomi 37, 50.
- ⁸⁷ Levéltári Szemle 1969, 633. Schram Ferenc.
- ⁸⁸ Békefi Remig: Kethely 41.
- ⁸⁹ Kisbán Eszter: *A sertésbús tartósítása a paraszti háztartásban.* Népi kultúra – népi társadalom II, III, 108.
- ⁹⁰ Gönczi 230.
- ⁹¹ Ambrus Máté O. F. M. volt gvárdián és Koroncz László plébános szíves közlései nyomán. A szöveg különben egyik barokk újévi énekünk változata. Vö. Horváth Cyrill: *Középkori magyar verseink* 429. Telegdi Miklós énekei közül. *Cantus Catholici.* 1651.
- Magyar Irodalmi Ritkaságok, 36. Budapest 1935, 61
- ^{91/a} Ebele Ferenc plébános szíves közlése.
- ⁹² László Elek: *Csiki székely népszokások.* *Ethn.* 1896, 383.
- ⁹³ Domokos Pál Péter baráti közlése. A következőkben is.
- ⁹⁴ Székely László: *Ünnepi székelyek* 14.
- ⁹⁵ Egyházaskozári gyűjtésünkből.
- ⁹⁶ Csűry Bálint: *Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról.* Erdélyi Múzeum 1930.
- Nem közli, melyik faluban hallotta.
- ⁹⁷ Egyházaskozári gyűjtésünkből.
- ⁹⁸ Gáspár Simon Antal közlése.
- ⁹⁹ Moldován Gergely 237.
- ¹⁰⁰ Tarisznyás Györgyi 49.
- ¹⁰¹ Richter M. István. *Ethn.* 1898.
- ¹⁰² Márkus Mihály 244, 246.
- ¹⁰³ Kálmány Lajos: *Boldogasszony* 26.
- ¹⁰⁴ Reizner III, 131.
- ¹⁰⁵ EA. 3233. Molnár József 1943.
- ¹⁰⁶ Magyarország városai és vármegyéi. *Somogy* 207.

KÁNAI MENYEGZŐ

- ¹ Turóczi-Trostler József: *János pap országa*. Magyarságtudomány 1943, 489.
 - ² Gönczi Ferenc: Muraköz 117.
 - ³ Nyelvemléktár II, 217.
 - ⁴ Pásztor Lajos 21.
 - ⁵ Borovszky Samu: *Somogy vármegye monográfiája* 207.
 - ⁶ Seprődi ItK. 1909, 407.
 - ⁷ Manga János: *A kánai menyegző változatai*. Ethn. 1946.
 - ⁸ Szegedy Rezső: *Nyugatmagyarországi borvát lakodalmi szokások*. Ethn. 1921, 63.
- Manga ehhez még szlovák és morva párhuzamokat is idéz.
- ⁹ Lócskay József: *A kánai menyegző*. Nyr. 1875, 89.
 - ¹⁰ *A Magyarság Néprajza* IV, 393.
 - ¹¹ *Manga* i. m.
 - ¹² Kálmány I, 161.
 - ¹³ Radocsay Dénes: *Falképek* 114.
 - ¹⁴ Timár Kálmán baráti közlése.

HÜSHAGYÓ

- ¹ Wichmann 63.
 - ² Blandl György: *Nagyományok* 189.
 - ³ Az elnevezés liturgikus és történeti háttéréből Radó Polikárp: *Az egyház év* 70.
 - ⁴ Hegedűs 165.
 - ⁵ Borovszky Samu: *Somogy vármegye monográfiája* 207.
 - ⁶ Kodály Zoltán: *Zóborvidéki népszokások*. Ethn. 1913, 357. Manga 36.
 - ^{6a} Szabó T. Attila 1057.
 - ⁷ Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek* 81.
 - ⁸ Wichmann 53.
 - ⁹ Bod Péter 52.
- ¹⁰ Nyilvánvalóan azonban nem ez, hanem prédikációs példázat a forrása *Magyarbűnbegyes* előszavas hagyományának: amikor a török készült Magyarországot elfoglalni, egy vitézét előre küldötte kémnek. Éppen farsangháromnapokban érkezett ide, amikor őseink javában mulatoztak, mintha az eszüket is elvesztették volna. Negyedik nap aztán mindenki a templomba iparkodott. A török megleste őket. Láttá, hogy a pap mindenkinek homlokára tesz valamit. Visszatérve jelentette a szultánnak, hogy a magyaroknak három nap alatt minden eszük elment, negyedik nap azonban a pap visszatette a helyükre. Párhuzamok Moser-Rath 151, 447.
- ¹¹ Harmath Lujza: *Nyárádmenti székely népszokások*, Ethn. 1899, 45.
 - ¹² RMKT. II, 83.
 - ¹³ Ferenczi Imre-Újváry Zoltán: *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban*. Műveltség és Hagomány IV. Nyomatékosan utalunk még Dömötör Tekla interpretációira.
 - ¹⁴ Lükő Gábor: *A moldvai csángók* 84.
 - ¹⁵ Így emlékezik *Pusztina* népe is. Hegedűs Lajos 69. Vö. még Wichmann Györgyné: *A moldvai csángók szokásaiból*. Ethn. 1907, 287. További mondaváltozatok Bosnyák Sándor: *A moldvai csángók mondáiból*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1968, 182. Itt jegyezzük meg, hogy a László királytól összehívott szabolcsi zsinat a bevándorolt vallonokat, akik húshagyóhétfőn és -kedden ősi kiváltság szerint még megették a húst, száműzetéssel sújtotta. Ennek egyházpolitikai háttere volt. Karácsonyi János: *Szent László* 79.
 - ¹⁶ Lükő 83, 84.
 - ¹⁷ Profán jellegű húshagyói hagyományainkról Dömötör Tekla 87–95.

- ¹⁸ Vámszer Géza: *Adatok a csiki farsangi szokásokhoz*. Ethn. 1919, 397.
- ¹⁹ Domokos Pál Péter szíves közlése.
- ²⁰ Sági Károly 77, 78. sz.
- ²¹ RMDE, II, 89. Az alfalusi változat Domokos Pál Péter–Volly István: *Népi játékok* III, 37. A madéfalvi szövege előttünk nem ismeretes.
- ²² Baráti készséggel átengedett kéziratából.
- ²³ *A dúsgazdag*, Cluj, 1932.
- ²⁴ Gáspár Simon Antalnak, a népművészet mesterének szíves szóbeli közlése.
- ²⁵ Versényi György: *Erdélyi népmondák*. Ethn. 1901, 268.
- ²⁶ Katona Lajos: *Az ünneprontók*. Ethn. 1900, 297.
- ²⁷ A téma ponyvairódmű népszerűségét mutatja, hogy a XIX. században is megjelent. A birtokunkban lévő egyik változat címe: *A helytelen és zabolátlan Tánczoló, mellyhez a lakodalmi és Kána-Mennyezőbélieknek énekei kapcsolattak*. Szabadkán, nyomtatott Bittermann Károlynál 1867.
- ²⁸ Balogh József: *Az ünneprontók*. Szélgjegyzetek Arany balladájához. Budapesti Szemle, 197 (1924), 71. *Ünnep és ünneprontás*. Ethn. 1926, 113. Vö. még Morvay Péter: *A templomkertben, temetőben és balotti toron táncolás, s a balottasjáték népszokásához*. Ethn. 1911, 73. Moser-Ratb 292, 477. Az 1279. évi budai zsinat megtiltja, hogy a nép a temetőkerthben vagy magában a templomban táncra kerekedjék.
- ²⁹ Simon Gyula: *A foki csárda mondája*. Ethn. 1938, 222.
- ³⁰ Ethn. 1909, 360.
- ³¹ A hamvazószerdai, máshol Üszögös Szent Péter napi torna- és retekszentelésről Franz I, 392. XV. századi boroszlói és naumburgi agendákból. Lehetséges, hogy a liturgia már archaikus népi gyakorlatot szentelt meg.
- ³² Gönczi 236, 237.

NAGYBŐJTI IDŐSZAK

¹ A *bőjt*, *bőjtölés* hazai történetéről és néprajzáról még nincs kielégítő áttekintésünk, anyaggyűjtésünk. Elindulásul még mindig a legjobb Knauz Nándor: *A magyar egyház régi szokásai*. Magyar Sion, 1868, 184.

² Galla Ferenc: *Fulgenzio da Jesi ferences misszionárius vitája a bőjtről a gyöngyösi jezsuitákkal*. Regnum 1944/46, 150.

³ Timár Kálmán: *A negyvenelés*. MNY. 1932, 34.

⁴ EA. 4067. Borovi József.

⁵ Timár Kálmán közlése.

⁶ Egy jellemző történet a bukovinai Palkó Józsefné előadásában. UMNGy. VIII, 104. Reformátusoknál sem ismeretlen. Horváth István: *Magyarórdi toronyaljja*. 53. *Vajkai Aurél: Borsavölgye* 24.

⁷ Szabó T. Attila 1057.

⁸ MNY. 1919, 43.

⁹ *Nyelvemléktár* VII, 336.

¹⁰ Mibályi Ákos 136.

¹¹ *Exorciso te cinis in nomine Patris omnipotentis t et in nomine Ihesu t Christi Filii Dei et Spiritus Sancti, qui per ignem in favillam converti praecepit, ut sicut iussione Dei per sanctum famulum eius Moysen, cinis vituale in populo aspersus omnem congregationem Israel sanctificavit, ita et tu exorcisatus in nomine Sanctae Trinitatis in terra et cilicio, aspersus in eis, qui scrutinia sunt habitaturi super stantes vel transituros diabolus non lateat, sed manifestetur et expellatur, ut puri et sinceri inveniantur.*

Te autem petimus et rogamus omnipotens Pater, ut ninivitarum populus ad praedicationem Ionae Prophetiae misericordiam tuam Domine exorantes, suorum veniam meruerunt consequi peccatorum. Ita et hi, qui ad tuam gratiam percipiendam venire de-

siderant, amputatis maculis carnalibus per sacri baptismatis regenerationem suorum finem constituent vitiorum per eum, qui venturus est . . . MKsz. 1927, 49. Vö. Franz I, 465.

¹² MKsz. 1886, 338.

¹³ Artner 100.

¹⁴ Varga Anna 144.

¹⁵ Hegedüs Lajos 67.

¹⁶ Tóth Ildikó szakdolgozatából.

¹⁷ Ethn. 1905, 40. Sági Károly 90. sz.

^{17/a} Sudár János papnövendék szíves közlése.

¹⁸ Székelykövesd református faluban *csontkabét* a neve a karácsony, húsvét és pünkösdi ünnepére következő hétnek. Sági Károly 352. sz.

¹⁹ Békefi 42.

²⁰ Vámszer Géza: *Adatok a csiki farsangi szokásokhoz*. Ethn. 1959, 397. Vö. még Bálint József 98.

²¹ Artner 126.

²² Radó, Polycarpus: *Enchiridion* 1315.

^{22/a} Szabó T. Attila 1057.

²³ Artner 116. Vö. még Kretzenbacher, Leopold: *Lichte schwemmen als Kultbrauch*. Zbornik za narodni život i običaje 1962, 287.

²⁴ Grass 4. Reinsberg-Düringsfeld 92.

²⁵ Grün, Helene 85.

²⁶ Benkóczy Emil: *Sajbózás*. Ethn. 1910, 113.

²⁷ Györgypál-Eckert 140.

²⁸ Bonomi 42.

²⁹ Kuszter 26.

³⁰ *Verőce és vidéke*. Nógrád megye. VU. 1862, 308.

³¹ Kiss Ignác: *Győrvidéki tájszók*. Nyr. 1880, 286.

³² Szőnyi László piarista tanár szíves közlése.

³³ Friedrich: *Naturgeschichte der deutschen Vögel*. Stuttgart, 822. László Mihály piarista tanár baráti szíveségéből.

³⁴ Moór Elemér: *Az állattartással kapcsolatos szokások, biedelmek és babonák Rábagyarmaton*. Ethn. 1933.

^{34/a} Szabó T. Attila 1058.

³⁵ Eckert Irma: *Egy jeles időszak Kalocsán*. Búvár 1935.

³⁶ Melich János: *Szláv jövevényszavaink*. Nyelvtudományi Közlemények 1904, 269.

^{270.}

³⁷ Mester György anyagából.

³⁸ Schram Ferenc: *A levéltárak jelentősége a népszokás kutatásban*. Levéltári Szemle, 1967, 189. Vö. még Veit 131.

³⁹ Hornyik-Album, Kecskemét, 1894, 73.

⁴⁰ Wichmann 137.

⁴¹ Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest 1937, 45.

^{41/a} Szabó T. Attila 1058.

⁴² Artner 122. Szól a szimbolikájáról is, de ez nem tartozik ránk.

⁴³ EA. 4066.

⁴⁴ Sieber, Friedrich: *Deutsch-westslavische Beziehungen in Frühlingsbräuchen*. Berlin 1968, 130.

⁴⁵ Orbán VI, 292.

⁴⁶ Nyelvméltár VII, 337.

⁴⁷ Melich 270.

⁴⁸ Somogyi Elek 123.

⁴⁹ Grass 17-20.

⁵⁰ Ház J. Jenő 347.

⁵¹ Baranyai Béláné: *Adatok a magyar falusi templomok berendezéstörténetéhez*. Mű. 1954, 268. A liturgikus hagyomány kialakulásáról és európai jellegzetességeiről Wagner, Georg 77. Kirschbaum II, 14.

⁵² Szilárdfy Zoltán szóbeli közlése.

⁵³ NNY. 1929, 195.

⁵⁴ Ethn. 1891, 83.

⁵⁵ *Nyelvemléktár* V, 134. Szendrey Ákos (*Virágbét.* MNY. 1941, 123) a virághetet a nagyhéttel azonosítja, és helytelcnek, gyűjtői tévedésnek minősíti. Szerinte a virághét Tájszótár-beli értelmezése nagyhétre javítandó. Nem veszi észre, hogy itt helyi, tájbeli eltérésekről van szó, amelyeket – mint kövércsütörtöknél, süketvasárnapnál is láttuk – a kutatónak tudomásul kell vennie, hitelesnek kell tekintenie.

⁵⁶ Deák Farkas: *Leveles Tár* II, 163.

VIRÁGVASÁRNAP

¹ Szijártó Nándor: *Egy középkori műekönyvünk*. Theologia 1936, 167.

² Zalán Menyhért: *A Pray-kódex benedictói*. MKsz. 1927, 50. Vö. még Franz I, 487.

³ Peinkofer, Max: *Von niederbayerischen Palmeseln*. Bayrisches Jahrbuch für Volkskunde 1950.

⁴ AÉ. 1917, 144.

⁵ Takács Ince O. F. M. kéziratosa művéből.

⁶ Tormási Gábor 82.

⁷ Gönczi 242.

⁸ Ehhez Grass 32–34.

⁹ *Magyar Kódexek* 26. tábla.

¹⁰ Rózsafüzér Királynéja 1942, 36.

^{10/a} Horváth Iván gyűjtése.

¹¹ Sági Károly 228. sz. *Keszthely* (Újmajor).

¹² Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó* 234.

¹³ Vajkai Aurél: *Borsavölgye* 43.

¹⁴ Grass 46.

¹⁵ 1735. április 8. *Mikes Kelemen Összes Művei*. I. Budapest 1966, 202.

¹⁶ *Idvességes Mulatság* 125.

¹⁷ Lőrincz Imre szíves közlése.

¹⁸ Ethn. 1913, 244.

¹⁹ Ethn. 1895, 111.

²⁰ Ethn. 1898, 78.

²¹ Blandl 299.

²² Márkus Mihály 248.

²³ A hiedelem protestánsok között is él. Jankó 234.

²⁴ Ethn. 1895, 47.

²⁵ Kecskés Péter: *Szőlőmetszés a Mátra alján*. Ethn. 1966, 512.

²⁶ Gönczi 243.

²⁷ Békefi Remig: *Kethely* 44.

²⁸ Bonomi 48.

²⁹ Mester György anyagából.

³⁰ *Ethn.* 1909, 359. *Magyarország városai és vármegyéi*. Gömör, 191.

³¹ Gönczi Ferenc: *A somogyi gyermek* 141.

³² Margalits Ede: *Koledák a délszlávoknál*. Ethn. 1900, 163.

³³ Ért. 1909, 41. Valentényi György. Vö. még Jedlicska Pál: *Kiskárpáti emlékek* II.

³⁴ Márkus Mihály 248.

³⁵ EA. 4065. Borovi József.

- ³⁶ Manga János: *Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyében*. 1942. *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. 1968. *A magyarországi kiszobajítás történeti rétegei*. 1969. Vö. még Sieber, Friderich: *Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen*. Berlin 1968.
- ³⁷ *Andrásfalvy Bertalan baráti közlése.*

NAGYHÉT

- ¹ *Idvességes mulatság* 128.
- ² Kovács József plébános gyűjtéséből.
- ³ Fábrián Gyula: *A búsvét és a bimes-tojás Losonc vidékén*. Ért. 1908. 30.
- ⁴ Tóth Ildikó szakdolgozatából.
- ⁵ A falu szülöttjének, Takács József apátplébánosnak baráti közlése.
- ⁶ *Canonica Visitatio* 1783. Koncz Lajos plébános szívességéből.
- ⁷ Rónai Béla kéziratából.
- ⁸ LThK. II. 108. Grass 24.
- ⁹ *Nyelvemléktár* II, 277.
- ¹⁰ *Legújabb énekek*. 1. A fájdalmas Szűz Máriáról. 2. Sok bűnben heverő ember.
- ³ Krisztus Urunk feltámadása. 4. Keresztényi ájtatosság. Nyomtatott Szabadkán Bittermann Károlynál 1855.
- ¹¹ *Három szép és ájtatos pápa imádság a baldokló emberek utolsó órájában, melyek az örök üdvösségre felette hasznosak*. Szeged é. n. Traub. Hozzá egy tiszahegyesi monda Kálmány Lajos: *Szeged népe* II, 105.
- ¹² Holik Flóris: *Adalékok codexeink forrásaiból*. IK. 1922, 121, 127. Tímár Kálmán: *Adalékok kódexeink forrásaiból*. IK. 1926, 178. Bálint Sándor: *Népünk imádságai*. Regnum 1937.
- ¹³ LThK. IV, 367.
- ¹⁴ *Arany-Miatyánk az imádandó, dicsérendő és keserűséggel szenvedő Úr Jézus Krisztus balálához*. Budán 1867. Bagó Márton. Szeged é. n. Engel Adolf. *Das goldene Vater Unser, zur andächtigen Verehrung des bitteren Leidens und Sterbens unserer Herrn Jesu Christi*. Budapest, o. J. Martin Bagó. Kiadta Wiw. J. Pfister, Hodschag, is. Zlatni Otčenaf. U. Novom Sadu 1894.
- ¹⁵ *Turnšek* 121. Több változatban.
- ¹⁶ Németországban a vesztőhelyek közelében *Urlaubkapelle*, *Urlaubetsäule* is állott, ahol a halálraítéltek megállottak, hogy az Anyjától búcsúzkodó Krisztus látása adjon neki utolsó vigasztalást. LThK. X. 447.
- Ilyen kápolnák hazánkban is lehettek. Így a Fájdalmas Szűzanya *körmöcbányai* kápolnájának (1732) *Gerichtskapelle* volt a neve. Ott állott a város szélén. Ehhez idézzük még, hogy Besztercebánya városában az elítélt utolsó útján folyton szólt az *Armen Sünder Glöcklein*: megbánásra intve a bűnöst, és imádságra a kísérő népet. Jurkovich Emil: *Besztercebánya múltjából*. Besztercebánya 1901, 118. A pozsonyi Kereszt utcában (Kreuzgasse) álló keresztkápolnát régebben *Urlaubskapelle* néven emlegették, mert itt búcsúztatták el a világtól azokat a halálraítélteket, akiket utána a közelben felállított biófán kivégeztek. Ortway Tivadar: *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony 1903, 236.

NAGYCSÜTÖRTÖK

- ¹ Tükörszava a *Gründonnerstag*, valószínűleg a régi *grunen*, vagyis 'sírni' igével, tehát a töredelmes bűnbánattal függ össze. Artner 142. A *zöldcsütörtök* és képzetköre, korai zöldfőzelekekből álló táplálkozási rendje későbbi német, illetőleg átvett magyar polgári fejlemény.

² *Somogyi Elek* 133. Jellemző, hogy Székesfehérvár népi szóhasználatára szerint a szántóföldön, szőlőben zöldségtermesztés számára kiszakított földdarabnak *gecémán* a neve. Szeged-Felsőváros szélét szegélyező, ma már beépített régi mező, nyomás egyik részét volt a Gécémán. Még az első világháború előtt is a városrész lányai, legényei bőjti vasárnap délutánokon ide jártak csöndben sétálni, beszélgetni. Adatok híján nem lehet eldönteni, hogy itt a helybéli *Róma*, *Jerikó*, *Názáret*, *Szilon* határnevekhez hasonlóan, szakrális ihletésű helynévről, avagy valami régi kápolna emlékezetéről van-e benne szó.

³ *Bod Péter* 68.

⁴ *Artner* 142.

⁵ *Kandra* Kabos: *Ordinarius* XXV, 39.

⁶ *Markó Imre* Lehel gyűjtése.

^{6/a} *Sudár János* papnövendék közlése.

⁷ *Riedl Frigyes*: *Magyarok Rómában*. Budapest 1930, 48. Forrása: *Vulpus. Zwo Wundersame Historia aus Ungarn*. Nagyszeben 1682.

⁸ Különösen a régi úri, polgári világ nyelvhasználatában, de nem országszerte a szülő asszony: *Rómába ment, Rómában van*, aki pedig már megszülte magzatát: *eljött Rómából* vagy *Rómában járt és szentelt olvasót hozott*. A szöveget kétségtelenül a Rómába induló, elnemuló harang képzetvilága ihlette: az asszonyok is otthon vannak, de nem mutatkoznak ilyenkor. Zalában aki hirtelen elhallgatott: *Rómába ment*. O. Nagy Gábor: *Mi ján terem?* 291.

⁹ *Hornyik-Album*. Kecskemét 1894, 73.

¹⁰ *Grünn Helene*.

¹¹ *Hamvas István*: *Egy dél-alföldi magyar város*. Vigilia 1971, 389.

¹² *Wichmann* 152. *Popinceanu* 221.

¹³ *Német Imre*: *Vág története*.

^{14/a} *Horváth Iván* gyűjtése.

¹⁴ *Tóth Ildikó* dolgozatából.

¹⁵ *Rónai Béla*: *Patosfa* (kézirat).

¹⁶ *Madarassy László* gyűjtéséből.

¹⁷ *Schütz Antal*: *Életem*. Budapest 1943, 20.

¹⁸ *Schnitzl Erzsébet* 41.

¹⁹ *Grünn Helene* 89. Vö. még *Grass* 30.

²⁰ *Schullerus* 143.

²¹ *Házi Jenő* 334.

²² *Ethn.* 1909, 362.

²³ *Lonovics József* I, 188.

²⁴ *Reizner János*: *Szeged története* III, 131.

²⁵ *Grass* 51–53.

^{25/a} *Beitl, Klaus*: *Die österliche Fusswaschung am Kaiserhofe zu Wien*. Volkskunde: Fakten-Analysen 273. Vö. még *Bogner Josef*: *Die österliche Fusswaschung und ihr Brauch in der Münchner Residenz*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1970/71, 172.

²⁶ *Mihályi Ákos* 146.

²⁷ *P. Antal*: *A győri kármelita rendház* 26.

²⁸ *Gáspár Simon Antal* közlése.

²⁹ *Bonomi* 44.

³⁰ *Nyelvemlékir* VII, 343. Középkori német, apácakolostorból való párhuzama, illetőleg népiessé vált barokk gyakorlat *Assion*, Peter: *Altarwische am Gründonnerstag zur Geschichte eines Karwochenbrauches*. Hessische Blätter für Volkskunde 1968, 100.

³¹ A liturgikus oltármosás *Mezey László* baráti közlése szerint a premontrai Ordinariumnak még a keresztény ókorba visszanyúló sajátossága, amely a renden kívül csak a római Szent Péter-templom szertartásai között található meg.

³² *Szabó Imre*: *Húsvét és farsang a dévai csángótelepen*. Ért. 1906, 91.

³³ *RMKT*. II.

- ³⁴ *Tbaly Kálmán: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból.* Budapest 1885, 81.
- ³⁵ *Példabeszédek és jeles mondások I.* 208.
- ³⁶ *Idvességes Múltság* 134.
- ³⁷ *Szentkereszty Tivadar: Pilátusverés Csanádapácán.* Ethn. 1905, 60.
- ³⁸ NNY. 1935, 132. *Szendrey Zsigmond összefoglalása.*
- ³⁹ *Zalán Menyhért: A nagyszombati szentelt tűz használata népünkénél.* Ethn. 1928, 111.
- ⁴⁰ *Székely László: Ünneplő székelyek* 17.
- ⁴¹ *Domokos Pál szíves közlése.*
- ⁴² *Rédeyné, Hoffmann Mária: Egy bujdosó naplójából.* Ethn. 1926, 21.
- ⁴³ *Ethn.* 1909, 358.
- ⁴⁴ *Dojcsán Ernő közlése.*
- ⁴⁵ *Gugitz I.* 162, *Grass* 56.
- ⁴⁶ *Krisztus az Olajfák hegyén.* Dunántúli Szemle, 1940, 43. *Két, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló ismeretlen erdélyi dombormű a XV. századból.* Erdélyi Múzeum 1942, 407.
- ⁴⁷ *Vö. még: Egyházművészeti Lapok* 1880, 165.
- ⁴⁸ *Radocsay Dénes: Faliképek* 114, 129, 169.
- ⁴⁹ *Radocsay* 262, 264, 270, 272, 281, 285, 288, 293, 296, 307, 310–313, 316, 319, 320, 323, 330, 335, 338–340, 344, 352, 361–363, 365, 371, 379, 380, 391, 393, 394, 401, 406, 408, 409, 412, 418, 420–422, 425–428, 431, 442, 444, 456, 459. *Júdás csókja:* 262, 301, 306, 310, 320, 339, 344, 352, 371.
- ⁵⁰ *Bonomi* 44. Jellemző tirolai neve *Baunbeten.* *Grass* 58.
- ⁵¹ *Ethn.* 1898, 80. *Richter István.*
- ⁵² *Kiss Ilona szakdolgozatából.*
- ⁵³ *Európai összefüggéseiről Berliner R.: Die Cedronbrücke als Station des Passionsweges Christi.* Festschrift für Marie Andree – Eysn 73.
- ⁵⁴ *Febér Zoltán gyűjtéséből.*
- ⁵⁵ *Mezőkövesdi hagyomány szerint amikor Jézust halálra vitték, a Cedron patakjába lökték. A víz megállott, nem folyt tovább. Fél Edit szíves közlése.*
- ⁵⁶ *Zalán Menyhért: A nagypénteki mosakodás.* Ethn. 1927, 217.
- ⁵⁷ *Ethn.* 1895, 111.
- ⁵⁸ *F.A.* 4065.
- ⁵⁹ *Magyar Ferenc: Húsvéti népszokások* 217.
- ⁶⁰ *Odavetőleg Herkely* 112.
- ⁶¹ *Tóth Ildikó szakdolgozatából.*
- ⁶² *A nagyheti és húsvéti barkó hagyományt szépen dokumentálja Molnár Balázs: Húsvéti asztal.* Ethn. 1974, 396.
- ⁶³ *Gönczi* 243.
- ⁶⁴ *Andrásfalvy Bertalan közlései.*
- ⁶⁵ *Pócs Éva: Zagyvarékas* 842. sz.
- ⁶⁶ *Márkus Mihály* 249.

NAGYPÉNTEK

- ¹ *Wichmann* 14.
- ² *A rajnavidéki képet rajzolja, de európai összefüggésekhez is kitűnő tájékoztató Wagner Georg: Barockzeitlicher Passionskult in Westfalen.* Forschungen zur Volkskunde. 42/43. Münster 1967.
- ³ *Magyar Sion* 1865, 62. *Bauerreiss, Romuald: Arbor vitae* 116. Más, ritkábban felhukkanó apokrif hagyomány szerint az Úr Ádámot a Golgota földjéből teremtette.
- ⁴ *Zalán Menyhért: A Pray-kódex forrásaiból.* MKSz. 1926, 269.

- ⁵ *Aranykorona* 84.
- ^{5/a} A XVIII. század közepén írt kéziratában. Széchényi Könyvtár kéziratára.
- ⁶ Roth, Elizabeth: *Der volkreiche Kalvarienberg in Literatur und Bildkunst des Spätmittelalters*. Berlin 1967, 140.
- ⁷ Radocsay 272, 279, 358, 399. Utalunk még Ákos napjára (jún. 22.).
- ⁸ Az esztergomi Keresztény Múzeumban. Mucsi András: *Kolozsvári Tamás*. Budapest 1969.
- ⁹ *Magyar Kódexek*. 65. A keresztiskultuszról egyébként a szentkereszt fölhalálásának ünnepénél (máj. 3.) még külön is szólunk.
- ¹⁰ Radocsay Dénes: *Falképek* 109, 115, 127, 140, 142, 174, 184, 187, 197, 204, 205, 219, 221, 228, 231, 240.
- ¹¹ Radocsay 262, 270, 272, 285, 288, 296, 301, 306, 307, 316, 318–320, 339, 340, 343, 352, 356, 361–363, 365, 368, 370, 378, 380, 390, 393, 394, 397, 043, 406, 411, 412, 417–419, 421, 425, 426, 431, 437, 442, 446.
- ¹² Radocsay, *Falképek* 114, 125, 127, 147, 157, 165, 167, 175, 178, 184, 193, 201, 237, 238.
- ¹³ Radocsay 255, 281, 289, 293, 296, 304, 310, 312, 321, 342, 344, 369, 370, 373, 384, 385, 389, 400–402, 404, 411, 415, 429, 438, 440, 461, 465.
- ¹⁴ Radocsay, *Faszobrok* 150, 151, 153, 181, 183, 194, 197, 200, 202.
- ¹⁵ Radocsay 385, 447. *Faszobrok* 159, 192, 193, 200, 214, 217.
- ¹⁶ *Az arma Christi ikonográfiájához Künste I*, 488. *Berliner*, R.: *Arma Christi*. Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst 1955. Sajnos, ezt nem láttuk. *Kirschbaum* I, 183.
- ¹⁷ *Nyelvemléktár* IX. 87.
- ¹⁸ Radocsay Dénes: *Falképek* 205.
- ¹⁹ Forster I, 491.
- ²⁰ Tombor Ilona: *Régi festett asztalosmunkák* 28. tábla.
- ²¹ Spamer II, 372. Holland szöveggel Kevlaer körzetéből *Kriss-Rettenbeck*, Lenz: *Bilder und Zeichen* 189. kép. Nincs hozzá magyarázat.
- ²² *Jézus Krisztus keserves kinszenvedése*. Budapest, 1886. Rózsa Kálmán, Egyetlen általunk ismert példányát gyűjteményünkben őrizzük. Az illfr változatot még Bucsánszky Alajos adta ki.
- ²³ Német nyelvű áttekintése *Wagner*, Georg 109–154.
- ²⁴ *Makula nélkül való Tükör* 324.
- ²⁵ Zoepfl, Fridrich: *Das unbekannte Leiden Christi*. Volk und Volkstum II. (1937), 333.
- ²⁶ *Kriss-Rettenbeck*, Lenz: *Bilder und Zeichen* 187–256. kép.
- ²⁷ *Nyavalyák és Betegségek ellen való igen szép és hasznos Imádságok*. Budapest é. n. Bartalits. Önálló lapon is.
- ²⁸ *Makula nélkül való Tükör* 355.
- ²⁹ *Wagner*, Georg 263. Vö. Balogh József: *Flagellánsok Magyarországon*. Ethn. 1927, 199.
- ³⁰ JESUS OBEDIENTISSIMUS AGNUS LIGATUS AD COLUMNAM ET AD INSTAR COLUMNAE, STAT AMOR EIUS INCONCUSUS PROH PUDOR! TU ARUNDINE MOBILIOR ES: QUAVIS AURA VANITATIS AGITARIS ET DEICERIS? HAEC CONSIDERA! ET NIL IMPOSTERUM TE SEPARABIT A CHARITATE JESU!
- ³¹ HANS SACRAM SALVATORIS NOSTRI AD COLUMNAM LIGATUM STATUAM IN SPIRITUALEM PIORUM FIDELIUM AEDIFICATIONEM ET GRATIAM SUI REMINISCENTIAM POSUIT GREGORIUS PESTALITS GUARDIANUS CONVENTUS ANNO 1807. PROPRIIS EXPENSIS. Ehhez *Kirschbaum* II, 126.
- ³² Buda 1844. Gyurián és Bagó.
- ³³ *Gebhard*, Torsten: *Christus sucht seine Kleider*. Beyerisches Jahrbuch für Volkskunde 1951, 58. Már a XV. században fölbukkan. *Wagner*, Georg 27. kép.
- ³⁴ *Seweryn*, Tadeusz: *Kapliczki i krzyze przydrozne w Polsce* 22, 128. kép.

³³ Hartig, Michel: *Die Schulterwunde Christi. Ihre Verehrung in Wort und Bild*, Volk und Volkstum II, 313. Wagner, Georg 287. Kriss-Rettenbeck 201. kép.

³⁴ Balla Éva Szeged-domaszéki asszony ajkáról jegyezte le Varga Ferenc plébános ezt a Jézus-fogadó imádságot.

³⁵ Magyar sorsáról többek között *Nyelvemléktár* II, 81, 289, XI, 313, 355. Horváth Cyrill: *Középkori magyar verseink 160–198. Egy latin prózai változat* ItK. 1896, 377. Kájoni 136.

³⁶ *Makula nélkül való Tükör* 378. Itt említjük meg, hogy egy jámbor kalocsai öreg-asszony, Dinnyés Julis arra a kérdésre, hogy életében volt-e beteg, így válaszolt: nem, sohasem, mert minden reggel mosdás után imádkozni szokott. Beleborulva a törülközőbe, elmond egy Urangyalát az Úr Jézus véres verejtékéhez, hiszen Veronika is kendőt nyújtott a szenvedő Megváltónak.

³⁷ Az Úr Jézus Krisztus szentséges szent arca társulatához. Ima, ének, olvasója és minden főcéljai, a mit csak kell végezni. Kérlek benneteket, Krisztus Jézusban kedves testvéreim, fogadjátok szívesen ezen szent célt, én készítém Jézus imádozására, lelkünk boldogságára, Orosz István P. Balai kántor s tanító; hogy kötnénk olvasóból gyöngykoszorút Jézus szent fejére, hogy mi is koronát nyerjünk mennyben, melyet mindnyájunknak engedjen a világ üdvözítője, Jézus, mind örökkön örökké. Amen. Budapest, 1880. Szerzeteséről *Egy magyar szentember* 69.

³⁸ Wagner, Georg 98. Seweryn, Tadeusz 71, 72, 75, 79, 134, 150 és még több helyen. Okálová, Edita: *Ludové drevené sošky* 2. kép. *Slovakische Volkskunst* II, 52. tábla. Horvát párhuzamok Andjela Horvat 137. és 155. kép.

³⁹ *Makula nélkül való Tükör* 384.

⁴⁰ A passió európai világára igen hasznos rövid tájékoztatás Dömötör Tekla: *A passió-játék*. Budapest, 1930. Vö. még Kretzenbacher, Leopold: *Passionbrauch und Christi-Leiden-Spiel in den Südost-Alpenländern*. Salzburg 1952. Wonisch, Otmar: *Das St. Lambrecht Passionspiel von 1606*. Wien 1957.

⁴¹ Dömötör Tekla 26. RMDE. I. Kardos Tibor 43.

⁴² Kardos Tibor 95.

⁴³ Kardos 378.

⁴⁴ Laskai Ozsvát műve, a *Modus devotissimus passionis Domini nostri Jesu Christi* Kardos helyes megállapítása szerint a cím ellenére is voltaképpen Mária-passió, a középkori Mária-síralmak drámaszerű kibontakoztatása.

⁴⁵ *A legszebb énekfűzet*. Kiadta Orosz István Jász-Ladányban. Budapest. 1891. A versszakok kezdőbetűiből az ő nevét lehet összerakni. Vö. *Sacra Hungaria* 129.

⁴⁶ *Csiksomlyai nagypénteki misztériumok* 190.

⁴⁷ Júdás alakja és síralma számos ponyvanyomtatvány mellett bibliai ihletésű, énekelt népballadánk ritka sorában is fölűnik. A rövidítve közölt szöveg forrása *MNT*. II, 505. sz. *Pusztakamarási* szép változata 304. A ballada utolsó, itt nem közölt versei az Erdélyben szerte ismert karácsonyi rekordációból valók: a Betlehem és a Kálvária összetartozását éneklik meg. A középkori Júdás-legenda szövege *Lebmann, P.: Judas Ischarioth in der lateinischen Legendenüberlieferung des Mittelalters*. Studi Medievali (Torino) 1929. Kretzenbacher, Leopold: *Verkauft um dreisse Silberlinge*. Apokryphen und Legenden um den Judasverrat. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1961. Említsük meg ebből, hogy a Brandan-legendában Júdás a szombat nyugalmanak szikláján ül, nem tud meghalni. Kretzenbacher. Leopold: *Bilder und Legenden* 150.

⁴⁸ *Makula nélkül való Tükör* 266.

⁴⁹ Az éneket ismeri már a barokk is. Bartalus István: *A magyar egyházak szertartásos énekei* 165. Számtalan ponyvaváltozat a múlt századból, így *Krisztus Urunk az ő szűz sz. anyjával, és attól való vég bútsúi vétele*. Szegeden, Grün Orbán által. É. n.

⁵⁰ *Makula nélkül való Tükör* 304.

⁵¹ *Makula nélkül való Tükör* 329.

- ⁵² *Makula nélkül való Tükör* 331.
- ⁵³ *Makula nélkül való Tükör* 330.
- ⁵⁴ *Sosemvolt cigányország*. Gyűjtötte és írta Bartos Tibor. Budapest 1958, 15.
- ⁵⁵ Kiss István: *Szeniföldi utazás* 173.
- ⁵⁶ *Verses Szentírás* 465, 467.
- ⁵⁷ *Verses Szentírás* 469.
- ⁵⁸ *Makula nélkül való Tükör* 373, 376.
- ⁵⁹ Hatalmas antológia, sőt monográfia kerekednék a szövegek összegyűjtéséből és ezeknek irodalom-, művészet- és zenetörténeti, néprajzi clemzéséből, a mindenkori társadalmi környezet rajzából.
- ⁶⁰ Mezey László: *Irodalmi anyanyelvűségünk* 37. Ugyanő: *Leuveni jegyzetek az Omagyar Mária-síralomról*. Irodalomtörténet 1971, 356.
- ⁶¹ *Makula nélkül való Tükör* 417.
- ⁶² *Makula nélkül való Tükör* 428.
- ⁶³ *Töviskorona virágok*. Nagybjóti ájtatosság. Írta Varga Lajos Jász-Árokszálláson. Ígér é. n. Ismét más változat *A mennyei vőlegény násza*. Pesten 1870. Nyomatott Aranyász Mihály szentföld látogató költségén. Pesten 1870. Bucsánszky.
- ⁶⁴ Országserzte ismert a *Gyászbaorult Isten csillagvára* kezdetű ének.
- ⁶⁵ Nagy Gyula: *Bágyog, Rábaszovát*.
- ⁶⁶ *Makula nélkül való Tükör* 434, 435.
- ⁶⁷ *LTbK*. III, 897.
- ⁶⁸ *Csodák Könyve* 47.
- ⁶⁹ *Verses Szentírás* 477. Vö. még ugyanő: *Szűz Mária emléke* 73.
- ⁷⁰ Gönczi Ferenc: *Göcsej népköltészete*. Zalacgerszeg 1948, 348.
- ⁷¹ Ethn. 1901, 221. *Csodák Könyve* 109. Felsorolásunkat még bőszcgesen lehetne folytatni.
- ⁷² *Csiksomlyai nagypénteki misztériumok* 95.
- ⁷³ Idézi Nagy Béni: *A ferences szellem* 45.
- ⁷⁴ *Csiksomlyai nagypénteki misztériumok* 192.
- ⁷⁵ Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencesek* 248.
- ⁷⁶ Grass 68.
- ⁷⁷ Jánosi Gyula 29.
- ⁷⁸ Magyarország vármegyei és városai. Temesvár 72.
- ⁷⁹ Jézustársasága pécsi Pius-gimnáziumának értesítője 1935/36, 36. Vö. még *Galambos Ferenc* 114.
- ⁸⁰ Sok éven át egy *Fingerle* nevezetű budai polgár alakította. Zoltán József 51.
- ⁸¹ Schoen Arnold: *A budai Szent Anna-templom* 16.
- ⁸² Takács József 140.
- ⁸³ Holl Béla: *Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok* 175.
- ⁸⁴ Takács József 29, 32.
- ⁸⁵ Lugosi Döme: *A piaristák szegedi drámajátékai*. Szeged 1930, 12, 13.
- ⁸⁶ Takács Sándor: *Régi magyar asszonyok*. Budapest 1914, 263.
- ^{86a} Mohl Adolf: *Eszterházy Pál nádorispán*, Sopron 1924, 15.
- ⁸⁷ Jánosi 38.
- ⁸⁸ Az Eszterházy Páltól emelt és a kortársaktól a világ nyolcadik csodája néven emlegetett, lényűző Kálvária-kompozíció 24 stációból áll. Rittsteuer, Josef: *Das Heiligtum in Oberberg-Eisenstadt*. Eisenstadt 1950. Európai utalások *Kirschbaum* II, 633.
- ⁸⁹ Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja* 105.
- ⁹⁰ Wick Béla: *A kassai Kálvária története*. Košice 1927. Itt 16 stációból áll.
- ⁹¹ Bachó László: *Gyöngyös templomai*, 136.
- ^{91a} Igen jó kezdeményezés Szilágyi István: *Magyar Kálváriák*. Építés- és Építészettudomány IV (1973), 95–123. Eredményeit már nem tudtuk értékesíteni.
- ⁹² Diószegi Vilmos: *Embergögygyítés a moldvai székelveknél*. NK. 1960, 42.

⁹³ Kretzenbacher, Leopold: *Heimat im Volksharock*. 87. Schulten, Walter: *Die heilige Stiege auf dem Kreuzberg zu Bonn*. Ein Beitrag zur Kunst- und Frömmigkeitsgeschichte der Barockzeit. Düsseldorf 1964. Krausen, Edgar: *Heilige Stiegen im bayerisch-österreichischen Raum*. Bemerkungen zu einem Buch von Walter Schulten. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1968. 45. Wagner, Georg 109. Grass 9.

⁹⁴ Radzivil lengyel herceg bőkezűségéből épült. Divald Kornél: *Eperjes templomai* 177.

⁹⁵ Baranyai Béláné: A nyírbátori minorita templom, MÉ. 1960, 197. A hagyomány szerint az előkelő Koncsay feleségét a hitvesi hűség megszegésével gyanúsítván, megölte. Fölmentették. Később azonban kiderült, hogy az asszonyt ártatlanul vádolták. Ezért második feleségével egyetértve, engesztelésül emeltette az oltárt.

⁹⁶ Kandra Kabos: *Ordinarius XVII*.

⁹⁷ Csóka Lajos: *Szent Benedek fiai* 329.

⁹⁸ Magyar Ferenc 220.

⁹⁹ Kolumbán Lajos 115.

¹⁰⁰ Harsányi István: A sárospataki református főiskolai könyvtár három, eddig ismeretlen Passionaléja. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1912. 63.

¹⁰¹ A szentsír-kultusz bontakozásáról magyar vonatkozások nélkül Bauerreis, Romuald: *Sepulchrum Domini*. Studien zur Entstehung der christlichen Wallfahrt auf deutschen Boden. München 1936, 34. További eredményeit a hazai búcsújáró helyekről tervezett munkánkban szeretnénk fölhasználni. Vö. még Kirschbaum II, 182.

¹⁰² Dankó József: A hiszvéti isteni szolgálat. Gerevich László: A garamszentbenedeki Úrkoporsó. Gerevich Tibor-Emlékkönyv. Budapest, 1942-43. A nagypénteki liturgia középkori magyar sajátosságairól Dankó József: *Magyar szertartási régiségek*. Maradandó megállapításait inkább a liturgiátörténeti kutatás hivatott hasznosítani. Néhány adat Radó Polikárp: *Kézírtos bejegyzések* 33.

¹⁰³ Haiczl Kálmán: A garamszentbenedeki apátság 133.

¹⁰⁴ Divald Kornél: *Hűsvét a régi magyar művészetben*. VU. 1912, 275.

¹⁰⁵ Grass 181, 221, 271.

¹⁰⁶ Szilárdy Zoltán szíves készséggel átengedett gyűjtése. A csepeli üvegömbhöz hasonló, de gazdagabb ábrázolás Kriss-Rettenbeck, Lenz: *Bilder und Zeichen* 190. kép. Berchtesgaden vidékéről, a XVIII. századból. Itt faragott oszlopon öt gömb helyezkedik el, beléjük külön építve a kinszenvedés jelenetei.

¹⁰⁷ Kálmány Lajos II, 209.

¹⁰⁸ LThK. II, 103. Részletesen Grass 25. Lechner, Maria-Lioba: *Beichteier*. Ein Beitrag zum kirchlichen Abgabewesen und zum Ostereierbrauchtum. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde IX (1958), 244.

¹⁰⁹ Bosnyák Sándor: *A mobácsi bajósok, komposok és gátmunkások meséi*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1967, 94.

¹¹⁰ Filológiai Közlöny 1960, 114. Idézi Scheiber Sándor.

¹¹¹ Andrásfalvy Bertalan gyűjtése.

¹¹² Bonomi 45.

¹¹³ Grynaeus Tamás gyűjtése.

¹¹⁴ Grün, Helene 85.

¹¹⁵ Újlalusi, Szentkereszty Tivadar: *Nagypénteki áldás*. Ethn. 1927. 124.

¹¹⁶ EA, Ipolyi-hagyaték.

¹¹⁷ Ethn. 1898, 81. Richter M. István.

¹¹⁸ Utalunk arra, amit Arimathiai József napjánál (márc. 17) fogunk mondani.

¹¹⁹ Márkus Mihály 248.

¹²⁰ Így Tirolban is. Grass 62.

¹²¹ Zentai János gyűjtéséből.

¹²² Pócs Éva: *Zagyvarékas* 743. sz.

¹²³ Székely László: *Unneplő székeleyek* 17.

- ¹²⁴ Pócs Éva: *Zagyvarékas* 19. sz.
¹²⁵ Magyar Ferenc 119.
¹²⁶ Márkus Mihály 249.
¹²⁷ A tűszúrással – nyilván még középkori hiedelem szerint Jézus nagypénteki kínjait fokozták. Ezért öreg *tápaia*k ezen a napon még a tűskosorát is el szokták rejteni, nehogy a fiatalabb családtagok akaratlanul is megszegjék a tilalmat.
¹²⁸ Szendrey Zsigmond: *Szalontai jeles napok*. Ethn. 1916, 75.
¹²⁹ A középkorban áldoztak. Ezt a rituuskongregáció eltította (1622), kivéve a haldokló betegeket ellátását.

NAGYSZOMBAT

- ¹ Franz I, 307. Mihályfi 149.
² Kocsis László: *Falum képeskönyve*. Budapest 1941, 12. És Csaba József szíves közlése. Kuret I. is.
³ *Szent Ferenc nyomdokain*. Budapest 1926, 250.
^{3/a} Középkori francia liturgikus kódexben *arbor paschalis* néven is emlegetik. *Bauer-reiss*. Romuald: *Arbor vitae* 55.
⁴ MMT. II, 556.
⁵ Major Balázs: *A császári plébánia freskóinak sorsa*. Új Ember 1971, II, 21 *Arbor vitae* 25.
⁶ Zalán Menyhért: *A Pray-kódex benedictiói*. MKsz. 1927, 52. *A nagyszombati szentelt tűz használata népiünkénél*. Ethn. 1928, 109.
⁷ Zoltán József 286.
⁸ Jórészt Zalán Menyhért adatai.
⁹ Zalán anyagából.
¹⁰ Bednárík Rudolf: *Slowakische Volkskunde* 99.
¹¹ Bonomi 46.
¹² Blandl 299.
¹³ Fétzer Ferenc szakdolgozatából.
¹⁴ Öbler Anna szakdolgozatából.
¹⁵ Weisz János gyűjtéseiből.
¹⁵ Weisz János gyűjtéséből.
¹⁷ Bod Péter 70.
¹⁸ Házi Jenő 331.
¹⁹ Gerencsér Ilona: *Pásztor szokások, babonák Ácsteszerén*. Ethn. 1941, 193.
²⁰ EA. 3233. Molnár József.
²¹ Gönczi 245.
²² *Andrásfalvi* Bertalan gyűjtéséből.
^{22/a} *Dum lectiones leguntur, presbiteri catechizant infantes*. Zalán Menyhért: *A Pray kódex benedictiói*. MKsz. 1927, 53. Vö. még Csóka Lajos: *Szent Benedek fiai* 330.
²³ Székely László: *Unneplő székelvények* 18.
²⁴ Bálint József 99.
²⁵ Pócs Éva: *Zagyvarékas* 266. sz.
²⁶ Gönczi 245.
²⁷ Jubász Péter dokumentációjából.
²⁸ Ipolyi I, 286. Nem közli, hogy honnan való.
²⁹ Gönczi 245.
³⁰ Czirbusz.
³¹ Bonomi 72.
³² Ethn. 1898, 80. Richter M. István.

- ³⁷ Andree-Eysn 78.
³⁸ Varga János: *A gyermekvilág húsvétja*. VU. 1868, 179.
³⁹ EA. 2816. Kálmány Lajos.
⁴⁰ Káldy József: *Bakonyi babonák és szólások*. Ethn. 1908, 287.
⁴¹ Kiss Ilona szakdolgozatából.
⁴² Bonomi 46.
⁴³ Ethn. 1907, 100. Benkőczy Emil.
⁴⁴ Magyar Ferenc 216.

HÚSVÉT

- ¹ A Rítuskongregáció 1896-ban megengedte, hogy a hagyomány továbbra is virágozzék. Schubert, F.: *Heiliges Grob und Auferstehungsprozes sion wor der Forum der Ritenkongregation*. Theologie und Glaube 1933, 161. A liturgikus reform rendelkezése szerint a nagyszombati szertartásokat, feltámadást húsvétra virradó éjszaka kellene megtartani, de a mi különleges hazai viszonyaink miatt maradt a régi hagyomány. Megjegyezzük itt, hogy a XVII. században a *soproni* feltámadási körmenet húsvét vasárnap reggel 4 órakor volt. Bán János 203.
² Eckert Irma: *Egy jeles időszak Kalocsán*. Búvár 1935, 189.
³ Kiss Ilona szakdolgozatából.
⁴ Herkely 113.
⁵ Huszár Ernő 19.
⁶ Magyar Ferenc 220.
⁷ Wichmann 128.
⁸ Bálint Sándor: *Hódoltságkorabeli népszokás a Szeged-alsóvárosi feltámadási körmenetben*. Ethn. 131, 97.
⁹ Schram Ferenc: *Kisnógrád megye*.
¹⁰ Reizner János: *A régi Szeged*. I. Szeged 1884, 222. Novellisztikus, de hiteles földolgozása Nagy Sándor (Senex): *Ötven év. Szeged 1909, 105. Nagyszombati processió*.
¹¹ Idézi Horváth Richárd O. Cist: *Laskai Ország*. Budapest 1932, 62.
¹² Timár Kálmán: *A Gemma Fidei binnuszai*. Religio 1908.
¹³ Károni János 180, 190.
¹⁴ *Ritus benedicendi Flores et coronandi imaginem Beatae Mariae Virginis in sero sabbathi sancti morbos, pestes, culpas, omnesque satanae infestationes et inferni nequitas ab illorum habitationibus procul avertat*. Ceremoniale Ordinis Servorum 27.
¹⁵ Dankó József: *A húsvéti isteni szolgálat* 44. Gerevich László: *A gamszentbenedeki Őrkoporsó* 45. Jelentős liturgikus és ikonográfiai utalásokkal.
¹⁶ Pannonthalmi Szemle 129, 98.
¹⁷ Mezey László: *Adalékok a középkori dráma történetéhez*. Két liturgikus ludus. Filológiai Közöny 1958.
¹⁸ Mezey László: *Egy ismeretlen középkori drámai emlékünök és európai rokonai*. Filológiai Közöny 1955, 59.
¹⁹ Zalán Menyhért: *A Pray-kódex feltámadási szertartásai és misztériumdrámája*. Pannonthalmi Szemle 1927, 97.
²⁰ Haiczl Kálmán: *A gamszentbenedeki apátság* 133.
²¹ Rajeczky Benjamin: *Melodiarium* 198. Vö. még Radó Polikárp: *Sopron város kéziratok misekönyve, a Golso-kódex*. MKSz. 1940, 226.
²² Magyar Ferenc 220.
²³ Ernyey-Karsay II, 112, 116.
²⁴ Magyar Ferenc 220.
²⁵ EA. 4065. Boróvi József.

- ²⁵ P. Pálffy Aladár: *A búsvéti batárkerülők Székely-Udvarhelyről*. „Erdély” 1907, 43.
²⁶ EA. 3233. Molnár József 1943.
²⁷ Gönczi Ferenc: *Muraköz* 63.
²⁸ Schneeweis 1935, 182.
²⁹ Schullerus 143.
³⁰ *Andrásfalvy* Bertalan gyűjtéséből.
³¹ *Szilárdfy* Zoltán közlése.
³² *Bonomi* 47.
³³ *Bonomi* 77.
³⁴ Kriss, Rudolf: *Die Schwäbische Türkei* 60. Vö. még *Bächtold-Stäubli* VI, 1357–1363.
³⁵ Kriss 60.
³⁶ Müller Géza szakdolgozatából.
³⁷ Szemeréd Mária gyűjtéséből.
³⁸ Huszár Mária Magdolna pécsi szakdolgozatából.
³⁹ Falusi Mária pécsi szakdolgozatából.
⁴⁰ *Schematismus Historicus Magno-Varadiensis* 29.
⁴¹ *Bunyitay-Málnási* 64.
⁴² Részó Ensel 1963. A helység nevét nem közli.
⁴³ Gál Kálmán: *Határkerülés és búsvéti öntözés a Nyárad vidékén*. Ethn. 1895, 301.
⁴⁴ „Erdély” VII, 8. sz. 28.
⁴⁵ Török Ferenc gyergyócsomafai plébános kéziratosa lejegyzése nyomán, Domokos Pál Péter szívességéből. Más, rövid jellemzés Sági Károly 279. 280. sz.
⁴⁶ Szépvízen külön még hozzá imádkozzák: Vedd meg Uram az örményeket is, ámbár azok nem jógosok. Később települtek ugyanis a székelyek közé. Domokos Pál Péter baráti közlése.
⁴⁷ Varga Lajos: *Húsvéti düllőkeresés, didergés és bajnalozás*. Ethn. 1900, 268.
⁴⁸ Rövid említésük Sági Károly 278, 281, 282. sz.
⁴⁹ Részó Ensel 160. Részletesen, a mondai hagyományokat is említve Gönczi: 245. Sípjuk dallamának állítólag ez a szövege:

*Sánc, regiment,
 Sánta kapitány.
 Félre török, magyar elől,
 Jön a vicispány.*

- ^{49/a} Takács Lajos: *Húsvéti határjárás 1761-es leírása*. Ethn. 1974, 393.
⁵⁰ Gönczi 245.
⁵¹ Békefi Remig: *Kethely* 43.
⁵² *A szent keresztút öröndetes gyakorlása, mely húsvét után való negyven napokban minden Kálvárián basználható*. Budapest 1877. Rózsa Kálmán és neje.
⁵³ Hoss József: *A kaposvári plébánia* 141.
⁵⁴ Wichmann 63.
⁵⁵ Penavin Olga: *Szlavóniai (kórógyi) szótár* I. 377.
⁵⁶ *A Magyar Tájszótár adatai*.
⁵⁷ Schneeweis 1935, 183.
⁵⁸ Czirbusz Géza 101.
⁵⁹ Turnšek 201.
⁶⁰ *Oklevélszótár* 399.
⁶¹ Rupp II, 346.
⁶² Bedy Vince: *A győri székesegyház* 97. A kultusz eredetéről *Künsile* I, 301. Vö. még *Kirschbaum* II, 34.
⁶³ Radocsay 358.

- ⁶⁴ *Diplich-Karasek* 32.
- ⁶⁵ *Richter* M. István 82.
- ⁶⁶ *Fluck*, H.: *Der Risus paschalis*. Ein Beitrag zur religiösen Volkskunde. Archiv für Religionswissenschaft 1934, 188. LThK. VII, 809. *Ostermärlein*. Vö. még *Gugitz* I, 180.
- ⁶⁷ *Moser-Rath* 25, 31. sz. Magyar vonatkozások nélkül.
- ⁶⁸ *Bod Péter* 24.
- ⁶⁹ *György Lajos*: *Világjáró anekdoták* 16.
- ⁷⁰ *Nyelvmléktár* II, 215.
- ⁷¹ Idézi a *Nyelvtörténeti szótár*.
- ⁷² *Oklevélszótár* 399. A Nádasdy család irataiból.
- ⁷³ *Hegedűs Lajos* 327.
- ⁷⁴ *Kovács János* szakdolgozatából.
- ⁷⁵ *Turóczi-Troster József*: *János pap országa*. Magyarságtudomány 1943, 491. Nem volt a kezükben *Cocchiara, Giuseppe*: *Il paese le Cuccagna*. Torino 1956.
- ⁷⁶ *Békefi Remig*: *Kethely* 43.
- ⁷⁷ ^a *Csaba József* szíves közlése.
- ⁷⁸ *Tóth Ildikó* pécsi szakdolgozatából.
- ⁷⁹ *Kovács János* szakdolgozatából.
- ⁸⁰ *Rónai Béla* kéziratot doktori értekezéséből.
- ⁸¹ *Andrásfalvy Bertalan* gyűjtéséből.
- ⁸² *Fehér Zoltán* gyűjtéséből.
- ⁸³ *Magyar Ferenc* idézett dolgozatából.
- ⁸⁴ ^a *Sági Károly* 312. sz.
- ⁸⁵ ^b *Molnár Balázs*: *Húsvéti asztal*. Ethn. 1974, 402.
- ⁸⁶ *Bálint József* 99.
- ⁸⁷ *Gáspár Simon* Antal közlése.
- ⁸⁸ *SzamSz.* II, 308.
- ⁸⁹ *Pásztor Tibor* görögkatolikus papnövendék gyűjtése.
- ⁹⁰ *P. Placidus* de Meester: *Szentelések és áldások a görög szertartásban*. Keleti Egyház II. 1935, 140.
- ⁹¹ *Hegedűs Lajos* 41.
- ⁹² *Zsúrek Antal*: *A Máramaros megyei Nagy-Ág völgy rutbén népének biedelmeiből*. Ethn. 1895, 436. Színesebb változata *Sztripszky Hádor-Bilák Izidor*: *Dolba és vidékének néprajza*. Ért. 1916, 149.
- ⁹³ *Béres András*: *Rozsályi népmesék* 235.
- ⁹⁴ *Popinceanu* 74.
- ⁹⁵ ^a *Lázár István*: *Alsófehér I*, 845.
- ⁹⁶ *Bodnarescu, Leonidas*: *Einige Osterbräuche der Rumänen*, Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. 1905. Idézi *Beluleszko Sándor* Ethn. 1909, 52.
- ⁹⁷ ^a *Béres András*: *Halottak húsvétja*. Ethn. 1973, 345.
- ⁹⁸ *Katona Lajos*: *A húsvéti bárány*. Irodalmi Tanulmányai II, 259. Igénycinket már nem elégíti ki.
- ⁹⁹ *Zalán Menyhért*: *A Pray-kódex benedictioi*. MKsz. 1927, 54-55. Vö. *Franz J*, 585.
- ¹⁰⁰ *Pannonbalmi Rendtörténet* X, 215.
- ¹⁰¹ *Székely László*: *Ünnepi székelyek* 17.
- ¹⁰² *Bogyay Tamás*: *Isten báránya*. Regnum 1940/41, 94.
- ¹⁰³ *Darvasy Mihály* 16.
- ¹⁰⁴ *Domokos Pál Péter*: *Júlia szép leány*. Ethn. 1959, 13. *Faragó József*: *A mennybe vitt leány balladájához*. Ethn. 1969, 503.
- ¹⁰⁵ *Bod Péter* 75.
- ¹⁰⁶ *Bálint József* 100.
- ¹⁰⁷ *Gulyás János*: *Húsvéti népszokások Gyulán*. Gyula 1914, 5.
- ¹⁰⁸ Ethn. 1927, 124.

¹⁰³ Gönczi 247.

¹⁰⁴ A régebbi irodalomból Molnár Viktor: *Húsvéti tojások*. Budapest 1890. Néhány újabb értékes dolgozat Sándor, István: *Ostereier in Ungarn*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1957. Szabó László: *Húsvéti tojások a beregi Tiszabátton*. Ethn. 1963. Ezekben a szükséges további utalások is megtalálhatók. A nemzetközi szakirodalomból kimagaslik Václavík, Antonín: *Vyroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959.

Külföldi festett tojásokon szakrális ábrázolások, szimbólumok is fölbukkannak. Ilyen a miénk között alig akad, de régebben nálunk sem lehetett ismeretlen. Erre utal néhány palóc elnevezés: *Dominum-keresztes, orgonasípós, istenlétrás, pasztolás*. Fábrián Gyula: *A húsvét és a bimestojás Losonc palócvidékén*. Ért. 1908, 35.

A tojásról, mint a világ és élet szimbólumáról legújabbán Wildhaber, Robert: *Zum Symbolgehalt und zur Ikonographie des Eies*. In: *Zwischen Kunstgeschichte und Volkskunde. Festschrift für Wilhelm Fraenger*. Berlin 1960, 77–84. Vö. még Moser, Hans: *Osterei und Ostergebäck*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1957, 67.

A húsvéti nyúl tojásainak német hiedelemvilága népünk körében nem tudott gyökeret verni, bár a húsvéti üdvözlőlapok és az édességipar révén már tudja, hogy ilyen is van. Vö. S. S. (= Solymossy Sándor): *A húsvéti nyúl és tojásai*. Ethn. 1927, 271. Kovács Dénes: *Gyimesi csángó írott tojások*, 1963. Az ornamentika szakrális-szimbolikus vonatkozásait keresi György Erzsébet: *A tojásbimzés díszítőműveinek*. Ért. 1974, 5.

¹⁰⁵ Teljes szövege Franz I, 592.

¹⁰⁶ Gönczi Ferenc: *A somogyi gyermek* 253.

¹⁰⁷ EA, Miklós Zsuzsa: *Magyarreges története és néprajza*. 1967.

¹⁰⁸ Kovács János szakdolgozatából.

¹⁰⁹ Bónomi 47.

¹¹⁰ Schullerus 143.

¹¹¹ Ethn. 1896, 85.

¹¹² Újváry Zoltán: *Az agrárkultusz kutatása a magyar és európai folklórban*. Műveltség és Hagyomány XI (1969), 221. Több, itt nem idézett adalékkal és interetnikus párhuzamainál.

¹¹³ Zupkó Béla: *Termékenységvarázslás Abaújban az első szántáskor*. Ethn. 1957, 631.

¹¹⁴ W. Dörfer Fanny: *Kakas, tyúk, tojás a magyar néphitben*. Ethn. 1895, 233. Gönczi 197.

¹¹⁵ Novák József Lajos: *Adatok Bény község néprajzához*. Ért. 1913, 37.

¹¹⁶ Horváth István: *Magyarórádi toronyalja* 429.

¹¹⁷ Domokos Pál Péter: *Dies concussionis ovorum*. Ethn. 1974, 383.

¹¹⁸ Schram Ferenc: *Magyarországi boszorkánypörök* I, 445.

¹¹⁹ Ethn. 1908, 159.

¹²⁰ Fehér Zoltán gyűjtéséből.

¹²¹ Szabó László: *A nagypénteki és húsvéti táplálkozás a beregi Tiszabátton*. A Nyíregyházi Múzeum Évkönyve IV–V, 130, 132.

¹²² Franz I, 576.

¹²³ Schram II, 508.

¹²⁴ Eckert Irma: *Egy jeles időszak Kalocsán*. Búvár 1935, 184.

¹²⁵ Szabó László: *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. Szolnok 1968, 137.

¹²⁶ Székely László csiki gyűjtéséből.

¹²⁷ Bálint József 100.

¹²⁸ Versényi György: *Húsvéti tojások*. Erdély Népei 1900, 17.

¹²⁹ Lebóczky Tivadar: *Beregvármegye monográfiája* II, 245.

¹³⁰ RMKT. II, 194.

HÚSVÉTHÉTFŐ, EMMAUS

- ¹ Gál Kálmán: *Határkerülés és húsvéti öntözködés a Nyárád mentén*. Ethn. 1891. 302.
- ² Kossza Samu: *Háromszéki magyar népköltészet*. Marosvásárhely é. n. 449. Vö. még: N. Bartha Károly: *Húsvéti rigmusok*. Debrecen 1939.
- ³ Bächtold-Stäubli II, 807. Grass 89.
- ⁴ Harcos Ottó, Müller Géza, Rónai Béla, Varga Károly szíves baráti közlései.
- ⁵ Tóth Ildikó szakdolgozatából.
- ^{5/a} Jankovich Tihamér: *Somogyiszob*. Veszprém 1936. 64.
- ⁶ Bonomi 48, 78.
- ⁷ Fehér Mátyás: *Vasvár* 118.
- ⁸ Bán János: *Sopron újkori egyháztörténete* 202.
- ⁹ Darnay Kálmán: *Kaszinózó táblabírák* II, 23.
- ¹⁰ Dugonics András: *Jeles történetek* II, 22. Vö. még Zoltán József 181.
- ¹¹ Részó Ensel 177.
- ¹² MMT. II, 397.
- ¹³ Garas Klára: *XV. század* 181.
- ¹⁴ Varga János: *Húsvét után. Komakulacs. Békekosár*. VU. 1871.
- ¹⁵ Orbán Balázs VI, 345.
- ¹⁶ A Salamon kövei Brassó határában látható négy hatalmas meredek szikla. Orbán szerint a nevüket Salamon magyar királyról kapták, aki itt rejtette el kincseit. Ezért itt ásní is szoktak utána.
- ¹⁷ Orbán Balázs VI, 296. Vö. még Brenndörfer János: *A brassai Szent Bertalan egyházközség százsz. lakossága*. Ért. 1913, 113.
- ¹⁸ Dugonics András: *Példabeszédek és jeles mondások* I, 28.

FEHÉRVASÁRNAP

- ¹ Artner 207. Radó Polikárp: *Az egyházi év* 117. Grass 90.
- ² Tagányi Károly: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről* 65. Scheemweis Edmund: *Serbokroatische Volkskunde* 176. Nem került kezünkbe Kretzenbacher, Leopold: *Rituelle Wahlverbrüderung in Südosteuropa*. München 1971.
- ³ Ferenc Ferdinánd és neje merénylői közül Princip és Čubriol ilyen választott, egymásnak elkötelezett testvérek voltak. Kretzenbacher, Leopold: *Heldenlied und Sarajewomord*. Ein serbisches Epenfragment aus der Vrljka (1960). Südost-Forschungen 1961, 248–259. Idézve Gavazzi, Milovan: *Vitalnost običaja probratimstva i posestrimstva u Severnoj Dalmaciji*, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. II, Zadar 1956, 17.
- ⁴ Gönczi 244.
- ⁵ Élt Nagyatádon is. Kertész József: *Mátkáló vasárnap*. Ethn. 1904, 122.
- ⁶ Kiss Géza: *Ormányság* 145.
- ⁷ Kiss Géza 121.
- ⁸ Kovács János szakdolgozatából.
- ⁹ Reiković Davorka: *Adalékok a Somló-vidék folklóréjához*. Ethn. 1928, 104.
- ¹⁰ Ethn. 1894, 276.
- ¹¹ Részó Ensel 116.
- ¹² A szó és egyúttal nyilván a szokás járta valamikor főrangúak között is. Buday Péter 1657-ben többek között ezt írja Barcsay Ákos erdélyi fejedelemnek: *Ha mi találna lenni anyámasszony és mátkámasszonyról, kegyelmed el ne feledkezzék*. Angyal Dávid: *Mátkámasszony*. MNy. 1909, 130.
- ¹³ Karancsaljai mátkátal küldését, amely egyébként már nem kapcsolódik fehérva-

sárnaphoz, nyolc képen örökítette meg a galgamacsai Dudás Juli, a népművészet mestere. *Népünk hagyományai*éből. Budapest 1963, 104.

¹⁴ Hegedűs Lajos 42.

¹⁵ Hegedűs Lajos 259. Gazdagabb moldvai dokumentáció Domokos Pál Péter: *Dies concussionis ovorum*. Ethn. 1974, 383.

¹⁶ Gábor Judit: *A barátságkötés és ének változatai az énekes népszokások között*. Ethn. 1963, 235. A közölt térkép szerint a szokás leginkább Zalában, Somogyban él.

¹⁷ Moldován Gergely 247. Lázár István: *Alsófehér*. 1016.

¹⁸ Gönczi Ferenc: *Muraköz* 63. Balkáni szláv analógiák Schneeweis 1935, 239.

¹⁹ Zalka János: *Isten Báránya alakjával jegyzett viaszképek, vagyis Agnus Dei-k*. Magyar Sion 1863, 143.

²⁰ *Pannónbalmi Rendtörténet* IV, 624.

²¹ Knauz Nándor: *A budai királyi várpalota kápolnája*. Magyar Tudományos Értekező 1862.

²² Váradról ezt olvassuk: *curantur aegrorum corpora sacramentis et curationibus animorum, cereisque agnis terrores daemonum et spectra fugantur*. Egy fenési följegyzésből: *Agni Dei, quem civis patris consilio maximo opposuit igni, quo domus tota conflagrabat, extinctus prorsus fuit ignis*. Timár Kálmán: *Agnus Dei és a magyar néphit*. Ethn. 1929, 181.

²³ Magyar István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sárvár 1602. Régi Magyar Könyvtár 27. Budapest 1911, 39.

²⁴ Vanyó Tihamér: *A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon* 10.

²⁵ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Budapest 1927 (számozatlan).

²⁶ Galambos Ferenc: *A pécsi jezsuiták* 95.

²⁷ Velledits Lajos 28.

²⁸ Tóth Ildikó szakdolgozatából.

ÁLDÓZÓCSÜTÖRTÖK

¹ Szabó T. Attila I, 216, 217.

² A templombejárat fölött AETERNI PATRIS FILIO DEO HOMINIS EX VIRGINE GENITO SUPERATIS HOSTIBUS SUIS IN COELOS EUNTI VOVET JOANNE KOMAROMI PRAEPROSIT DE GAIDEN ARCHIDIA. BEREGIEN; CUSTOS ET CANONIC. AGRIENSIS.

³ Rupp I, 74, 124, 160, 162, 296, 396, 413. II. 18.

⁴ Berkovits Ilona: *Magyar kódexek* 30, 9. kép.

⁵ Esztergomi Keresztény Múzeum.

⁶ Kiss István: *Jeruzsálemi Utazás* 186.

⁷ Sinkó Ferenc: *Jézus lábnyoma a Vértesekben*. Új Ember 1953. márc. 29.

⁸ Radocsay 279, 307, 356, 278, 430, 432, 442.

⁹ Jezuista iskoladramák: Besztercebánya (1720), Sárospatak (1741). Takács József 52, 79.

¹⁰ Timár Kálmán: *Falegény*. MNy 1929, 376. Ehhez Mitterwieser, Alois: *Ein bayerischer Himmelfahrtsbrauch. Volk und Volkstum* I (1936), 212. Buchner, Franz X.: *Volk und Kult* 25.

¹¹ Haiczl 133.

¹² Szepsi Csombor Márton Rouen francia városban megfordulva, elmondja, hogy ottani áldozócsütörtöki szokás szerint ezen a napon esztendőnként egy latrot az tömlőből elbocsátanak. Ezt minek előtte az kapun kimenne, nagy pompával elbordozzák az egész városban. Hosszú magas fára zászlókat, koszorúkat csinálnak, az közönséges házak előtt felállatják. Mindenütt de főképpen a parochiale templomban az Krisztus szentenciázásáról prédikációt tesznek. . . Említi még, hogy az sok ceremóniák között a templomban volt

egy drágalátos szép öreg kép, kin az buszonegy tanácsbeli, Jeruzsálemben lévő személyek, kik Christust bálátra sentenciázták az bárom bantis tanikkal és két fő nótáriussal egyetemben voltak felirattatva. Kinek-kinek mellette volt a leírt voksa, véleménye. Márton a disputa szövegét magyarrá fordítva szintén közli. Kovács Sándor István-Kulcsár Péter: *Szepesi Csomhor Márton összes művei*. Budapest 1968, 220, 232.

¹³ Timár Kálmán: *A Gemma Fidei himnuszai*. Religio, 1908, I, 138.

¹⁴ *Nyelvemléktár* IX, 110.

¹⁵ *Makula nélkül való Tükör* 467.

¹⁶ MKsz. 1886, 6. A megszentelt kenyecet szegények között osztották szét.

¹⁷ *Canonica Visitatio* 1747. Szilárdfy Zoltán közlése.

¹⁸ *Orbán Balázs* V. 222.

¹⁹ Magyar Kultúra 1938, 13-14. sz. 41. Kiegészítve 1967. VIII. 7-én kelt levelének közléseivel.

²⁰ EA. 6515. Balassa Iván.

²¹ *Krupa* 159.

²² Fél Edit: *Harta néprajza* 119.

²³ Ethn. 1895, 41.

²⁴ *Mondókák az év napjaiboz*. Nyr. 1901, 341.

²⁵ NNy. 1931, 220.

²⁶ Nyr. 1908, 45.

²⁷ Kálmány Lajos: *Világunk alakulásai* 27.

VÁRÓVASÁRNP

¹ Timár Kálmán: *Váró vasárnap*. MNy. 1931, 184.

² *Nyelvemléktár* XI, 131.

³ Rózsafüzér Királynéja 1944, 5. sz.

⁴ 1744. *Dóka Ágnes ismét az jatenshez eljött piros pünkösdi kántorán*. Reizner János: Szeged története IV, 529.

PÜNKÖSD

¹ Popinceanu 75.

² Sebestyén Gyula: *A pünkösdi király és királyné*. Ethn. 1906, 32. Róbeim 294. *Dömötör* Tekla 111-118.

³ Jubász Miklós: *A pünkösdi király legregibb okleveles emléke*. Ethn. 1944, 42.

⁴ *Móbl Adolf: Szarukó és urai*. Századok 1903, 728.

⁵ Ért. 1910, 93. Erneyi József. V. ő. még Rajczy M. Mechtildis: *Csepreg* 34.

⁶ Gönczi Ferenc: *A somogyi gyermek* 265. Sági Károly 373. sz.

⁷ Ehhez még Bónomi 51.

⁸ Csáki János: *A pünkösdi király választása Ugocsában*. Ethn. 1895, 226.

⁹ Babik József 531.

¹⁰ Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve* 94.

¹¹ Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori művészet* 42.

¹² *Dömötör* Tekla 119.

¹³ Dugonics András: *Etelka* II, 260.

¹⁴ Regélő 1834.

¹⁵ *Résd Ensel* 220.

¹⁶ Irodalomtörténeti Közlemények 1901, 78.

¹⁷ Raffay Sándor 25.

- ^{17/a} Czirbusz Géza: *A délmagyarországi bolgárok* 144.
¹⁸ Grün Helene 97.
¹⁹ EA. 4065.
²⁰ Bod Péter 91.
²¹ Bónomi 51.
²² Timár Kálmán: *Falegény*. MNy. 1929, 376.
²³ Vámszer Géza: *A csikdelnei Szent János-templom*. Debreceni Szemle 1934, 359.
²⁴ Rózsafüzér Királynéja 1944, 5. sz.
²⁵ Orbán Balázs II, 76.
²⁶ Schreiber, Georg: *Gemeinschaften des Mittelalters* 39, 41, 42.
²⁷ Fraknói Vilmos: *A római Szentlélek-Társaság anyakönyve*. 1446–1523. Monumenta Vaticana. I, 5. Budapest 1889. Vö. még Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár 1943, 87.
²⁸ A középkori hazai ispotályokról tanulságos, de még kiegészítésre váró adatok MOE. I–IV. Vö. még Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Budapest 1941.

ÜRNAPJA

- ¹ Radó Polikárp: *Az egyházi év* 148–150.
² Franz II, 72. Vö. még Browe, Peter S. J.: *Die eucharistischen Flurprozessionen und Wettersegnen*. Theologie und Glaube 1929, 742. U. ö.: *Die Entstehung der Sakramentsprozessionen*. Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge 1931, 97.
³ Rajner Lajos: *A Rituale-kérdés Magyarországon*. Budapest 1901, 254. Vö. még Mihályfi 160.
⁴ Az ünnepet véglegesen V. Kelemen erősítette meg (1312). Browe, Peter S. J.: *Die Ausbreitung des Fronleichnamfestes*. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1928, 107. Radó: i. h.
⁵ Knauz Nándor: *Kortán* 155.
⁶ Pásztor Lajos: 23. Vö. még Balanyi György: *Középkori magyar úrnapiok*. Vigilia 1933, 292.
⁷ Pásztor Lajos 24.
⁸ Általános tájékoztatásul Pásztor 135.
⁹ Horváth Henrik: *Zsigmond király és kora*. Budapest 1937, 40. Némethy Lajos: *Ürnap körmenet a budai várban*. Religio 1878, I, 29.
¹⁰ Szamota István: *Régi utazások* 497.
¹¹ Egykorú ismeretlen német szemtanú szerint „csináltak egy koporsót is. Ez alatt három török állt és ez a Mahomed sírja szabadon csüngött a temető fölött a magasban. Körülötte csináltak sok szerszámot, melyet puskaporral és löfegyverrel töltöttek meg. És mikor az érsek Urunk szent testével elment előtte, akkor Mahomed sírját a népség egészen összetöpte, és elrombolta.” Eckhardt Sándor szerint (MNy. 1927, 510) *lebeg, mint Mohamed koporsója még innen származik*. Scheiber Sándor (MNy. 1933, 477) a szófához talmudi példákat, figyelemre méltó mondai hagyományokat idéz Áron, Mózes, József, Dániel és mások koporsájáról. Ezek azonban aligha befolyásolhatták a mi úrnapi szokásunk kialakulását.
¹² Rajner Lajos: *A Rituale-kérdés* 263.
¹³ RMKT. II.
¹⁴ Csefkó Gyula: *Régi följegyzések a méltatlan ünneplésről*. Ethn. 1931, 152.
¹⁵ Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek* 205.
¹⁶ Schwartz Elemér: *Magyar motívumok egy XVI. századi müncheni úrnapi körmeneten*. Ethn. 1931, 94. Vö. még Mitterwieser, Alois: *Geschichte der Fronleichnamsprozession in Bayern*. München 1930, 43. Második kiadása Mitterwieser, Alois – Gebhard, Thorsten gondozásában (München 1949). Ezt nem láttuk. Gugitz, I, 309. Dörner, Anton:

Tiroler Umgangsspiele. Innsbruck 1937. Vö. még Solymossy Sándor: *A főrévi népszín-játékok*. Ethn. 1911, 329.

^{16/a} Pásztor Lajos 43.

¹⁷ Knauz Nándor: *Kortan* 136.

¹⁸ Ortúy Tivadar: *Pozsony története* II, 207. Szerző az *archa foederis*-t szórakozott-ságból bárkának fordította.

¹⁹ Számos jellemző párhuzamot találunk Dörner művében.

²⁰ Bod, Péter 100.

²¹ Schönmützky Bertalan: *A pozsonyi királyi katolikus főgymnasium története*. Pozsony 1896, 134.

²² RMDE, II, 200.

²³ Bán János 203.

²⁴ Holl Béla: *Ismeretlen régi magyar nyomtatványok*. MKsz. 1966, 173.

²⁵ Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek* 205.

²⁶ Juhász Máté 77.

²⁷ Nagyfalusi Lajos S. J.: *Az Eucharisztia, Magyarország életforrása (1038–1938)*. A kalocsai Jézus Társasági érseki Szent István Gimnázium Értesítője az 1937/38. tanévben. Kalocsa 1938, 66–69.

²⁸ Takács József 30.

²⁹ Bedy Vince: *Győr vallásos életének múltja* 134.

³⁰ Bálint Sándor: *A Szeged-alsóvárosi templom* 36.

³¹ Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Eger 1885, 383.

³² Nádasdy Ferenc utasítása a mezsei pásztorok számára (1649). Történelmi Tár 1884, 558.

³³ Fél Edit-Hofer Tamás-K. Csillár Klára: *A magyar népművészet*. Budapest 1969, 73.

³⁴ Karsai Géza szíves közlése.

³⁵ Reizner János: *Szeged története* I. 290.

³⁶ A baldachin, szegediek ajkán régebben *umbella*, később *supellát*, a bátmonostoriai-kén *fölybő*, a hosszúhetényiekén *ápolna*, Székesfehérvárott *ég* („viszik az eget”), négy rúdon függő sátor. Vö. bajor *Prozessionshimmel*. *Mitterwieser* 39. kép. *Himmel* néven emlegeti a schwäbische Türkei németsege (Abaliget, Nagynyárad, Lapáncsa, Németbóly). Alatta viszi a pap a Szentséget. A rudat hordozni tisztesség.

³⁷ Möbl Adolf: *Tata* 101.

³⁸ Richter M. István: *Mesterek a régi céhvilágban*. Ethn. 1934, 52.

³⁹ *Historia Domus Debreziniensis* (kézirat). Szentgyörgyi András piarista szíves baráti közlése.

^{39/a} Horvát Iván gyűjtése.

⁴⁰ Radó Polikárp: *Három kislány nyomában*. Új Ember 1952, 32. sz.

⁴¹ Bonomi 57. A budakeszi előkészületeket 1968-ban magunk is végignéztük.

⁴² Még kell itt említenünk, hogy Eszterházy Miklós Tarródyt tisztességgel temettette el abban a sáncárokbán, ahol halálát lelte. Velc földeltette el harci lovát és fegyverzetét is. *Pap bácsi* 107.

⁴³ *Pap bácsi* 108. Vö. még Riedl, Adalbert: *Die Hirtenzunft in Burgenland* 42, 43.

⁴⁴ Tóth Ildikó szakdolgozatából.

⁴⁵ Juhász Péter: *Községünk vallási szokásai* 131.

⁴⁶ Boldog volt az a budaörsi legény, aki olyan családba nőülhetett, amelynek hajlőka előtt úrnapi kápolna állott. *Bonomi* 57.

⁴⁷ Kovács János: *Szeged és népe* 374.

⁴⁸ Csejko Gyula: *Szemgyógyítás szentelt vízzel*. Ethn. 1927, 42.

⁴⁹ Ethn. 1895, 41.

⁵⁰ Székely László: *Unneplő székelyek* 24.

⁵¹ Mester Imre laurea-dolgozatából.

- ⁵² Ethn. 1909, 359, 361.
⁵³ Ethn. 1898, 84. Richter M. István.
⁵⁴ Schram I, 367.
⁵⁵ Gönczi 255.
⁵⁶ Lőrincz Imre szíves közlése.
⁵⁷ Sági Károly 379. sz.
⁵⁸ Berze Nagy III, 214, 218.
⁵⁹ Bonomi 57.
⁶⁰ Zalán Menyhért: *Bornemissza Péter szentostya-babonája*. Ethn. 1927, 200.
⁶¹ Kretzenbacher, Leopold: *Die Legende von der Hostie im Bienenstock*. Vom Predigtmaße des Mittelalters zur lebendigen Volksdichtung. Zeitschrift für Volkskunde 1960, 167.
⁶² Csaba József: *A vendek népi méhészkedéséről*. Ethn. 1948, 128. És szíves levélbeli közlései.
⁶³ Herkely 113.
⁶⁴ Ethn. 1933, 64. Moór Elemér.
⁶⁵ Székely László gyűjtéséből.
⁶⁶ Kolumbán Samu: *Babonás hiedelmek a dévai csángóknál*. Ethn. 1904, 30.
⁶⁷ Nyr. 1877, 520.
⁶⁸ Márkus Mihály: *A bokortanyák népe* 239.
⁶⁹ EA. 3233. Molnár József.
⁷⁰ Kovács János szakdolgozatából.
⁷¹ Ethn. 1908, 285.
⁷² Bonomi 57.
⁷³ Takáts Sándor: *Rajzok* II, 439.
⁷⁴ Illa Bálint Gömör IV, 43.
⁷⁵ Györffy György I, 774.
⁷⁶ Békefi 125.

Tárgy- és névmutató, irodalom, források teljes címe, rövidítések jegyzéke az *Ünnepi kalendárium* végén.

